

ІДЕОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Фріс П. Л.

Фріс П. Л.

**ІДЕОЛОГІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ПОЛІТИКИ**

Рецензенти:

Гришук В. К. – доктор юридичних наук, професор, академік (дійсний член) Національної академії правових наук України

Гуторова Н. А. – доктор юридичних наук, професор, академік (дійсний член) Національної академії правових наук України

Вовк В. М. – доктор юридичних наук, професор

Видання 2-ге доповнене та перероблене

ISBN 978-617-8528-05-8

Монографія присвячена малодослідженому у вітчизняній правовій науці питанню, яким є ідеологія кримінально-правової політики як складова кримінально-політичної правосвідомості. Аналізуються зміст кримінально-правової політики, кримінально-політичної правосвідомості та її місце у загальній структурі правосвідомості, загальні підходи до змісту кримінально-політичної психології як її складової частини. Основна увага приділена аналізу структури, ролі та інших характеристик кримінально-політичної ідеології, футурологічним питанням подальшого розвитку кримінально-правової політики України. Друге видання доповнене і доопрацьоване. Для науковців, студентів ВИШів, усіх, хто цікавиться проблемами права.

Видано за сприяння Програми підтримки ОБСЕ для України в межах проєкту «Підвищення якості правосуддя шляхом посилення ролі Верховного Суду у забезпеченні прозорого, підзвітного та інклюзивного правосуддя». Погляди, викладені у виданні, належать автору матеріалів і не можуть вважатися такими, що виражають офіційну точку зору ОБСЕ.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ	5
ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ	8
КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В СТРУКТУРІ ПРАВОСВІДОМІСТІ	9
КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПРАВОСВІДОМІСТІ	74
ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ ПРАВОСВІДОМІСТІ	98
ПОЛІТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ.	.150
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА	.180
ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ	.226
КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН	.288
ФУТУРОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ	.339
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	.358

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Так сталося у моєму житті, що після достатньо тривалих пошуків наукового керівника для написання кандидатської дисертації, доля звела мене з відомим ученим Генріхом Михайловичем Мінковським, який у той час очолював єдину в Радянському Союзі кафедру кримінальної політики в Академії МВС СРСР. І хоча тема моєї дисертаційної роботи за предметом дослідження і не відтворювала назви кафедри, вона, тим не менш, перебувала в руслі наукових пошуків, що здійснював її колектив, оскільки була присвячена проблематиці профілактики злочинності неповнолітніх, що входить до предмета (як ми сьогодні позначаємо), кримінологічної (профілактичної) політики.

У подальшому своєму науковому житті тим чи іншим чином в колі моєї наукової зацікавленості постійно перебували питання чи то кримінально-правової, чи то кримінально-процесуальної, а у більшості – кримінологічної (профілактичної) політики.

У 2002 році відомий український учений і мій друг академік Михайло Васильович Костицький наполіг на тому, що мені слід зайнятись написанням докторської дисертації, об'єднати, так би мовити, усі напрацювання за, на той час, більш ніж тридцятирічну наукову діяльність. Звичайно, що тема була обрана з урахуванням багаторічних наукових інтересів і присвячена кримінально-правовій політиці, як системоутворюючому елементу політики у сфері боротьби зі злочинністю. Враховано було і те, що ця проблема станом на 2002 рік не отримала достатньої уваги у вітчизняній правовій науці.

З того часу мої наукові пошуки зосереджені у більшості на дослідженні проблем саме кримінально-правової політики та політики у сфері боротьби зі злочинністю у цілому.

Ідея підготовки цієї монографії зародилась в розмові з моїм давнім другом, відомим українським ученим, доктором юридичних наук, професором, членом-кореспондентом НАПрН України Віктором Климовичем Грищуком, яка відбулась між нами у Харкові вже у далекому 2013 році. Саме Віктор Климович порадив зробити спробу проаналізувати кримінально-правову політику під кутом зору філософії. Ідея (за яку я безмірно вдячний шановному Віктору Климовичу) захопила мене. Але пройшло аж 6 років, які були заповнені обмірковуванням підходів, збором матеріалів, їх

аналізом... Зрештою викристалізувалась думка зосередити увагу на ідеологічних проблемах кримінально-правової політики. Їх актуальність не викликала заперечень: у період, коли незалежна українська держава перебуває ще на початку історичного періоду самостійності, в час, коли на зміну марксизму-ленінізму повинна прийти національна ідеологія, побудована на менталітеті українського народу, аналіз ідеологічної основи держави, її політики (у т. ч. кримінально-правової), є важливим і своєчасним.

І, можливо, я би ще продовжував підготовчу роботу (як усім нам відомо, зупинитись у підготовці до чогось і сісти робити щось завжди важко), якщо б не події 2020 року, пов'язані із пандемією Covid-19 і оголошенням карантину. Будучи в ізоляції, я і сів за реалізацію проєкту.

Слід зазначити, що, за великим рахунком, проблеми ідеології, правової психології як складових правосвідомості для мене не були аж настільки новими. Ще закінчуючи Львівський університет під керівництвом видатного вченого доктора юридичних наук, професора Альфреда Ернестовича Жалінського, я досліджував проблеми відображення заходів боротьби зі злочинністю в правосвідомості неповнолітніх. Тоді довелося глибоко вивчити (звичайно, не на рівні підготовки до написання монографії) проблеми правосвідомості, основні наукові публікації з цього питання. Ця проблематика постійно залишалась у колі моєї уваги і я регулярно слідкував за новинками наукової літератури з цих питань, намагався поповнювати ними свою бібліотеку. Ці знання збереглися на усе життя й поповнились результатами новітніх досліджень, створивши відповідний фундамент для цієї роботи.

Представляючи цю монографію на суд фахівців, я чудово розумію, що вона містить багато достатньо спірних позицій, які не будуть сприйняті багатьма колегами-науковцями. Більш того, переконаний, що вони будуть піддані критиці. Але істина народжується в спорі (це теж відома істина), і я відкритий для дискусії. Висловлені думки є підсумком багаторічних розмірковувань над проблемами і кримінального права, і кримінально-правової політики, і правової ідеології у цілому, і багатьох інших проблем, що перебувають у сфері наукової зацікавленості.

Закінчуючи цю монографію, хочу висловити глибоку вдячність колегам-науковцям, які сприйняли на себе тягар рецензувати її і висловити свої зауваження й побажання, які з вдячністю сприймаються. Щира подяка доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України

Наталії Олександрівні Гугоровій, доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії правових наук України Віктору Климовичу Грищуку та доктору юридичних наук, професору Вікторії Миколаївні Вовк, які витратили свій час на рецензування.

Особлива подяка моїй дружині Софії, з якою я пройшов свій життєвий шлях. Вона як завжди, і коли я працював над кандидатською та докторською дисертаціями, і так само зараз взяла на себе весь тягар домашніх клопотів. Без неї ця монографія ніколи не була б написана.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання цієї праці було здійснене у 2021 році обмеженим накладом. За минулий час суспільно-політична обстановка в Україні зазнала суттєвих змін які, у першу чергу, були викликані агресією Росії проти нашої країни. Це суттєво вплинуло на правосвідомість нашого народу в цілому і на її складові елементи – психологію та ідеологію кримінально-правової політики. За цей час українські науковці підготували та опублікували низку наукових праць, у яких тим чи іншим чином висвітлювалися питання цієї тематики. Автор також отримав низку критичних зауважень та дружніх побажань щодо висловлених положень, які із вдячністю були сприйняті.

Ця ситуація обумовила потребу в доопрацюванні монографії з урахуванням вищезазначеної ситуації. Вона була доповнена та доопрацьована. Одразу хотілось би зауважити що використані в роботі терміни «ідеологія кримінально-правової політики» та «кримінально-політична ідеологія» є поняттями синонімічними. Те саме стосується і понять «кримінально-політична психологія» та «психологія кримінально-правової політики».

Автор висловлює щирю вдячність рецензентам: доктору юридичних наук, професору, академіку (дійсному члену) НАПрН України В. К. Грищуку, доктору юридичних наук, професору, академіку (дійсному члену) НАПрН України Н. М. Гуторовій, доктору юридичних наук, професору В. М. Вовк які взяли на себе тягар повторного рецензування цієї праці й висловили важливі для автора зауваження та пропозиції.

Одночасна щира вдячність Представництву Офісу ОБСЄ в Україні за підтримку у виданні цієї праці.

КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В СТРУКТУРІ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Будь-яке законодавство, яку б сферу суспільних відносин воно не регулювало чи не охороняло, насамперед повинно сприйматися правовиконавцями та правозастосовувачами як об'єктивне, справедливе, як таке, що відповідає їх правосвідомості. В іншому разі ефективність законодавства буде низькою, прагнутиме до нуля. Отже, треба констатувати необхідність існування балансу між правовою свідомістю та чинним законодавством. Особливо актуальним це питання стає під час оцінки правосвідомістю злочинного і незлочинного в контексті кримінально-правової політики.

На превеликий жаль, цій проблемі у вітчизняній науковій літературі не приділяється належної уваги. Якщо торкатися кримінально-правової сфери, то лише останнім часом з'явилися окремі дослідження, присвячені поняттю, місцю і ролі кримінально-правової ідеології взагалі¹. Однак у цих працях основну увагу приділено питанню суто ідеології кримінального права, а питання правової ідеології як структурного елемента кримінально-правової правосвідомості, яка є фактично «рушійною силою» процесу кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони, залишається поза увагою дослідників. Як наслідок, маємо нестабільність кримінального закону, невиправдано широкі межі кримінально-правової заборони, що у сукупності призводить до його невідповідності кримінально-правовій правосвідомості загалом та кримінально-правовій ідеології українського суспільства зокрема.

Аналіз поняття та ролі кримінально-правової ідеології доцільно розпочати з аналізу поняття суспільної свідомості, її ролі та форм, поняття правосвідомості, аналізу її структури та видів, правової ідеології, а після цього – розглянути питання кримінально-правової правосвідомості та кримінально-правової ідеології як її складової. Така побудова наукового пошуку видається внутрішньо логічною, оскільки відповідає діалектичному принципу «від загального до конкретного».

Загальновідомо, що людину, як вищу живу істоту, відрізняє від усього живого на Землі її здатність до реалізації *свідомої діяльності*,

---

¹ Див.: Коломієць Ю. Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження: монографія. Арциз: ФОП Петров О. С., 2019. 467 с.

наявність в неї свідомості². «Свідомість, – зазначав О. Г. Спіркін, – це вища, властива тільки людині й пов’язана з мовою функція мозку, що полягає у спілкуванні, оціночному й цілеспрямованому відображенні й конструктивно-творчому створенні дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбачення їх результатів, у розумному регулюванні й саморегулюванні поведінки людини»³. Фактично свідомість пов’язана із психічними процесами, що відбуваються в організмі людини, які у свою чергу пов’язані із оцінкою зовнішнього світу, власного місця у ньому як фізичної істоти, місця і ролі інших фізичних істот, подій, що відбуваються із оцінювачем та іншими істотами, їх аналізом, оцінкою та плануванням реакції на ці події.

У філософській науці свідомість розуміється як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому значенні – це «психічне відбиття дійсності незалежно від того, на якому рівні воно здійснюється – біологічному чи соціальному, чуттєвому чи раціональному», а у вузькому значенні – «вища, властива лише людям і така, що пов’язана зі здатністю пояснювати думки, функція мозку, що полягає в узагальненому й цілеспрямованому відображенні дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні й самоконтролюванні поведінки людини завдяки рефлексії»⁴. Суспільна свідомість являє собою, по суті, суспільно обумовлений феномен, який відбиває процеси зародження та функціонування суспільного буття.

Суспільне буття завжди є первинним стосовно свідомості. Воно відбиває матеріальне і продукує ідеальне – ідеї, цінності, норми, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільної поведінки людей. У такий спосіб суспільна свідомість обумовлюється суспільним буттям, його історичним способом. Це своєю чергою визначає історичну форму суспільної свідомості, яка відповідає етапу історичного розвитку суспільства. Водночас, виходячи із того, що суспільне буття є усвідомленим, суспільна свідомість не відсторонена від нього, а є його творінням, його функцією. Однак свідомість не завжди відповідає суспільному буттю – вона може випереджати розвиток суспільного буття, передбачаючи його, або,

² Питання глибинного аналізу поняття свідомості, її змісту, ролі та ін. не є предметом цієї роботи. Залишимо це для філософів. Для нас важливі лише ті фундаментальні моменти, які перебувають в основі подальшого аналізу предмета нашого пошуку.

³ Спіркін А. Г. Сознание и самосознание. Политиздат, 1972. С. 83.

⁴ Спіркін А. Г. Философия. Что такое сознание. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/50.php (дата звернення: 24.03.2020).

навпаки, відставати від нього. Така ситуація обумовлюється наявністю власної логіки розвитку та власних законів спадковості⁵.

Суспільна свідомість має власну, достатньо складну внутрішню структуру, яку утворює усвідомлення людиною самої себе, свого місця у Всесвіті, речей, явищ і подій, свого внутрішнього світу, обсягу знань, без яких фактично неможлива навіть елементарна свідомість.

Суспільний характер свідомості обумовлюється тим, що вона є результатом взаємодії багатьох членів суспільства. Поза такою взаємодією неможливим є створення наукових теорій, соціальних та правових норм. Усі думки, що висуваються окремими індивідами, є соціальними за своєю природою, за способом виразу та за змістом. Це обумовлено тим, що за своїм змістом вони виражають і відбивають суспільне буття.

Вплив суспільної свідомості на індивідуальну свідомість є багатовекторним, оскільки індивід так чи інакше під час соціалізації освоює практично всі форми суспільної свідомості. Його індивідуальна свідомість визначається формами суспільної свідомості, які зрештою визначають соціальне «обличчя» індивіда – його моральність, правослухняність та ін.

Найважливішою функцією суспільної свідомості, за К. Марксом та Ф. Енгельсом, є «обробка людей людьми», під якою вони розуміли виховання і освіту членів суспільства, тобто соціалізацію людини.

Суспільна свідомість домінує над індивідом, над індивідуальною свідомістю. Саме вона визначає сприйняття індивідом історичного етапу суспільного буття, історичного духовного спадку людства.

Суспільна свідомість відбиває процеси зародження і розвитку суспільного буття. За своєю структурою її прийнято диференціювати на рівні («по вертикалі») та форми («по горизонталі»).

З погляду на предмет цього пошуку, нас цікавитиме така її форма як *правосвідомість* та її складова – *правова ідеологія*⁶.

Водночас для подальшого аналізу треба виходити з того, що суспільна свідомість є елементом надбудови суспільства й відбиває виключно суспільне буття – суспільні відносини та соціальні продукти, серед яких визначальними є держава і право.

⁵ Фарбер И. Е.. Правосознание как форма общественного сознания. *Юридическая литература*. М., 1963. С. 108.

⁶ Категорія правової психології в подальшому буде проаналізована в загальних рисах, оскільки виходить за межі об'єкту аналізу цієї роботи й потребує самостійного аналізу.

Одним з елементів суспільного буття є *правове буття*, яке являє собою правове життя суспільства, що включає у себе законодавчу діяльність, правовідносини, в які люди вступають у процесі життєдіяльності, правовиконання, правозастосування. Якщо визнати його існування як особливого виду суспільного буття, то існування *правосвідомості* та її складових – *правової психології* та *правової ідеології*, є абсолютно логічними.

Правова свідомість займає особливе місце в структурі суспільної свідомості, оскільки пронизує все «тіло» суспільного буття. Перебуваючи в системі суспільних зв'язків, правосвідомість піддається постійному впливу правових норм, які визначають схвальні або негативні оцінки процесу правового регулювання та охорони, починаючи від оцінки самої норми (правового інституту, окремої галузі та системи права загалом), до практики застосування права, оцінки структур, які його застосовують.

Треба зазначити, що правосвідомість, будучи однією із форм суспільної свідомості, перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими її формами – мораллю, релігією, філософськими концепціями, національними традиціями (національним менталітетом), які суттєво впливають на формування правосвідомості як суспільства загалом, так і окремих його соціальних груп та індивідів. У багатонаціональному суспільстві, яким є Україна, це проявляється достатньо яскраво. У зв'язку із цим, вироблення єдиної наднаціональної правової ідеології, здатної стати фундаментом для загальнонаціональної правосвідомості, є надзвичайно актуальним. Водночас слід акцентувати на тому, що правосвідомість є надзвичайно складним соціальним явищем оскільки формується не тільки під впливом існуючої системи права, а являє собою результат взаємодії багатьох соціальних складових, які визначають її зміст. До них належать і цивілізаційні основи формування суспільства і його суспільної свідомості, і сформований на них національний менталітет, і конкретна політико-правова ситуація в краї, і багато інших чинників.

Значення правосвідомості, її ролі в житті суспільства пов'язано із питаннями вдосконалення та розвитку правової системи суспільства, а звідси й правового буття. Це обумовлюється тим, що, по-перше, саме правосвідомість є визначальним чинником створення правових норм, та, по-друге, вона є визначальною умовою їх реалізації. Правосвідомість і право перебувають у постійному тісному зв'язку – їх існування одне без другого є неможливим і постановка питання про можливість відокремленого їх існування є науково некоректною та нелогічною. У цій парі не існує ведучого і веденого – вони є взаємозалежними, взаємовизначальними У зв'яз-

ку із цим, правосвідомість перебуває в центрі наукових пошуків правників і не тільки тих, хто займається загальною теорією права, а й фахівців окремих галузей системи права.

Водночас у структуру правосвідомості входить не лише знання правових явищ, а й ставлення до них – оцінка з погляду на їх справедливість, доцільність, перспективність, обсяг охоплення питань, які мають бути підданими правовому регулюванню та ін.

Особливо варто акцентувати на тому, що предметом пізнання під час аналізу правосвідомості є право як відповідна межа свободи особистості. Право як універсальний регулятор поведінки повинне оцінюватися правосвідомістю, виходячи з відомого вислову: «Ваша свобода розмахувати руками закінчується там, де починається кінчик носа людини, яка стоїть поруч»⁷. Під кутом зору свободи особистості, дотримання прав людини і громадянина, правосвідомість оцінює всю правову дійсність – і джерела права, і правове регулювання, і правову охорону, і правову поведінку, і правозастосування, і правовиконання тощо. Водночас для кримінально-правової правосвідомості особливе значення має оцінка свободи під час здійснення охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів. Вона не повинна бути, з одного боку, надмірно широкою – охоплювати охорону тих об'єктів, яких кримінально-політична правосвідомість не відносить до таких, що повинні охоронятися нормами кримінального закону, але і не надто вузькою, залишаючи за межами правової охорони об'єкти, які доцільно охороняти.

Дослідження категорії правосвідомості має свою достатньо довгу історію. Науковці, які досліджували цю проблему, не мають єдиних поглядів щодо етапів наукових пошуків цієї проблеми. Дехто пірнає в глибину тисячоліть і визначає три цикли в дослідженні проблеми правосвідомості: перший – до татаро-монгольської навали; другий – до 1917 р.; третій – після 1918 року⁸.

Висловлюється думка, що дослідження правосвідомості треба поділити на чотири етапи: перший – з 1917 року до середини 30-х років; другий – з середини 30-х до середини 50-х років; третій – з

⁷ Авторство цього вислову приписується різним історичним особам частіше за все Еммануїлу Канту.

⁸ Одразу доцільно зазначити, що такий підхід не може бути визнаним як науково обґрунтований, виходячи із двох підстав. По-перше, дослідження категорії правосвідомості є прерогативою наук філософії права та теорії права, по-друге, у Російській імперії правова наука фактично сформувалася лише у XVIII ст., тому говорити про філософсько-правові та теоретичні дослідження до цього часу є некоректним.

середини 50-х до кінця 70-х років; четвертий – з початку 80-х років ХХ ст. до цього часу⁹.

Одночасно вбачається необхідним виокремити для нашої країни окремих період з 1991 р. до сьогодні. Саме за цей час в Україні було здійснено низку наукових пошуків проблеми правосвідомості під кутом зору національного українського права і національних особливостей її формування.

Як зазначає М. Є. Черкас, «у радянській юридичній науці місце правосвідомості в наукових розробках змінювалося. У період з 1917 до 1920 років вона вивчалася як революційна правосвідомість, що розглядалася як джерело права й підґрунтям якої виступали інтереси робітничого класу й селян. У 30-50-х рр. минулого століття теорія правосвідомості майже не розроблялася, оскільки в умовах тоталітаризму ця тема була неактуальною. Починаючи з 50-х рр., накреслюється тенденція до глибокого, системного дослідження правосвідомості, що зберігається й зараз на сторінках уже самостійної української юридичної науки»¹⁰.

Предметом цієї роботи не є дослідження проблеми правосвідомості як такої, тому залишимо це для фахівців у галузях філософії права та теорії права. Зупинимося лише на окремих підходах для розуміння цього феномену у працях представників різних наукових шкіл.

Насамперед варто зазначити, що правосвідомість формувалася упродовж усієї історії людства з моменту виникнення права як такого. Вона була фундаментом правового порядку всіх держав. І це є абсолютно зрозумілим, адже в основі правового регулювання, саме правового, з того моменту, як звичай стає правовою нормою, він базується на відповідній правосвідомості – на відповідному розумінні порядку правового регулювання, на відповідних правових цінностях та ін. Воно є наслідком синтезу політичних умов життя суспільства, домінуючих у ньому моральних засад існування, існуючих традицій, зокрема у сфері регулювання правил співіснування членів суспільства, загальної культури. Водночас на правосвідомість здійснює вплив і правова психологія, через яку на неї впливають

⁹ Ця періодизація є більш обґрунтованою, однак може бути сприйнята лише у разі, якщо говорити про радянську добу і день сьогоднішній для Росії. Якщо ж говорити про періодизацію дослідження проблеми правосвідомості на теренах колишньої Російської імперії, то доцільно і, напевно, науково додати як перший етап період з XVII ст. до 1917 року.

¹⁰ Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Х.: Право, 2015. С. 11.

правові стереотипи, ставлення до права як загалом, так і до практики його застосування зокрема.

Значний внесок у дослідження теорії правосвідомості здійснив І. О. Ільїн, який розглядав правосвідомість як «інстинктивне правопочуття», у якому реалізується власна духовність і духовність інших людей. Він вважав, що правосвідомість заснована на релігійному почутті й совісті та без них перетворюється на «черству форму, позбавлену дару любові й споглядання». Правосвідомість розуміється ним як «природне почуття права і правоти», як «особлива духовна налаштованість інстинкту», як «універсалія», що має і формально-юридичний, і природно-правовий вимір¹¹. Він абсолютно справедливо вважав, що «людина не може обходитися без правосвідомості, оскільки будь-яка випадкова зустріч з іншою людиною, будь-яка розмова, всяке сусідство, не говорячи вже про угоди й участь у будь-якій громадській організації, негайно порушує питання *про право і неправу, про моє право і твоє право, про взаємні обов'язки, про закони та ін.* Правосвідомість є легенею, через яку кожен з нас вдихає і видихає атмосферу взаємного спілкування»¹². І. О. Ільїн також підкреслював, що «нормальна правосвідомість аж ніколи не зводиться до *правильного знання позитивного права.* Вона взагалі не зводиться до одного «знання», а включає в себе всі основні функції духовного життя і передусім волю – *духовно виховану волю ... вона [правосвідомість] не є пасивним станом, а життєво активним і творчим*»¹³.

Н. Н. Фіолетов, даючи визначення поняттю «правосвідомість» на підставі його аналізу, яке вживається в декретах радянського уряду № 1 і 2 «Про суд», розділяв його на дві частини – у широкому і вузькому значенні слова. Перше автор розуміє як чуттєвий елемент свідомості, ставлення трудящих до тієї форми врегульованих правом відносин, яка повинна виникнути в перехідній від капіталізму до соціалізму період. Соціалістична правосвідомість, вважає він, у широкому значенні слова є класовою правосвідомістю. Друге, вузьке значення, є базою для поповнення, застосування законодавства, принципом і джерелом для винесення судових рішень і для всієї правоохоронної і правозастосовної діяльності загалом. Це визначення правосвідомості радянською наукою сприйняте не було, тому що таке його розуміння (у широкому і вузькому значенні) змішувало сутність правосвідомості та її функцій.

¹¹ Ильин И. А. О сущности правосознания / подгот. текста и вступит. ст. И. Н. Смирнова. М.: Парогъ, 1993. С. 140.

¹² Ильин И. А. Путь к очевидности. М.: ЭКСМО-пресс, 1993. С. 251.

¹³ Ильин И. А. Теория права и государства. М.: Зерцало, 2003. С. 167.

У 1925–1930 рр. у рішеннях Центрального комітету ВКПБ і виступах його діячів неодноразово розглядалося і висвітлювалося питання про законність і її зв'язок з правосвідомістю. Це вплинуло на поглиблення теоретичних розробок питання правосвідомості, які, однак, здійснювалися під впливом все зростаючого культу особи Сталіна і зміцнення тоталітаризму в країні.

У теорію правосвідомості багато сумнівних і суперечливих суджень вклав А. Я. Вишинський, який змішував деякі категорії і поняття інших форм суспільної свідомості з правосвідомістю. Правосвідомість розглядалася Вишинським як «... панівна в даному суспільстві ідеологія, система поглядів, світоглядів, у сфері питань, які регулюються правом»¹⁴. Соціалістичну правосвідомість він визначав як «... систему правових філософських і політичних поглядів ...»¹⁵. Таке визначення прирівнювало правосвідомість до світогляду. Він особливо підкреслював класовий характер правосвідомості, у зв'язку із чим зазначав: «Правосвідомість – це не абстрактне поняття. Правосвідомість – це конкретна, історично обумовлена уява про належне, необхідне, обов'язкове, законне, – уява, яка склалася в умовах боротьби класів, одних – пануючих класів – за збереження і укріплення свого панування, інших – класів пригноблених – за повалення цього панування. Тому між правосвідомістю перших та других лежить така прірва. ... Правосвідомість, як вираз правових поглядів і уявлень пануючого в суспільстві класу, який втілює в них свій суспільно-політичний і моральний світогляд, є фактором величезного значення в боротьбі цього класу за правовий устрій, що відповідає його інтересам, за укріплення його законності»¹⁶. Саме такі теоретичні підходи і були покладені в основу розуміння кримінально-правової правосвідомості, а від неї у розуміння злочину, злочинного в радянській кримінально-правовій науці й кримінальному законодавстві, про що йтиметься нижче.

Правосвідомість як форма суспільної свідомості дає суспільству не загальні ідеї про світ, як це робить світогляд, а почуття й ідеї про поведінку індивідів у суспільстві, їхні права та обов'язки. У цьому і полягає специфіка правосвідомості, а не в світоглядному характері її уявлень, як це стверджував А. Я. Вишинський. Правосвідомість базується на світогляді, але у жодному разі не є ним. Опонуючи А. Я. Вишинському, У. Кудайбергенів зазначив, що

¹⁴ Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве. М.: Госюриздат, 1950. С. 180.

¹⁵ Там само. С. 182–183.

¹⁶ Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. С. 128.

правосвідомість дійсно є частиною світогляду, але лише частиною, яка є самостійною формою суспільної свідомості¹⁷.

М. С. Строгович вважав, що «правосвідомість – це реальний факт суспільного життя і принцип правової діяльності, який забезпечує міцність і життєвість права, і завдяки цьому – самостійна наукова проблема теорії права»¹⁸. Визначаючи правосвідомість, він вказував: «Сутність правових поглядів людей, тобто з точки зору щодо правомірності вчинків людей, прав і обов'язків членів цього суспільства, справедливості чи несправедливості тих чи інших законів, називається правосвідомістю»¹⁹.

М. М. Полянський розглядав правосвідомість як комплекс уявлень:

- «1) про справедливість, про доцільність або недоцільність законів, що діють, або тих, які повинні прийти їм на зміну або їх заповнити;
- 2) про права та обов'язки органів держави і членів суспільства;
- 3) правомірність тих чи інших дій»²⁰.

Подібної думки дотримувалася також М. П. Карева²¹.

На думку О. С. Иоффе та М. Д. Шаргородського, правосвідомість являє собою сукупність уявлень про те, «що є право і що не є право»²².

С. С. Алексеев, визначаючи правосвідомість, вказував: «Якщо право за основними особливостями своєї субстанції є інституційне утворення, виражене в системі загальнообов'язкових, формально визначених норм, то правосвідомість вичерпується тим, що в праві виступає тільки вихідним моментом його субстанції – уявленнями про право, судженнями про необхідність юридичної структури взаємин людей, установками на той чи інший юридичний режим у житті суспільства і плюс ще явищами соціально-психологічного порядку, що стосуються правової сфери (емоціями, настроями та ін.)»²³.

¹⁷ Кудайбергенов У. О социалистическом правосознании. *Советское государство и право*. 1952. № 5. С. 33.

¹⁸ Строгович М. С. *Избранные труды*: в 3 т. / М. С. Строгович; редкол.: В. М. Савицкий (пред.) и др.; АН СССР, Ин-т государства и права. М.: Наука, 1990.

¹⁹ Теория государства и права. М.: Госюриздат, 1949. С. 133.

²⁰ Полянский Н. Н. *Вопросы теории советского уголовного процесса*. М.: Изд-во МГУ, 1956. С. 145.

²¹ Карева М. П., Качекьян С. Ф. и др. *Теория государства и права*. М.: Госюриздат, 1955. С. 332.

²² Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. *Вопросы теории права*. М.: Госюриздат, 1961. С. 99.

²³ Алексеев С. С. *Общая теория права*: в 2 т. М.: Юридическая литература, 1981. Т. I. С. 200.

Подібні визначення правосвідомості дають й інші науковці, які досліджували це правове явище²⁴.

А. Б. Венгеров визначав правосвідомість «як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають ставлення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи»²⁵.

Варто зазначити, що найбільш розгорнуте визначення правосвідомості у радянській теорії права дав І. Ю. Фарбер, який вказував, що це є «форма суспільної свідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, які мають нормативний характер і включають в себе як знання правових явищ, так і оцінку їх з погляду класової (або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, що відображають економічні й політичні потреби та інтереси суспільного розвитку»²⁶. Звичайно, що це визначення повинно сприйматися з достатньою долею критики, вважаючи на часи, коли воно було сформульоване. Однак основні його ознаки чітко зафіксовані відокремлено від ідеологічних постулатів КПРС, які пронизували усі суспільні науки у той час.

Велика радянська енциклопедія визначала правосвідомість, виходячи із ідеологічних засад марксизму-ленізму, панівної в СРСР ідеології як «сукупність поглядів та ідей, що виражають ставлення людей до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним; одна з форм суспільної свідомості»²⁷.

Поняття правосвідомості в українській Юридичній енциклопедії позбавлене ідеологічних нашарувань минулої епохи. Воно сформульоване як «форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ»²⁸.

В. В. Копейчиков зазначає, що «правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей

²⁴ Див. н-д: Макуев Р. Х. Теория государства и права: учебник. М.: Норма: Инфа-М, 2010. С. 371; Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник для юридических вузов: в 2-х ч. М.: Зерцало-М, 2011. С. 296.

²⁵ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. М.: Омега-А, 2005. С. 559.

²⁶ Фарбер И. Е. Цит. праця. С. 204–205.

²⁷ Правосознание. Большая Советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. Т. 20. С. 485.

²⁸ Правосвідомість. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. С. 49.

про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей»²⁹.

На думку П. М. Рабіновича, «правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом»³⁰.

М. М. Цимбалюк визначає правосвідомість як «осмислене ставлення до нормалізації та державно-інституційного регулювання людського буття в суспільному та природному світі»³¹, оскільки правова норма є стандартом, реалізуючи який суб'єкт права на власний розсуд «усуває недосконалість» правової реальності й адаптує її до власних уявлень про «належне буття»³².

Найбільш розширене розуміння правосвідомості у вітчизняній правовій теорії, яке треба сприймати як найповніше, наведене у Великій українській юридичній енциклопедії, яка визначає її як «сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи»³³.

Отже, ознаками правосвідомості треба визнати:

- правосвідомість самостійна форма суспільної свідомості, що відбиває правове буття суспільства;
- являє собою сукупність правових ідей, теорій, емоцій, почуттів, правових настанов;
- її формування здійснюється на підставі оцінок чинного законодавства та практики його застосування;
- формування перспектив розвитку правової системи як загалом, так і в розрізі окремих галузей права, правових інститутів та правових норм, практики їх застосування.

Обсяг правосвідомості включає в себе:

²⁹ Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. А. та ін. Теорія держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. С. А. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 164.

³⁰ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змін. К.: Атіка, 2001. С. 90.

³¹ Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. С. 67.

³² Там само. С. 48.

³³ Правосвідомість. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 593.

- усвідомлення права, його місця і ролі в суспільному бутті, необхідність права;
- оцінку існуючого права як загалом, так і в розрізі його галузей, інститутів та норм;
- вимоги до правового регулювання як загалом, так і окремих суспільних відносин, зокрема скасування відповідних регуляторів, їх зміну або запровадження нових;
- вимоги до охорони суспільних відносин, прав, благ та інтересів індивідів (їх загальну оцінку, визначення пріоритетів, вимогу зміни чи доповнення методів і засобів правової охорони);
- оцінку правореалізації (правозастосування та правовиконання).

Правова свідомість здійснює потужний вплив на стан правового регулювання у країні, вона формує правове поле країни. Як зазначає А. Б. Венгеров: «Сплеск правосвідомості характеризує і періоди соціальних змін, революцій. Туга про колишню правову систему в одних, сподівання формування нової в інших. Але поки йде ламання чинного законодавства, вакуум заповнюють уявлення, ідеї, емоції про майбутнє бажане законодавство, яке могло б забезпечити ідеали та цілі революційних змін. Правосвідомість виконує важливу роль найважливішого критерію у правотворчості та правозастосуванні»³⁴. Одночасно слід нагадати, що після жовтневого перевороту 1917 року на теренах Росії, а згодом і СРСР, правосвідомість практично була основним регулятором суспільних відносин, основним джерелом права. Ідеал «революційної правосвідомості» був офіційно закріплений на рівні директив нової влади³⁵.

Водночас вектор правової свідомості спрямований на майбутнє, на вдосконалення правового регулювання суспільних відносин і їх охорону. Вона відбиває прагнення до їх вдосконалення. Таким способом правосвідомість виступає як джерело позитивного права та його реалізації. У цьому контексті важливою є трансформація норм природного права через правосвідомість, де вони закріплені через суспільно-генетичну пам'ять, у норми позитивного права. Водночас, як зазначає О. М. Костенко, «суть ідеології природного права: не підміняти собою позитивне законодавство, а наповнювати його природно-правовим змістом»³⁶. Право постійно відчуває вплив

³⁴ Венгеров А. Б. Цит праця. С. 483.

³⁵ Див. Декрети «Про суд» №№ 1 (ст. 5) та 2 (ст. 36). URL: https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude1.htm (дата звернення 21.12.2025), а також URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17349.htm> (дата звернення: 02.12.2019).

³⁶ Костенко О. М. Особиста сторінка в соціальній мережі «Facebook» (дата звернення: 02.12.2019).

правосвідомості через правову ідеологію. Правові ідеї, якщо вони відбивають правосвідомість соціуму, як правило, є прогресивними (хоча, якщо бути відвертими, буває і навпаки), і їх втілення у правові норми зустрічає опір з боку законодавців. Як справедливо зазначав Рудольф фон Єрінг: «Будь-яке право у світі спочатку піддавалося критиці, кожен закон спочатку був опротестований, кожне право, навіть право народу, як і кожного окремого індивіда, передбачало постійну готовність до утвердження себе»³⁷.

Водночас не можна повністю відкидати і того, що в обсяг правосвідомості входять уявлення про колишнє право. Усе нове завжди перебуває на «плечах минулого», на його фундаменті, так чи інакше несе його відбиток. Спроби відкинути минуле, «обтрусити його прах з наших ніг», часто призводить абсолютно не до тих наслідків, яких бажав законодавець. Наочним прикладом цього є спроба більшовиків відмовитися від досягнень дореволюційного права після захоплення ними влади. До яких наслідків це призвело – усім добре відомо. Окрім того, з часом вони були вимушені повернутися до низки теоретичних концепцій, що панували в дореволюційній правовій теорії (правда надавши їм нового, «революційного» забарвлення).

Перед тим, як стати правовою нормою, правова ідея проходить достатньо складний і тривалий шлях правового осмислення (теоретичного аналізу)³⁸. Водночас не можна ототожнювати правосвідомість і право, оскільки перше являє собою духовне, психологічне, скоріше метафізичне, тоді як друге – сукупність конкретних правових приписів. Звідси право – жорсткий посил індивіду щодо його поведінки, її регулятор з наявністю відповідних санкцій за недотримання правових приписів, що не притаманні правосвідомості.

Правосвідомість – це достатньо складне утворення, що об'єднує «по вертикалі» правосвідомість соціуму загалом, правосвідомість окремих соціальних груп та правосвідомість індивідів. Зрозуміло, що це не ідентичні явища. Немає підстав говорити про структуру правосвідомості соціуму чи соціальної групи, як «математичну» сукупність правосвідомості індивідів, які їх утворюють. Звичайно, що у деяких питаннях можна спостерігати відповідну їх єдність. Її більше на рівні соціальної групи і менше на рівні соціуму загалом. Це зрозуміло, оскільки соціальна група утворюється за ознакою

³⁷ Рудольф фон Єрінг. Боротьба за право. К.: Інтерконтиненталь-Україна, 2019. С. 6.

³⁸ Як казав у розмові з автором ще у 80-ті роки ХХ ст. професор Г. М. Міньковський: «Від того, як правова ідея виникла і до її втілення в реальну правову норму потрібно не менше 10–15 років». Правда, це стосувалося не конкретної норми права, а правового інституту. Але тим не менш...

єдності ідей, мети, праці та ін.³⁹. На цьому рівні у правосвідомості відбиваються, у більшості, умови індивідуальної життєдіяльності. Навіть за умови входження до тієї чи іншої соціальної групи, правосвідомість індивіда не повністю ідентична правосвідомості соціальної групи. Вона навіть може бути ближчою до правосвідомості відповідної референтної групи, яка не збігається з тою, в якій перебуває індивід.

На рівні суспільства в правосвідомості домінуючим є суспільне буття, зокрема правове буття, як його підформа.

Як зазначає І. В. Яковюк: «Виникаючи до або після права чи разом з ним, правосвідомість супроводжує право протягом усієї правової історії, усього існування державно-організованого суспільства»⁴⁰. На думку М. Г. Хаустової: «У їх суперечливому розвитку (правосвідомості та права – П. Ф.) відбувається регламентація суспільних відносин. І правосвідомості, і праву притаманні окремі спільні риси: (а) вони входять до єдиної правової системи, (б) виконують нормативні функції, (в) регулюють суспільні відносини, (г) зумовлені одними соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурними та іншими чинниками. Усе це й визначає їх єдність»⁴¹.

На стан правосвідомості суттєво впливає стан правової системи в країні. Сьогодні ми повинні констатувати, що сучасна система правового регулювання та охорони в Україні перебуває не у найкращому стані – вона невинуватно розширена, суперечлива, часто не обґрунтована. Правові норми у багатьох випадках не відповідають елементарним вимогам юридичної техніки. І найголовніше – досить часто вони не відповідають соціальному буттю, правовій психології суспільства і його правовій ідеології. Як наслідок, замість того, щоб здійснювати позитивний вплив на правосвідомість, вони здійснюють негативний вплив.

У радянській правовій науці довший час під впливом А. Я. Вишинського домінувала думка, що *предметом* правосвідомості виступають виключно правовідносини, оскільки в їх основі перебувають економічні відносини, які належать до фундаментальних, базових. Це і визначає предмет правосвідомості, оскільки право покликано ці відносини регулювати. Така думка повністю відповідала ідео-

³⁹ Бех В. Груп теорія. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 162.

⁴⁰ Цит.: Загальна теорія держави і права: підручник. С. 532.

⁴¹ Хаустова М. Г. Ідеологічний складник у структурі правової системи суспільства. URL: file:///C:/Users/Dr.Paul/Downloads/Pz_2011_114_4.pdf (дата звернення: 31.03.2020).

лого-політичним вимогам часу і фактично обумовила припинення досліджень правосвідомості в період 1940–1950 рр. ХХ ст.

Першим, хто висловив заперечення проти такого підходу, був І. Ю. Фарбер, який зазначав, що до предмета правосвідомості, окрім економічних, політичних сімейних та інших відносин, належать також інші цінності, блага, які поруч із правовідносинами утворюють предмет правосвідомості⁴². Водночас автор справедливо зазначає, що вони входять до структури правосвідомості ще до того, як отримують правову регламентацію. Це, насамперед, вимога необхідності здійснення (зміни механізму) правового регулювання/охорони. Правосвідомість «живе «майбутнім», а не вчорашнім – її вектор спрямований у «завтра». Вбачається, що це коло варто розширити, додавши до предмета правосвідомості категорію «інтерес» як суспільних інтересів, так і інтересів особистості (індивідуальних). Інтерес це – «сукупність індивідуальних, групових чи громадських цілей у сфері політики, яка визначає спрямованість дій того чи іншого політичного актора»⁴³. Інтереси в праві являють собою рушійну силу права, його «будівельний матеріал». Водночас «інтереси, звичайно, самі собою не відображаються в правовій ідеї. До тих пір, поки вони не усвідомлені, вони виступають лише як об'єктивний зв'язок між людьми і, відповідно, не відіграють роль свідомо-спонукального фактору. Їх мотиваційне значення існує тільки в потенції»⁴⁴. Ю. О. Тихомиров підкреслює, що проблема інтересів – це проблема рушійної сили правової сфери. Інтерес формує правове регулювання, дає нормам реальне життя. Неврахування інтересів у системі предмета правосвідомості значно збіднює її, робить незакінченою.

З урахуванням наведеного, кримінально-правовий інтерес, що перебуває в основі формування кримінально-правової ідеології, може бути визначений, як *сукупність індивідуальних, групових чи громадських цілей у сфері кримінально-правової політики, які визначають спрямованість дій того чи іншого суб'єкта кримінально-правової політики в питаннях нормативного регулювання та охорони заходами кримінального закону, найважливіших суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів особистості та суспільства.*

У цьому зв'язку цікавим є висловлювання Рихарда Льонінга, який не погоджувався з висловленою думкою. Його висловлювання, хоча і не стосується безпосередньо кримінального права, а відно-

⁴² Фарбер І. Ю. Цит. праця. С. 23.

⁴³ Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Интерес> (дата звернення: 02.04.2020).

⁴⁴ Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе. М., 1984. С. 25.

ситься до права загалом, тим не менш яскраво характеризує його розуміння місця інтересу в праворегулюванні. Він писав: «Взагалі твердженню, що в основі певного юридичного становища лежить публічний або соціальний інтерес, не завжди надається відповідне значення. Вважається загальновизнаним, що правовий принцип одношлюбності, тобто те положення, що подружжя під час існування шлюбу не може вступати в інший шлюб, встановлений в публічному інтересі та має на меті охорону такого. Я з цим ніяк не можу погодитися. Якщо ми залишимо осторонь правові і моральні почуття, які нами не розглядаються тут, оскільки йдеться про інтереси, то ми побачимо, що ні в суспільному житті народу, ні щодо його зовнішньої могутності, ні щодо його внутрішнього культурного життя, ми не знайдемо сфери, більша розвиненість якої була б обумовлена одношлюбністю, і яка руйнувалася б завдяки встановленню полігамії. Про це свідчать мавританські держави південної Іспанії, які, незважаючи на полігамію, досягли тривалого духовного і культурного процвітання і загинули тільки від впливу зовнішньої сили; падіння же їх було великою культурною втратою для всього сучасного їм людства»⁴⁵.

І. Ю. Фарбер зазначає, що правосвідомість відбиває суспільні відносини не у повному обсязі, а лише ту їх частину, що стосується поведінки, дій учасників суспільних відносин⁴⁶. І з цим можна повністю погодитись, оскільки (і це стосується насамперед індивідуальної правосвідомості) усвідомлення таких елементів суспільних відносин, як їх об'єкт, зв'язок та ін., перебувають поза межами свідомості індивідів.

Важливим є питання про прояви правосвідомості, їх види.

Вбачається що ними є:

- науково-правове усвідомлення;
- усвідомлення в правотворчості (нормативних актах);
- усвідомлення в правореалізації: в актах правозастосування; у правовиконанні.

Науково-правове усвідомлення, за виразом Г. С. Остроумова, «... полягає у тому, що вони (науково-правові погляди – П. Ф.) утворюють внутрішню узгоджену систему спеціально-юридичних понять, категорій і принципів, за допомогою яких здійснюється теоретичне пізнання, теоретичне засвоєння об'єктивних потреб, закономірностей, пов'язаних із правовим регулюванням»⁴⁷.

⁴⁵ Рихардъ Лѣнингъ. Объ основъ и прородъ права. М.: Товарищество типографій А. И. Мамонтова, 1909. С. 10.

⁴⁶ Фарбер І. Ю. Цит. праця. С. 23.

⁴⁷ Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности. М.: Наука, 1969. С. 115–116.

І. Ю. Фарбер у своїх висновка щодо розуміння наукового усвідомлення є категоричнішим. Він вважає, що «Правова наука ... і є сама правосвідомість»⁴⁸. З цим і можна, і не можна погодитися. Дійсно, правова наука являє собою квінтесенцію правового усвідомлення. Однак не можна відкидати правове усвідомлення соціуму загалом і, наприклад, науковців із наближених наукових сфер, які так чи інакше досліджують її, наприклад тих самих соціологів, економістів та представників інших галузей науки. А як оцінити правосвідомість юристів-практиків? Не визнавати її? Напевно, усе ж таки, така думка є зайве категоричною.

Провідні українські вчені в галузі теорії права: П. Ю. Недбайло⁴⁹, П. М. Рабінювич та інші серед функцій права виділяють евристичну, визначаючи її як «відкриття, формулювання невідомих раніше об'єктивних державно-правових закономірностей»⁵⁰.

Таке розуміння є абсолютно справедливим. Ототожнення правової науки з правосвідомістю зводить її функції, залишає за її межами інші, притаманні правовій науці функції. До того ж, поняття правової науки охоплює, крім наук матеріального і процесуального права, інші юридичні науки – кримінологію, криміналістику, судову статистику та ін., вплив яких на правосвідомість є опосередкованим (якщо взагалі існує).

Отже, наукове усвідомлення права являє собою комплекс науково-юридичних поглядів, отриманих внаслідок досліджень, що входять до комплексу наук матеріального та процесуального права.

Науково-правові поняття висловлюють наявність потреби у правовому регулюванні/охороні суспільних відносин, благ та інтересів членів суспільства. Водночас вони можуть не бути оформленими у вигляді правових понять чи категорій. Ігнорування цього положення призводить до невідповідних висновків та узагальнень.

Специфіка науково-правових категорій і понять полягає в їхній внутрішній логіці, яка обумовлюється «об'єктивною логікою того предмета, який у цій системі відбивається»⁵¹. Їх цінність полягає в узагальненні історичного досвіду та вимогах до розвитку системи правового регулювання/охорони.

⁴⁸ Фарбер І. Ю. Цит праця. С. 199.

⁴⁹ Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К.: Вища шк., 1971. С. 134.

⁵⁰ Рабінювич П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 5-ге вид., зі змінами. К.: Атіка, 2001. С. 166.

⁵¹ Остроумов Г. С. Цит. праця. С. 119.

Науково-правові категорії являють собою центральні вузли, без глибокого оволодіння якими неможливі наукові вимоги до правового регулювання/охорони.

Вивчення науково-правового усвідомлення має величезне значення, оскільки саме тут сконцентровано вплив на створення правових норм та процес їх реалізації. Такий аналіз дозволяє оперативної виявляти в зародковому стані наявні недоліки у цих питаннях і оперативної усувати їх, виявляючи найбільш оптимальні шляхи вирішення цих проблем. Однак, на превеликий жаль, це питання залишається благим побажанням і практично не реалізується в діяльності законодавчого органу.

Науково-правове усвідомлення напряму пов'язане із таким видом прояву правосвідомості, яким є *правові норми*.

Наукові погляди, які є наслідком науково-правового усвідомлення, являють собою відповідну матрицю для побудови доктрини права, її концепції і, у підсумку, майбутнього правового інституту і правової норми, оскільки є синтезом науково-правового усвідомлення. Вони формуються, насамперед, на основі правосвідомості тієї соціальної групи, до якої належить особа, інтереси якої у правовому регулюванні/охороні вона (правова норма) відбиває. По суті, вони являють собою відповідний еталон поведінки для усіх членів суспільства, який схвалений особою. Звичайно, вони (ці еталони) не завжди збігаються з правовими поглядами усіх без винятку членів суспільства, а іноді навіть з поглядами більшості членів суспільства. Однак ці наукові погляди можуть трансформуватися у правові норми у випадку, якщо вони відповідають правовим поглядам панівної в суспільстві соціальної групи або у випадку, коли їх прийняття є наслідком кудуарних політичних домовленостей.

Правові норми містять у собі посилення на поведінку особи у відповідних, визначених нормою умовах, на правові наслідки у разі недотримання визначеного нормою порядку дій. Така структура норми надає нормі особливий вольовий, державницький статус, особливу силу.

Отже, правові норми являють собою особливого роду правові погляди з притаманною виключно їм внутрішньою структурою та державно вольовим наповненням. Вони є особливим продуктом діяльності держави.

У зв'язку із цим, правові норми здійснюють особливий вплив на свідомість особи та її поведінку. Впливаючи насамперед на свідомість, вони, трансформуючись у ній, реалізуються в практичній діяльності. У зв'язку із цим, думка Г. С. Остроумова, який дав визначення правової норми крізь призму правосвідомості як

безпосередньої, основоположної юридичної бази масової правової свідомості⁵², повинна бути повністю підтримана.

Емпіричний вид прояву правосвідомості характеризується низкою особливостей. Вони пов'язані із відповідною нестійкістю компонентів правосвідомості, їх особистісним і досить часто випадковим характером. Це є зрозумілим, оскільки методи і форми формування індивідуальної правової свідомості для кожного окремого індивіда є різними, такими, що визначаються особливостями його психології, освіти, включеності у систему соціальних зв'язків, іншими особистісними відмінностями.

Емпіричний вид правосвідомості обумовлює найбільший вплив на практичну поведінку особистості. Це своєю чергою визначає його як найбільш сприйнятливий показник для визначення правових думок і вимог. Саме тут зосереджені антагоністичні погляди, установки, позиції, які визначають схильність до правопорушень, які є продуктом прояву суперечностей між суспільною та індивідуальною правовою свідомістю.

Практична діяльність більше залежить від об'єктивних умов життя суспільства, ніж теоретична діяльність. Тому виникає потреба в диференціації поведінки особи залежно від знань та ставлення до чинного права (правових норм). Можливі варіанти таких співвідношень розроблені свого часу О. М. Яковлевим (таблиця 1)⁵³.

Таблиця 1

№ з/п	Раціональний рівень правосвідомості	Емоціональний рівень правосвідомості	Поведінковий рівень правосвідомості
1	Знає зміст норми	Схвалює припис норми	Виконує припис норми
2	Знає зміст норми	Не схвалює припис норми	Не виконує припис норми
3	Не знає зміст норми	_____	Не виконує припис норми
4	Знає зміст норми	Не схвалює припис норми	Виконує припис норми
5	Не знає зміст норми	_____	Виконує припис норми
6	Знає припис норми	Схвалює припис норми	Не виконує припис норми

⁵² Остроумов Г. С. Цит. праця. С. 147.

⁵³ Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. М., 1971. С. 237.

З наведеного різноманіття варіантів наочно видно, що вплив індивідуальної правосвідомості на практичну діяльність виступає насамперед як прояв правосвідомості детермінованої суспільними відносинами та конкретною життєвою ситуацією, тобто її впливом, іноді незалежно від волі, свідомості та бажання особистості.

Причинний зв'язок між рівнем правосвідомості й конкретної життєвої ситуації можна зобразити й графічно (схема 1). Для цього створимо систему координат, де на осі ординат (YY) будуть розміщені значення правової свідомості від вкрай негативної (-) до максимально позитивної (+). На осі абсциси (XX) будуть розміщені життєві ситуації від вкрай негативної (-) до максимально сприятливої (+). Отримані внаслідок перетину осей чотири поля – А, В, С, D являтимуть:

- поле «А» – поведінку особи з високим рівнем правосвідомості в сприятливій життєвій ситуації;
- поле «В» – поведінку особи із низьким рівнем правосвідомості (фактично антисоціальною правосвідомістю) у сприятливій життєвій ситуації;
- поле «С» – поведінку особи з низьким рівнем правосвідомості у несприятливій життєвій ситуації;
- поле «D» – поведінку особи з високим рівнем правосвідомості у несприятливій життєвій ситуації.

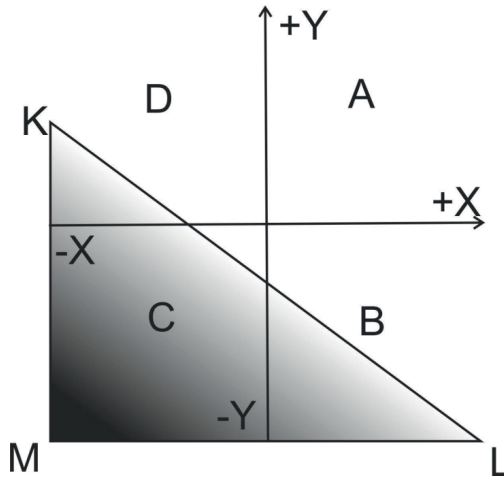

Схема 1

Сектор обмежений точками К-М-Л являє собою зону, де особами з різним рівнем правосвідомості в різних життєвих ситуаціях будуть вчинятися правопорушення. Водночас, якщо утворити умовний вектор від точки «М», у якій сконцентровані максимально негативні характеристики життєвої ситуації, та рівня правосвідомості, в якій вірогідність вчинення особою злочину є максимальною, до перехрестя осей координат, яка є умовним нулем за рівності характеристик, що розглядаються, то вірогідність вчинення правопорушень суттєво зменшується. У секторі «А» вона є мінімальною, хоча і не може повністю виключатися на рівні похибки.

Правосвідомість треба розглядати і як відповідний соціокультурний феномен. Під цим поняттям розуміється людська «...діяльність в її найрізноманітніших проявах, включаючи всі форми і способи людського самовираження і самопізнання, накопичення людиною і соціумом загалом навичок і умінь. Культура постає також проявом людської суб'єктивності і об'єктивності (характеру, компетентностей, навичок, умінь і знань).

Культура являє собою сукупність стійких форм людської діяльності, без яких вона не може відтворюватися, а значить – існувати.

Культура – це набір правил, які наказують людині певну поведінку з властивими їй переживаннями і думками, справляючи на неї, тим самим, управлінський вплив»⁵⁴.

Значення правової культури добре видно у співвідношенні культурних комплексів і культурних сфер, які розроблені О. Р. Ратіновим і відображені у таблиці (таблиця 2)⁵⁵.

⁵⁴ Википедия. Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Культура>. (дата звернення: 06.04.2020).

⁵⁵ Ратинов А. Р. Избранные труды. Раздел II. Психологическая теория правосознания. М., 2016.

Таблиця 2

Культурні комплекси	Культурні сфери			
	Політика як сфера культури	Правова культура	Етична культура	Естетична культура
Соціальні норми	Політичні норми	Право	Мораль як система норм	Естетичні норми
Суспільні відносини	Політичні відносини	Правові відносини	Моральні відносини	Естетичні відносини
Суспільні установи (інститути)	Політичні органи і установи	Правові органи, установи	Суспільні організації та інститути	Художньо-просвітні установи і організації
Соціальна поведінка (діяльність)	Політична поведінка (діяльність)	Правова поведінка (діяльність)	Моральна поведінка (діяльність)	Естетична поведінка (діяльність)
Суспільна свідомість	Політична свідомість	Правосвідомість	Моральна свідомість	Естетична свідомість
Суспільна психологія	Політична психологія	Правова психологія	Моральна психологія	Естетична психологія

Як система, культура засновується на відповідних засадах, які являють собою еталони діяльності, мислення, цінностей. Саме до останніх належить і право як ціннісний елемент культури людства, створений ним у процесі еволюції, соціального розвитку.

Правова культура – це «різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства»⁵⁶. У правовій культурі відбивається загальний рівень знань про право, об'єктивне

⁵⁶ Википедия. Свободная энциклопедия. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правовая_культура. (дата звернення: 06.04.2020).

ставлення до правового регулювання та правової охорони суспільних відносин, благ та інтересів у вигляді суджень та установок, що виробляються в індивіда в процесі життєдіяльності. Як вважає ряд зарубіжних авторів, правосвідомість:

- як соціокультурний феномен є формою усвідомлення й пізнання права як специфічної сфери соціальної дійсності;
- у системі категорій філософії права вона виконує щонайменше три найважливіші функції: гносеологічну, оцінну і регулятивну;
- являє собою важливу сферу правової культури, показник розвитку правового життя суспільства.

У свою чергу правова культура:

- найважливіший засіб у викоріненні правового нігілізму як на державному рівні, так і на рівні окремої особистості;
- процес формування науково-теоретичної правосвідомості й правової культури загалом вимагає системного, цілеспрямованого і водночас диференційованого підходу до правового всеобучу громадян.

Якщо хоча б у загальних рисах характеризувати правову культуру сучасного українського суспільства, то треба, на жаль, стверджувати наявність у ній низки негативних тенденцій.

По-перше, на неї здійснює суттєвий вплив криза загальної культури соціуму, яка фіксується в останні десятиріччя і пов'язана із моральним зубожінням суспільства, втратою ним моральних орієнтирів, установок. Ця криза суттєво впливає на правову культуру суспільства, яка є її невід'ємною складовою частиною.

По-друге, на правову культуру суспільства здійснює суттєвий вплив правова антикультура, якою є культура (субкультура) злочинного середовища, що все активніше проникає у всі сфери життя соціуму, деформуючи його загальну культуру. У зв'язку із низькою протидією такому проникненню, злочинна субкультура стає елементом загальної правової культури суспільства.

По-третє, фіксується зниження рівня правової культури представників законодавчої, виконавчої, судової влади і, особливо, культури працівників органів кримінальної юстиції, що суттєво підриває авторитет цих органів та примушує правослухняних громадян до пошуку неправових шляхів вирішення власних проблем.

По-четверте, фактично повне знищення системи соціальної профілактики правопорушень, яка існувала за часів колишнього СРСР (яка хоч і не була досконалою, але існувала і діяла), загальної системи соціального контролю, правової освіти та правового виховання.

Структура правосвідомості підпорядковується закономірностям структурування, які притаманні іншим елементам суспільних наук. Однак у правовій науковій літературі бачимо багато різних позицій щодо такого структурування. «Найбільш типовою є така схема структурного аналізу правосвідомості: з погляду глибини (рівня) відбиття правових явищ виокремлюють теоретичну (наукову), професійну і повсякденну (буденну) правосвідомість; залежно від способу (форми) відбиття – правову ідеологію та правову психологію; за суб'єктом відбиття – суспільну, групову, індивідуальну правосвідомість; з погляду предмета відбиття – сфери відбиття правової свідомості, які відповідають різним видам суспільних відносин і галузям права»⁵⁷.

Одночасно окремі дослідники виділяють ще й інші види. Так, за ступенем усвідомлення його поділяють на таке, де переважає свідоме, і таке, де переважає безсвідоме. За спрямованістю: ретроспективне, адекватне, перспективне.

Зміст правосвідомості тісно пов'язаний з індивідуальними особливостями кожної окремої людини – її соціодемографічними ознаками (стать, вік, місце проживання, релігійна та етнічна приналежність та ін.), психологічними характеристиками (агресивність, тривожність, соціально-психологічна адаптованість, авторитаризм та ін.). Важлива роль належить таким характеристикам, як рід занять та кримінальний досвід⁵⁸.

Як би там не було, важливим є те, що особа повинна інтегруватись у соціальне середовище через оволодіння стандартами у сфері правового регулювання та правової охорони, максимальної сукупності правових знань з метою успішного функціонування у суспільстві.

Виходячи з предмета дослідження, на особливу цікавість заслуговує структурування правосвідомості за способом (формою) відбиття та за предметом відбиття.

Фактично першим, хто здійснив диференціацію за способом відбиття, був І. Є. Фарбер. Він поділяв її на емоційно-вольову сторону – правову психологію, яка являє собою «сукупність почуттів, переконань, звичок і мотивів юридично значущих вольових дій, відбиваючих у суспільній свідомості ... суспільства різні юридич-

⁵⁷ Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания. *Проблемы социологии права*. Вильнюс, 1970.

⁵⁸ Правосознание и правомерное поведение личности. URL: https://psyera.ru/pravosoznanie-i-pravomernoe-povedenie-lichnosti_8068.htm (дата звернення: 07.04.2020).

ні явища»⁵⁹, та правову ідеологію, під якою розумів пізнавальну сторону, що являє собою «систему правових ідей, які відбивають інтереси і потреби класу»⁶⁰.

Функції правосвідомості у теорії права у більшості випадків поділяють на: а) пізнавальну (гносеологічну); б) прогностичну (моделювання) та в) виховну⁶¹.

Однак, як вбачається, важливі й такі її функції, як *оціночна та регулятивна* (особливо в контексті аналізу правової ідеології). Перша визначає оцінку особою чинного законодавства, системи правового регулювання та охорони суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів особистості, як загалом, так і відносно окремих норм та інститутів, тієї чи іншої галузі права та практики нормозастосування. Друга – вплив правосвідомості на практичну поведінку особи через сформовані в ній правові погляди, цінності та установки. Саме вони у підсумку впливають на формування відповідних ідей, поглядів та установок, які перебувають у сфері правової ідеології, впливають на процес правотворення, правовиконання і правозастосування.

Оціночна функція правосвідомості є центральною, оскільки від того, як оцінюється право загалом, його окремі норми та інститути, залежить його сприйняття особою і рішення про власну поведінку, яка відповідатиме/не відповідатиме правовому припису. У цьому моменті оціночна та регулятивна функції правосвідомості зближуються і взаємодіють. «Оціночна функція викликає до життя певне емоційне ставлення Особистості до різних сторін і явищ правового життя на основі досвіду і правової практики. Емоційне відношення виражається у визначенні значущості отриманих знань у конкретній ситуації або на майбутнє з погляду індивіда, групи, суспільства. Цінним визнається те, що слугує об'єктом бажання і метою діяльності, що піддається вибору і якому надається перевага серед низки інших явищ. У зміст правосвідомості входять чотири види оціночних відносин: до права (його принципів, норм, інститутів); до правової поведінки оточуючих і до об'єктів діяльності (злочинності, злочинам, злочинцям або правопорушникам); до правоохоронних органів та їх діяльності (прокуратури, адвока-

⁵⁹ Фарбер І. Ю. Цит. праця. С. 70.

⁶⁰ Там само. С. 96. Питанням кримінально-політичної ідеології та кримінально-політичної психології присвячені окремі розділи цієї праці.

⁶¹ Див.: Ратинов А. Р. Структура правосознання и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. М., 1981. С. 201–214. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/1/19.htm> (дата звернення: 07.04.2020).

тури, суду, юстиції, органів внутрішніх справ); до своєї правової поведінки – самооцінка»⁶².

Пізнавальна функція правосвідомості займає важливе місце у структурі функцій правосвідомості, адже вона визначає той обсяг правових знань, поглядів, установок, уявлень та ін., які у своїй сукупності визначають рівень правової освіченості. Пізнавальна функція пов'язана із сприйняттям правової дійсності. На її основі формується оціночна функція, яка також виступає базою для регуляції правової поведінки особи. Будучи індивідуальною, правосвідомість реалізується в повсякденному житті кожної людини і фактично є обов'язковою для неї. Вона є основою його реальної поведінки. Будучи абсолютно суб'єктивною на рівні індивіда, правосвідомість, однак, так чи інакше корелюється з груповою і суспільною правосвідомістю. Водночас відбувається процес виділення єдиних правових ідей, поглядів, установок, які підтримуються на усіх рівнях.

Процес взаємодії тут є «дорогою із зустрічним рухом», коли індивідуальна правосвідомість впливає на групову й суспільну, а ті своєю чергою – на індивідуальну.

Праворотрча функція правосвідомості пов'язана з низкою моментів. По-перше, вона базується на оцінці чинного права (як загалом, так і окремих його галузей, інститутів та норм) і вимог щодо вдосконалення системи правового регулювання та охорони, які виникають на базі цієї оцінки. По-друге, правосвідомість відбиває вимоги до необхідності правового регулювання та охорони тих суспільних відносин, які не врегульовані правом (тих, які щойно виникли, або тих, які існували раніше, але їх регуляція/охорона не здійснювалася з тих чи інших причин).

Зазначені вище функції правосвідомості мають особливе значення для її аналізу в контексті предмета її відбиття, а для нас – під час аналізу кримінально-правової правосвідомості і її впливу на кримінально-правову політику.

Розглядаючи правосвідомість під кутом зору операційних цілей, які стоять перед цим видом суспільної свідомості, А. Р. Ратінов визначає її як «сферу суспільної та індивідуальної свідомості, яка відображатиме правову дійсність у формі юридичних знань і умінь ними користуватися, оціночних відносин до права і практики

⁶² Гранат Н. А. Правосознание и правовая культура. *Юрист*. 1998. № 11/12.

його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях»⁶³.

Це визначення було сформоване автором у відповідній таблиці (таблиця 3):

Таблиця 3

Основні функції правосвідомості	Психічні компоненти	Наслідки функціонування	Наслідки функціонування	Кількісні характеристики
Пізнавальна	Інтелектуальний	Правова підготовка	Юридичні знання і вміння	Ступінь обізнаності
Оціночна	Інтелектуально-емоціональний	Ціннісне ставлення до права і практики його застосування	Оціночні судження (думки)	Ступінь солідарності
Регулятивна	Інтелектуально-емоційно-вольовий	Правові установки і орієнтації	Поведінкові позиції (рішення)	Ступінь стійкості

Дослідження, які проводились останнім часом, наочно продемонстрували, що центральним компонентом правосвідомості є ціннісні оцінки права загалом, його окремих галузей, інститутів і норм та правозастосовної практики. Саме вони визначають вибір лінії поведінки, який відповідає правовому припису або є такою, що порушує право.

У зв'язку із цим, формування правосвідомості суспільства сьогодні є однією, чи не основною, ідеологічною функцією держави. Вона може бути реалізована лише у тому разі, коли українське національне право буде відповідати умовам, що висувуються до системи правового регулювання та правової охорони суспільних відносин, прав та інтересів у демократичній правовій державі.

Розглянуті вище вихідні позиції щодо розуміння правосвідомості, її зміст, структура та ін. є базовими для розуміння кримінально-правової та кримінально-політичної правосвідомості.

Як зазначалося вище, правосвідомість як цілісне явище характеризує ставлення до права загалом – його оцінку з позицій ефективності правового регулювання суспільних відносин та їх охорони, вимог до права як такого і системи правового регулювання

⁶³ Ратинов А. Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии. Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности: сб. науч. тр. М.: Прара, 1986. С. 54–75.

та охорони, до правозастосовної практики та ін. Але фактично на практиці така правосвідомість притаманна лише теоретикам та філософам права, оскільки людина, соціальна група та суспільство загалом не сприймають і не оцінюють право як соціальне явище в його цілісному прояві. Вони оцінюють його, у найкращому разі, у розрізі окремих галузей права, а їх – через окремі правові інститути. Правосвідомість формується насамперед через практику застосування права, її оцінку. Тому, задля об'єктивності, оптимальним шляхом є дослідження правосвідомості за конкретними «зрізами», зокрема на «зрізі» кримінально-правової правосвідомості. До речі, саме практика застосування кримінального закону і насамперед практика притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання та його відбування є суттєвим чинником для формування правосвідомості на всіх рівнях і оцінки правосвідомості загалом. Виходячи із загального розуміння правосвідомості, сформульованого І. Ю. Фарбером, *кримінально-політична правосвідомість – це елемент суспільної правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, правових ідеалів, ідей, теорій, концепцій, які мають нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових явищ, так і оцінку їх з погляду соціальної справедливості, а також нові правові вимоги до вдосконалення кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів, практики їх застосування, які відображають економічні й політичні потреби та інтереси суспільного розвитку.*

Аналіз сьогоденного стану кримінально-політичної правосвідомості в Україні дає можливість зробити досить сумні висновки щодо її стану у суспільстві. Це обумовлює досить високий рівень криміналізації суспільних відносин. Злочин фактично став звичним атрибутом повсякденного життя, що супроводжується низьким рівнем довіри до законодавця, органів кримінальної юстиції та суду. Усе це множить на достатньо низький рівень правових знань та загальну правову культуру. Більшість громадян переконана, що жити в Україні, не порушуючи закони, просто неможливо. Це своєю чергою поширює серед населення тенденції до перейняття на себе деяких функцій органів кримінальної юстиції. Як приклад – широке поширення вимоги спрощення процедури придбання, зберігання, носіння вогнепальної зброї (зокрема короткоствольної) з метою реалізації права на необхідну оборону від злочинних посягань та зміну практики застосування ст. 36 КК України, оскільки органи кримінальної юстиції не спроможні у повному обсязі задовільнити вимоги суспільства у цьому питанні.

Аналізуючи роль кримінально-правової правосвідомості майже 100 років тому, видатний філософ І. О. Ільїн зазначав, що «вирішення проблем кримінальної вини і покарання можливо тільки на підставі цілісного і зрілого вчення про правосвідомість. Винність і невинність людини, яка встановлюється кримінальним судом, визначається не чим іншим, як саме станом його правосвідомості, тобто ставленням волі, яка ним керувала, до мети права, а тому і до права»⁶⁴.

Елементи кримінально-політичної правосвідомості з'являються разом із поняттям «злочин». Як зазначав М. П. Чубинський: «...вже в глибокій давнині... ми зустрічаємо окремі, а інколи навіть систематизовані вимоги *кримінально-політичного* (виділено нами – П.Ф.), характеру»⁶⁵, що, безумовно, свідчить про існування елементів правосвідомості на ранніх етапах розвитку суспільства в умовах державотворення. Вони визначали вимогу до розуміння злочину, виходячи із потреби захистити максимально радикальним (жорстким) способом найцінніше, що є в суспільстві – віру, життя, здоров'я, власність. Звичайно, вона ще не набула в повному обсязі тих ознак, які притаманні їй сьогодні, однак одразу відділила злочин від іншого правопорушення (наприклад, цивільно-правового делікту).

Важливе значення для розуміння значення й ролі правосвідомості в процесах регулювання та охорони суспільних відносин має питання про основи на яких вона формується. І тут не можна залишити осторонь проблему ролі цивілізаційної приналежності відповідного соціуму.

Історія розвитку людства свідчить про мультицивілізаційний характер процесів і шляхів, які були пройдені різними народами. У кінцевому результаті на планеті сформувались цивілізації⁶⁶, кожна з яких проходить свій власний історичний шлях розвитку внаслідок якого формується національна кримінально-політична правосвідомість. Її дослідження не може здійснюватися за допомогою давно розроблених у науці методів, оскільки вони не пов'язані із *аналізом цивілізаційної приналежності*, яка формує *цивілізаційну ідентичність* відповідного народу.

Дозволимо собі визначити цей метод як *метод цивілізаційного аналізу*.

⁶⁴ Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. С. 222. URL: http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/ilin_uchenie_o_prave_gos/8/ (дата звернення: 10.04.2020).

⁶⁵ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики. Харьков: Печатное дело, 1905. С. 62.

⁶⁶ Різними вченими нараховується різна кількість цивілізацій. Звичайно, що відносини між ними визначаються, виходячи із вікової історії їх розвитку та взаємовідносин між ними.

На наше переконання, він може застосовуватись не лише для аналізу зазначеного кола питань, а й в інших такого роду дослідженнях.

Правосвідомість (і у тому числі кримінально-політична правосвідомість) виникає в процесі історичного розвитку, є наслідком довготривалого формування цивілізаційної приналежності. Це дає підстави говорити про різні *цивілізаційні правосвідомості*. Лінія цивілізаційного розлому (за формулюванням С. Хантінгтона⁶⁷) розділяє не тільки цивілізації, а й цивілізаційні правосвідомості.

Розбіжності у цивілізаційних правосвідомостях суттєво впливають на формування законодавства та практику його застосування. Ця теза в повній мірі стосується кримінально-політичної правосвідомості.

Аналіз предмета нашого дослідження потребує звернення до поняття цивілізації та її суті як фундаментального поняття. Одразу необхідно підкреслити, що воно є надзвичайно складним, у багатьох моментах суперечливим і неконкретним.

«Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного періоду (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд)»⁶⁸.

Це достатньо узагальнене визначення. Якщо розглядати це питання глибше, то у найширшому розумінні – це відповідний уклад існування живих розумних істот, складова планетарної біосфери, історичний щабель суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості і варварства; сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; матеріально-інструментальний, техніко-виробничий базис суспільства; географічно локалізоване, відносно автономне стійке, цілісне, історично унікальне, соціокультурне утворення (система) метаєтнічного типу; сучасна глобальна культура, система цінностей, символів, практик, способу життя⁶⁹.

Розвиток цивілізацій у динаміці відповідає стадіям еволюційного розвитку людства: аграрна, індустріальна, постіндустріальна цивілі-

⁶⁷ Див. Хантінгтон, Самюель. Столкновение цивилизаций [перевод. с англ. Т. Велимеева]. Алматы; РДЦ-Алматы, 2020. (Эксклюзивная классика). С. 404.

⁶⁸ Цивілізація. Вікіпедія. URL: <https://www.google.com/search> (Дата звернення: 03.01.2025 року).

⁶⁹ Цивілізація. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> (Дата звернення: 03.01.2025 року.)

зації, а також локальні цивілізації – культурно-історичні спільноти, які обмежені в часі й просторі⁷⁰.

Першим, хто використав цей термін, був французький економіст Анн-Робер-Жак Тюрго у 1752 році. Одним з перших, хто використав термін «цивілізація» в механізмі наукових досліджень, був філософ Адам Фергюсон, який розумів під цим явищем відповідну стадію в розвитку людськості, що передбачає існування стратифікації суспільства, міст, культури й т. ін.

А. Фергюсон, визначаючи цивілізацію, писав:

«Певна цивілізація – це велике ціле людської організації, хоча й воно аморфніше навіть за імперію. Цивілізації є, почасти, практичною реакцією народів на їхнє довкілля – на потреби в їжі, воді, прихистку та захисті. А крім того, цивілізації – це питома культура, часто, хоча й не завжди, релігія і нерідко мовні спільноти. Зрідка ці характеристики можуть поєднуватися»⁷¹.

Він запропонував одну з перших періодизацій історії розвитку людства, виділяючи періоди поступового розвитку від дикості до варварства та від нього до цивілізації⁷².

Спробу комплексної оцінки поняття цивілізації здійснив соціолог М. Я. Данілевський у монографії «Росія і Європа» ще у далекому 1869 році. Потрібно акцентувати на тому, що автор, будучи представником панславізму, протиставляв молоду східноєвропейську цивілізацію, лідером якої він вбачав Росію, старіючій західноєвропейській цивілізації⁷³.

Класичну модель теорії цивілізації розробив А. Тойбі, який у своїй доктрині в т.ч. виділив фактор війни на етапах генезису, росту, апогею, надлому та загибелі цивілізації⁷⁴.

Цивілізація є найвищою культурною цінністю. У неї немає чітко визначених часово-просторових координат, немає дати початку і дати кінця.

Свою суть цивілізація проявляє у політичному режимі. Різні дослідники нараховують різну кількість, різні «набори» цивілізацій.

⁷⁰ Постсоветское пространство: столкновение цивилизаций. URL: <https://www.google.com/search> ((Дата звернення: 07.01.2025 року.)

⁷¹ Ніл Фергюсон. Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В'ячеслав Циба – 2-ге вид. – К.: Наш формат, 2018. С.35-36.

⁷² Там само.

⁷³ Одразу слід акцентувати увагу на тому, що автор відносить Росію не до Європи, не до Заходу, а до Сходу, до Азії!

⁷⁴ Цивілізація як середовище політогенезу. Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. Одеса, 2023. С. 7.

У контексті предмета цього аналізу поняття «цивілізація» розглядається як локальна цілісна система, як відповідне суспільне утворення, що складається з політичної, економічної, соціальної та духовної складових і розвивається за законами вітальних циклів. Кількісний «набір» цивілізацій у різних дослідників цього питання – різний. Усе залежить від того, які критерії для диференціації обираються дослідником. Проте в усіх класифікаціях виділяються, поряд з іншими, Західна (Західноєвропейська, Євроатлантична) та Азійська цивілізації⁷⁵.

Спочатку термін «цивілізація» застосовувався для позначення Західної цивілізації.

«Міжнародний закон був західним міжнародним законом, заснованим на традиціях Стародавньої Греції. Міжнародна система була західною Вестфальською системою суверенно «цивілізованих» національних держав і підконтрольних їм територій»⁷⁶.

Зародження західної цивілізації, як правило, відносять до I-IX ст. н.е. Дослідники поділяють її на три складові: Європа, Північна Америка, Латинська Америка. У Європі бурхливий процес її формування пов'язаний з епохою Відродження, в ході якої відбувався бурхливий розвиток культури, науки, торгівлі. Вони обумовили розвиток політичного плюралізму, що суттєво вплинуло на процес формування цивілізації⁷⁷.

Сьогодні, говорячи про Західну цивілізацію, більш правильно вести мову про Євроатлантичну цивілізацію, яка, окрім країн Західної, Центральної та Східної Європи (окрім Росії і Туреччини, яка частково розташована в Європі), включає в себе США, Канаду, Ізраїль, Австралію.

Східна цивілізація є більш давньою і своїм корінням сягає тисячоліть до нової ери (1500 рр.). У її центрі перебували Стародавній Китай та Індія.

Розглядаючи сьогодні існуючі цивілізації в контексті предмета нашого аналізу, звернемо увагу на дві з них, що виокремлюються

⁷⁵ Глибинний аналіз видів цивілізації не є предметом нашого дослідження. Різні науковці висловлюють різні (часто діаметрально протилежні й суперечливі) погляди на їх кількість і види. Разом з тим, як зазначає С. Хантінгтон, «дослідники, як правило, погоджуються у визначенні ідентичності найважливіших цивілізацій в людській історії і тих, що існують у сучасному світі». Він зазначає, що різні дослідники налічують від 7 до 23 цивілізацій, що існували в історії. Ми аналізуватимемо питання, виходячи із загальноприйнятих позицій поділу цивілізацій на Східну і Західну з урахуванням можливості внутрішнього поділу в середині кожної з них. (С. Хантінгтон. Цит. праця С. 46-47.)

⁷⁶ С. Хантінгтон. Цит. праця С. 60.

⁷⁷ Там само. С.57-58.

дослідниками – ісламську (як частину великої Азійської цивілізації) та православну з центром у Росії. Остання виділяється далеко не усіма вченими, а ті, що з цим погоджуються, обґрунтовують свою точку зору тим, що вона є відмінною

«... від західного християнства внаслідок свого візантійського коріння, двохсот років татарського ярма, бюрократичного деспотизму та обмеженого впливу на неї Відродження, Реформації, Просвітництва та інших значних подій, що мали місце на Заході»⁷⁸.

С. Хантінгтон зазначає:

«Російська цивілізація – це продукт самотутніх коренів Київської Русі і Москви, суттєвого візантійського впливу і довгого монгольського правління»⁷⁹.

У цьому визначенні закладені основоположні підходи: перший – це створення Московії саме Київською Руссю і другий – її багатівковий розвиток під впливом монгольського правління, що *визначило східну орієнтацію Росії протягом усієї її історії*.

З цією точкою зору слід повністю погодитись. Можна лише долучитись до тих, хто виокремлює «російську цивілізацію» серед інших, оскільки вона побудована не лише на православній вірі, як дехто вважає сьогодні в Росії (не віра виокремлює її серед інших цивілізацій), а й на комплексі інших характеристик, які притаманні саме цій цивілізації.

«Цивілізація є найвищою культурною цінністю», – зазначає С. Хантінгтон⁸⁰.

А культура (у найширшому розумінні) Росії є особливою, відмінною від інших цивілізацій. На її становлення і розвиток суттєво вплинула азійська цивілізація, і її продовжують формувати значною мірою представники азійських народів. Однак визнавати її як «азійську» (хоча в її культурі переважають саме елементи азійської культури) теж було б не коректно, оскільки на неї значно вплинула євроатлантична цивілізація. Тому, вважаємо, більш справедливо визначати Росію як окрему «російську цивілізацію».

Вбачається, що вести мову про єдину Азійську цивілізацію є дещо не коректним, адже Азія – величезний материк, і на його

⁷⁸ Там само. С. 49.

⁷⁹ С. Хантінгтон. Цит. праця. С. 205. Одразу слід висловити критичне ставлення до позиції автора щодо наявності в основі «російської цивілізації» «самотутніх коренів Москви». Здійснений нами аналіз об'єктивно доводить відсутність будь-якої самотутності в процесі формування «російської цивілізації». Див. Фріс П. Л., Адамович С. В. Цит. праця.

⁸⁰ Там само. С.43.

територіях сформувалось декілька цивілізацій, які мають і спільні, і відмінні цивілізаційні характеристики. Не можна ставити знак «рівності» між цивілізацією, до якої належить, наприклад, Японія, і цивілізацію, до якої належить Афганістан. Тому в цілісній Азійській цивілізації доцільно виділяти як її складові Східноазійську і Середньоазійську цивілізації. Слід враховувати й той факт, що Велика Азійська цивілізація включає в себе Східноазійську (Синську, Індуїстську, Японську та ін.) і Середньоазійську (Ісламську) цивілізації⁸¹. Для кожної з них притаманні єдність тих показників, на підставі яких здійснюється диференціація цивілізацій. Такий поділ базується на розумінні «локальної цивілізації», оскільки наявні відмінності підкреслюють їх певну самостійність.

Україна внаслідок процесів свого історичного розвитку формувалась як частина великої Євroatлантичної цивілізації⁸². Вона сприймала євroatлантичні цивілізаційні цінності, які впливали на формування правосвідомості української нації в т. ч. кримінально-політичної і кримінально-правової правосвідомості.

На підтвердження цього, перш за все, варто зазначити, що Україна розташована в центральній-східній частині Європи, за часів Руської держави була однією з розвинених держав ранньофеодальної Європи і перебувала якщо не в центрі європейських історичних подій, то під їх постійним безпосереднім впливом. Про це, зокрема, свідчать династичні зв'язки київських князів. Особливо яскравий приклад у цьому плані продемонстрували шлюби дітей Ярослава Мудрого. Його сини були одружені: Ізяслав – з дочкою польського князя Мешка II, Святослав – з онукою імператора Священної Римської імперії Генріха II, Всеволод – з дочкою Візантійського імператора Костянтина Мономаха, Володимир та Ігор – з дочками німецьких графів. Його дочки вийшли заміж: Єлизавета за короля Норвегії Гаральда III Суворого, а потім за короля Данії Свейна II, Анастасія – за короля Угорщини Андраша II, Анна – за короля Франції Генріха I⁸³.

На чолі державної верхівки Русі були вихідці із Скандинавії (варяги). Спочатку Візантія, а потім західноєвропейські держави

⁸¹ Зрозуміло, що іслам як релігія поширений далеко за межами Середньої Азії та Близького Сходу. Визначаючи Середньоазійську цивілізацію як Ісламську, ми виходимо з того, що її центри зосереджені саме у цьому регіоні.

⁸² Звичайно, що говорити про існування Євroatлантичної цивілізації можна лише з відповідного часу. Україна була від самого початку серед тих країн, які її формували.

⁸³ Романюк О. І. Про цивілізаційний вибір розвитку України. Дриновський збірник. 2019. 9. С. 351.

вплинули на запровадження християнства і поширення європейських державницьких і культурних традицій.

Точкою біфуркації яка остаточно визначила євроатлантичний шлях розвитку України стала татаро-монгольська навала і ярмо яке їй слідувало.

Важливу роль у формуванні євроатлантичного цивілізаційного шляху розвитку України відіграла «заснована Богданом Хмельницьким козацька держава знаменувала початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало невластиву азійській цивілізації виборність козацької старшини. Міста користувалися демократичним магдебурзьким правом, яке передбачало виборність керівництва міста. Судову владу здійснювали незалежні від державної адміністрації суди на засадах Литовського Статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі»⁸⁴.

У подальшому, незважаючи на перебування частини українських земель у складі Російської імперії, цивілізаційний вплив європейських країн на Україну, на правосвідомість українців залишався суттєвим. Цьому слугувало і те, що значна частина українських земель перебувала у складі країн Європи – Польщі, Австро-Угорщини, Румунії. Тісні зв'язки з Європою підтримувала значна частина української інтелігенції що, безсумнівно, відповідно впливали на формування свідомості українського народу. Що стосується питання про формування правосвідомості (у т. ч. кримінально-політичної), то тут значну роль відіграла практика направлення українських науковців на стажування до провідних ВИШів Європи, де відбувалось формування в них європейської системи цінностей у т. ч. основ правосвідомості, притаманної народам європейських країн.

Усе це визначило формування національного кримінально-політичної правосвідомості українського народу, в основі якого перебуває кримінально-політичний менталітет української нації.

Нагадаємо, що вперше про правовий менталітет українського народу в цілому сказав уже в далекому 1994 р. академік М. В. Костицький у своєму виступі на з'їзді всесвітнього конгресу українських правників у м. Києві. На рівні монографічних досліджень це питання розкрито недостатньо. Можна згадати лише праці Ю. П. Лободи «Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу)⁸⁵ та Г. Д. Копельців-Левицької, яка розглядає цю проблему

⁸⁴ Фріс П. А., Адамович С. В. Агресія Росії проти України з позицій кримінології: монографія. Івано-Франківськ: Голіней О. В. 2025. С. 43.

⁸⁵ Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів: Світ, 2009.

з погляду правової філософії⁸⁶. Що стосується питання кримінально-правового менталітету, то уваги до нього приверталося ще менше. Лише М. В. Костицький⁸⁷ та автор цих рядків фрагментарно торкалися його у своїх працях⁸⁸. Водночас розбудова національної держави, створення національної правової системи вимагають урахування правового менталітету українського народу з тим, щоб правові норми максимально відповідали національному менталітету, а звідси – національній правосвідомості, що загалом забезпечували високий рівень сприйняття й виконання правових приписів.

У цьому зв'язку потрібно зафіксувати думку Є. Л. та Л. Є. Стрельцових, які також вважають, що «об'єктивні обставини різного характеру безпосередньо не впливають на створення правових приписів, а переробляються, опосередковуються ідеолого-ментальними факторами»⁸⁹. Водночас автори посилаються і на думку з цього приводу відомого болгарського дослідника Нено Неновські, який ще у 80-х роках ХХ ст. писав: «Об'єктивні й насамперед економічні чинники не роблять на право автоматичного і прямого впливу. Вони «переробляються» ідеологічно, опосередковуються духовними факторами»⁹⁰.

Менталітет⁹¹ являє собою комплексне явище, яке складається із суспільної психології та суспільної ідеології. Виходячи з цього, правовий менталітет являє собою сукупність правової психології та правової ідеології. З позицій предмета цих пошуків, вбачається доречним говорити і про існування кримінально-політичного менталітету, що включає у себе кримінально-політичну психологію та кримінально-політичну ідеологію.

⁸⁶ Копельців-Левіцька Є. Д. Ментальність українського народу: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2012.

⁸⁷ Костицький М. В. Соціально-психологічні особливості української нації та проблеми злочинності. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності: матеріали науково-практичного семінару*. (м. Івано-Франківськ, 20 лютого 2004 р.). С. 3–10.

⁸⁸ Фріс П. А. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: Атіка, 2005.

⁸⁹ Стрельцов Є., Стрельцов А. Коронавірус і кримінальне право: парадоксальність чи доречність їх спільного аналізу. *Юридичний вісник України*. 2020. № 18–19.

⁹⁰ Неновски Н. Право и ценности / под ред. В. Д. Зорькина; пер. с болг.; вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова. М.: Прогресс, 1987. URL: <https://naukar.gov.ru/catalog/435/936/545401/44225?view=1> (дата звернення: 01.06.2020).

⁹¹ Як визначає український сегмент Вікіпедії, «ментальність менталітет (від лат. mens (mentis) – спосіб мислення, склад душі) – глибинний, стійкий спосіб мислення, сприйняття світу та реагування на нього, притаманний певній спільноті (нації, етносу) чи індивіду, що формується на основі спільного культурного досвіду, цінностей, традицій та архетипів, виступаючи як своєрідна призма, крізь яку люди бачать себе та довкілля. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 26.12.2025).

Ментальність є формуванням суспільно-історичним – вона формується протягом достатньо тривалого періоду часу в межах відповідного національно-етнічного середовища і пов'язана із особливостями психічного світосприйняття відповідної етнічної цілісності. Виходячи з такого визначення, абсолютно справедливим є вести мову про політико-правову ментальність (політико-правовий менталітет) як сформоване протягом достатньо тривалого часу правосприйняття відповідним етносом права як з позицій його характеристики у цілому, так і з точки зору правореалізації та наявності відповідних орієнтирів їх розвитку.

Як зазначає І. М. Коваль, менталітет «це підсвідома соціально-психологічна «програма» дій і поведінки окремих людей, нації в цілому, що виявляється у свідомості й у практичній діяльності людей. Джерело її формування – сукупність психологічних, соціально-економічних, природних явищ, що діють протягом тривалої еволюції країни. Менталітет містить у собі почуття, симпатію й антипатію, образи, уявлення про людину та її місце у світі. Але всі ці уявлення й відчуття не піддаються логічній систематизації, осмисленню. Вони пов'язані не так зі свідомістю, як із підсвідомістю; якщо свідомість регулює мислення людини, то менталітет регулює її поведінку»⁹².

На думку В. А. Шкуратова, «ментальність можна назвати людським виміром історичних макромас або людською активністю, об'єктивованою в культурних пам'ятках».

Він вважає, що ментальності притаманні відповідні риси, які відмежовують її від психіки. Основними з них є:

- 1) ментальність не збігається з поняттям «психіка», оскільки застосовується виключно до людини (тоді як «психіка» є і у тварин);
- 2) ментальність – це зміст (образ, уява, поняття), а психіка – це процес⁹³.

Правовий менталітет найбільш яскраво знаходить свій прояв у суспільній правосвідомості, оскільки саме в ній укорінене національне внутрішнє, підсвідоме розуміння права.

Правовий менталітет притаманний і правовій психології, і правовій ідеології. З позицій аналізу його місця в кримінально-право-

⁹² І. М. Коваль. Ментальні властивості правосвідомості. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1713/dysertacyianazdobuttyanaukovogostupenyakandydatanaukkovalyaim.pdf>

⁹³ Шкуратов В. А. Историческая психология: уч. пос. 2-е изд. М., 1997. 505 с. URL: http://www.brainball.ru/link/common_psychology/hist_psych.zip (дата звернення: 11.04.2020).

вій політиці слід зазначити, що він є важливим чинником, який визначає її вектор.

Водночас, як справедливо зазначає М. Є. Черкес, «дослідження правової природи та змісту поняття «правовий менталітет» дають всі підстави стверджувати, що доктринальне визначення категорії «правовий менталітет», «український правовий менталітет» представниками науки теорії держави та права України ще й досі не сформоване»⁹⁴, що «по-перше, правовий менталітет є багатограним явищем, яке вивчається різними науками. На сьогодні єдності в підходах до розуміння його правової природи немає, а концептуальні засади його становлення та розвитку ще перебувають на початковій стадії. По-друге, особливості саме українського менталітету тісно взаємопов'язані з історією становлення та розвитку української державності, а також своєю чергою впливають на засади побудови держави і права сьогодні»⁹⁵.

Сутність будь-якої правової системи, будь-якої її галузі не може бути розкрита без врахування категорії «менталітет». Звичайно, що це у повному обсязі стосується і кримінально-політичної правосвідомості, яку можна розкрити тільки з урахуванням категорії «кримінально-політичний менталітет», оскільки є його частиною.

Найвні доктринальні підходи до його розуміння свідчать про неоднозначність висновків щодо змісту цього явища.

Так, В. Павловська-Кравчук під правовим менталітетом розуміє «історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності»⁹⁶.

А. Бойко визначає правовий менталітет як «феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які загалом і визначають усталений образ правової реальності»⁹⁷.

А. М. Шульга, аналізуючи поняття правового менталітету в контексті правосвідомості, підкреслює, що це «найбільш глибинний і

⁹⁴ Черкес М. Є. Правовий менталітет як складова правосвідомості: особливості становлення та розвитку в Україні. *Право та інновації*. 2018. № 3 (23). С. 92.

⁹⁵ Там само. С. 96.

⁹⁶ Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_4_26. (дата звернення: 11.04.2020).

⁹⁷ Бойко А. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 53.

в силу цього стійкий феномен, який відображає зміст і значення існуючих або тих, що існували в минулому правових реалій», він – «основа для формування та прояву правосвідомості, юридичного світогляду, правового мислення»⁹⁸.

Виходячи із наведених підходів до розуміння змісту менталітету, абсолютно допустимим є виділення менталітету залежно від об'єкту, до якого він відноситься. Тому можливо говорити про правовий менталітет народу і (якщо заглиблюватись) про його складові, серед яких, відповідно, важливе місце посідає кримінально-політичний менталітет.

Оскільки правосвідомість, є частиною ментальності, для визначення кримінально-політичного менталітету слід, у першу чергу, слід звернутись до поняття національної правосвідомості. Велика українська юридична енциклопедія, визначаючи правосвідомість українського народу, вказує що він являє собою «феномен національного соціокультурного світу, який відображає зміст правових цінностей, символічних правових форм, уявлень про право та шляхи його реалізації у різноманітних соціальних практиках. Вона виступає як частина правової реальності, як особливий погляд на світ, його проблеми і суперечності, як специфічний спосіб сприйняття, конструювання й інтерпретації знакових форм та фігур мислення в правовій сфері»⁹⁹.

Виходячи з наведеного, національний кримінально-політичний менталітет являє собою *цілісну систему розумових, емоційних, культурних особливостей, ціннісних орієнтацій і установок, притаманних народу, в яких відбивається оцінка кримінального права як системи нормативного регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів і практики його застосування, що відбувається на базі історичного виміру та сформовані на підставі цього загальні вимоги до законотворчого і правореалізаційного процесів у сфері кримінально-правового регулювання та охорони.*

Кримінально-політичний менталітет здійснює суттєвий (якщо не сказати – визначальний), вплив на кримінально-правову ідеологію, впливаючи на стабільні кримінально-правові стереотипи,

⁹⁸ Шульга А. М. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Forum Prava*, 2018. (4). С. 141–148. URL: <https://forumprava.pp.ua/files/141-148-2018-4---Shulha--14-.pdf> (дата звернення: 11.04.2020).

⁹⁹ Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 681.

установки, погляди, поведінку через історично сформоване в межах відповідної нації, розуміння правової дійсності, яка закладена в історичній пам'яті. Він суттєво впливає на наукову кримінально-правову ідеологію, як фундаментальну її частину.

Разом з цим між кримінально-політичним менталітетом і кримінально-правовою ідеологією не можна поставити знак «дорівнює». Справа у тому, що кримінально-політичний менталітет формується мимоволі без відповідного осмислення, тоді як кримінально-правова ідеологія є продуктом глибокого осмислення предмета на науковому рівні, який здійснюється теоретиками.

Варто зазначити, що взагалі національний кримінально-політичний менталітет, входить як структурний елемент до категорії культурного менталітету народу. Це є абсолютно зрозумілим, оскільки право є елементом культури відповідного народу, нації.

Правова ментальність виступає базисом правової культури, оскільки відбиває реальну правову дійсність, «пропускаючи» її крізь призму національного досвіду, який визначає емоційне сприйняття, а від нього оцінку кримінального права та практики його реалізації з позицій національного історичного досвіду.

Відмінність між кримінально-правовою ментальністю і кримінально-політичною ідеологією проявляється також у тому, що кримінально-політична ідеологія може бути піддана корегуванню (що достатньо часто і буває). Кримінально-політичний менталітет, будучи продуктом історичного формування, корегуванню не підлягає. Виходячи з цього, можна вести мову про вплив кримінально-політичного менталітету на кримінально-політичну ідеологію за неможливості здійснення зворотного впливу.

Необхідно зауважити, що співвідношення понять «культурний менталітет», «національний менталітет», «правовий менталітет» у національній правовій науці стосовно нашого суспільства розроблені надзвичайно слабо. Що стосується категорії «кримінально-політичний менталітет», то вона в Україні взагалі не розроблена.

Розглядаючи поняття менталітету, треба зупинитися ще на одному важливому питанні. Про що взагалі треба говорити: про менталітет титульної нації, якою в нашій країні є українська нація, чи про менталітет українського народу, який об'єднує в собі більше 100 національностей?

Україна не належить до мононаціональних держав (фактично на сьогодні процеси глобалізації взагалі скасовують таке поняття). Однак українці складають домінуючий відсоток (за даними перепису

2001 року – 77,8%)¹⁰⁰ у складі українського народу і, звичайно, саме їх менталітет є визначальним для врахування кримінально-правовою політикою.

Це, однак, не говорить про можливість нехтування правовим менталітетом інших націй, які входять до структури українського народу. На практиці це означає, що під час розробки правової доктрини і концепції, у процесі правозастосування насамперед повинен враховуватися менталітет української нації у тій частині, в якій він не суперечить (не вступає в колізію) з менталітетом інших націй, що складають український народ. Це положення не повинно торкатися фундаментальних основ державотворення, до яких належать поняття державного суверенітету, незалежності та ін.

Кримінально-політичний менталітет пов'язаний із сприйняттям кримінально-правової дійсності, її оцінки (зокрема оцінки визначення злочинного і незлочинного, практики призначення покарання, його відбування), вимоги до цих процесів, які сформовані в історичній ретроспективі внаслідок формування правового світогляду.

Необхідно зазначити, що врахування правового менталітету під час розробки кримінально-правової доктрини, концепції розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, у процесі призначення покарання не здійснювалось і не здійснюється в наш час. Надзвичайно негативний вплив на це здійснила висунута у свій час КППС концепція створення нового історичного утворення – радянського народу, в якому нівелювалися національні особливості. Звичайно, з позицій реальної науки такий підхід не витримував жодної критики.

Якщо поринути в історію розвитку кримінального права, що діяло на теренах України, то можна віднайти непоодинокі випадки врахування менталітету української нації під час конструювання кримінального законодавства.

Як зазначає К. Б. Марисюк, в історії кримінально-правової політики низки країн, до яких входили українські землі – Австро-Угорщина, Румунія, Польща, – спостерігаються факти спеціального кримінально-правового регулювання для територій, на яких проживали представники української нації. Водночас таке регулювання мало як позитивний, так і негативний характер. Як підкреслює М. В. Костицький, в Австро-Угорщині для населення її гірських районів – Гуцульщини – до ХХ ст. діяли кримінально-правові при-

¹⁰⁰ Національний склад населення України. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 11.04.2020).

писи, які своїми коріннями уходили ще в «Руську правду»¹⁰¹. Кримінальне законодавство Польщі 1932 року передбачало такий вид покарання, як *нав'язка* (вид штрафу, за якого він стягувався на користь потерпілого). Цей вид покарання своїми коріннями також сягав норм «Руської правди» і становив вид приватно-кримінального покарання, яке заміняло помсту¹⁰².

Негативним прикладом може слугувати закон Румунії від січня 1938 року, яким встановлювалася відповідальність за використання «руської мови»¹⁰³. Таке положення теж свідчить про кримінально-політичне врахування менталітету української нації, звичайно, хоча на цей раз у негативному аспекті.

У зв'язку з викладеним, виникає декілька питань:

– чи враховується національний менталітет в українській кримінально-правовій політиці?

– чи повинен він враховуватись?

– який з рівнів кримінально-правової політики (доктринальна, концептуальна, законотворча, правовиконавча, правозастосовна) повинен максимально його врахувати?

Відповідаючи на ці питання, варто одразу дати негативну відповідь на перше з них. На превеликий жаль, національний кримінально-правовий менталітет українського народу жодним чином не враховується у національній кримінально-правовій політиці. Можна навіть стверджувати протилежне: часто національна кримінально-правова політика *суперечить національному кримінально-правовому менталітету!*

У національній правовій науці була висловлена думка про існування в структурі правосвідомості як її складової такого елементу як «регіональна правосвідомість»¹⁰⁴. Це пропонується здійснювати на підставі просторового (географічного) виміру як специфічної форми правової свідомості. При цьому авторка зазначає, що регіональна правосвідомість: «...має певну автономну правокультурну ідентифікацію, яка зумовлює оригінальний культурний шлях духовно-морального розвитку права в його територіальних межах. Воно

¹⁰¹ Костицький М. В. Цит. праця. Соціально-психологічні особливості української нації...

¹⁰² Марисяк К. Б. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. С. 185.

¹⁰³ Там само. С. 201.

¹⁰⁴ Скакун О. Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение. *Право України*. 2013. № 1. С. 108.

не лише відображає правову реальність регіонального масштабу, поведінку людей регіону у сфері права, а й бере участь у регулюванні поведінки, а також у визначенні тих відносин суспільного життя, які об'єктивно мають потреби в правовій (як правило підзаконній) регламентації з боку регіональної влади»¹⁰⁵.

З цією позицією слід повністю погодитись. Не для кого не буде таємницею, що у великих соціальних спільнотах якими є народи та нації в їх структурі можуть існувати національні етнічні групи, які внаслідок специфіки власного історичного розвитку сформували власну правову культуру власну правосвідомість, яка має відмінності від загальнонаціональної правосвідомості тої нації у цілому, до якої вона (ця група), належить. Водночас ці відмінності не є антагоністичними і не створюють конфліктної ситуації. Прикладом такої ситуації є вже згадана етнічна група гуцулів, які живуть у Карпатах. Особливості їх правосвідомості були враховані в законодавстві Австро-Угорської імперії, про що згадувалось вище. На превеликий жаль, проблема регіональної правосвідомості ще не знайшло вивчення в українській правовій науці. Можна висловити гіпотезу, що її поглиблений аналіз дозволив би виявити й інші регіональні групи з власними елементами правосвідомості.

Як вже зазначалось Україна сформувалась і розвивається як країна Євроатлантичної цивілізації. Кримінально-політичний менталітет її народу тяжіє до менталітету країн, що входять до неї. Однак відома трагічна історія України, яка століттями перебувала у складі держави, що належить до іншої (Середньоазійської) цивілізації наклало свій відбиток на усі сторони нашого сучасного життя і в т. ч. на кримінальне законодавство. Можна стверджувати про наявність внутрішнього конфлікту між позитивним кримінальним правом і кримінально-політичним менталітетом українського народу, що суттєво впливає на правотворчість. Часто, створюючи ті чи інші кримінально-правові норми законодавець фактично запозичує досвід країн, що належать до іншої цивілізації, не задумуючись, чи відповідатимуть ці норми кримінально-політичному менталітету українського народу. Правда, тут існує один важливий момент, пов'язаний із процесом інтеграції України в співтовариство демократичних країн, що належать до Євроатлантичної цивілізації. Тому теоретично можна представити ситуацію, за якої, створюючи кримінально-правові норми з метою виконання прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, будуть ухвалюватися закони про кримінальну відповідальність, які також суперечать національному кримінально-політичному менталітету.

¹⁰⁵ Там само. С. 108

Як бути у цьому випадку? Швидше за все треба зробити висновок, що глобальні загальнодержавні інтереси повинні домінувати в такій ситуації! Водночас підкреслимо ще раз – у багатонаціональній країні, якою є Україна, врахування національного кримінально-політичного менталітету українського народу повинне враховуватись у кримінально-правовій політиці так, щоб не створювати колізійні ситуації з кримінально-правовим менталітетом інших націй і народів, що проживають в Україні.

Аналіз кримінально-політичної правосвідомості з позиції її співвідношення з кримінально-політичним менталітетом українського народу приводить до висновку, що найбільші проблеми в цьому питанні існують на рівні застосування законодавства про кримінальну відповідальність. Справа полягає в тому, що вітчизняна система правосуддя виробила стандарти реагування на злочини. Мається на увазі, що суди виносять стандартні вироки щодо стандартних злочинів, не враховуючи ані національного менталітету, ані групової правосвідомості, ані групової приналежності винного та його найближчого оточення. Цей парадокс був виявлений нами ще у 70-80-ті рр. ХХ ст. і підтверджений дослідженнями 2004 року¹⁰⁶. Така ситуація фактично нівелює завдання загального і спеціального попередження, що сформульовані у ст. 1 КК України, загалом знижує весь потенціал законодавства про кримінальну відповідальність. Водночас ігнорування правового менталітету народу в процесі розробки та реалізації кримінально-правової політики України, призводить до несприйняття кримінального права, його норм та окремих інститутів. У зв'язку із цим, автоматичне перенесення у національне кримінальне право норм та інститутів, сформованих в національних системах кримінального права інших країн, не завжди призводить до позитивних наслідків, а інколи, навпаки, шкодять національній системі кримінально-правового регулювання та охорони.

Ігнорування ролі й значення кримінально-правового менталітету в процесі формування кримінально-правової правосвідомості в цілому й кримінально-правової ідеології, зокрема, призводить до дисбалансу системи «кримінально-політична правосвідомість – кримінальне право», призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні.

¹⁰⁶ Див.: Фріс П. А. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: Атіка, 2005. Він же. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних на стадии предшествующей совершению преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1983. До ідентичних висновків під час проведення досліджень дійшов і Д. С. Азаров. Див.: Азаров Д. С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 9.

Ще раз наголосимо, що кримінально-політична ідеологія, будучи складовою частиною кримінально-політичного менталітету повністю залежить від останнього. Історичний досвід розвитку відповідного етносу формує в нього розуміння змісту кримінального права як національної культурної цінності та практики його реалізації. Саме це формує поведінкову сферу відповідної нації (народу) в ситуаціях, які регулюються кримінальним правом.

«Позитивне сприйняття норми права є передумовою формування поваги особи до суспільних і державних інтересів, прав та свобод людини й громадянина. Це сприяє утвердженню правомірної поведінки та реалізує позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність, що полягає в дотриманні заборон, виконанні обов'язків і використанні дозволів» – справедливо підкреслює І. В. Драган¹⁰⁷.

Однак навіть в умовах мононації досягнути єдності в кримінально-політичній правосвідомості практично неможливо. Завжди в її середині будуть перебувати як правослужняні громадяни, так і особи, схильні до вчинення правопорушень і злочинів. У останніх, як правило, формується кримінальна правосвідомість, що *виправдовує порушення кримінально-правових приписів, яка сформована на підставі сприйняття антисуспільного способу життя і являє собою сукупність антиправових поглядів, почуттів та ідеалів, що мають відповідний груповий нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових норм, так і їх оцінку з погляду групової кримінальної дійсності.*

Чисто кримінально-політична правосвідомість виникає з виділенням кримінального права в окрему самостійну галузь права, що за загальною думкою, відбулось у XII ст., коли у Болонському університеті почали викладати курс канонічного кримінального права. В Україні цей момент доцільно відносити до початку XVIII ст., коли галузь кримінального права почала оформлятися як самостійна галузь права. З того часу кримінально-політична правосвідомість супроводжує суспільство в нашій країні змінюючись зі змінами суспільно-історичних формацій і типів держави.

У вітчизняному праві перші кримінально-правові норми з'явилися у «Руській правді», яка починається саме з них. Так, ст. 1 цієї пам'ятки права (коротка редакція), встановлювала: «1. Убъеть муж(ь) мужа, то мьстить брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови; аще не будеть кто мьстя, то

¹⁰⁷ Драган І. В. Правосвідомість як визначальний компонент механізму реалізації кримінальної відповідальності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 228.

40 гривен за голову; аще будеть русин, либо гридин, либо купчина, либо ябетник, либо мечник, аще изъгой будеть, либо словенин, то 40 гривен положить за нь»¹⁰⁸. Кримінально-правові норми перебували на початку текстів і в інших історичних пам'ятках права. Так, наприклад, Другий Литовський Статут 1566 року в статутах 1 та 2 закріплював загальні принципи кримінальної відповідальності, а практично за ними (артикули 3-9), встановлював відповідальність за діяння, які ми визначаємо сьогодні як злочини проти основ національної безпеки.

Аналізуючи історію кримінально-політичної правосвідомості і її вплив на кримінальне право в Україні, не можна залишити осторонь кримінальне право козацької держави і кримінально-політичну правосвідомість її соціуму. Варто одразу зазначити, що в козацькій державі не існувало, як такого, писаного кримінально-правового акта. Воно у своїй основі мало норми давньоруського права і насамперед «Руської правди», які увійшли в правосвідомість козаків. На її формування вплинули також і норми Польсько-Литовських нормативних актів (насамперед Литовських статутів), які у своїй більшості також базувалися на «Руській правді». Водночас з'являлись і норми, які відбивали кримінально-політичну правосвідомість новоствореної козацької держави, що передбачали відповідальність за посягання на владу Гетьмана, нову адміністрацію, порядок управління тощо. Суттєво була змінена система покарань, яка з урахуванням умов воєнного часу стала більш жорстокою, що було сприйняте правосвідомістю козацтва. Була значно розширена сфера застосування смертної кари, зокрема кваліфікованої. Це, на думку Д. І. Яворницького, пояснювалося трьома причинами: приходом на Січ людей високої моралі, (і, відповідно, високого рівня кримінально-політичної правосвідомості – П. Ф.); відсутністю жінок, що викликало, як наслідок, відсутність їх пом'якшуючого впливу; постійним веденням воєнних дій, що вимагало необхідність підтримки порядку у війську¹⁰⁹. Однак основним залишалось звичаєве право, яке відповідало кримінально-правовій правосвідомості козацтва. Правда, воно було санкціоновано державною владою. Це, зокрема, було зроблено царською грамотою війську запорізькому про його права від 27 березня 1654 р., в якому було записано: «... І судитися їм веліли від своїх старших за

¹⁰⁸ «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. С. 9.

¹⁰⁹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. К., 1990. Т. 1. С. 150.

своїми попередніми правами (а наші царські бояри і воєводи в ті їх військові суди втручатися не будуть)».¹¹⁰

Вплив кримінально-політичної правосвідомості на формування кримінального права в Україні прослідковується в історії створення такої пам'ятки національного права, якою є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (у подальшому «Права...»). Кримінально-правові норми, які були зосереджені у розділах 20–24. «Права...», широко використовували багатий національний досвід кримінально-правового регулювання. Значна кількість норм сягають своїми коріннями часів феодальної роздрібності й навіть «Руської правди».

Водночас «Права...» широко використовували досвід Литовських статутів, польського «Порядку», «Права Холмського» та інших нормативних актів у питаннях систематизації нормативного матеріалу та деяких аспектах кримінально-правового регулювання. Водночас, якщо згадати, що один із базових для «Прав...» нормативний акт – Литовський Статут практично повністю був побудований на «Руській правді», то можна без перебільшення стверджувати, що «Права...» є суто національною пам'яткою права, яка відображає кримінально-правову правосвідомість українського народу України у XVIII ст.

Історичний період від середини XVIII ст. до 1991 р. – часу здобуття Україною незалежності – не дає можливості говорити про вплив національної кримінально-політичної правосвідомості на кримінальне право. Причини цього усім добре зрозумілі. Тим, хто у майбутньому візьме на себе тягар дослідити її національні особливості в цей період, необхідно буде проаналізувати насамперед праці видатних вітчизняних науковців-криміналістів і філософів права, які були єдиним джерелом, у яких вона знаходила свій вияв¹¹¹. Аналіз національної кримінально-політичної правосвідомості в її історичному вимірі вимагає окремого дослідження, яке не охоплюється предметом цієї праці. Вище малося на меті лише продемонструвати її вплив на про-

¹¹⁰ Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. 3. С. 262. Цит. за: Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі. *Радянське право*. 1991. № 10. С. 58–60, 91. На жаль, це залишилось у кінцевому лише декларативною заявою, що підтверджено реальним розвитком подій.

¹¹¹ Окремі елементи аналізу цього питання містяться в нашій монографії «Нарис історії кримінально-правової політики України» (Фріс П. А. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за ред. М. В. Костицького. К.: Атіка, 2005. 124 с.), у монографії М. І. Колоса «Кримінальне право в Україні (X–початок XXI століття)» (Колос М. І. «Кримінальне право в Україні (X–початок XXI століття)»: монографія: у 2 т. К.: Острог, 2011, а також працях П. С. Берзіна, присвячених дослідженню Київської правової школи та низці інших видань.

цес формування національного кримінального права в ті історичні періоди, коли Україна була незалежною.

Формування кримінально-політичної правосвідомості складний і неоднозначний процес, який відбувається під впливом багатьох факторів – соціально-економічних, соціально-політичних, психологічних та ін.

У ньому суттєва роль належить співвідношенню кримінально-політичної правосвідомості з моральною свідомістю. Лише в разі їх повного збігу можна говорити про моральність кримінально-політичної правосвідомості, а в підсумку, коли через кримінально-політичну ідеологію остання трансформується в норми права, і про моральність кримінального права.

Упродовж століть категорії «мораль» та «кримінальне право» (як і «право» загалом) були предметом численних правових, політичних та естетичних вчень, які розглядали їх співвідношення, співвідпорядкування та взаємовплив. Вони були предметом багатьох філософських та літературних творів, інших творів мистецтва. Основні співвідношення між цими категоріями визначаються на рівні «державне» і «недержавне», «правове» і «неправове», «зовнішнє» і «внутрішнє». Вони оцінювались і з погляду примусовості їх дії, «забезпеченості примусовою силою держави» і «незабезпеченості примусовою силою держави». Спроба останньої диференціації дещо сумнівна, оскільки низка кримінально-правових приписів, які відповідають кримінально-правовій правосвідомості, сформовані на базі моральних норм, що відбивають норми природного права.

Практично подібне можна сказати і про політичну свідомість. Політична свідомість у суспільстві далеко не однорідна. У різних політичних партій і об'єднань вона різна й по-різному впливає на формування кримінально-політичної правосвідомості. Це обумовлює і формування кримінального права, оскільки саме політична свідомість відповідної політичної сили формує її кримінально-політичну правосвідомість і через кримінально-політичну ідеологію визначає кримінально-правову політику і, у підсумку, кримінальне законодавство. Водночас політична свідомість далеко не завжди гармонійна з моральною правосвідомістю. Часто навпаки – вона їй повністю не відповідає, є аморальною. Далеко за прикладами ходити не треба.

Отже, і політична, і моральна свідомість утворюють, так би мовити, «зовнішню оболонку» кримінально-політичної правосвідомості. Однак вони не змішуються з нею, залишаючи її самостійним явищем суспільного буття.

Кримінально-політична правосвідомість тісно пов'язана також з іншими структурними елементами правосвідомості і насамперед з адміністративно-політичною правосвідомістю, оскільки предмети цих двох складових суспільної правосвідомості наближені один до одного. Водночас, безперечно, існує взаємозв'язок і з іншими складовими, адже вони врегульовують суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Оцінка їх з позицій значущості й необхідності прийняття під кримінально-правову охорону визначає спрямованість кримінально-політичної правосвідомості. У цьому контексті на першу позицію висувається конституційно-політична правосвідомість, оскільки конституційне право регулює найважливіші, фундаментальні правові відносини, які, безумовно, повинні прийматися під кримінально-правову охорону чи напряму шляхом їх більш детальної регламентації в кримінальному законі, як це, наприклад, здійснюється у ст. 36 КК України, яка деталізує відповідним чином норми ст. ст. 27 та 30 Конституції України, що закріплюють право на захист «власного життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» та недоторканність власного житла. Не меншу значущість мають й інші структурні елементи суспільної правосвідомості, насамперед, ті, які закріплюють і регулюють економічні права громадян, насамперед право приватної власності, гарантоване ст. 40 Конституції, яке знайшло правове регулювання в нормах Цивільного кодексу України.

Виходячи з поняття кримінально-політичної правосвідомості, можна визначити предмет оцінки нею кримінально-правової діяльності. Вбачається, що кримінально-політична правосвідомість – це є правові емоції, погляди і почуття, правові ідеали, ідеї, теорії, концепції що стосуються:

- кримінального права загалом як галузі системи українського права;
- окремих інститутів кримінального права;
- окремих норм КК України;
- практики застосування кримінального закону (особливо в частині притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання, порядку відбування покарання, практики звільнення від відбування покарання).

І. Ю. Фарбер свого часу зауважив, що «основними категоріями правосвідомості є не тільки права та обов'язки, а й багато іншого: закон і законність, суд і правосуддя, злочин і покарання та ін.»¹¹².

¹¹² Фарбер І. Ю. Цит праця. С. 120.

Для пересічного громадянина джерелами, з яких формується кримінально-політична правосвідомість, є:

- засоби масової інформації (насамперед телебачення, радіо, знизилась роль друкованих ЗМІ);
- соціальні мережі («Facebook», «Telegram» ін.);
- обмін інформацією у формальних і неформальних колективах.

Навіть серед правослухняних членів суспільства немає повної єдності кримінально-правової правосвідомості, її однорідності. На це звертав увагу ще П. Сорокін, який писав: «Фактично у будь-якому суспільстві акти, що вважаються злочинними з юридичної ... точки зору, зовсім не є такими з точки зору усіх членів суспільства...»¹¹³.

У принципі можна змоделювати три ситуації співвідношення кримінально-правової правосвідомості із існуючою в державі системою кримінально-правового регулювання та охорони (таблиця 4).

Таблиця 4

Оцінка кримінально-політичною правосвідомістю існуючої системи кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Правова поведінка особи
Кримінально-політична правосвідомість сприймає існуючу систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Стійка правомірна поведінка
Кримінально-політична правосвідомість громадян не охоплює повною мірою існуючу систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Поведінка особи є нестійкою і врегульовується здебільшого нормами моралі та залежить від існуючої в країні системи соціального контролю, її ефективності
Кримінально-політична правосвідомість не сприймає, суперечить існуючій системі кримінально-правового регулювання, кримінально-правової охорони	Поведінка особи в кримінально-правовій сфері має протиправний характер

¹¹³ Сорокин П. Наказание и кара, подвиг и награда. Социологический этюд о формах общественного поведения и морали. СПб., 1914. С. 79.

Як підкреслює Ф. Н. Фаткуллін, «якщо норма права сформульована без належного врахування цього рівня (правосвідомості – П. Ф.), у розрахунок на якісь ідеальні, поки ще об'єктивно не створені умови, то вона з самого початку страждає внутрішнім недугом – повністю або частково позбавлена властивості ефективності»¹¹⁴. Це повною мірою стосується кримінально-правової правосвідомості, а можливо і більшою, ніж в інших галузях права, мірою.

В ідеалі, кримінально-правові норми повинні являти собою етапони поведінки людей у відповідних життєвих ситуаціях, зразками поведінки для членів суспільства.

Які ж основні риси та обсяг кримінально-політичної правосвідомості, що виокремлюють її в загальному об'ємі правосвідомості як окремої, самостійної підформи? Вбачається, що основними з них є такі:

- об'єктом кримінально-політичної правосвідомості виступає кримінальне право в його історичному розвитку, чинна система кримінально-правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів, система застосування кримінально-правових норм та вимоги до вдосконалення кримінального права та його застосування;
- кримінально-політична правосвідомість не тільки відбиває кримінальне право і правову дійсність, а й активно втручається в них, змінює, розвиває, вдосконалює, внаслідок чого виникають нові правові теорії та вчення;
- кримінально-політична правосвідомість включає в себе кримінально-політичну психологію (кримінально-правові емоції, звички, традиції, переконання, почуття, настрої, пов'язані із кримінальним правом та сформовані на їх основі уявлення про бажану систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони та їх реалізацію), а також кримінально-політичну ідеологію (систему кримінально-правових ідей, які являють собою вимоги до розвитку системи кримінально-правового регулювання та охорони);
- кримінально-політичній правосвідомості притаманний нормативний характер;
- вона має власний категорійно-понятійний апарат;
- кримінально-політична правосвідомість за своєю природою суб'єктивна, оскільки формується суспільством, висловлює суб'єктивні погляди кримінально-правової дійсності, які можуть бути справедливими або несправедливими.

¹¹⁴ Фаткуллін Ф. Н. Проблемы теории государства и права. Курс лекций / Фаткуллин Ф. Н.; Науч. ред.: Марченко М. Н. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. С. 19.

Обсяг кримінально-політичної правосвідомості включає в себе:

- усвідомлення кримінального права, його суспільної цінності, місця і ролі у суспільному бутті;
- необхідність кримінального права для здійснення регулювання відповідного кола суспільних відносин та охорони найважливіших з них, а також цінностей, благ та інтересів особи та держави за допомогою особливих методів державно-правового примусу;
- оцінку чинного кримінального права як загалом, так і в розрізі його інститутів та норм;
- вимоги до кримінально-правового регулювання, зокрема скасування відповідних регуляторів, їх зміну або запровадження нових;
- вимоги до кримінально-правової охорони суспільних відносин, прав та інтересів держави та громадянина (їх загальну оцінку, визначення пріоритетів, вимогу зміни чи доповнення методів і засобів правової охорони);
- оцінку правореалізації (правозастосування та правовиконання);
- стан чинної системи кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони порівняно з європейською системою захисту прав людини.

Формування кримінально-політичної правосвідомості являє собою складний і суперечливий процес. На нього впливає безліч соціально-політичних, соціально-економічних, історичних, психологічних, ідеологічних, культурологічних факторів. Усі вони у сукупності формують відповідні інтереси кримінально-політичної правосвідомості.

Категорія інтересу в кримінально-політичній правосвідомості проявляється у вигляді вимоги до зміни кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони та рекомендацій стосовно застосування кримінально-правових норм та інститутів. Звичайно, що для кримінального права, яке в чинній в Україні системі права будується на базі закону, як форми права, саме він і є фактичним показником відповідного інтересу.

Виходячи з цього, виникає можливість аналізу та диференціації інтересів, які проявляються в кримінально-правовій правосвідомості.

У кримінально-політичній правосвідомості існують загальні інтереси, які являють собою бажання досягнути ті чи інші економічні, правові, ідеологічні та інші цілі. За його допомогою формулюються правові приписи, що стають механізмом, за допомогою якого досягається поставлена мета (реалізується інтерес). Звичайно, що така схема діє виключно в умовах правової держави, де у життя реалізується принцип верховенства права. На жаль, нещодавній

історії України добре відомі відступи від цього основоположного принципу, коли верховенство права підмінялося верховенством партії, верховенством її номенклатурної верхівки.

Інтерес у кримінально-політичній правосвідомості за своєю структурою теж не є однорідним. Він включає в себе різноманітні інтереси, які пов'язані із досягненням цілей в окремих політичних, економічних, соціальних та інших сферах.

Система цих інтересів є достатньо складною і багатоплановою. Виходячи з того, що кримінально-політична правосвідомість стосується як кримінального права загалом, так і окремих його інститутів та норм, подальший аналіз проблеми доцільно здійснювати з урахуванням цього.

У глобальному плані основний інтерес у кримінально-політичній правосвідомості пов'язаний із встановленням кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони найважливіших (на її погляд) суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів. Домінуючим у цьому є інтерес у встановленні кримінально-правової відповідальності за посягання на найбільш соціально значущі суспільні відносини, цінності, блага та інтереси особи та держави.

Звичайно, що динамічність соціальних процесів потребує постійного аналізу кримінально-політичної правосвідомості для визначення векторів кримінально-правової політики (питань криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації). Водночас існує небезпека нестабільності законодавства навіть за умови збереження єдності підходів до кримінально-правової політики. Інша проблема – залишення поза сферою кримінально-правової охорони об'єктів, які її потребують. Прикладом може бути декриміналізація у КК України 2001 р. наклепу (ст. 125 в редакції КК України 1960 р.), образи (ст. 126 в редакції КК України 1960 р.) та деяких інших видів поведінки, інтерес у криміналізації яких існує в суспільстві.

Поруч з глобальним у кримінально-політичній правосвідомості існує система *спеціальних (приватних) інтересів*, які визначають основні напрями подальшого розвитку кримінального законодавства на рівні окремих кримінально-правових інститутів. Ця група інтересів може бути диференційована на дві групи: *дефінітивні інтереси* – пов'язані з нормативною фіксацією регуляторних інститутів та норм, та *особливі інтереси* – пов'язані з охороною окремих суспільних відносин, благ та інтересів.

Аналізуючи роль кримінально-політичної правосвідомості в кримінально-правовій політиці, варто проаналізувати її функції. Водночас одразу треба зазначити, що у теорії права в питанні про

функції як кримінально-політичної правосвідомості, так і правосвідомості загалом, немає усталеної думки. Навіть поверхневий аналіз цього питання свідчить, що дослідники визначають різноманітні «набори» тих функцій в межах від шести до трьох (регуляторну, світоглядну, оцінчну, пізнавальну, джерельну, ідеологічну, гносеологічну, регулюючу, функцію правового моделювання, когнітивну, правоутворюючу (оцінчну, емоційну) та регулюючу (установочну).

Автори підручника «Загальна теорія держави та права» виділяють три функції правосвідомості: гносеологічну (пізнавальну), оцінну та регулятивну¹¹⁵.

Вбачається, що системи з трьох функцій не розкривають усього потенціалу правосвідомості. Тому для аналізу функцій кримінально-політичної правосвідомості, особливо з урахуванням її ролі та значення в кримінально-правовій політиці, спробуємо сформулювати її наступну структуру: пізнавальна функція, світоглядна функція, джерельна функція, оцінна функція, регулятивна функція, ідеологічна функція (схема 2).

Схема 2

¹¹⁵ Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. С. 537–538.

Формуванню обсягу більшості з названих функцій передують праворозуміння, якому передують передрозуміння, яке прийнято називати парадигмою. А. Е. Жалінський запропонував розуміти під поняттям «парадигма кримінального права» «таке передрозуміння, яке втілюється чи несвідомо виявляється в найбільш загальних судженнях про природу та призначення кримінального права, яке так чи інакше впливає на кримінально-правову науку, а також усвідомлення і формування кримінальної політики, кримінального законодавства, практики правозастосування та виявляється у визначенні цих явищ»¹¹⁶.

Кримінально-правова парадигма має визначальне значення для формування практично усіх функцій кримінально-правової правосвідомості.

З позицій предмета нашого вивчення, особливий інтерес являють її вплив на функції кримінально-правової політики, що пов'язані із правотворчістю, правовиконанням та правозастосуванням.

Правотворча функція кримінально-правової політики фактично являє собою реалізацію праворозуміння законодавцем. Саме тут, враховуючи той факт, що серед них надзвичайно малий відсоток професійних правників, передрозуміння виступає основним чинником для визначення кримінально-правової політики та формування кримінального законодавства. Водночас варто вважати, що передрозуміння серед законодавців не є тождешним – воно різниться в представників різних партій, соціальних груп та ін. Вони по-різному розуміють поняття завдань кримінального права, злочинного і незлочинного, можливості, межі, види кримінально-правового реагування на злочин та ін. Особливо складно (з абсолютно зрозумілих причин), законодавцям, що не мають відповідної правової підготовки, розуміння змісту інститутів Загальної частини кримінального права. Передрозуміння тут мало чим може допомогти. Передрозуміння у кримінальному праві тісно пов'язане із природним розумінням злочинного та незлочинного, яке сформовано протягом еволюційного розвитку людини. Про це треба говорити окремо, що ми спробуємо зробити у подальшому. Нове передрозуміння часто формується у зв'язку із різкими змінами у соціально-економічному бутті суспільства, що відбувалося, наприклад, у зв'язку із агресією Росії та обумовило необхідність внесення відповідних змін у кримінальне законодавство. Однак таке формування нечасто трапляється у житті. Частіше передрозуміння формується

¹¹⁶ Жалінский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. М.: Проспект, 2009. С. 69.

поступово з усвідомленням тих чи інших змін і необхідністю кримінально-правового реагування на них.

Процес формування передрозуміння та його впливу на правосвідомість, і, в подальшому, на ідеологію кримінально-правової політики, яка визначає саму кримінально-правову політику і, у підсумку, на формування кримінального закону, графічно може бути зображений таким чином (схема 3):

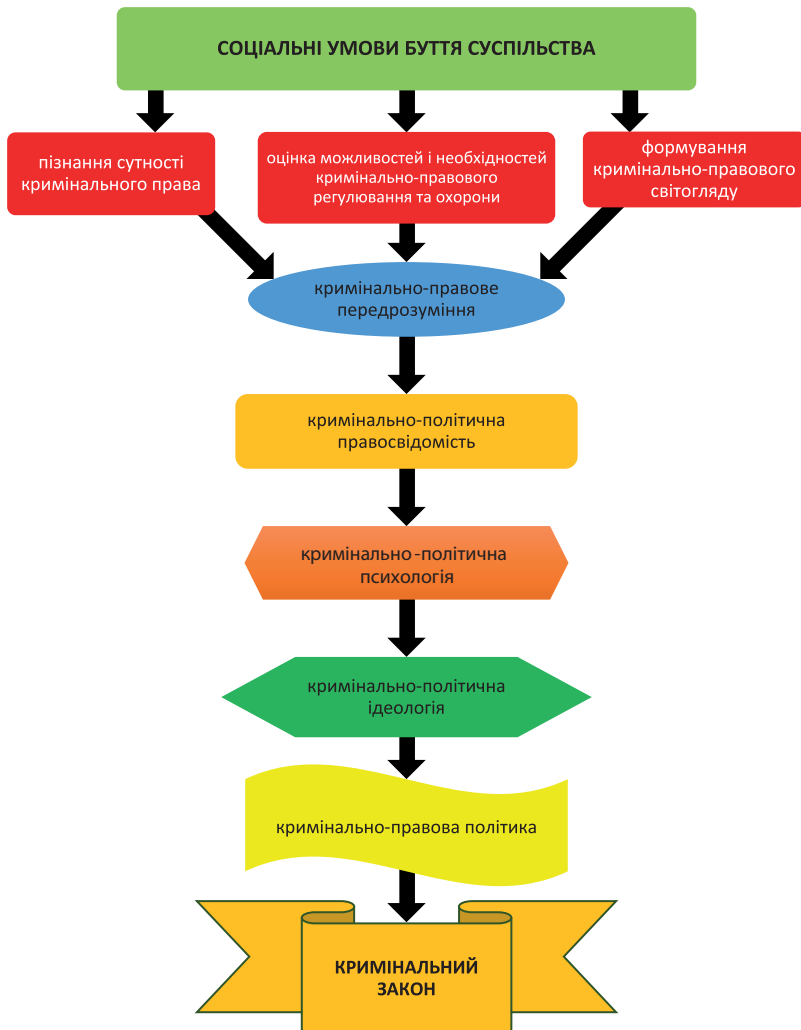

Схема 3

Кримінально-політична правосвідомість і кримінальне право є взаємообумовленими, на що вже зверталась увага. Отже, процес кримінально-правового правотворення фактично являє собою об'єктивовані за посередництвом кримінально-правової правосвідомості вимоги до кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів.

Кримінально-політична правосвідомість є невід'ємною складовою частиною правотворчої і правозастосовної діяльності. В. М. Коган свого часу виділяв три сфери впливу правосвідомості на кримінальний закон:

- правосвідомість визначає межі кримінально-правового впливу;
- правосвідомість визначає суворість кримінально-правового впливу;
- правосвідомість визначає справедливість кримінально-правового впливу.

Водночас варто розуміти, що, говорячи про правосвідомість як таку, автор мав на увазі саме кримінально-політичну правосвідомість, що витікає зі змісту проаналізованих ним сфер впливу.

На його думку, ці сфери найбільш наближені до питань, з якими повсякденна та наукова правосвідомість найчастіше стикаються¹¹⁷. І з цим треба абсолютно погодитися.

Варто зазначити, що в деяких ситуаціях кримінально-політична правосвідомість взагалі може замінити кримінальне право. Правда, таке в сучасній історії відбулося фактично лише один раз – після жовтневого перевороту 1917 р. Більшовики, які захопили державну владу в країні, практично повністю скасували систему права, яка діяла в Російській імперії. Так, Декрет радянської влади «Про суд» № 1 від 05 грудня 1917 р. встановлював: «Місцеві суди ... керуються у своїх рішеннях і вироках законами повалених урядів лише остільки, оскільки вони не відмінені революцією і не протирічать революційній совісті й революційній правосвідомості».

Примітка. Скасованими визнаються всі закони, які суперечать декретам Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та Робочого і Селянського уряду, а також програмам-мінімумам Російської соціал-демократичної робітничої партії і партії соціалістів-революціонерів»¹¹⁸.

¹¹⁷ Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. М.: Наука, 1983. С. 33.

¹¹⁸ Декрет «О суде» от 5 декабря 1917 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/ Etext/ DEKRET/o_sude1.htm (дата звернення: 16.04.2020).

Фактично, абсолютна більшість норм кримінального законодавства Російської імперії (окрім тих, що встановлювали відповідальність за злочини проти особи, деякі злочини проти власності та обмежене коло інших), суперечили кримінально-правовій ідеології нової влади (та і вони, якщо бути відвертими, часто розумілись викривлено, виходячи із категорії класової боротьби).

У декреті «Про суд» № 2 від 22 лютого 1918 р. це положення знайшло своє підтвердження з деяким розширенням. Декрет встановлював, що застосування можливе, але «лише остільки, оскільки вони не відмінені декретами Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів і не суперечать соціалістичній правосвідомості»¹¹⁹. Позиція нової влади в цьому питанні чітко сформульована лідером більшовиків В. І. Леніним, який зазначав, що «безумовним обов'язком пролетарської революції було не реформувати судові установи ..., а зовсім знищити, знести дощенту весь старий суд і його апарат. Цю необхідну задачу Жовтнева революція виконала, і виконала успішно»¹²⁰. Саме так звану «соціалістичною правосвідомістю» радянська влада замінила більшість чинних кримінально-правових приписів. Треба зазначити, що деякі науковці підтримували такий погляд, виступаючи проти існування законів як форми соціалістичного права загалом, а не лише кримінального права.

Наукові дослідження і практика боротьби зі злочинністю переконливо свідчать, що стан загальної і особливо кримінально-політичної правосвідомості мають суттєвий вплив на ефективність кримінального закону. У разі, коли кримінальний закон збігається із кримінально-політичною правосвідомістю, криміногенна ситуація в країні має стабільний характер, і чим вищий ступінь збігу, тим вищий рівень правомірної поведінки членів суспільства. У разі зворотного співвідношення ми маємо протилежний ефект і фіксуємо погіршення криміногенної ситуації та зростання злочинності.

Отже, варто констатувати необхідність врахування цього фактору в процесі формування концепції кримінально-правової політики та створенні кримінального законодавства. На превеликий жаль, треба констатувати той факт, що це положення практично не враховується вітчизняними законодавцями. Здійснений вибіркового аналізу 45 пояснювальних записок до законопроектів, що пропонують встановити кримінальну відповідальність за вчинення тих

¹¹⁹ Декрет «О суде» от 22 февраля 1918 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/ Etext/ DEKRET/o_sude2.htm (дата звернення: 16.04.2020).

¹²⁰ Ленін В. І. Держава і революція. *Marxists Internet Archive*. 1917. URL: www.marxists.org (дата звернення: 06.01.2026).

чи інших діянь, наочно продемонструвало цей факт – у жодному з них не було посилань на вимоги кримінально-політичної правосвідомості щодо декриміналізації відповідних видів поведінки. У зв'язку із цим, під час розробки концепції кримінально-правової політики, особливої уваги набуває професійна кримінально-політична правосвідомість, яку необхідно поділяти на два підвиди – наукова (доктринальна) кримінально-політична правосвідомість і кримінально-політична правосвідомість правників-практиків у сфері кримінального права.

О. О. Пащенко, який здійснив глибоке дослідження ефективності застосування кримінально-правових норм та інститутів, справедливо зазначає, що часто низький рівень їх застосування обумовлюється несприйняттям практиками їх положень, оскільки вони суперечать їх професійній кримінально-правовій правосвідомості. Автор підтримує думку щодо необхідності вивчення професійної кримінально-правової правосвідомості перед прийняттям відповідної кримінально-правової норми. Висновок О. О. Пащенка щодо віднесення суспільної та професійної кримінально-правової правосвідомості (за словами автора – правосвідомості загалом) до обов'язкових обставин, що потребують врахування під час визначення напрямів кримінально-правової політики (особливо під час створення охоронних норм), варто підтримати. Можна погодитися також і з тим його висновком, що, на жаль, у зв'язку із відсутністю єдності в суспільстві з цих питань, це залишається лише побажанням. Автор також має рацію і в тому, що із «регулятивними нормами професійна правосвідомість має перебувати в стані несуперечливості, тобто такі норми не повинні викликати осуду з боку працівників судових і правоохоронних органів. Водночас для життя пересічних громадян регулятивні норми принципового значення не мають, а тому їх відбиття у правосвідомості зазначених осіб характеризує соціальну обумовленість лише найзагальнішим чином. Стосовно заохочувальних норм, на наш погляд, ситуація виглядає навпаки: вони обов'язково повинні схвалюватися суспільною правосвідомістю, водночас не викликаючи заперечень у працівників судових і правоохоронних органів¹²¹.

Таке положення висуває на перший план доктринальну кримінально-політичну правосвідомість – правосвідомість науковців, осіб, які вивчають кримінальне право, злочинність, запобігання злочинності на професійному рівні за допомогою відповідних визначених

¹²¹ Пащенко О. О. Правосвідомість і соціальна обумовленість кримінально-правових норм. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія Право. Випуск 34. Том 3. С. 42.

науковою спільнотою методів. Отримані ними висновки формують їх професійну кримінально-правову правосвідомість, яка є вищим її рівнем, оскільки її фундамент формують об'єктивні відомості, що отримані внаслідок відповідних досліджень. Специфіка наукової (доктринальної) кримінально-політичної правосвідомості полягає також у тому, що вона являє собою злагоджену систему наукових кримінально-правових понять, на базі якої здійснюється теоретичне усвідомлення необхідності кримінально-правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів, або необхідність їх припинення. Наукова (доктринальна) кримінально-політична правосвідомість логічно вибудована й внутрішньо узгоджена система, що надає їй особливої цінності. Одночасно, як справедливо зазначає М. Є Черкас, «у більш точному розумінні теоретичний зріз професійної правосвідомості представлений не лише професійними знаннями, а й ідеологічними компонентами. Ідеологічна сфера професійної правосвідомості – результат її взаємодії з правовою ідеологією суспільства. Юрист чи група юристів, з одного боку, виступають носіями ідеології суспільства або будь-якої іншої, а з іншого – беруть участь у її вираженні»¹²².

О. Ф. Скакун зауважує: «Правосвідомість правової еліти виступає у вигляді панівної правової ідеології – складної програмно-цільової, ціннісної, пізнавальної та соціально організуючої системи існування та дії права в суспільстві; примикає до об'єктивного права, працює з ним у тісному контакті, відкриваючи його сутність та особливості змісту; надає правотворчості, правозастосуванню, усій правовій системі цілеспрямований, соціально певний характер. За допомогою юридичних доктрин, теорій, ідей правова еліта здатна проникати в тіло права, ставати безпосереднім його виразником. Буття, відображене правосвідомістю правової еліти, має, як правило, ідеологічний характер і є найвищою формою духовного існування права, яке визначає його (права) ціннісні орієнтири. І за певних історичних умов правова ідеологія еліти здатна зайняти місце, відведене за логікою соціальних процесів об'єктивним правом».¹²³

Якщо кримінально-політична правосвідомість за висновком того ж автора «не проникає в сутність правових явищ, зв'язків, що існують між ними і закономірностей їх виникнення, розвитку й існування», а «глибина й повнота обмежені конкретною сферою юридичної практики»¹²⁴, то наукова (доктринальна) криміналь-

¹²² Черкас М. Є. Цит. праця. С. 70.

¹²³ О. Скакун. Цит. праця. С. 105.

¹²⁴ Черкас М. Є. Цит. праця. С. 70.

но-політична правосвідомість сягає цих глибин і саме у цьому має беззаперечну перевагу.

Усе, що було сказано вище й стосувалося кримінально-політичної правосвідомості, виходило з, так би мовити, її позитивних характеристик. Однак задля справедливості й об'єктивності ми повинні констатувати відомий факт існування в суспільстві значного прошарку осіб з деформованою правосвідомістю в цілому і, зокрема, деформованою кримінально-політичною правосвідомістю. І це не обов'язково особи, що належать до кримінального середовища. За роки незалежності в Україні, внаслідок численних помилок влади в проведенні внутрішньої політики, утворилося кримінальне суспільство, представники якого характеризуються деформованою кримінально-політичною правосвідомістю. Навряд чи науковцю-правнику варто на себе брати таку оцінку політичних провалів, але саме ці помилки сприяли тому, що ця проблема сьогодні перебуває саме в полі зору кримінологів. Ми змушені констатувати: сьогодні в Україні функціонує два суспільства, які перебувають в ідеологічному протистоянні, два суспільства з різними типами кримінально-правової правосвідомості – позитивною і деформованою.

Перше з них – громадянське суспільство з усіма його позитивними характеристиками.

Друге – кримінальне суспільство – досвідчене, випестуване двома системами (комуністичною та посткомуністичною), цинічне й ненажерливе.

Звичайно, що увагу кримінолога сьогодні насамперед буде привертати саме друге суспільство – кримінальне.

Використовуючи термін «кримінальне суспільство», ми не маємо на увазі традиційний криміналітет. Це було б дуже спрощено і хрестоматійно-помилково (хоча його кримінально-політична правосвідомість нічим не відрізняється від тої, яка притаманна категорії осіб, про яку йтиметься нижче). Питання полягає в тому, що фактично все життя нашої країни було і лишається побудованим на злочинних схемах!

Що ж розуміти під *кримінальним суспільством*? Вбачається, що *кримінальне суспільство* – це *самостійна і самодостатня, пов'язана деформованою кримінально-політичною правосвідомістю велика спільнота, яку об'єднує не лише правосвідомість, а й такі, що базуються на кримінальній сутності, політика, маніпулювання законодавством, зловживання правом, узурпація систем управління, бюджетування, фінансування, фіскальної та правоохоронної систем і навіть, певним чином, культури*. Це є потужна антисо-

ціальна структура всередині соціуму, яка фактично підкоряє собі громадянське суспільство. За таких умов існування громадянського суспільства відбувається за рахунок того, що в нього «вмонтовуються» керовані особи з кримінального суспільства. І такими «пособниками» кримінальної спільноти стають безліч людей, які не спроможні вижити поза «правилами існування» кримінального суспільства або не мають сил протистояти його тиску.

Видима кримінальна спільнота – це верхівка айсберга, який, як відомо, тим і небезпечний, що оцінити та передбачити його реальний розмір майже неможливо, оскільки більша його частина прихована від спостерігача. «Кримінальний айсберг» тримається на воді завдяки випестуванню та патронуваним кримінальною спільнотою низовим корумпованим злочинцям, які утворюють його фундамент.

Окремий прошарок опору кримінальної спільноти утворюють ті, кого можна назвати «підкорені жертви» системи: ті, хто змушений підкорюватися правилам гри, що їй диктує кримінальна спільнота.

Коріння кримінального суспільства перебуває у нашому комуністичному минулому. Саме в СРСР, економіка якого була побудована за відомою схемою К. Маркса, що передбачала відсутність приватної власності на засоби виробництва й повне домінування загальнодержавної або, як ще її визначали, *загальнонародної* власності. Саме в цьому й міститься початок. Помилка К. Маркса полягала у тому, що власність без власника існувати не може. Це протиприродно. Для власності потрібен управитель. Такий в СРСР і знайшовся. Ним став клас номенклатури, який майже 70 років правив країною.¹²⁵ Формально (*de jure*) номенклатура не мала права власності на загальнонародне добро, але, будучи єдиним його управителем, фактично була таким власником. Цей клас жив за своїми внутрішніми законами, які детально проаналізовані М. Волсенським. Одним з таких неписаних законів було те, що реально представники цього класу не володіли великими статками. Тому і живі по цей день «легенди» про «безсрібників» Леніна, Сталіна, Суслова та інших керівників СРСР. Насправді усе було абсолютно не так. Їхні матеріальні можливості були безмежними, але їм абсолютно не потрібно було офіційно ставати власниками заводів, фабрик та ін. Вони і так були *реальними* власниками усієї країни. Фактично СРСР являв собою злочинну корпорацію, яка діяла злочинними методами як всередині країни, так і на зовнішньопо-

¹²⁵ Детально про клас номенклатури див.: Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. 624 с.

літичній арені. Тому і кримінально-правова політика будувалась на захисті, у першу чергу, держави оскільки охороняла інтереси її реальних господарів.

Після розвалу СРСР, формального усунення від керівництва країни КППС, здавалося би, ситуація змінилася. Однак тільки ззовні. По суті, відбулася лише ротація комуністичних кадрів – на місця перших секретарів обкомів і райкомів прийшли другі секретарі й змінили вивіски на тих самих кабінетах. Водночас формально (для заспокоєння народу) усе це відбулося під гаслами демократії, на підставі результатів виборів (які часто були сфальсифікованими). Нова популяція керівництва країни, яка була вихована в умовах панування номенклатури й сама була її часткою, раптом відчула себе вільною від канонів, вироблених роками цим класом, дотримуватись яких вони були вимушені під страхом кулі в підваі СІЗО (ст. 86¹ КК України з санкцією – розстріл для тих, хто порушував правила гри в УРСР, застосовувалася достатньо активно). На порядок денний знову вийшло гасло «Грабууй нагробоване!». З часом, на заміну колишніх партійних секретарів прийшли червоні директори, які почали скуповувати приватизаційні папери і фактично прибирати до рук основні засоби виробництва. Паралельно поруч зростала і укріплювалась організована злочинність, якій теж потрібно було кудись вкладати кошти, легалізувати їх. Поступово почалося зростання цих двох нових власників, яке здійснювалося найрізноманітнішими методами – від добровільно-договірного до примусово-кривавого. Зрештою, ситуація стабілізувалася – обидва злочинних монстри з'єдналися.

Але виникло питання влади.

Світова практика свідчить, що в демократичних країнах у владу (парламенти) здебільшого йдуть *представники* бізнесу, фахівці-юристи, економісти, соціологи. В Україні у владу пішов сам бізнес, пішов, щоб *особисто* вирішувати власні бізнесові проблеми. Одночасно в парламент прийшли лідери вулиць, Тік-току, YouTube, фрілансери, так звані «автори цифрового контенту», блогери та т. ін., яких суспільство вважало демократами. Однак, потрапивши у середовище *«решал»*, спостерігаючи, які шалені суми для вирішення питань використовують у парламенті як хабарі за необхідне голосування, і усвідомлюючи свою безпорадність у цій системі, вони досить швидко прийняли «правила гри». Така система (з деякими відмінностями) існує в органах влади усіх рівнів – від сільради до Верховної Ради. Саме тому процес прийняття законів виглядає як цирк. Закон приймається виключно після кулуарного узгодження. Закони, які приймаються фактично під тиском наших західних

партнерів, часто суперечать й інтересам України, і національному менталітету.

Звичайно, що в органах влади країни працюють і порядні висококваліфіковані депутати, які не пов'язані із кримінальним суспільством. Однак їхня кількість ще недостатня для здійснення *реального* впливу на прийняття рішень.

На цьому фоні надзвичайно сумний вигляд має політика у сфері боротьби зі злочинністю. Вона, по суті, перетворилася на «кримінальну політику», яка реалізується в інтересах криміналітету¹²⁶. Причому це стосується усіх складових цієї політики – кримінально-правової, кримінальної процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної).

Кримінальне законодавство, яке є базою для усієї системи боротьби зі злочинністю, на сьогодні перетворилося на громіздкий документ, внутрішньо часто суперечливий, незрозумілий для правозаводця (а часто і для правозастосовувача). Кримінальний кодекс України перетворився на якогось монстра. За своїм розміром він у разі перебільшує КК України 1960 року, навіть у його останній редакції. Він сприйняв його ідеологію кримінально-правової заборони, яка визначається дуже просто – «заборонити усе!» Невиправдана криміналізація призводить до деформації кримінально-політичної правосвідомості, до криміналізації суспільства, адже невинуватно широке застосування кримінального закону збільшує кількість засуджених. Зміни до КК України приймаються настільки часто, що просто неможливо встигнути за ними навіть професіоналам.

Кримінальні закони часто приймаються не в інтересах громадянського суспільства, а з метою вирішення тих чи інших корпоративних інтересів. Прикладів цього достатньо. Водночас законопроекти, які мають на меті встановити в Україні цивілізовані правила охорони найважливіших суспільних відносин, законопроекти, які отримують позитивну оцінку Венеціанської комісії, змінюються, вихолощуючи їх зміст. Як інакше, як «злочинне», варто позначати таке законодавство і таку політику?!

Ця ситуація суттєво вплинула на деформацію кримінально-політичної правосвідомості яку треба розглядати на рівнях: суспільному; груповому; індивідуальному.

¹²⁶ Автор постійно й категорично висловлювався й висловлюється проти позначення кримінально-правової політики терміном «кримінальна політика». Таке використання цього визначення зараз здійснюється в його прямому розумінні як «злочинна політика», тобто така, що спричиняє максимальну шкоду суспільству.

Деформація (від лат. *Deformatio* – викривлення) кримінально-політичної правосвідомості являє собою процес перетворення початкових кримінально-правових знань, поглядів та установок у неправові конструкти, або такі, що містять їх частково або номінально. Звичайно, що на рівні суспільної кримінально-політичної свідомості треба говорити лише про деформацію, яка містить або неправові конструкти, або деформована частково. На індивідуальному рівні можуть відбуватись усі три названих варіанти деформації. Водночас у крайньому випадку на індивідуальному рівні воно може повністю відкидати саму ідею права і перетворитися на злочинну правосвідомість.

У теорії права виділяються три види деформації правосвідомості:

- правовий інфантилізм;
- правовий нігілізм;
- переродження правосвідомості.

Під правовим інфантилізмом розуміється така деформація, яка характеризується несформованістю, недостатністю правових знань, установок.

Під правовим нігілізмом – усвідомлене ігнорування вимог закону, що виключає, однак, злочинний умисел.

Що стосується останнього виду деформації, то «переродженську» свідомість треба розглядати як крайній ступінь спотвореної, дефектної правосвідомості або ж як явище, яке хоча і знаходиться за межами останнього, але десь зовсім поруч з ним. Переродження в багатьох своїх рисах схоже з правовим нігілізмом. І в тому, і в іншому випадку правове начало свідомо заперечується, ігнорується. Однак, як показує практика, заперечення запереченню різниця. Від правового нігілізму в чистому вигляді переродженська свідомість відрізняється не тільки ступенем шкідливості, а й мотивацією. Переродженська правосвідомість заснована на свідомому запереченні закону за мотивами корисливості, жорстокості, жадібності та ін.

Основною формою переродження правосвідомості індивідів є вчинення ними різних злочинів.

Звичайно, що як і позитивна кримінально-політична правосвідомість, так і негативна, містять у собі і деформовані кримінально-політичну психологію і кримінально-політичну ідеологію, про що йтиметься далі.

КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПРАВOSВІДОМОСТІ (загальні підходи)

Аналіз ідеології кримінально-правової політики без аналізу (хоча б у загальних рисах) питань кримінально-політичної психології є обмеженим поглядом на питання¹²⁷.

У першу чергу хотілося б зазначити, що дослідження проблем правової (юридичної) психології в цілому й ролі психіки в мотивації вчинення злочину перебувало в центрі наукових пошуків українських дослідників ще на початку минулого сторіччя. Одразу після жовтневого перевороту й встановлення в Україні радянської влади в нашій країні були створені кабінети з вивчення злочинності й особи злочинця (Харків, Донецьк), які проводили цікаві глибокі дослідження в цій сфері в тому числі з позицій правової психології. Як зазначає В. С. Ковальський внаслідок проведення цих досліджень були видані фундаментальні праці, зокрема, «Ашаффенбург Г. Кримінальна психологія для лікарів та юристів. Одеса, 1906. С. 231...», «Психологія хуліганства» (А. М. Халецький. Одеса, 1928), «Кримінальне право та рефлексологія» (Г. І. Волков. Харків, 1926) та ін. Дослідження проводилися в основному викладачами та студентами юридичних факультетів у співдружності з психіатрами та психологами. Поступово кримінально-психологічна тематика стала виростати з рамок кримінології та оформлюватися в самостійну галузь юриспруденції. У 1923 р. була перекладена російською мовою монографія німецького кримінолога М. Герінга «Кримінальна психологія», а через три роки під таким же заголовком вийшла у світ робота російського кримінолога С. В. Познишева. Паралельно розвивалася й судова психологія, що вивчала психологію слідства, поведінки учасників процесу в суді. Займалися цим переважно психіатри та психологи: А. Р. Лурія П. Б. Ганнушкін, Є. К. Краснушкін, А. Є. Брусиловський, А. С. Тагор та ін.»¹²⁸.

¹²⁷ У першому виданні цієї монографії цій проблемі було присвячено досить мало уваги на що звернули увагу і висловили свої зауваження читачі. Спробуємо усунути цю прогалину, зазначивши, що не будучи фахівцем в галузі психології взагалі і юридичної психології, зокрема, здійснимо це у більш-менш загальному виді з позицій її впливу на формування кримінально-політичної ідеології.

¹²⁸ Кримінальная психология. К.: Юринком Итер, 1999. 240 с. URL: https://www.ulera.net/textbooks_author/3900/textbook/11403/zelinskiy_af/kriminalnaya_psihologiya/read (дата звернення: 23.12.2025).

Як зазначав А. Ф. Зеленський: «У наступні роки після ліквідації кримінологічних кабінетів проблеми кримінальної патопсихології довгі роки не розроблялися. Будь-яка спроба визначити криміногенність неврозів, психопатій та інших хворобливих аномалій психіки, що не виключають осудності, розглядалася як «біологізація соціальних процесів» і, отже, як груба методологічна помилка, що було тоді небезпечно. Тут доречно зауважити, що страх звинувачень у біологізмі, схоже, зберігся досі. Навіть автори монографії, названої «Кримінальна патопсихологія», поспішають запевнити читача у своїй непричетності до біологічних теорій злочинності: «Не психічні аномалії сприяють такій поведінці (злочинному – А. З.) самі по собі, а ті психічні особливості, як формуються, за яких зовнішніх соціальних умов, психічні розлади не ведуть безпосередньо до злочину, не заломлюючись через психіку суб'єкта. Мені здається, що в цьому висловлюванні не більше логіки, ніж, наприклад, у заяві про те, що годинник барахляє не через невідрегульований маятник, а тому, що він несправний»¹²⁹.

Відновлення досліджень у цій сфері відбулось лише в 60-х роках ХХ ст. разом з відновленням кримінологічних досліджень у цілому на фоні політики «відлиги», коли стало зрозумілим що сталінське ідеологічне тлумачення причин злочинності як «вроджених плям у свідомості окремої частини суспільства» жодним чином не розкриває проблему і не дає жодної відповіді. Разом із цим в той час в СРСР поняття правової психології базувалось на ідеологічній основі марксизму-ленінізму в його догматичному обмеженому класовому тлумаченні. Так проголошувалося, що правова психологія є продуктом не психології, а історії і формувалася в соціальних умовах класового суспільства. У зв'язку із цим не визнавалося існування індивідуальної правосвідомості, а стверджувалося, що в ній лише поширюється суспільна правосвідомість та подібна маячня, що була притаманна комуністичній ідеології в цілому.

З того часу правова психологія зробила значний крок уперед. Біля її витоків в Україні стояв академік М. В. Костицький, перу якого належить багато праць присвячених цій проблемі.

Поняття юридичної психології на енциклопедичному рівні дано в «Юридичній енциклопедії», яка визначає її як науку, що «вивчає особливості психічних виявів і психологічних закономірностей діяльності людей у сфері відносин, що регулюються *правом*. Виникла як галузь психологічної науки і розвивається на стику психології та права»¹³⁰.

¹²⁹ Там само. Цей страх перед біологізацією не зник і дотепер.

¹³⁰ Юридична енциклопедія. Т. 6. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. 2004. С. 474. На жаль, визначення юридичної (правової) психології у «Великій юридичній енциклопедії», що видається останніми роками, ми не знайшли.

Дослідження у сфері правосвідомості, які здійснювалися в ХХ ст. довели, що структурі психіка, емоції, характер – усе те що перебуває в її структурі й об'єднується поняттям «ірраціональне начало», відіграють набагато більшу роль у визначенні практичної діяльності особи у сфері правової дійсності. Будь-яка особа не вільна від того, щоб не пропускати ті чи інші явища, що підлягають її оцінці через фільтри власних почуттів, ціннісних орієнтирів. Усе це в комплексі формує комплексне психологічне ставлення, психологічну складову правосвідомості.

Розглядаючи структуру кримінально-політичної правосвідомості на загальному рівні слід виділити у ній такі елементи, які у свою чергу поділяються на відповідні рівні: елементи, якими є кримінально-політична психологія і кримінально-політична ідеологія, і рівні: буденний, теоретичний, масовий та науковий. Графічно це може бути зображено так (схема 4):

Схема 4

Українська психологічна наука традиційно аналізує психологічний елемент правосвідомості з позицій ціннісно-нормативного підходу. З цих самих позицій повинен розроблятися кримінально-політичний психологічний елемент. За такого підходу правосвідомість визнається джерелом правової активності особи й внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки¹³¹.

¹³¹ Ратинов А. Р., Ефремов Г. Х. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования: монография, Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988.

З точки зору кримінально-політичної психології правосвідомість являє собою сферу суспільної свідомості, яка відбиває кримінально-правову дійсність у формі знань кримінального законодавства, оцінок його та практики його застосування з позицій соціальної справедливості, сформованості до вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Правова психологія, як складовий елемент правосвідомості в цілому й кримінально-політична психологія як елемент кримінально-політичної правосвідомості, зокрема, базуються на тому, що усі процеси, які відбуваються в суспільстві мають психічну природу. У контексті кримінально-політичному це пов'язано із сприйняттям чинного кримінального законодавства як у цілому, так і його окремих норм, оцінку практики його застосування й формування на підставі цього відповідних ціннісних оцінок, емоцій, поведінкових установок, вимог та т. ін. У результаті це формує поведінковий аспект, який реалізовується у вигляді або правослухняної або правопорушуючої поведінки.

У зв'язку із цим будь-який аналіз цього аспекту в межах тієї чи іншої соціальної групи обов'язково повинен відбуватись під кутом зору тих психічних процесів, які відбуваються в кожного члена цієї групи й впливають на психологію членів групи в цілому або її переважної частини.

Аналізу, у цьому випадку, підлягають внутрішні психічні процеси, від яких залежить це сприйняття – темперамент особи, її характер, здібності до сприйняття і оцінки суспільних явищ і процесів, темперамент та т. ін.

Вітчизняна й зарубіжна кримінально-політична психологія базуються на тому, що вона є вираженням психічного ставлення людини до права і правових інститутів. Вона має у своїй структурі такі елементи:

- суспільний інтерес;
- мотиви діяльності певних соціальних груп, що впливають з їх місця в структурі суспільства;
- психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання;
- уявлення про право, вироблені під впливом їх психічного складу;
- почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом;
- способи формування емоційної сфери.

Усе це є ще невербалізованим, несистематизованим, таким, що не знайшло свого висвітлення. Усе це формується під впливом економічного, політичного, культурного життя на підставі узагальнення

суспільно-історичної практики, матеріальних, ідеологічних умов існування особистості й суспільства. У структурі кримінально-політичної правосвідомості кримінально-політична психологія на досить узагальненому рівні може бути визначена як кримінально-правові почуття та емоції, що виникають й існують у зв'язку із кримінально-правовим регулюванням та охороною найважливіших суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів, які володіють людьми і поширюються в них. Кримінально-політична психологія являє собою ставлення до кримінального права як в історичному плані, так і до чинного законодавства, а також ставлення до практики його застосування.

Низка зарубіжних авторів висловлює думку, що серед структурних елементів правової психології, що підлягають дослідженню, перебуває так звана «правова совість», яка являє собою інтуїтивне розуміння права, прагнення досягнення ним справедливості в регулюванні суспільних відносин, формування моральних основ права. Оцінюючи це питання з позицій співвідношення натурального (природного) та позитивного права, доцільно акцентувати на тому, що справедливість може бути досягнута лише тоді, коли позитивне право буде якнайбільше відповідати натуральному (природному праву), коли будуть розроблені механізми, за допомогою яких натуральне право буде чинити максимальний вплив на формування позитивного права та практику його реалізації.

Слід зазначити, що психічний елемент правосвідомості розвивається стихійно. Раціональні й емоціональні фактори, що впливають на його формування часто, перебуваючи між собою у суперечності, створюють таку правову психологію, яка визначається як ірраціональна.

Юридична психологія як елемент правової свідомості має багатовекторні зв'язки з усіма галузями системи права, оскільки більшість усього соціального життя особи реалізується (пронизується) правом, реалізується в праві.

Р. Кацавець, визначаючи юридичну психологію, зазначає що вона «досліджує психологічні засади права; психологічні властивості особи, щодо якої здійснюється застосування права...»¹³². Вбачається, що така оцінка є дещо обмеженою, оскільки залишає за межами дослідження оцінку особою стану верховенства права, його місця в суспільному житті як у цілому, так і в розрізі його окремих інститутів та норм, досягнення за допомогою права ідеалу соціальної справедливості та ін.

З позицій нашого предмету дослідження важливим є зауваження Р. Кацавця про формування у сучасній юридичній психології

¹³² Руслан Кацавець. Кримінальна психологія: Навчальний посібник. К.: Алерта, 2018. С. 8.

самостійних напрямків дослідження – кримінальної, судової та пенітенціарної галузей¹³³. У зв'язку із цим можна поставити питання про необхідність розробки кримінально-політичної психології з окремим предметом дослідження.

Можна стверджувати, що кримінально-політична психологія як елемент кримінально-політичної правосвідомості поєднує у собі комплекс зазначених вище емоцій, почуттів, оцінок, волі, прагнень та т. ін., який формується в особи внаслідок відбиття в її свідомості кримінально-правової дійсності (на рівнях її правотворення та правореалізації) та вимог до досягнення правової справедливості в процесі правотворення та правореалізації. Вона являє собою складну структуру, що поєднує в собі цілісний комплекс почуттів, емоцій, волі, совісті, переживань, оцінок та т. ін., які відбивають правову дійсність, вимоги до правового регулювання та охорони суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів особи, практику правозастосування

С. С. Алексєєв визначив основні вимоги до законодавця в процесі здійснення ним правотворчої діяльності, які полягають у тому, що він має враховувати не лише вимоги юридичної техніки, догми права, а й реально існуючі на конкретному історичному відрізку часу матеріальні й *духовні потреби* та інтереси індивідів і соціуму. Це стосується й перспективного прогнозування розвитку цих соціальних феноменів. Законодавець має твердо засвоїти одну істину: нормативні акти не будуть ефективно «працювати», якщо їх зміст розходиться із життєвими інтересами та потребами людей. Саме юридичний інсайт, правова інтуїція дозволяють сформувати у свідомості законодавця адекватне уявлення про юридичні запити індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості. Такі потреби юридичної свідомості індивідів усвідомлюються органами держави не лише з допомогою логічних засобів розуму, а й за «включеності» у процес пізнання інтуїтивних механізмів правосвідомості¹³⁴.

В основі кримінально-політичної психології, на відміну від кримінально-політичної ідеології, перебуває комплекс ірраціональних елементів, які утворюють комплекс ірраціональних характеристик психіки особистості. Саме вони виступають критеріями, на основі яких здійснюються оцінки права, визначається правова справедливість, ступінь її досягнення чинною правовою системою. Будучи сформованою в конкретній особистості, ця оцінка в процесі соціальної взаємодії з іншими членами суспільства може бути трансформована до інших членів соціуму й перетворитись з

¹³³ Там само. С. 10.

¹³⁴ Алексєєв С.С. Общая теория права. М.: Проспект, 2011. С. 234–239.

індивідуального кримінально-психологічного елемента на соціальний кримінально-психологічний елемент.

Кримінально-політична психологія формується під впливом кримінального права та практики його застосування, під впливом усього, що може бути визначено як кримінально-правова дійсність. Л. І. Петражицький стверджував, що уявлення про законність, справедливість мають чисто інтуїтивний характер і здійснюються частіше за все більший вплив на особу ніж норми права, які визначають права та обов'язки і які він трансформує на інших людей, формуючи зразки належної поведінки, уявлення про необхідний правовий порядок, в наслідок чого формуються соціальні почуття і переживання¹³⁵.

Кримінально-політична психологія чутлива до зовнішнього впливу, який здійснюється на неї. Цей момент особливо важливий сьогодні, коли потоки інформації просто заповнили інформаційний простір. Сьогоднішній вплив інформації на особу важко переоцінити. І особливо це стосується сфери правового регулювання та охорони. Суспільство сьогодні чудово розуміє роль і значення права в повсякденному житті, і вплив на нього з тією чи іншою метою, завжди починається з формування відповідних психологічних почуттів, емоцій та ін., які формують вимоги до кримінально-правового регулювання та охорони. Водночас варто зазначити, що взаємодія кримінально-політичної психології та органів інформації являє собою двосторонній процес, у якому кожна із сторін здійснює вплив на іншу – ЗМІ формують кримінально-політичну психологію але і остання своєю чергою впливає на ЗМІ.

Значний вплив на кримінально-політичну психологію здійснює і теоретична правова психологія – комплекс визначених вище характеристик, які сформовані у фахівців правознавців і знайшли свою матеріалізацію в створеній ними науковій продукції (монографіях, статтях, коментарях та ін.), в усьому, що відноситься до поняття наукова література. У цьому елементі правова психологія виступає як синтезуючий продукт, сформований шляхом дослідження правових явищ з позицій фахівців юристів. Правова інформація, що надходить до науковця, фільтрується його індивідуальною правовою психологією і переломлюється крізь неї. Тому сприймати її як дзеркальне відображення суспільної правової психології не можна.

Відбиття і формування кримінально-політичної психології здійснюється і в нормах системи права. Тут, звичайно, не можна говорити, що в них відбивається правова психологія усього суспільства. Це принципово неможливо. У кращому разі в нормах права знаходить

¹³⁵ Л. І. Петражицький. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Лань, 2008. С. 150.

своє відбиття правова психологія більшості суспільства. А, як правило, лише тої його частини, що перебуває при владі. Історія неодноразово нам це доводила. Норми права повинні відбивати ті правові почуття, емоції та ін., які найбільш поширені в масах. Повинні але, повторимо, далеко не завжди це буває в дійсності. Кримінально-політична психологія суспільства повинна бути тим генетичним фундаментом, на якому будуються правові норми. У зв'язку із цим, як вже зазначалось, оперативне виявлення вимог щодо кримінального права і його застосування, є надзвичайно важливим з метою виявлення й ліквідації «ножиць», які виникають між «базисом» – кримінально-політичною психологією та «надбудовою» – нормами кримінального права.

Кримінально-політична психологія формується й проявляється також під впливом практичної діяльності людей. Більшість діянь, що вчиняються людьми, знаходить своє відображення у свідомості інших членів суспільства, що спостерігають за ними. Це закріплюється в їх свідомості і прямо чи опосередковано впливає на їх власні почуття, емоції, оцінки та ін.

Графічно формування кримінально-політичної психології у взаємодії з елементами структури їх проявів може бути зображена у такий спосіб (схема 5):

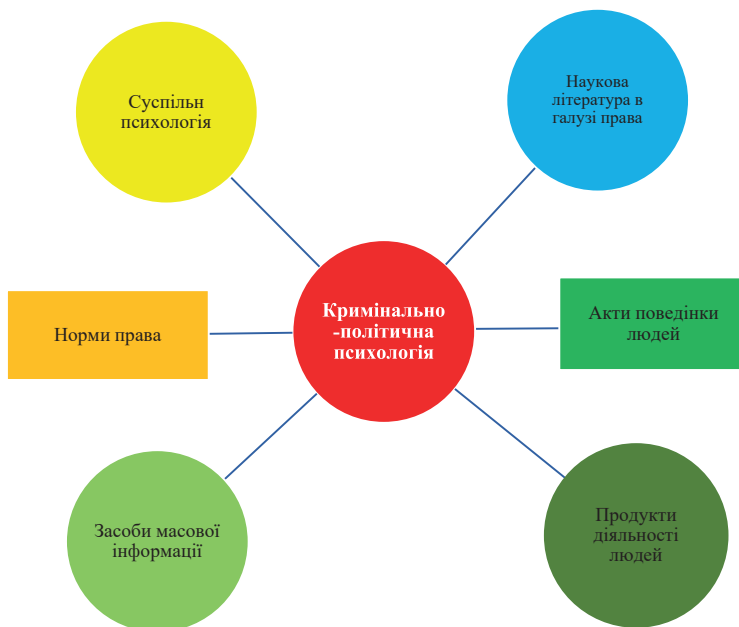

Схема 5

Слід зазначити, що особа сприймає, закріплює у своїй свідомості вимоги закону керуючись власними, вже сформованими в процесі життєдіяльності переконаннями, установками, ціннісними орієнтирами зіставляючи їх з положеннями нормативного акта. У цьому відбивається кримінально-правова правосвідомість і на базі цього формується кримінально-політична правосвідомість. Таким чином розуміння (аналіз) внутрішніх мотивів, ціннісних орієнтирів, установок особи дає можливість розуміти зміст і спрямованість її кримінально-політичної правосвідомості.

Академік В. А. Трапезніков свого часу підкреслював, що «видаючи закон, встановлюючи те чи інше правило поведінки, потрібно передбачити, як людина на нього реагуватиме... Вважати, що кожен буде пунктуально дотримуватися нового правила, забувати про здатність людини адаптуватися, було б наївно. А якщо так, то у разі вироблення нового правила або закону потрібно давати йому формулювання, що враховують адаптаційні властивості людини»¹³⁶.

Наукою давно встановлено, що особа у своїй свідомості поділяє нормативні акти на умовні групи: «надзвичайно важливі», «важливі», «менш важливі» і «неважливі». Водночас цьому до порушення тих, які особа вважає «неважливими» проявляється відповідна терпимість. І навіть більше – скасування таких норм (у сфері кримінально-правовій) може привести до позитивних змін у криміногенній обстановці. Позитивне сприйняття правової норми як «надзвичайно важливої», «важливої» і навіть «менш важливої» формує категорію правового обов'язку, який визначається як суб'єктивний імператив особи не переступати межу вимог закону.

Рівень законотворчої практики часто створює і таку ситуацію коли на рівні суспільної кримінально-політичної психології фіксується негативне ставлення до закону, вмикається «механізм» кримінально-політичної вимоги, скерованої на його або скасування, або корегування. Така ситуація являє собою правовий негативізм.

На рівні індивідуальної кримінально-політичної психології, коли особа взагалі не сприймає норми кримінального права як відповідний кримінально-правовий імператив (правовий нігілізм), наслідком є вчинення нею злочину.

Разом із цим не завжди правомірна поведінка особи свідчить про існування такого імперативу, про сприйняття особою приписів правової норми. Часто правомірна поведінка є наслідком страху перед втратою відповідного статусу в суспільстві, страху перед покаранням, боязні розриву соціальних зв'язків, настанні інших

¹³⁶ Трапезніков В. А. Глаголы управления: знает – может – хочет – успевает. *Литературная газета*, 1970, 13 мая.

негативних наслідків. Як зазначає Д. Федоренко, «психологічні особливості людини і навіть психічні відхилення можуть викликати хворобливу правослухняність»¹³⁷.

Що стосується формування особистості злочинця (звичайно, у першу чергу такого який вчинив умисний злочин), то слід повністю погодитись із точкою зору А. Ф. Зелінського, який підкреслював, що така особистість формується в процесі життєдіяльності і являє собою особу людини, «яка вчинила не окреме правопорушення, а систему злочинних дій, тобто злочинну діяльність»¹³⁸.

Так ми залишаємо за межами аналізу особистість, яка вчиняє злочини, в основі яких перебуває вроджена схильність до їх вчинення. Більш детально про цю категорію осіб буде сказано нижче. Зараз лише підкреслимо, що в таких злочинців, як це свідчать матеріали кримінальних справ, з якими вдалось ознайомитись і які були описані в спеціальній літературі, існує розуміння змісту закону й розуміння того, що його порушення є недопустимим. Тут вступають в дію інші механізми, які на сьогодні не встановлені наукою внаслідок відсутності відповідних знань. Можна, лише з відповідною мірою допустимості, вважати, що тут діють механізми, «запрограмовані» на генному рівні, ті, які зможуть бути виявлені на відповідному рівні розвитку науки.

Для кримінально-політичної правосвідомості чи не найважливішим є аналіз з точки зору психологічного сприйняття/несприйняття кримінального закону, механізмів його формування з кінцевим виходом на нормативно-правові механізми позитивної юридично значущої поведінки.

Разом з тим в основі перебуває те, що сприйняття кримінального закону як структурного елементу зовнішнього світу викликає у особи різноманітні почуття: схвалення, ворожість, страх, підтримку, радість, неприйняття та т. ін. Як зазначав С. А. Рубінштейн, «почуття людини – це ставлення її до світу, і того, що вона робить у формі безпосереднього переживання»¹³⁹. У зв'язку із цим завдання дослідження сприйняття особою кримінально-правових норм та інститутів перебуває серед найважливіших у сфері кримінологічних досліджень що є надважливим для формування кримінально-політичної ідеології, розробки доктрини й концепції кримінально-правової політики.

¹³⁷ Д. Федоренко. Злочинність: за межею загальноприйнятого (Інша кримінологія). Київ: ВД Дакор, 2023. С. 62.

¹³⁸ Зелінский А. Ф. Криминальная психология. с. 20 Цит. за Преступность и криминалогические основы уголовной юстиции: монография / [В. Н. Дремин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.]: под ред. В. Н. Дремина. О.; Феникс, 2007. С. 52.

¹³⁹ С. А. Рубинштейн. Основы общей психологии. Изд-во П, 1946. С. 458

Як зазначав один із засновників експериментальної психології В. Вунд у його класичні праці «Психологія народів», правосвідомість, з точки зору психічних факторів, поділяється на дві групи: перша – усвідомлення індивідуального права і, друга – усвідомлення усього правопорядку в суспільстві¹⁴⁰. Також, за влучним висловом І. Ю. Фарбера, «зведення правосвідомості до індивідуальної психології позбавляє її нормативної сили, як сфери свідомості, у якій утворюються загальні правила поведінки людей, їх масове поширення»¹⁴¹.

Правова психологія, будучи сферою суспільної психології, визначається правовим опосередкуванням, пов'язаністю з нормативно-правовим регулюванням, з правовою дійсністю, юридично значущою поведінкою. Вона формується в процесі повсякденної діяльності членів суспільства, є його реакцією на правову дійсність в усіх сферах її прояву.

Структурно до кримінально-політичної психології входять:

- постійні елементи, що перебувають в основі її формування – правові звичаї, правові традиції, правові звички;
- діяльні елементи – настрої, почуття;
- когнітивні елементи – теоретичні й емпіричні знання;
- регулятивні елементи – правові звички.

Важливу роль у формуванні правосвідомості в цілому й кримінально-політичної правосвідомості, зокрема, відіграє інформація. Сучасний світ, який буквально пронизаний інформаційними потоками активно впливає на свідомість людини. У 70-х роках ХХ століття джерелами правової інформації були: 1) засоби масової інформації (як правило, радіо, друковані ЗМІ, телебачення; 2) кіно і художня література; 3) міжособистісне спілкування; 4) лекції; 5) юридична література, яка спеціально підготовлена із розрахунку на масового читача¹⁴². Сьогодні відбулася переорієнтація цих джерел і на перше місце вийшов інтернет із різноманітними соціальними мережами, авторськими блогами та т. ін.

Водночас слід чітко розуміти, що величезний обсяг інформації, який обрушується на суспільство, у значній мірі складається з некоректної інформації – неправдивої, часто видуманої, викривленої, такої, що є тенденційно акцентованою та т. ін. Особливе значення має інформація, яка присвячена питанням боротьби зі злочинністю, оскільки вона належить, як правило, до категорій сенсаційної, такої, що особливо цікавить суспільство. Навіть поверхневий аналіз такої інформації свідчить,

¹⁴⁰ С. Л. Рубінштейн. Принципы и пути развития психологии. М., 1959. С. 319.

¹⁴¹ І. Ю. Фарбер. Цит. праця С. 43.

¹⁴² Каминская В. И., Михайловская И. Б., Радутная Н. В. Изучение правосознания граждан и вопросы правового воспитания. М., 1972.

що вона часто базується на неперевічених, неправильно зрозумілих автором, викривлених і надуманих фактах. Але ця інформація задля боротьби за кінцевого споживача максимально прискорено подається в засобах масової інформації. І здійснює, на жаль, дуже потужний вплив на формування кримінально-політичної психології.

Інформація формує кримінально-політичну психологію через формування ставлення до чинного кримінального законодавства та практики його застосування. Прикладом може бути кримінально-правове психологічне ставлення, яке стосувалось ставлення до смертної кари, як виду покарання в Україні. Практика його застосування, яка була сформована комуно-більшовистським режимом, кровавим терором, який існував в СРСР протягом багатьох років, сформував у кримінально-політичній правосвідомості позитивне ставлення до його існування, побоювання, що його скасування призведе до зростання рівня злочинності. Роз'яснення науковців щодо помилковості такої оцінки (до речі, яких було вже не так багато), в тому, що смертна кара жодним чином не є заходом, що впливає на рівень злочинності, що, навпаки, її скасування призведе до зменшення кількості злочинів, за які передбачено її застосування, про високий рівень слідчо-судової помилки, що робить її безповоротною, суспільство не чуло. Висновки щодо цього питання науковців, які виступали за визнання цього виду покарання неконституційним, як відомо, виявились правильними.

Правова інформація являє собою один із видів соціальної інформації, який пов'язаний з окремою сферою соціальних відносин – правовідносинами.

«Найширша інформація про чинне законодавство, його завдання та стимули має велике соціальне значення, оскільки знання правових розпоряджень та заборон дуже важливе в деяких випадках для визначення суспільством свого ставлення до відповідальності – моральної та юридичної. Але наскільки широко громадяни інформовані про чинне законодавство та його цілі, можна перевірити лише емпірично, застосовуючи методи соціологічного дослідження»¹⁴³.

Однак слід зазначити, що обсяг правової інформації, який перебуває у сфері кримінально-політичної правосвідомості й впливає на правозастосовну діяльність суб'єктів є надзвичайно обмеженим¹⁴⁴. Відомий кримінолог І. Сабо ще 60-х роках минулого століття, зазначав, що презумпція знання закону кожним членом суспільства є фікцією,

¹⁴³ Личность и уважение к закону. Социологический аспект. М. Наука, 1979.

¹⁴⁴ Одночасно дослідження свідчать про агравовану оцінку суб'єктами обсягу власних правових знань – усі вважають що вони знають приписи закону і готові надавати правові консультації. Автору добре це відомо з власної більше ніж 50-річної практичної діяльності. До речі, це стосується і медичної сфери, де «усі» добре знають, як слід лікувати.

оскільки не тільки звичайна людина, а й навіть юрист, фахівець у тій чи іншій галузі права, часто не знає і не може знати усього обсягу нормативного матеріалу¹⁴⁵.

Правову інформацію слід розглядати в широкому й вузькому її розумінні. Разом з тим цьому у широкому розумінні це уся існуюча система нормативних актів – від законів до індивідуальних рішень, а у вузькому вона охоплює той масив нормативних актів, який здійснює регуляцію й охорону відповідних суспільних відносин, благ та інтересів особи.

Слід зазначити, що розуміння правової інформації, як у широкому, так і у вузькому розумінні, вимагає її систематизації. Вдосконалення інформаційних систем, запровадження штучного інтелекту надають вирішенню цього питання новий поштовх, роблять її більш доступною.

Кримінально-політична інформація може бути диференційована за джерелами. У цьому випадку вона поділяється на *офіційну* й *масову* (*неофіційну*) правову інформацію.

Також кожна з них має свою власну внутрішню структуру.

Так, *офіційна* правова інформація поділяється на:

- офіційну в прямому змісті цього слова (закони та інші нормативні акти);
- спеціалізовану (неофіційне тлумачення правових норм) «правове виховання» та «правова інформація»¹⁴⁶).

Масова правова інформація що здійснюється в соціальних мережах інтернету, на блогерських сайтах, ЗМІ – телебачення, радіо, друковані ЗМІ тощо; та правова інформація, що поширюється під час міжособистісного спілкування.

У науковій юридичній літературі неодноразово акцентувалось на тому, який вплив правова інформація чинить на свідомість та волю особистості. У контексті формування кримінально-політичної правосвідомості та кримінально-політичної психології цей аспект набуває особливого значення, оскільки вона впливає на емоціональну сферу особистості, а від неї на ставлення до закону та практики його застосування, формування вимог до нього.

Слід зазначити, що сприйняття правової інформації яка доходить до особистості, суттєво корегується психотипом особи, на яку вона спрямована, залежить від впливу на неї як тої соціальної групи, до якої вона належить, так і референтної групи, до якої прагне нале-

¹⁴⁵ Szabo I. Le citoyen et le droit. – Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1966, t.8, Fasc. 1-2, p. 1-20. Цит. за цит. працею Личность и уважение к закону... С. 89.

¹⁴⁶ Відмінності між правовим вихованням, правовою інформацією див. Фріс П. А. Загальна методика проведення правової пропаганди. *Радянське право*. 1975, №10. С. 76-79.

жати конкретна особа. Також слід пам'ятати, що функції будь-якої групи поділяються на:

- «Нормативну: група встановлює стандарти поведінки та правила, яких людина намагається дотримуватися, щоб отримати схвалення.
- Порівняльну (оціночну): людина використовує групу як дзеркало, щоб оцінити себе, свої досягнення та статус відносно інших».

Водночас слід пам'ятати, що і група, до якої належить особа, і референтна група¹⁴⁷ можуть диференціюватись за своєю спрямованістю з точки зору їх сприйняття та ставлення до закону на:

- позитивні – ті, що сприймають чинне законодавство в цілому, позитивно оцінюють його і будують свою поведінку відповідно до його приписів;
- негативні – ті, що не сприймають чинне законодавство в цілому, негативно оцінюють його і будують свою поведінку всупереч його приписам.

Виходячи з цього, можна стверджувати таке:

- якщо правова інформація збігається з цінностями групи, до якої належить особа, і референтної групи, то така *інформація повністю засвоюється особою*;
- якщо правова інформація суперечить правовим цінностям групи, до якої належить особа, і референтної групи, *її засвоєння є мінімальним*;
- якщо правова інформація збігається з цінностями групи, до якої належить особа, і суперечить цінностям референтної групи – *вона засвоюється особою мінімально*;
- якщо правова інформація суперечить цінностям групи, до якої належить особа, і збігається з цінностями референтної групи, то *її сприйняття залежить від переконливості інформації, її «сили» та психотипу особи, на яку вона спрямована*.

Сприйняття правової інформації як джерела формування кримінально-політичної психології, а від неї кримінально-політичної правосвідомості у цілому суттєво залежить від лідера групи, до якої належить особа й від лідера референтної групи, на яку вона орієнтована. Її вплив може бути визначальним для формування кримінально-правової і кримінально-політичної правосвідомості особистості.

Однак водночас ми стикаємося з надзвичайно складною проблемою – визначенням реального рівня правової інформованості особи, соціальної групи і суспільства в цілому. Питання є як теоретичним, так і практичним. Слід поставити питання просто: де

¹⁴⁷ Референтна група. URL: <https://www.google.com/search> (дата доступу: 30.12.2025).

є межа яка свідчить про достатній обсяг правової інформації, на якому «глибинному рівні» її слід «зупиняти»? Як визначати достатній її рівень? Ці питання знаходяться за межами предмета нашого дослідження і вимагають спеціального вивчення, в процесі якого «слід визначити рівні й можливості сприйняття, засвоєння й переводу її в реальну поведінку залежно від соціальних, освітніх та інших факторів. Необхідно дослідити дію внутрішніх механізмів які формують і скеровують цей процес»¹⁴⁸.

Аналіз комплексу питань пов'язаних з дослідженням обсягу, джерел, механізмів дії, характеристиками та т. ін. правової інформації дає можливість зробити узагальнені висновки які зводяться до такого:

- високий рівень поваги до права формується внаслідок цілеспрямованої діяльності соціальних мереж та засобів масової інформації та телебачення;
- рівень закону в суспільній свідомості визначається низкою соціально-політичних, соціально-економічних, ідеологічних і психологічних чинників і залежить від культурних та історичних традицій;
- знання закону визначається, головним чином, практичними потребами індивідів у правовій інформації;
- існують різні типи інтересів у галузі права та певні типи реципієнтів правової інформації;
- існує певний оптимум потоку правової інформації, що проходить через соціальні мережі та ЗМІ, який має тенденцію до неконтрольованого збільшення, оцінка якого не завжди є позитивною з точки зору окремого напряму цього потоку особливо у сфері кримінально-правової дійсності;
- прослідковується чіткий зв'язок між рівнем знання права та рівнем оціночних елементів правосвідомості громадян;
- нігілістичне ставлення до права, закону (особливо кримінального), його абсолютне заперечення, формується соціально-правовою психологією відповідних соціальних груп у їхній груповій правовій правосвідомості (особливо кримінально-правовій);
- існує відповідна категорія осіб, які не сприймають позитивну правову інформацію і особливо ту, яка належить до сфери боротьби зі злочинністю, що пов'язано із їх соціально-біологічними характеристиками;
- соціальні мережі, масова культура в ЗМІ та на телебаченні часто здійснюють негативний вплив на кримінально-політичну

¹⁴⁸ Цит. праця «Личность и уважение к закону...». С. 10.

психологію суспільства, а від неї на кримінально-політичну правосвідомість.

Сформовану на базі соціально-правової та кримінально-правової правосвідомості, кримінально-політичну правосвідомість «не можна розглядати, як це часто робиться стосовно суспільної психології, як нижчий, стихійний рівень свідомості. Помилковим є трактування суспільної психології, а потім і правової психології як «первинного», «чуттєвого» шабля суспільної та правової свідомості, як «нижчого його шару», «ідеологічного» рівня. ... Соціально-правова психологія (а також кримінально-політична психологія – П. Ф.) зовсім не ірраціональна і не бездіяна. Вона обов'язково включає ідеологічні та інші правопоглядові компоненти, але не у формі концепцій, теорій, ідей, поглядів, уявлень, а у вигляді переконань, вірувань, ідеалів, установок, звичок, традицій, відносин, переживань. У цьому і полягає різниця способів відображення правового буття. Визначаючи основний зміст правової психології, ідеологія стає дієвою чи бездіяльною саме завдяки їй»¹⁴⁹.

В основі кримінально-політичної психології перебувають кримінально-політичні емоції. Емоції взагалі, в літературі із загальної психології, визначаються як особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображають у формі безпосередніх переживань, приємних чи неприємних відчуттів, ставлення людини до світу та людей, процес та результат його практичної діяльності. Кримінально-політичні емоції людини виражаються у її переживаннях з приводу кримінального права (в об'єктивному та суб'єктивному сенсі), знову виданого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної діяльності державних органів, існуючої злочинності, правопорушень, системи боротьби з ними тощо. Ці переживання можуть проявлятися у різноманітних формах від повного задоволення до повного незадоволення і несприйняття які проявляються в обуренні або задоволенні.

Засновником і глибоким дослідником проблеми правових емоцій був А. І. Петражицький, який надавав правовим емоціям основоположне значення, вважаючи їх елементами справжнього, дієвого права. Він визначав правові емоції основою права. А. І. Петражицький, який у своїх працях обґрунтував співвідношення права і психіки особи, вважав, що розуміння правової поведінки особи потрібно здійснювати шляхом аналізу її мотиваційної сфери. Він

¹⁴⁹ Цит. Ратинів А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. ... С. 78.

фактично був першим (одним з перших), хто найбільш ґрунтовно визначив правові емоції як основу права¹⁵⁰.

Не робитимемо відмінностей між поняттями «емоції», «хвилювання», «почуття» та ін., хоча в класичній психологічній науці такі відмінності існують у тих чи інших відтінках¹⁵¹. Для аналізу кримінально-політичної психології це не є особливо суттєвим. Будемо вести мову узагальнено, говорячи про «кримінально-правові емоції» як реакцію на відповідні хвилювання, що пов'язані із кримінально-правовою політикою.

Разом з тим будемо підтримувати висловлену точку зору стосовно того, що «юридичне почуття є поняттям, що стосується індивідуальних психічних станів. Будь-яка спроба перенести «юридичні почуття» на соціальні ґрунти не має підстав»¹⁵².

Як підкреслюється в науковій літературі, правова (кримінально-правова, кримінально-політична) психологія являє собою комплекс правових емоцій, які притаманні особі, соціальній групі та суспільству в цілому. Її джерелом є правова дійсність, яка є першим (базовим) шаром, початковою емпіричною сходинкою правосвідомості. З цієї сходинки починається усвідомлення правової дійсності, її первинна оцінка. Саме на цій базі починається формування правових емоцій на базі яких формується правосвідомість. Виникає нове інтелектуально-емоційне утворення – психічне ставлення до об'єктів пізнання якими виступає як право в цілому і до конкретних його норм, практики застосування (хоча на первинному рівні пізнання воно не є всеохоплюючим, а швидше за все стосується ставлення до окремих його приписів). У цьому процесі саме на первинному рівні усвідомлення практика застосування відіграє чи не вирішальне значення оскільки її оцінка здійснюється не на базі теоретичних знань, а на чуттєво-емоційному рівні, який і являє собою первинну правову психологію.

Сформована правова психологія формулює вимоги до права та практики його реалізації (у нашому випадку кримінально-політичну психологію), відбиваючи вимоги до права (кримінального права) та практики його реалізації.

Виходячи із загальноновизнаних підходів, кримінально-політична психологія складається з таких елементів: суспільного інтересу, мотивів, що визначають практичну діяльність окремих соціаль-

¹⁵⁰ Петражицкий А. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Наука, 2010. 608 с.; Jerzy Kowalski. Psychologiczna teoria prawa i państwa Leona Petrażyckiego. Warszawa. 1963. 228 s.

¹⁵¹ П. М. Якобсон. Психология чувств. М. 1958. С. 25-28.

¹⁵² A. Turska. Zmysł prawny i świadomość prawna. *Prawo i państwo*. 1961, №2 (180). S. 252.

них груп, психологічного укладу (менталітету, традицій, навичок, переконань тощо), уявлень про бажане право, емоцій, почуттів, настроїв, які пов'язані із правом, способів формування уявлень.

З точки зору оціночних відносин, кримінально-політична психологія може бути поділена на такі типи: ставлення до права; ставлення до юридично значущої поведінки оточення; ставлення до реалізації права як у формі правореалізації саме особою, так і у формі правозастосування¹⁵³.

На підставі цього О. В. Зайчуком зроблено справедливий висновок про взаємодію двох елементів правосвідомості (який можна застосувати до такої характеристики між кримінально-політичною психологією та кримінально-політичною ідеологією). Отже, автор справедливо зазначає що «зв'язок правової ідеології і правової психології полягає у тому, що правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісно-нормативними орієнтирами, а правова психологія є єдиним джерелом для формування правових норм, оскільки, на відміну від правової психології, є більш мобільною: швидко реагує на зміни, що відбуваються в юридичній практиці, відображаючись у почуттях, настроях та поглядах, які своєю чергою безпосередньо впливають на усвідомлення особою правових змін»¹⁵⁴.

Кримінально-політична психологія, як елемент кримінально-політичної правосвідомості являє собою масове поширення уявлень, почуттів, переконань, емоцій, мотивів та т. ін. про бажане кримінальне право та практику його реалізації. Воно реалізується у вимогах до діяльності законодавця зі створення/реформування чинного кримінального закону. «Ці правові думки недостатньо систематизовані, ... вони складаються під впливом повсякденних умов економічного та політичного життя, виховного впливу ... (з боку держави – П. Ф.)»¹⁵⁵. Кримінально-політична психологія характеризується наявністю в ній інтуїтивних правових здогадок, які виникають миттєво, у несвідомій сфері людської психіки, на підсвідомому рівні. Визначальними для законодавця в цьому питанні є правове бачення та правова інтуїція, які дозволяють йому сформувати адекватне бачення кримінально-політичних вимог. У цьому елементі стикаються прогресивне, яким є правова інтуїція, і правове бачення, з регресивним, яким є догматичне юридичне мислення.

¹⁵³ Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей: учебн. Пособие. М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1967. С. 21.

¹⁵⁴ Зайчук О. В. Теорія держави і права: підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 354.

¹⁵⁵ Фарбер Ю. І. Цит праця. С. 70-71.

Структурування кримінально-політичної психології може бути здійснене на підставі різних критеріїв, покладених в її основу.

Так, вона може диференціюватися на підставі характеристики мотиваційної сфери і бути поділеною на:

- *внутрішню*, яка включає в себе юридичні мотиви, бажання, емоції цілі, інтереси та т. ін. що стосуються кримінального закону та практики його реалізації, та
- *зовнішню*, яка охоплює вимоги та приписи що виходять з чинної правової сфери.

Структурування кримінально-політичної психології може бути здійснене на базі строку виникнення і походження її джерела, характеристики, та імперативності її елементів (і таке структурування абсолютно підходить і до кримінально-політичної психології):

- *постійні* елементи, до яких належать правові звичаї, традиції, звички;
- *пізнавальні* елементи, які є змінними – емпіричний досвід, уявлення та почуття;
- *регулятивні* елементи – правові звички, правові звичаї.

Як справедливо зазначає О. В. Петришин, «проявами правової психології (і в т. ч. кримінально-політичної – П. Ф.), буде почуття справедливості, повага до прав і свобод людини, байдужість до беззаконня або страх перед відповідальністю, емоційна реакція (у вигляді оплесків, криків та ін.) присутніх у залі судових засідань на певне рішення судді, тобто емоційне ставлення до права. Загалом це стихійна, несистематизована та найпоширеніша форма усвідомлення права, яка тією чи іншою мірою притаманна всім суб'єктам і може виникнути з приводу будь-якого правового явища»¹⁵⁶.

Слід особливо підкреслити той факт, що політичний елемент кримінально-політичної правосвідомості надзвичайно чутливий до впливу нещодавнього минулого. Для України і українців, враховуючи трагічну історію нашої країни та її сьогодення, це є надзвичайно важливим для розуміння змісту та спрямованості кримінально-психологічного елементу кримінально-політичної правосвідомості.

Одразу слід зауважити, що правові емоції не є первинними. Вони виникають на основі, якщо так буде дозволено висловитись, «загальних» емоцій, переживань, установок, які виникають стосовно тих або інших соціальних подій. Вони є первинними і вже на їх базі виникають правові емоції, правові почуття, правові переживання та т. ін. Та об'єктивно ще не можна говорити про те, що вони є

¹⁵⁶ Петришин О. В. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. М. Ткаченка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2002. С. 237.

суто *правовими*. Вони ще достатньо віддалені від права. Їх можна було б позначити як «*протонормативні*»¹⁵⁷. І це достатньо чітко позначив П. Сорокін, який чітко визначив, що «кожне нормативне судження передбачає відомого роду оцінку (схвалення, визнання), з якої випливає поняття «хорошого» (цінного) у сенсі чи «поганого» (позбавленого цінності) щодо відомого класу об'єктів; відповідно до цього такі об'єкти розпадаються на добрі й погані»¹⁵⁸.

Водночас П. Сорокін здійснював диференціацію цих зовнішніх актів з точки зору їх оцінки суб'єктом, поділяючи їх на три групи:

«1) Акти, що сприймаються нами як *«належні»*, не викликають у нас ні переживань ворожнечі, ні ненависті, а також ні особливої любові і симпатії до них самих і до їх виконавця, вони сприймаються просто як *«дозволено-належні»* (інше слово важко знайти), як нормальні і тільки. Сама форма актів не викликає в нас ні відрази-відштовхування, ні тяжіння-любові. Вони *нормальні*, справедливі, а тому позитивні і тільки. ...

2) Інше переживання виникає у відповідь на акти *«рекомендовані»*. Тут я, у відповідь на подібний акт, відчуваю за адресою його суб'єкта особливу прихильність, подяку, любов, симпатію та бажання і йому, у свою чергу, надати ту саму послугу. Сам акт нам здається чимось бажаним і притягуючим.

3) Нарешті, у відповідь на акти заборонені ми реагуємо у формі переживань і актів *ворожнечі, недружності та ненависті за адресою його суб'єкта*, ми маємо мимоволі бажання відпарувати його незаконний замах і помститися йому за його спробу. *Сам акт викликає в нас переживання огиди і відтрннення до такої форми поведінки»*¹⁵⁹.

В основі цих оцінок перебуває психіка особистості яка, за загальноприйнятним розумінням, є властивістю високорозвинутої матерії, її здатністю відбивати об'єктивну дійсність. Емоційна сфера, яка є частиною психічного процесу, являє собою відбиття зовнішнього світу в специфічній формі, якою є переживання. Таким чином зв'язок емоційної сфери і власної діяльності особи є органічним і нерозривним. С. Л. Рубінштейн у зв'язку із цим зауважував: «Цей

¹⁵⁷ Використовуючи цей термін, ми розуміємо його як такий, що являє собою в науковому контексті «попередній стандарт або «чернетка» майбутньої норми, яка є базою для подальшої розробки». URL: <https://www.google.com/search?q> (дата звернення: 03.01.2026 р.)

¹⁵⁸ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Вступ. статья, сост. и примеч. В. В. Сапова. М.: Астрель. 2006. С. 53.

¹⁵⁹ Там само С. 126.

зв'язок взаємний: з одного боку, хід і результат людської діяльності викликає зазвичай у людини ті чи інші почуття, з іншого боку – почуття людини, її емоційний стан впливають на її діяльність. Емоції як обумовлюють діяльність, так і самі обумовлюються нею. Найбільш характер емоцій, їх основні властивості та будови емоційних процесів залежать від неї»¹⁶⁰.

Кримінально-політична психологія, як елемент кримінально-політичної правосвідомості відбиває відповідні правові емоції стосовно кримінального права як у цілому, так і стосовно його інститутів та окремих норм, і відграє важливу роль у його формуванні та практики реалізації. Вбачається, що існує такий зв'язок між поведінковим актом, його емоційним сприйняттям і оцінкою, та формування відповідної емоційної реакції та відповідної вимоги (схема 6).

Схема 6

¹⁶⁰ Рубинштейн С. А. Цит. праця «Основы общей психологии». С. 180.

Як зазначають А. Р. Ратінов та Г. Х. Єфремова «Психологічними дослідженнями встановлено, що «чутливість» до тих чи інших явищ пояснюється їх особливістю для суб'єкта. Люди усвідомлюють і сприймають переважно те, що безпосередньо їх стосується. Вони відчувають відповідальність насамперед за проблеми свого оточення, виявляють до них інтерес, тому що інтеріаризують цінності цього середовища та відповідають за їх реалізацію»¹⁶¹.

Важливу роль у виникненні тих чи інших правових емоцій відіграє характер відповідної особистості, під яким розуміється «сукупність стійких індивідуальних характеристик особи людини, що складаються і виявляються у діяльності та спільно обумовлюючи типові способи поведінки.

Психологічні особливості людини – називають рисами характеру. Так, залежно від переважання психічних процесів у діяльності розрізняються риси: інтелектуальні, вольові, емоційні. На визначеність у прийнятті рішень: винахідливість у разі виникнення непорозумінь. І навпаки: людина зі складним характером, конфліктує у громадських місцях; створює дискомфорт у колективі»¹⁶².

Одним з важливих складових елементів кримінально-політичної психології є те, що має назву «правова совість» яку слід розуміти як потяг до справедливого правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів особи. Їй іманентно притаманне бажання наблизити позитивне кримінальне право до природного розуміння справедливості, до створення ідеального кримінального права. Звичайно, може здатись, що таке тлумачення є досить наївним, далеким від реальності, але воно закладено в самій природі людини, у її історичному розвитку, у вірі в існування вищої справедливості. На цій основі формується «бажане право», яке являє собою наслідок інтуїтивних та отриманих як практичний досвід цінностей та ідеалів особи критеріїв, які визначають конкретну правову норму, конкретний правовий інститут і кримінальне законодавство у цілому, як справедливе і дієве.

Правові емоції в поєднанні з характером людини у кінцевому впливають на формуванні «правової волі» яка також є одним із важливих елементів кримінально-політичної психології. Правова воля визначає спрямованість правової свідомості на розробку потрібних суспільству кримінальних законів, відповідну практику

¹⁶¹ А. Р. Ратінов та Г. Х. Єфремова Цит. праця «Правовая психология и преступное поведение» ... С. 116.

¹⁶² Руслан Кацавец. Кримінальна психологія: Навчальний посібник. К.: Алерта, 2018. С. 24.

їх реалізації. Але це стосується позитивної кримінально-правової волі. Для негативної правової волі притаманним є формування правового суб'єктивізму, який являє собою «суб'єктивне ставлення індивіда до правових приписів: визнання своїх прав і заперечення свої обов'язків»¹⁶³.

Слід підкреслити також те, що у разі формування кримінально-політичних емоцій, «детонатором» їх виникнення виступає сам злочин. Він породжує різноманітні емоції залежно від того, ким у відповідному випадку є конкретна особа, що пов'язана із злочинним діянням – потерпілим, свідком і навіть самим злочинцем. На виникнення конкретних емоцій впливатиме і правовий досвід особи – її попередня включеність у систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих відносин, відповідна «наближеність до них, до практики боротьби зі злочинністю.

Предметом цієї праці є кримінально-політична ідеологія, а розгляд питань кримінально-політичної психології зроблено, виходячи виключно із мети збереження єдності розуміння кримінально-політичної правосвідомості у цілому. Також не будучи фахівцями у психології, ми не взяли на себе тягар глибинного аналізу цієї важливої і багатогранної наукової проблеми, а обмежились достатньо поверхневим розглядом питання під кутом зору кримінально-політичної психології, якій у сучасній науці ще не приділялось уваги, і яка, на нашу думку, ще чекає свого дослідника.

Підводячи підсумки розгляду цього питання, вбачаємо доцільним зробити деякі узагальнення і висновки.

Сума знань та правових емоцій, що торкаються чинного кримінального права та практики його застосування, пов'язані із правовим почуттям бажаного кримінального права, являють собою *кримінально-політичну психологію*, тоді як *кримінально-політична ідеологія* являє собою більш високий, теоретичний рівень, більш глибоке усвідомлення кримінально-правових явищ (спроба обґрунтувати це буде здійснена в наступних розділах). Кримінально-політична ідеологія *трунтується* на базі сформованих кримінально-політичних емоцій, які перетворюються на відповідні ідеї, погляди, вимоги. Завдяки кримінально-політичній психології кримінально-політична ідеологія стає дієвою або бездіяльною¹⁶⁴.

¹⁶³ М. П. Козирев. Чинники та форми деформації правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. С. 203.

¹⁶⁴ А. Р. Ратинов та Г. Х. Ефремова. Цит. праця «Правовая психология и преступное поведение ...» С. 78.

«На відміну від правової психології, яка має переважно емоційний, поверховий характер, правова ідеологія у процесі пізнання права прагне дійти до виявлення його сутності, виявити існуючі закономірності і зв'язки, а отже, представити ці знання у вигляді певної догми. Таким чином, правова ідеологія є результатом свідомої, цілеспрямованої та організованої діяльності теоретиків, для якої характерне цілеспрямоване наукове осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища. По суті, мова йде про формування правосвідомості на теоретичному рівні за участю професіоналів»¹⁶⁵.

Суттєва розбіжність між кримінально-політичною психологією та кримінально-політичною ідеологією полягає у різних способах сприйняття та відображення кримінально-правової дійсності. У кримінально-політичній психології це відбувається на базі швидше побутової, буденної свідомості тоді як у кримінально-політичній ідеології – на рівні наукової свідомості.

Ліквідація розбіжностей між ними може бути досягнена лише на базі об'єднання інтересів, які перебувають в основі кримінально-політичної правосвідомості і можуть бути зведені до основних людських цінностей до яких належать правова рівність, правова безпека суспільства і особи, правова справедливість та ін.

---

¹⁶⁵ О. А. Жидовцева. Структура та функції професійної правосвідомості. *Форум права*. 2012. № 1. С. 307-312. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12goafpp.pdf> (дата звернення: 04.01.2026).

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ ПРАВ ОСВІДОМОСТІ

Кожен, хто звертається до питання про ідеологію – про її поняття, зміст, форми та ін., – вважає за необхідне зазначити, що вперше цей термін запровадив у науковий обіг французький філософ і економіст А. Л. К. Дестюг де Трасі у 1801 р. у своїй праці «Елементи ідеології». Не будемо і ми оригінальними, не підкресливши цей факт.

Ставлення до ідеології протягом історії було неоднозначним. У часи Наполеона I він мав зневажливий зміст: ним позначалися люди, які сповідували погляди та ідеї, що були відірвані від реалій буття.

К. Маркс та Ф. Енгельс також не надавали ідеології особливого значення. Так, в роботі «Німецька ідеологія» вони писали: «у всій ідеології люди і їх ставлення виявляються перевернутими догори ногами, немов у камері-обскура»¹⁶⁶. Вони розуміли ідеологію як:

1) ідеалістичну концепцію, відповідно до якої світ є втіленням ідей, думок, принципів;

2) розумовий процес, у якому суб'єкти, не усвідомлюючи залежності своїх поглядів від матеріальних інтересів певних класів, систематично відтворюють ілюзії про абсолютну самостійність суспільних цілей;

3) метод конструювання дійсності, за котрого уявна реальність представляється як дійсність¹⁶⁷.

Їм суперечив Ф. Ніцше, який вважав, що «ідеї, погляди, переконання індивідів, соціальних груп, класів, формуються незалежно від їх місця в системі суспільного виробництва як у К. Маркса, а від приналежності до касти спадкової аристократії або до плебейських мас. Каста знатних (аристократія) з характерними для них силою волі та жаги влади, підкоряють собі миролюбні або послаблені культури. Домінуючі та підвладні касти створюють особисті системи цінностей. Люди знатної породи усвідомлюють себе мірилом цінностей, вірять самі собі. У них є обов'язки тільки відносно собі подібних; відносно ж до істот більш низького рангу, вони можуть поводитися на свій розсуд»¹⁶⁸.

---

¹⁶⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Сочинения. Т. 3. URL: <https://www.arxists.org/russkij/marx/cw/t03.pdf> (дата звернення: 20.04.2020).

¹⁶⁷ Там само. С. 26.

¹⁶⁸ Розенфельд Ю. М., Герасіна А. М., Осипова Н. А. Політологія: підручник. Х.: Право, 2003. URL: olitics.ellib.org.ua/pages-2459.html (дата звернення: 20.04.2020).

Значний внесок у вчення про ідеологію зробили філософи кінця XIX–XX ст., серед яких варто згадати В. Арона, Д. Белла, К. Пуппера, В. Парето, К. Манхейма та ін. Так, В. Парето сформулював тезу про відмінність ідеології від науки, обґрунтовуючи це тим, що наука є конкретною, вона спирається на спостереження та логіку, тоді як ідеологія – виключно на почуття та віру. Водночас він визначав основну функцію ідеології – впливати на людей, їх думки та спонукати до дій, вчинків. У працях К. Манхейма знайшла свою розробку теорія індивідуальної та універсальної ідеології. Водночас він розумів ідеологію як універсальне бачення світу. «Ідеологія, – стверджує Манхейм, – це ідеї, які мають вплив на ситуацію і які в дійсності не могли реалізувати свій потенційний зміст. Нерідко ідеї виступають як добрі наміри мети індивідуальної поведінки. Коли ж їх намагаються реалізувати в практичному житті, має місце деформація їх змісту»¹⁶⁹.

Варто зазначити, що, незважаючи на негативне ставлення до ідеології засновників наукового комунізму, їх продовжувачі зрозуміли її значення для утримання влади у своїх руках. Водночас не можна погодитись із Ю. Ю. Коломієць, яка зазначає, що саме В. І. Ленін створив на основі теорії К. Маркса найвпливовішу і науково обґрунтовану ідеологію в історії людства¹⁷⁰.

По-перше, треба зазначити, що В. І. Ленін створив не найвпливовішу і не науково обґрунтовану ідеологію, а, зрозумівши усі можливості ідеології для утримання суспільства в покорі, незмінності влади в руках тих, хто захопив її внаслідок жовтневого перевороту, використав її у власних цілях, перетлумачивши під себе деякі ідеї Маркса-Енгельса, надавши їм вульгарно-популістського змісту. Починаючи з інституту комісарів-політпрацівників у збройних силах, і закінчуючи посадами секретарів з ідеології в комсомольсько-партійних органах – усе в СРСР було підпорядковано ідеологічній обробці суспільства. Перед війною в структурах ВКП(б) були створені посади секретарів з ідеології та секретарів з оргпитань – начальників управління кадрами. Після Другої світової війни, коли здавалося б, що радянський народ є єдиною спільнотою, що перемогла фашистську агресію і немає жодних підстав боятися за цю єдність і вірність ідеям, було прийнято чотири постанови ЦК компартії з ідеологічних питань. Саме з цього часу ідеологія стала предметом особливої уваги з боку радянської партійно-державної номенклатури, таким собі тотемом. Проблеми

¹⁶⁹ Брахер К. Немецкая диктатура. Возникновение, структура, последствия национал-социализма. *Тоталитаризм. Что это такое.* М., 1993. С. 203–222.

¹⁷⁰ Коломієць Ю. Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження: монографія. Арци: ФОП Петров О. С., 2019. С. 168.

вірності панівній ідеології були предметом контролю не тільки партійно-комсомольських органів, а й підрозділів державної безпеки, у структурі яких було утворено спеціальні підрозділи – п'яте управління КДБ СРСР, яке було відповідальним за контророзвідувальну роботу по лінії боротьби з ідеологічними супротивниками. На посади керівників ідеологічних апаратів призначалися найвідданіші партійці. Свого часу їх займали А. Жданов, Г. Маленков. Посаду секретаря ЦК КПРС з ідеології тривалий час займав найбільш «твердолобий марксист-ленінець» М. А. Суслов, який «прославився» своїм дрімучим марксизмом, реакційністю, несприйняттям ніякого прогресу. Основний напрям комуністичної ідеології в СРСР був спрямований на боротьбу з «буржуазною ідеологією», під якою розумілось усе – від ідей і творів, що реально суперечили ідеології марксизму-ленінізму, до проголошення будь-яких думок, що з тої чи іншої причини не підтримувалися правлячою елітою, самвидавницьких творів, навіть тих, що були позбавлені будь-якого ідеологічного забарвлення, музики «Бітлз», абстрактного мистецтва, довгих зачісок і звужених брук. Усе визнавалося проявами буржуазної ідеології, з якими велася непримиренна боротьба¹⁷¹.

По-друге, не можна визнавати комуністичну ідеологію як найвпливовішу і науково обґрунтовану. Що стосується впливу, то й ідеологія гітлерівського націонал-соціалізму свого часу охоплювала багатомільйонне населення Німеччини, й ідеологія італійського фашизму була такою ж і мала не менший вплив на суспільство своїх (та і не тільки своїх) країн. А що казати про ідеологію маоїзму, яка поширювалась на мільярдне населення Китаю?!

Що ж до науковості, то і тут не можна погодитися. В основі ідеології марксизму перебувала хибна ідея про можливість досягнення рівності між людьми за рахунок ліквідації приватної власності. Про те, як ця ідея втілювалася в життя в СРСР і хто став справжнім власником усіх багатств країни, йшлося в розділі першому цієї роботи. Якщо б ця ідеологія дійсно була б найобґрунтованішою в історії людства, то держава, яка була побудована на її основі, не розлетілася б, не витримавши «конкуренції» з демократичними країнами. Характеризуючи ідеологію радянської влади, В. М. Кудрявцев зазначав: «Головні пороки попередньої ідеологічної ситуації – догматизм думок, контроль за «чистотою» висловлювань і суджень...»¹⁷².

¹⁷¹ Достатньо показовим у цьому плані було таке римоване гасло 50-х років ХХ ст.: «Сегодня ты играешь джаз, а завтра Родину продашь!»

¹⁷² Кудрявцев В. Н. Нужна ли нам идеология? Вопросы теории: Дискуссионная трибуна. *Правда*. 1990. 26 октября.

Зміст поняття «ідеологія» змінювався від епохи до епохи. Його автор де Трасі розумів під ним вчення про ідеї, дослідження (походження, її розвиток та ін.) яких дозволить здійснювати вплив на розвиток суспільства. Так само він сприймався іншими науковцями, що його досліджували у ХІХ ст.

Філософський словник радянської доби зазначав, що ідеологія – це «система поглядів та ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності й один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на укріплення або зміну (розвиток) даних суспільних відносин»¹⁷³. Водночас він підкреслював, що єдиною науковою ідеологією у світі є ідеологія марксизму–ленінізму. Звичайно, що це є зрозумілим.

Сучасний «Енциклопедичний словник» Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона визначає поняття «ідеологія» як: «1) вчення про ідеї, наука про пізнання ...; 2) теорія будь-якого соціального, економічного або політичного явища...»¹⁷⁴.

Найчастіше ми стикаємося з поняттям «ідеологія» у повсякденному житті, як з відповідними поглядами, уявленнями, ідеями щодо розвитку відповідної спільноти (політичної партії, соціальної групи, громадської організації та ін.), стану, у якому вона перебуває, як сукупності систематизованих поглядів та ідей (моральних, естетичних, релігійних, правових), які відбивають ставлення до дійсності, потреби у її змінах, рідше – як з комплексом ідей і вимог до вчинення конкретних дій. Такий підхід суперечить сучасним філософським підходам до розуміння поняття «ідеологія».

Як зазначають автори цитованого підручника «Політологія», «ідеологія – сукупність систематизованих ідейних поглядів, уявлень тієї чи іншої соціальної групи, які висловлюють і захищають їх інтереси та цілі»¹⁷⁵. Тобто, на думку авторів, яку варто підтримати, це не окреме вчення, не окремі ідеї та ін., а *цілісна структура, цілісна система* філософських, політичних, правових та інших знань про людину, суспільство, оточуючий світ та ін.

Так само визначає поняття «ідеологія» і М. П. Недюха, який вважає, що ідеологія являє собою цілісну систему «ідей і положень, які

¹⁷³ Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М.: Сов. Энциклопедия, 1983. С. 199.

¹⁷⁴ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Современная версия. М.: Изд-во Эксмо, 2003. С. 239.

¹⁷⁵ Цит. праця Розенфельд Ю. М., Герасіна А. М., Осипова Н. А. «Політологія».

втілюють цінності, інтереси, принципи певного суспільства, групи людей, наукового напрямку»¹⁷⁶.

Ідеологія є частиною суспільної свідомості, яка відбиває суспільне буття. Водночас вона є достатньо самостійним явищем, яке володіє значним зворотним потенціалом і спроможна впливати і на суспільну свідомість, і на суспільне буття. Прикладів цьому в історії достатньо. Згадаємо лише вплив ідеології на українське суспільство, пов'язаний з оцінкою українським суспільством агресії Росії проти України, організацією масового супротиву цій агресії, створенням добробатів, підрозділів територіальної оборони, «вибухом» волонтерської діяльності та ін. Недарма усі визнають той факт, що саме завдяки ідеологічній єдності українського народу і організації супротиву російській агресії, особливо від початку її активної фази у 2022 році, Україна спромоглася зберегти незалежність.

Будь-яка ідеологія в суспільстві обумовлена, окрім суспільного буття, історично і соціально. Вона не може існувати відірвано від історичного досвіду суспільства, від взаємовідносин класів і соціальних груп в історичній ретроспективі.

Корисність і потрібність ідеології визначаються її здатністю виконувати позитивні функції у суспільстві – єднати його, націлювати на позитивні звершення.

У цьому контексті треба погодитись із думкою видатного філософа М. К. Мардарашвілі, який вважає, що ідеологія – це «така сукупність уявлень, яка слугує для того, щоб з'єднати людей разом в ті чи інші соціальні структури. Іншими словами, ідеологія є якби клеєм соціальних структур, способом їх гомогенізації»¹⁷⁷. Ця здатність на пряму пов'язана із етносом. На фундаменті етносу формувалися традиції та звичаї, які перебувають в основі ідеології, вироблялись об'єднуючі погляди, ідеї, оцінки тощо, які перебувають в основі національної ідеології. Саме тому, що ідеологія марксизму-ленінізму була заснована на приматі інтернаціоналізму без врахування етнічних особливостей народів СРСР, з визнанням примату російського народу, вона і не стала загальнонародною. І це при тому, що ідеологічний посыл про формування нової історичної спільноти людей «радянського народу» існував. Але він залишався лише в думках працівників політвідділу ЦК КПРС і не відповідав реаліям буття. Тому і не була (та і не могла

¹⁷⁶ Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства. К.: МП «Леся», 2012. С. 26.

¹⁷⁷ Цит. за: Пуцаєв Ю. В. К виходу в світ собрания трудов М. К. Мамардашвили. *Однако*. 2010. № 30 (46). URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=240&Itemid=52 (дата звернення: 20.20.2020). Поняття категорії «соціальний клей» введено Е. Дюркгеймом як метафора, що визначає сили, які єднують людей, сили, які здатні утримувати їх разом.

бути) вироблена «радянська національна ідеологія», яка б об'єднала усі народи, що проживали в СРСР. Слід підкреслити, що цей примат фактично пропагандується і сьогодні (правда з деякими корегуваннями). Замість єдності усіх народів колишнього СРСР пропаганда стверджує про єдність «слов'янських народів», розуміючи під цим народи Росії, України та Білорусії. Також зберігається розуміння примату одного народу як старшого «в родині» над іншими.

Різноманіття ідеологій, які існували й існують у світі, не є предметом цієї роботи. Але, виходячи із того, що у подальшому розглядатимуться правові ідеології, що ґрунтуватимуться на різних видах ідеологій, продемонструємо їх різноманіття схемою, яка розроблена авторами монографії «Світові політичні ідеології: класика і сучасність» (схема 7)¹⁷⁸.

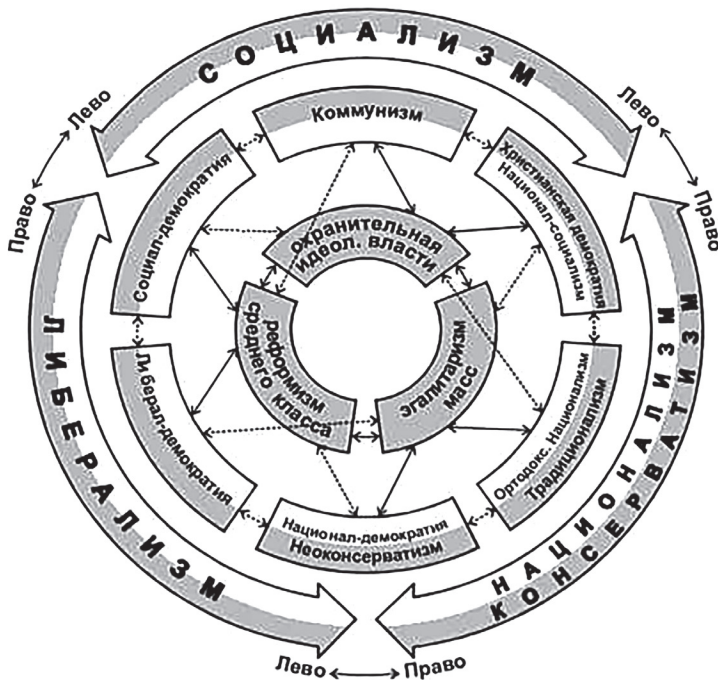

Схема 7

¹⁷⁸ Ровдо В., Чернов В., Казакевич А. Мировые политические идеологии: классика и современность: учебное пособие / под общ. ред. В. Чернова. Минск: Тонтик, 2007. С. 27.

Ідеологія фактично являє собою сформульовані у вигляді ідей, поглядів та ін., інтереси великих соціальних груп, у яких відтворюється концептуальне ставлення до суспільного і державного життя. У зв'язку із цим в ідеології на одному з перших місць перебувають правові конструкти, які визначаються існуючими в соціальній групі інтересами. В основі інтересу перебувають відповідні потреби, які існують в конкретних соціальних групах. Їх «набір» може бути різноманітним в межах від духовних до матеріальних. На їх базі формуються інтереси, пов'язані у першу чергу із задоволенням цих потреб. Формується мета, розробляються шляхи і механізми її досягнення.

Звичайно, що у класовому суспільстві ідеологія має класовий характер і відбиває інтереси відповідних класів і соціальних груп. Будучи частиною суспільної свідомості, вона охоплює і теоретичні напрацювання, і практичну їх реалізацію. Ідеологія являє собою наслідок діяльності науковців в галузі суспільствознавства, позиціями, що виробляються в ході діяльності політичними та державними діячами.

Демократичне суспільство характеризується різноманіттям ідеологічних ідей, поглядів, концепцій, теорій тощо, які являють собою ідеологію різних соціальних груп та класів. Таке різноманіття передбачає наявність конкуренції ідеологій, можливість вибору оптимального шляху розвитку суспільства. Але це у демократичних країнах. У тоталітарних країнах ситуація діаметрально протилежна. Якщо згадати славнозвісну ст. 6 Конституції СРСР 1977 р. і відповідну статтю (ст. 6) Конституції УРСР 1978 р., то одразу видно, що жодної іншої ідеології, окрім ідеології марксизму-ленінізму, в тій країні бути не могло. Ніякого різноманіття, ніякої конкуренції ідеологій. Звичайно, що це відповідним чином визначало відсутність можливості різноманіття окремих видів ідеології, зокрема і у правовій сфері.

Визнаючи наявність у демократичних країнах ідеологічного плюралізму, необхідно визнавати потребу в існуванні на загальнодержавному рівні ідеологічного монізму як державної ідеології. Ідеологічний плюралізм може існувати на теоретичному рівні, на рівні політичних програм. Він не може бути заборонений і переслідуваний (за виключенням ідеологій фашизму, комунізму, расової, статевої нетерпимості та ін.).

У зв'язку із цим, треба погодитись із необхідністю розрізняти поняття «офіційна ідеологія» і «державна ідеологія». Як справедливо зазначає у цьому зв'язку С. В. Мацко: «...поняття «дер-

жавна ідеологія» і «офіційна ідеологія» варто розвести, оскільки існує реальна підстава для їх розмежування. Офіційна ідеологія визнається державою як єдино можлива або така, що абсолютно і беззастережно лідирує. ... Державна ж ідеологія – лише одна з якоїсь безлічі, існуючої в даному суспільстві, вона підтримується державою, але не має акцентовано-нормативного характеру, не примусова, і тим більше не обов'язкова»¹⁷⁹. Водночас, як справедливо зазначає Ю. Ю. Коломієць, «відображення державної ідеології в чинному законодавстві не означає, що вона автоматично стає панівною або правлячою. Правлячою ідеологія є лише на певних етапах свого становлення і розвитку»¹⁸⁰. У зв'язку із цим, її посилання на дисертацію В. С. Малицького щодо етапів становлення та розвитку ідеології є абсолютно доречним. Дозволимо собі відтворити це посилання. «В історії розвитку людських суспільств можна виділити такі основні етапи становлення та розвитку ідеологій: 1-й етап – створення, формування ідеології; 2-й етап – поширення ідеологічних ідей, боротьба за нову ідеологію з апологетами старих ідеологій; 3-й етап – надання статусу правлячої або державної ідеології, утворення нової ідеологічної структури суспільства. Це час підйому, ідеологічного пориву мас народу; 4-й етап – етап взаємного прогресивного розвитку ідеології і суспільства; 5-й етап – етап кризи і модернізації ідеологічної структури суспільства, нове «друге дихання» реформованої правлячої ідеології; 6-й етап – вичерпання можливостей основоположних принципів правлячої ідеологічної доктрини і одночасно етап гальмування розвитку суспільства, його стагнація; 7-й етап – етап повної невідповідності ідеології нових умов суспільства. Це період краху ідеології і суспільства, заснованого на цій ідеологічній структурі, але одночасно і етап пошуку і створення нової ідеології»¹⁸¹.

У кожній державі є і повинна бути державна ідеологія – це абсолютно зрозуміло і не викликає ні в кого заперечень. Але державна ідеологія не повинна бути виключно обов'язковою. Вона повинна бути об'єднуючою на базі єдиних для суспільства інтересів і цінностей. Водночас ці цінності та ідеї можуть бути притаманними різним

¹⁷⁹ Мацко С. В. Государственная идеология и право современной России: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Уфа, 2003. С. 10. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/gosudarstvennaja-ideologija-i-pravo-sovremennoj-rossii.html> (дата звернення: 22.04.2020).

¹⁸⁰ Коломієць Ю. Ю. Цит. праця. С. 52.

¹⁸¹ Малицький В. С. Идеология: сущность, структура, исторические типы: автореф. дисс. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. Ростов-на-Дону, 2006. С. 13. URL: <https://www.dissercat.com/content/ideologiya-sushchnost-struktura-istoricheskie-tipy-sotsialno-filosofskii-analiz> (дата звернення: 22.04.2020).

суб'єктам – представникам правлячих еліт, соціальним групам, громадським об'єднанням та ін. Саме це повинно становити ядро ідеології, бути об'єднуючим стрижнем суспільства. Вона повинна мати нормативний характер. За великим рахунком, державна ідеологія повинна бути закріплена в конституції країни, у якій відбиваються основні ідеї побудови й діяльності держави, основні цінності та інтереси, що сповідуються суспільством.

Сутність ідеології полягає в тому, що вона: «а) озброює суб'єктів діяльності розумінням мети і засобів її досягнення, знанням про світ, суспільство, цінності та ідеали, дає директиви для дій; б) об'єднує своїх прихильників у межах формальних політичних структур; в) поряд з раціональними, ідеологія містить у собі й емоціональні постанови як певну сукупність символів, що мають спонукальне, стимулююче, мобілізуюче значення, виступають засобом ідентифікації дій політиків, політичних партій і рухів, електорату»¹⁸².

Сучасна історична епоха характеризується як епоха зіткнення цивілізацій, і в першу чергу – зіткненням духовно-ідеологічних концепцій сучасного й майбутнього цивілізаційного розвитку. У зв'язку із цим, надзвичайно актуальним є вироблення національної ідеології українського народу, його національної ідеї, яка, по суті, є своєрідним кодом історичного розвитку відповідного народу, утвореного на базі єдності його поколінь.

Значення ідеології великою мірою визначено її функціями, до яких, за думкою М. П. Недюхи, належать:

- орієнтаційна, яка полягає у наданні соціальній системі певних смислів та орієнтацій, чим визначає стратегію діяльності усіх органів влади країни щодо досягнення визначених цілей;
- мобілізаційна, що спонукає суб'єкта соціальної дії до цілераціональної дії, мобілізує потенціал суспільства;
- інтегративна, що єднає членів суспільства довкола життєво значущих для суспільства і держави цінностей, інтересів, на протидію дезінтеграційним процесам;
- амортизаційна, що дозволяє послабляти соціальні конфлікти й суперечності, соціальну напругу в суспільстві¹⁸³.

Не заперечуючи проти наведеного переліку, вбачаємо, що він є неповним. До вказаних функцій (і це особливо з позицій подальшого аналізу функцій правової ідеології та ідеології кримінально-правової політики) треба додати такі як інтеграційна, мотиваційна, легітимізаційна, охоронна та регулятивна функції.

¹⁸² Недюха М. П. Цит. праця. С. 26.

¹⁸³ Недюха М. П. Цит. праця. С. 37.

Інтеграційна (об'єднуюча) функція має завданням об'єднання членів суспільства довкола правових ідеалів, вироблення спільних оцінок щодо правового регулювання та охорони, ціннісних орієнтацій та правових уявлень щодо нього.

Мотиваційна функція правової ідеології пов'язана із обґрунтуванням мотивів правового регулювання поведінки, потреби саме в правовому регулюванні, його доцільності й необхідності.

Легітимізаційна функція пов'язана із формуванням оцінки (виправдання) діяльності законодавчої та виконавчої влади в питаннях обраних шляхів правового регулювання та правової охорони, методів правореалізації.

Охоронна функція пов'язана із забезпеченням існування держави, охорони особи, її життя, здоров'я, прав, цінностей, благ та інтересів, найважливіших суспільних відносин, ефективної діяльності усіх гілок державної влади, їх непорушності та ін. Ця функція одночасно покликана здійснювати охорону правлячого класу чи соціальної групи, їх інтересів, а також національних інтересів загалом. Фактично в правовій політиці (і особливо у кримінально-правовій політиці) ця функція є особливо помітною.

Що стосується *регулятивної* функції правової ідеології, то вона спрямована на регулювання соціальної поведінки членів суспільства та діяльності органів держави. У контексті правової політики вона знаходить свій вияв у системі правового регулювання суспільних відносин.

У підсумку усі ці функції реалізуються через прийняття законів, через законодавчу функцію держави, яка «...є воля не в її практичній, а в її теоретичній енергії. Воля не повинна тут стверджувати себе взамін закону: її роль у тому і полягає, щоб відкрити і сформулювати дійсний закон»¹⁸⁴.

Функціонування правової ідеології здійснюється на відповідних рівнях, до яких слід віднести:

- *теоретико-концептуальний*, на якому формуються основні положення і обґрунтовуються правові ідеали й цінності певного класу, нації, соціальної спільноти;
- *програмно-політичний*, на якому правові теорії, ідеї, принципи, ідеали та ін. стають концепціями, проектами програм та нормативних актів, формується нормативна основа для регулювання та охорони правової поведінки громадян;

¹⁸⁴ К. Маркс Проект закону про розлучення. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Т. 3. С. 327.

- *актуалізований*, який характеризує рівень освоєння членами суспільства ідей, цілей, принципів конкретної правової ідеології. На цьому рівні визначається ступінь впливу правової ідеології на практичну діяльність людей.

Питання ідеології загалом, і правової ідеології зокрема, має для України надзвичайно важливе значення виходячи з того, що упродовж сторіч Україна, як незалежна держава, реальний учасник міжнародних відносин, була відсутня на політичній мапі світу, перебувала під політико-ідеологічним тиском держав-метрополій. Усі спроби так чи інакше сформувавши підходи до національної державної ідеології припинялися найжорсткішими методами. Однак навіть у цій ситуації на теоретико-концептуальному рівні й державна, і правова (зокрема кримінально-правова) ідеологія відповідним способом формувались у працях передових українських мислителів-державників, філософів, правників¹⁸⁵. Звичайно, що ситуація докорінно змінилася зі здобуттям незалежності, але, на превеликий жаль, варто констатувати, що за минулі з цього часу роки національна ідеологія так і не була сформована, як не була сформована в цілому. Цьому заважали різноманітні чинники, які, в принципі, усім добре відомі. Як наслідок – не сформовані ідеологічні підходи і до правової політики загалом, і до кримінально-правової політики як її складової.

Говорячи про національну ідеологію треба пам'ятати, що спільноту людей робить народом не тільки спільність мови, історії, соціокультурних традицій, а й спільність інтегруючих ідей, інтересів, перспектив розвитку. Історична доля України як наслідок має розколоте в етнополітичному вимірі суспільство¹⁸⁶. І це, на жаль, незаперечний факт. Історія Сходу і Заходу країни, її національний склад, а звідси і ментальність, соціокультурні традиції, конфесійні уподобання та ін., суттєво різняться, що відбивається в ідеології. Правда, задля справедливості треба зазначити, що трагічні події останніх років суттєво позитивно вплинули на формування ідеологічної єдності українського соціуму. Однак повної єдності ще немає. Фактично ідеологія українського соціуму сьогодні повинна бути охарактеризована як гібридна – така, що поєднує елементи національно-патріотичної, старої комуно-більшовицької, російської націонал-шовіністичної та буржуазної ідеологій.

¹⁸⁵ Див. більш детально: Цит Фріс П. А. Нарис історії... кримінально-правової політики України. К.: Атіка, 2005.

¹⁸⁶ Недюха М. П. Цит. праця. С. 67. Про етнополітичну та ідеологічну розколотість суспільства та її основні причини більш детально див. у Розд. 9.

В Україні на загальнодержавному рівні закріплено ідеологічний плюралізм (ст. 15 Конституції України). Це відповідає демократичним засадам існування суспільства. Однак таке положення містить у собі і дезорганізуюче начало. Вище вже зазначалося, що демократія в питанні плюралізму ідеологій не заперечує наявність моністичної державної ідеології. Її відсутність, особливо в державах, які перебувають на зламі історичних епох, як Україна сьогодні, не сприяє єдності суспільства, визначенню мети його розвитку як загальнонаціональної ідеї, шляхів цього розвитку та ін. Національна ідеологія для України може бути сформульована за допомогою лише п'яти слів «незалежність», «суверенність», «єдність», «свобода», «демократія».

Для предмета цієї роботи відповідне значення має питання про місце правової ідеології в системі ідеології загалом.

У юридичній та філософській літературі немає однозначності в розумінні того, як треба визначати правову ідеологію: як вид суспільної ідеології, як її форму чи якимось інакше. Як правило, ті, хто досліджував це питання, визначають правову ідеологію як складову правосвідомості. Якщо послуговуватися правилами формальної логіки, то вона являє собою загальне поняття відповідного явища. Правова ідеологія являє собою його окремий класифікаційний тип на рівні із політичною, релігійною, соціокультурною та ін. Своєю чергою правова ідеологія виступає як родове поняття для подальшої класифікації на рівні підтипів, якими виступають кримінально-правова ідеологія, цивільно-правова ідеологія та інші типи відповідно до системи галузей права. Одночасно в подальшому, виходячи з предмета дослідження, необхідно буде визначитись із місцем ідеології кримінально-правової політики у цій системі.

Завдання правової ідеології в суспільстві достатньо чітко визначені М. П. Пампурою, який відносить до них:

- визначення перспектив розвитку національної системи права, завдань соціального розвитку, а також способів і правових засобів їх реалізації;
- формування правових механізмів регулювання суспільних відносин, які функціонують і розвиваються згідно з національними інтересами;
- правова оцінка поточної соціально-правової ситуації, сприяння функціонуванню суспільства як цілісного соціального організму, найвищою цінністю якої є людина, її права і свободи;
- формування теоретико-методологічних основ визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики, зокрема концептуального обґрунтування розвитку національ-

ного законодавства; визначення тенденцій суспільних змін у сфері політико-правового забезпечення його функціонування, законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин та ін.;

- забезпечення безпечного соціального й політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини та громадянина як відправних точок для пошуку й вироблення адекватних відповідей на виклики та небезпеки глобалізованого світу та ін.¹⁸⁷.

Формування основної ідеї являє собою первинний етап будь-якої людської діяльності, що повною мірою стосується і процесу формування ідеології права, і закону. Ідея завжди первинна відносно мети, завдань, принципів їх вирішення, засобів, які у підсумку обираються для досягнення мети і вирішення завдань. Як правило, соціальні ідеї виникають для вирішення тої чи іншої мети, яка складає основу комплексу бажань народу або великої соціальної групи. Ідея часто проходить достатньо суперечливий шлях від визнання її на початку еретичною, потім поступово такою, що підтримується більш-менш широким прошарком населення (у сфері науки – науковцями), визнання її, у підсумку, єдиною правильною. І далі по колу доти, поки їй на зміну не прийде нова ідея.

Напевно, ніхто не буде заперечувати, що зміст і скерованість норм права, та його інститутів, усього механізму правового регулювання та правової охорони у будь-якій державі залежать від тієї ідеології, яка є панівною у конкретній державі в конкретний історичний період її розвитку. Усі складові елементи форми держави – державний устрій, форма правління, політичний режим завжди перебувають під впливом ідеології яка є провідною у цій державі. Їй «підпорядковуються» внутрішня і зовнішня політики, які реалізуються державою.

Вирішення завдань щодо реалізації ідеологічних установок у цих сферах напряму визначає завдання правотворчості. Однак це не менш важливо й для процесу правореалізації як у правовиконанні, так і у правозастосуванні. Також під правовиконанням розуміється діяльність суб'єктів у процесі реалізації адресованих до них правових норм, дотримання ними їх змісту а під правозастосуванням – процес, притаманний органам, які застосовують закони шляхом винесення конкретних правових приписів.

¹⁸⁷ Пампура М. В. Правовая идеология как фактор функционирования и развития правовой системы Украины. URL: <http://sd-vp.info/2017/pravovaya-ideologiya-kak-faktor-funktsionirovaniya-i-razvitiya-pravovoj-sistemy-ukrainy/> (дата звернення: 02.05.2020).

Варто зазначити, що, на превеликий жаль, у вітчизняній правовій науці правова ідеологія не розглядається, а ні в контексті правотворчості, а ні в контексті правозастосування. У кожному підручнику з конкретних галузей системи національного права, вплив ідеології на формування відповідної галузі залишається за його межами. Лише в підручниках з курсу теорії права це питання піддається аналізу в розділах, присвячених розкриттю змісту правосвідомості. Не аналізується воно і в розділах, присвячених питанням тлумачення, у процесі яких вона часто відіграє суттєву роль. І це дуже сумно, адже ще Аристотель зауважував, що «право – це роздуми, не заму́тнені бажаннями».

У сучасній теорії права поняття правової ідеології розглядається як збірна категорія, що не дає можливості заглибитись у її суть. Тому доцільно для розуміння змісту правової ідеології зупинитися на розумінні й співвідношенні парного поняття «право-закон» і почати з підходів до цього в історії правової науки.

Тривалий час політико-правова думка розглядала їх не розділяючи, розуміючи під правом саме закон, причому той, який наданий Творцем. Це простежується під час аналізу пам'яток стародавнього права – Законів Ману, Законів Хаммурапі та ін. У стародавніх іудеїв це були ті норми, які передав Мойсею Яхве на горі Сінай, задовільнивши прохання єврейського народу: «І став цар біля стовпа і уклав перед Яхве заповіт слідувати Яхве і дотримуватися заповідей його ... І вступив весь народ в заповіт». У подальшому таке розуміння увійшло й до Біблії.

В античній філософії юридично-правові проблеми, зокрема проблеми злочинності, розглядалися в контексті цілісної картини світу. Юриспруденція була органічною складовою частиною філософського світогляду й визначала філософію правового розуміння та правової регламентації регулювання та охорони суспільних відносин.

Як зазначає Г. Г. Демиденко, видатну роль у формуванні й розвитку політико-правової думки відіграли мислителі Стародавньої Греції. «З їхньою творчістю пов'язаний початок правової цивілізації, правової та політичної науки, філософії»¹⁸⁸.

Так, Солон, визначаючи фундаментальні засади побудови й діяльності держави, підкреслював значення закону в житті поліса як умови його життєдіяльності. Поєднання права і сили влади, вважав він, є тим базисом, на якому повинна будуватися держава.

¹⁸⁸ Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве: Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 2008. С. 30.

Піфагор вважав закони найвищою цінністю в державі, а підкорення їм – вищою чеснотою.

Протагор називав закони виразом «узгодженої, взаємної справедливості».

Може першим, хто, звичайно, на інтуїтивному рівні, побачив у законі правову ідеологію як складову правосвідомості (звичайно, не застосовуючи ці терміни й поняття), був Гіппій Елідський, який писав, що законом є те, «що громадяни за спільною згодою написали, встановивши, що треба робити й від чого треба утримуватися».

Зародження понять права по природі, або природного права і права, встановленого людьми (позитивного права), які проходять у подальшому через усю правову думку Стародавньої Греції, ми знаходимо в давньогрецького поета Гесіода в його поемі «Праці і дні».

Водночас софісти, до яких належали і Протагор, і Гіппій, відрізняли природне право і позитивне право, визнали «критерії критики позитивного права з позицій теорії природного права, соціальне призначення, поняття й цінність закону як вищої справедливості, на яку не може претендувати жодна людина»¹⁸⁹.

Сократ вважав закони вищим проявом справедливості, практично об'єднуючи їх. Він погоджувався з Гіппієм, зазначаючи, що під законом «потрібно розуміти те, що громадяни за спільною згодою написали, встановивши, що можна робити, а від чого потрібно утримуватися».

Платон вважав, що закони виходять з розуму людей і встановлюються в державі для блага всієї держави. «Там, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави» – писав він.

Аристотель зазначав, що закон є породженням права. Водночас загалом він визнавав право як «політичне право», яке складається з природного й умовного (позитивного в нашому розумінні – **П. Ф.**). Він вважав, що природне право не залежить від того, чи визнають його чи ні. Воно стоїть вище за умовне право. Фактично, воно над ідеологією, воно є «усередині» кожної людини. Природне право визнається усіма людьми, тоді як умовне може суперечити поглядам багатьох членів суспільства¹⁹⁰. Цю свою думку він обґрунтував тим, що «закони, які засновані на звичаї, мають більше значення і

¹⁸⁹ Там само. С. 38.

¹⁹⁰ Rhet. 1374a 20–25 («Риторика»); текст подається за виданням: Античные риторики. М., 1978. Посилання зроблені відповідно до загальноприйнятого поділу текстів Аристотеля.

стосуються важливіших справ, ніж закони писані»¹⁹¹. Закон Аристотель розглядав як політичні категорії, які засновані на тому, що ми сьогодні розуміємо як «ідеологію».

Мислителі Стародавнього Риму продовжили правову думку філософів Стародавньої Греції та підняли її на надзвичайно високий рівень. Розроблені давньоримськими правниками правові позиції багато в чому увійшли й до чинного правового поля багатьох країн світу. Це ж можна сказати і про філософсько-правову спадщину.

Цицерон, розділяючи природне і позитивне право, визначав перше як «вищий закон», що встановлений для блага всіх народів.

Римські юристи поділяли все право (*jus*) на природне право (*jus natural*) і писане право (*lex*). У зв'язку із цим Гай писав: «Усі народи, керовані законами і звичаями, користуються частково своїм власним правом, частково правом загальним для всіх людей».

Християнство розуміє право і закон виходячи з Біблії, яка закріпила фундаментальні підходи до цих явищ. «Закон свят», оскільки виходить від Бога, що передав його Мойсею.

Фома Аквінський визначав вічний закон (*lex aeterna*), як – «сам божественний розум, який править світом», а писаний закон (*lex humana*) – лише як уточнення природного закону.

Спіноза називав право «якби духом держави, яким усі повинні керуватись». Він визначав злочин як діяння, «яке не може бути скоєне по праву». Воно «може бути представлене тільки в державі, де саме по загальному праву всієї держави вирішується, що є добро і що зло, і де ніхто не діє ні в чому по праву, якщо не діє за загальним рішенням і згодою». У цьому вислові можна також побачити розуміння необхідності побудови закону на базі єдності правосвідомості суспільства в розумінні добра і зла.

Видатні українські мислителі Середньовіччя теж не могли оминути ці поняття.

Петро Могила у своїх працях зазначав, що закон є даром від Бога, даром, який треба особливо оберігати. Він поділяв закони на природні, людські та від Бога. Водночас виводив обов'язковість законів для усіх – і людей, і правителів.

Так само вважав і С. Ориховський, який називав закон «правителем вільної держави», вважаючи його перепорою для тиранії та свавілля влади.

Григорій Сковорода ставився до «світських» законів, як до примарних і часто несправедливих, що стосуються лише зовнішнього

¹⁹¹ Pol. 1287b 5 (Политика). Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4. М., 1983.

світу, тоді як його істинна турбота полягала у внутрішньому законі – мудрості та «чистій совісті», щоб не змарнувати життя. Він бачив, як «всякому місту – звичай і права» панують над людьми, що шукають багатства, чинів і слави, але його турбувала лише одна думка: як «з ясним розумом вмерти мені», що означає жити згідно з природним законом розуму та моралі¹⁹².

У першій у світі Конституції Пилипа Орлика питанням закону й законності приділена велика увага. Саме верховенство права закріплювалося як один з принципів існування Української держави.

Шарль Луї де Монтеск'є вважав окремі закони проявом загального закону, який керує усіма людьми. Він зазначав, що «дух закону» в кожного окремого народу є свій, і тому дух одного народу не відповідає духу закону іншого. Якщо визнати, що «дух закону» являє за своєю суттю правосвідомість народу, то його думки були великим передбаченням (правда, науково не повністю обґрунтованим).

Ще більш чітко висловлювався щодо змісту поняття «закон» Жан-Жак Руссо, який вважав закони актами загальної волі народу. Виходячи з його вислову щодо того, що закони повинні відповідати праву, можна допустити, що він виділяв право як природний закон, а закон (*lex*) як позитивне право.

Чезаре Беккарія вважав, що закони – це «ніщо інше, як договори вільних людей». Водночас він вважав недопустимим відрізнити «закон» і «дух закону», оскільки це може призвести до судового свавілля.

Еммануїл Кант також виділяв природні та позитивні закони, називаючи останні «публічними». Водночас він визначав законодавство як форму публічних законів, а позитивне право – як «систему законів, що видана для народу».

Позиція Гегеля полягала в недопустимості протиставлення права і закону, оскільки він вважав закон лише більш конкретизованим актом, ніж право. Водночас він допускав можливість розходження права і закону, що вважав недопустимим, оскільки таке розходження паплюжить зміст права.

Фактично першим, хто згадав правосвідомість як джерело права, був засновник німецької історичної школи права Густав Гуго. Представники цієї школи заперечували поділ права на природне та позитивне, вважаючи останнє єдиним існуючим. Швидше за все саме такий підхід і обумовив увагу до правосвідомості як джерела позитивного права.

¹⁹² Г. Сковорода про закони. URL: <https://www.google.com/search?> (дата звернення: 07.01.2026).

Позицію Гуго підтримував й інший представник цієї школи Фрідріх Карл Савіні, який зазначав, що важливою умовою створення якісного законодавства є первинна обробка його проєктів правниками.

Представник цієї ж школи Георг Фрідріх Пухта також розглядав право як породження «народного духу», який знаходить свій вираз, зокрема, в юридичній науці, яку він позначав як право юристів.

Рудольф фон Єрінг зазначав, що право не завжди відповідає інтересам суспільства і є по суті «політикою влади». Воно народжується у процесі соціальної боротьби і виражає інтереси тих, хто переміг у цій боротьбі.

Представники школи природного права, такі як один з найбільш яскравих її представників Томас Гоббс, «хотіли звести право наказу держави до того, що громадяни самі переносять це право на державу і погоджуються підкорятися йому. Після того, як ця думка була визнана пустою фікцією, не залишалось іншого виходу, як обґрунтувати це право переважним пануванням держави і, у такий спосіб, прийти до положення, про яке, по справедливості, потрібно сказати, що воно заперечує будь-яке право і практично під нього підкопується: влада є правом. І насправді, Єрінг не зупинився перед твердженням: право не що інше, як політика сили, мудре самообмеження державної влади, яким остання сама себе пов'язує, вважаючи, що краще досягти своїх цілей, ніж вона могла б це зробити без цього обмеження, і в цьому за Єрінгом пішли багато і дали йому своє схвалення. Це називається «реальним розумінням права»¹⁹³.

М. П. Драгоманов вважав, що право за своєю суттю є виразом загальної волі народу.

К. Маркс та Ф. Енгельс зазначали, що природні цінності, блага, суспільні відносини являють собою фактори, які визначають «юридичні мотиви», які, за висловом Ф. Енгельса, є правовою свідомістю, що є необхідною для створення норм права, які будуть їх регулювати та охороняти¹⁹⁴. Саме інтереси, які будуть сформовані на підставі системи цінностей, будуть формулюватися «у формі законів, які отримують загальне значення»¹⁹⁵. Як наслідок, Ф. Енгельс передбачав можливість того, що з часом правові уявлення можуть формуватися умовами життя людей (тобто правосвідомістю – П. Ф.)¹⁹⁶.

¹⁹³ Рихард Лєнінг. Цит. праця. С. 12.

¹⁹⁴ Енгельс Ф. Походження сім'ї приватної власності і держави. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 21. С. 312.

¹⁹⁵ Там само. С. 310.

¹⁹⁶ Маркс К. Анти-Дюринг. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 639.

В. І. Ленін визначав закон як міру політичну, підкреслюючи, що закон є політика¹⁹⁷.

Подальше теоретичне обґрунтування співвідношення права й політики в теорії права в СРСР перебувало виключно в межах окреслених засновниками марксистсько-ленінської теорії.

Закріпившись як «єдино правильна», марксистсько-ленінська ідеологія фактично визначала усе, що було пов'язано із формуванням права в СРСР. Її постулати (часто абсолютно антинаукові), призвели до викривлення системи правового регулювання й охорони, яка була достатньо розвинута в Російській імперії. Прийнявши за основу вислів лідера більшовиків В. І. Леніна про те, що «диктатура пролетаріату (яка встановилась уже в радянській Росії – П. Ф.) є влада, яка спирається на насильство, не пов'язане ніякими законами»¹⁹⁸, і лідери держави, і значна група представників правової науки почали сповідувати відмову від закону як форми радянського права. В основу правового регулювання/охорони було покладено керівні рішення вищих партійних органів, які спочатку взагалі сприймалися як закони, а згодом оформлювалися як такі слухняними законодавчими органами країни.

Нігілізм в питаннях правової ідеології підтримувався низкою відомих правознавців. Так, характерним є вислів відомого вченого правознавця О. Г. Гойхбарга, який писав: «...релігія і право – ідеології пригнічуючих класів, поступово змінюють одна одну. І якщо нам ще в цей час припадає запекло боротися з релігійною ідеологією, то ще набагато більшою мірою нам доведеться боротися з правовою ідеологією. Всякий свідомий пролетар знає або принаймні сотні разів чув, що релігія – опіум для народу. Але мало хто ... усвідомлює, що право є ще більш отруйний і запаморочливий опіум для того ж народу»¹⁹⁹. Він попереджав, що відновлення права може призвести до реанімації ідеології права. Для цього він пропонував навіть використовувати антиправову пропаганду з метою позбавити «право» ореолу святості.²⁰⁰

Ще один відомий правник Є. Ширвіндт, підтримуючи відмову від закону як форми права, зазначав: «органи ВЧК і революційні трибунали, чуйні знаряддя в руках збройного народу, послідовно й

¹⁹⁷ Ленін В. І. Держава і революція. ЛСС. Т. 30. С. 99.

¹⁹⁸ Ленін В. І. Пролетарская революция и ренегат Каутский. ЛСС. Т. 37. М., 1969. С. 245.

¹⁹⁹ Гойбарг А. Г. Пролетарий и право: сб. статей. М., 1919. С. 12.

²⁰⁰ Goikhsbarg A. G. Justice, the Ideology of Law, and Revolution. *Soviet Political Thought*. P. 121–134. Цит за: Соломон П. Советская юстиция при Сталине / пер. с англ. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. С. 24.

без коливань провадили каральну політику радянської влади. Без будь-якої «теорії небезпечного стану», виходячи з міркувань революційної доцільності, – заходи репресії застосовували виключно за ознакою небезпеки того чи іншого діяння для революції»²⁰¹.

Такий підхід до закону як форми права обумовив і відсутність досліджень проблеми системи радянського права. Як зазначали у зв'язку із цим О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський, «в радянській науці протягом низки років, аж до 1938 року, проблеми системи радянського права не розроблялись»²⁰².

З часом радянська влада зрозуміла, що подібне ставлення до закону жодним чином не сприяє впровадженню її ідеологічних постулатів у реальне життя, у практику правового регулювання/охорони, оскільки породжує різне правозастосування на підставі різниць праворозуміння. Уже в період 1922–1923 рр. була проведена робота з кодифікації права – створено сім кодексів, здійснено поділ на матеріальне й процесуальне право. Усе це було здійснено на підставі ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму. Внаслідок цього було остаточно:

- легітимізовано перемогу радянського державно-політичного ладу;
- здійснено правове оформлення державного устрою, політичного режиму, соціального ладу та ідеологічної основи держави;
- здійснено поворот від панування революційної правосвідомості як основи праворозуміння й правозастосування до закону як форми права на базі ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму;
- позначено відмову від теорії відмирання держави і права.

Важливу роль у закріпленні ідеології правлячої в СРСР партії в праві відіграла 1 Народа з питань радянської держави і права, яка була проведена 16–19 липня 1938 року Інститутом держави і права АН СРСР. У центральній доповіді на цій нараді А. Я. Вишинський, який вже оформився як «провідний теоретик права» в СРСР, заявив: «.. Ми вважаємо за необхідне зібрати цю нараду для того, щоб вбити осиковий кілок на могилі зрадників, які засмітили нашу науку, дружно рушити вперед під такими, що радісно розвиваються, знаменами непереможної комуністичної партії, партії Леніна-Сталіна»²⁰³.

²⁰¹ Ширвиндт Е. П. Обострение классової борьбы и уголовная репрессия. *Классовая борьба и преступность*. М., 1930. С. 3.

²⁰² Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. М.: Госюриздат, 1961. С. 347.

²⁰³ Вышинский А. Я. Основные задачи науки советского социалистического права. *Советское государство и право*. 1938. № 4. Цит за: Российское законотворчество 20-х годов: монография / под ред. докт. юрид. наук, проф. С. А. Боголюбова, докт. юрид. наук, проф. Д. А. Пашенцева и канд. юрид. наук, доц. В. А. Селезнева. М.: Юрлитинформ, 2009. С. 38.

Саме на цій нараді було остаточно закріплено на теоретичному рівні, що уся правова система СРСР будується на ідеології марксизму-ленінізму. Як слушно зазначає у зв'язку із цим С. С. Алексеев, «найважливіші законодавчі акти Радянської держави розробляються і приймаються відповідно до рішень КПРС, її центральних органів – з'їздів, пленумів ЦК, Політбюро. Водночас чітко проглядається «ланцюжок» політичних актів, який втілює керівну роль КПРС у зазначеній галузі. Спочатку – рішення або інше керівне положення в партійному документі, потім – загальне, часто спільне, ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, партійно-державне нормативне рішення з відповідного питання і, нарешті, конкретний нормативний акт державного органу, а нерідко – комплекс актів»²⁰⁴.

Таке положення фактично гальмувало розвиток права й правової науки, оскільки правляча ідеологія створювала для неї своєрідне «прокрустове ложе». Це обмежувало перспективи розвитку права лише одним напрямом дослідження. М. П. Недюха, у зв'язку із цим, слушно зауважує: «правова ідеологія може вивчатися з різних теоретико-методологічних позицій, як лінійних (марксизм), так і нелінійних (структурно-функціональний аналіз, конфліктологія, символічний інтернаціоналізм, теорія обліку, синергетика) тощо»²⁰⁵. Використання лише лінійних позицій не дають можливості побачити усю «різнобарвність» явища, проаналізувати його з усіх боків.

Що ж розуміється під поняттям «правова ідеологія»?

Одразу варто зазначити, що визначень цього явища в науковій літературі більш ніж достатньо. За усю історію правової науки їх сотні, якщо не тисячі. Вони різняться залежно від того, що береться за основу для визначення цього поняття. Здійснений аналіз дозволив виділити основні базисні джерела, які перебувають в основі визначень. Це:

- законодавство;
- правореалізаційна (правозастосовна і правовиконавча) діяльність;
- правова доктрина;
- правова психологія (суспільна або групова).

Сутність правової ідеології є двоєдиною, оскільки з одного боку вона виступає як складова правосвідомості, а з іншого – являє собою самостійне філософсько-правове явище.

²⁰⁴ Алексеев С. С. Советское право как средство осуществления политики КПСС. *Правоведение*. 1977. № 5. С. 20.

²⁰⁵ Недюха М. П. Цит. праця. С. 29.

Юридична енциклопедія визначає поняття «Ідеологія правова» як систему «правових ідей, теорій, понять, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях»²⁰⁶.

Більшість авторів, що так чи інакше розглядали питання поняття правової ідеології, визначають її як систему (систематизовану структуру), правових ідей, поглядів, знань, теорій, концепцій, фундаментальних принципів, стимулів, мотивів, які відбивають інтереси суспільства або окремої соціальної групи в питаннях правового регулювання (охорони) суспільних відносин, прав та інтересів, що укріплюють правову основу функціонування держави та суспільства²⁰⁷.

Серед різноманітних визначень правової ідеології є погляди, які більш детально з того чи іншого боку характеризують це явище.

Так, М. І. Панов наголошує на тому, що в правовій ідеології згадані теорії, правові концепції, фундаментальні принципи «в узагальненій формі відображають *філософське осмислення і оцінку правової реальності*» (виділено нами – П. Ф.)²⁰⁸.

Водночас у деяких визначеннях правової ідеології трапляються погляди, з якими не можна погодитися з тих чи інших причин.

Так, Ю. Ю. Коломієць визначає правову ідеологію виключно як «систему світоглядних ідей». Вбачається, що такий підхід обмежує її суть, оскільки залишає за межами теорії, погляди, принципи та інші складові, на які вказують дослідники цього питання.

Категорично не може бути сприйнята думка, висловлена О. З. Челохаєвим, який зазначає, що «кримінально-процесуальна політика (ідеологія) держави є різновидом (галуззю) правової політики (ідеології) держави»²⁰⁹. Автор зміщує абсолютно різнопорядкові явища, якими є ідеологія і політика. Ідеологія завжди є первинною і визначає політику, а не навпаки. І аж ніяк не можна вважати цим явищем одне й те саме.

²⁰⁶ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2. С. 659.

²⁰⁷ Див.: Грошевий Ю. Роль професійної свідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2005. № 3 (42). С. 171; Венгеров А. Б. Теория Государства и права: Часть 2. Теория права. Т. 2. М.: Юристъ, 1966; Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. М.: Юрид. лит., 1973. С. 142; Недюха М. П. Цит. праця. С. 28, 29; Панов М. І. Правова ідеологія і реформи в Україні. *Юридичний вісник України*. 2015. № 38 (1055). С. 13; Фарбер І. Ю. Цит. праця. С. 96; та ін.

²⁰⁸ Панов М. І. Цит. праця.

²⁰⁹ Челохаєв О. З. Современная уголовно-процессуальная политика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. С. 5.

У будь-якому випадку кожна держава у своїй практичній діяльності використовує ту чи іншу ідеологію, яка є основою, на якій будується її політика, зокрема правова. Правова ідеологія, яка обрана як фундамент у конкретній державі, лежить в основі усієї законодавчої бази конкретної держави, визначаючи її напрями та формуючи зміст. Клас, соціальна група, які перебувають при владі у державі та які спираються на ідеологію, яка ними сповідується, реалізують цю ідеологію через апарат держави у вигляді законів. Останнім часом, у зв'язку із активізацією процесів глобалізації, можна спостерігати випадки, коли правлячій еліті доводиться приймати законодавчі акти, які не повністю відповідають, а часом і повністю не відповідають їх ідеології. Підстави для таких рішень різноманітні. Але треба зазначити, що в будь-якому випадку ці закони спираються на ідеологію тих чи інших груп, що існують у суспільстві і володіють достатніми можливостями для тиску на правлячу еліту з метою примушування її до прийняття цих законів.

І ще одне. Пануюча ідеологія в частині правової політики вимагає створення відповідної правової доктрини та розробки концепції правової політики як загалом, так і в розрізі окремих галузей права. За відсутності такої концепції, уся законодавча робота відбувається фактично безпланово (навіть за наявності планів законодавчих робіт вищого законодавчого органу країни, що приймаються на короткотермінову перспективу)²¹⁰ і достатньо хаотично. Це викликає високий ступінь колізійності як права, так і закону, що своєю чергою призводить до того, що закони або не виконуються, або виконуються не так, як це передбачав законодавець. У будь-якому випадку страждають правозастосовувачі, порушуються права суб'єктів правовідносин.

Як зазначають О. М. Руднева та О. Н. Ярмиш, «необхідність створення Концепції правової політики впливає із усвідомлення державою і громадянським суспільством цілей, завдань, принципів подальшого правового розвитку, чітким розумінням ефективності координації зусиль суб'єктів правотворчого, правозастосовного, правоосвітнього процесів у сфері розвитку правових засобів і механізмів, а також правового розвитку суспільства загалом. Отже, концептуалізація правової політики в сучасних умовах є назрілою суспільною потребою».²¹¹

²¹⁰ На жаль, саме цим страждає Верховна Рада України протягом усього часу її існування.

²¹¹ Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д.ю.н., проф. К.: НІСД, 2013. С. 15.

Концепція правової політики не народжується на «голому» місці в голіві окремого вченого на підставі його особистих оцінок існуючої системи правового регулювання та охорони і уявлень про найбільш ефективні й доцільні її параметри. Її фундаментом є узагальнене бачення цих оцінок і необхідних змін, які виробляються внаслідок творчих дискусій науковців і практиків, зроблених на підставі аналізу емпіричних матеріалів правозастосування висновків. Усе це повинно базуватися на теорії права, яка визнана науковою громадськістю. Водночас, і це, можливо, основне покликання концепції, вона повинна бути спрямована у майбутнє – визначати орієнтири і передбачати та планувати під них зміни в законодавстві. Відсутність такого перспективного бачення призводить до того, що частина законів, що приймаються в країні, практично «не працюють» або працюють неефективно, не так, як планував законодавець.

Говорячи про концепцію правової політики треба висловити свою незгоду з думкою О. В. Малько, який визначає проект концепції правової політики Російської Федерації як доктрину. Доктринальний і концептуальний рівні правової політик не є чимось єдиним, цілим. Вони є самостійними і виконують абсолютно різні завдання. На доктринальному рівні здійснюється розробка державно-політичної доктрини правової політики, яка передбачає наявність стратегічного політичного бачення розвитку. Правова доктрина України знайшла своє відображення у фундаментальному п'ятитомному виданні «Правова доктрина України» та в чисельних монографічних працях українських правників. На її базі повинна бути розроблена Концепція правової політики, яка передбачатиме чіткі як стратегічні, так і тактичні (короткотермінові) плани в галузі законодавчої діяльності з правового регулювання та охорони, якої, на жаль, немає.

Фактично правова ідеологія формує правову політику, а конкретний закон виступає як спосіб (форма, інструмент) її реалізації. Це відбувається тому, що правова ідеологія виступає як основа, по-перше, праворозуміння (що таке є право), по-друге, правосприйняття (яке є право на цей час), і, по-третє, праворегуляції, яка відбувається на базі і першого, і другого. Отже, треба визнати те, що правова ідеологія відіграє визначальну роль в існуванні суспільства й держави та визначає вектори їх розвитку.

Суспільна ідеологія формує систему цінностей, які встановлюють стандарти людської суспільної поведінки, що визнається правомірною з поглядів правової свідомості. Тому, фактично, суспільна ідеологія є базою для правової ідеології, а через неї – загальною базою законодавства. Саме по собі право не має власних ціннісних начал,

оскільки у іншому разі не правова ідеологія визначала б право, а навпаки – право визначало б правову ідеологію. Право не може замінити ідеологію, як і ідеологія не може замінити право. Право є творінням влади й завжди повинно застосовуватися відповідно до свого змісту без наявності варіантів можливого застосування. Цього не можна сказати про ідеологію, яка є варіативною і суперечливою, змінною в часі й просторі. Водночас нерозвинутість суспільної ідеології негативним чином впливає на правову ідеологію, яка теж стає нерозвинутою, а від неї – на право, як загалом, так і в розрізі його окремих галузей і правових інститутів.

За справедливим зауваженням М. П. Недюхи, «... у правових країнах ідеологія нікому не нав'язується, однак кожен зобов'язується ставитися до неї, її атрибутів, цінностей, традицій, звичаїв, що вона уособлює, з повагою. Більше того, вона часто постає засобом національної ідентифікації та самоідентифікації її громадян»²¹². Практично це саме можна сказати стосовно правової ідеології. Це, у принципі, не заперечує наявності різноманітних інтересів різних класів, соціальних груп, що утворюють суспільство, і обумовлюють ідеологічну боротьбу. Те, що одним вигідно, часто є шкідливим для інших. Це визначає протистояння між ними, яке яскраво проявляється на «фронті» юридичної боротьби. Тому ідеологічні протистояння в праві виникають регулярно, особливо в перехідні періоди розвитку суспільства. Як зазначав видатний український вчений Л. С. Белогриць-Котляревський, «право, як свідоме установлення, не могло бути раніше, як не може бути і тепер, творінням усіх членів даного соціального союзу»²¹³. Хоча у загальному розумінні права як явища, за визначенням М. М. Сперанського, «завжди є поняття обопільної згоди і доброї волі»²¹⁴.

У правовій ідеології завжди треба визначати, що необхідно обрати як предмет правового регулювання (охорони), а що повинно перебувати за їх межами. Особливо важливо це для окреслення сфери правових заборон, оскільки пов'язано із практичною реалізацією демократичного принципу «Усе, що не заборонено законом – дозволено!» Право не може охопити своїми нормами усю сукупність суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів – здійснювати їх правове регулювання і особливо брати під охорону. До того ж величезна група суспільних відносин регулюється й охороняється

²¹² Недюха М. П. Цит. праця. С. 221.

²¹³ Белогриць-Котляревський Л. С. Творческая сила обычая в уголовном праве. Ярославль, 1890. С. 1.

²¹⁴ Сперанский М. М. О праве вообще. Цит. за: Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII-XX веков: очерки жизни и творчества: в 3 т. 2-е изд., доп. М.: Зерцало-М, 2015. (серия «Русское наследие»). Т. 1. С. 230.

нормами моралі. Якщо графічно зобразити взаємовідносини правової і моральної заборони, то це може мати такий вигляд (схема 5). Водночас треба зазначити, що не всі діяння, що перебувають під правовою заборобою, так само перебувають під моральною заборобою. Це визначається відповідністю закону суспільній правосвідомості, про що йшлося вище. Варто пам'ятати також і те, що не всі норми моралі є справедливими. Мораль формується в класовому суспільстві й, у зв'язку із цим, відбиває позиції не усього суспільства, а лише якоїсь його частини. Окрім того, в суспільстві завжди існують залишки моралі попередніх формацій, які можуть конфліктувати із мораллю, яка сповідується суспільством сьогодні. Це своєю чергою визначає ставлення до системи заборон, що існує в суспільстві, впливає на правову політику. Треба пам'ятати й те, що моральні принципи та установки надзвичайно живучі, особливо коли вони впроваджувалися (а інколи просто «вбивалися», як це було в СРСР) у свідомість упродовж тривалого часу. Ця суперечливість всередині суспільної моралі впливає на співвідношення в парі «моральне регулювання/заборона – правове регулювання/заборона», а від неї на правову політику держави загалом (схема 8).

Усі діяння

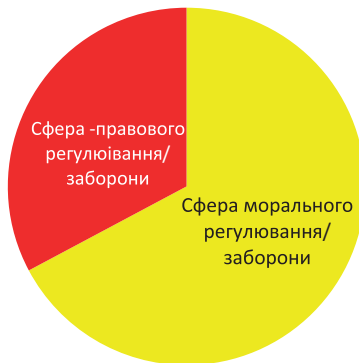

Схема 8

Становлення правової ідеології відбувається на рівневій основі. На першому, вищому її рівні (рівні науковців, професіоналів-практиків) вона зароджується і формується. На другому рівні вона проникає в маси на рівні соціальних груп. На третьому рівні правова ідеологія перетворюється в правову концепцію. На четвертому, законодавчому рівні – вона стає законом, будучи сприйнятою законодавцями.

На усіх рівнях на правову ідеологію здійснюють суттєвий вплив соціально-економічні умови буття суспільства. Однак і правова ідеологія здійснює на них зворотний вплив через формування законодавства. Тому правову ідеологію треба одночасно розглядати в контексті політики держави й не тільки правової. Як зазначає М. П. Недюха, «... правова ідеологія, спрямована на формування системного законодавчого поля країни, спроможна запропонувати адекватні відповіді щодо чинної суперечливої ситуації в країні, де ми маємо правову політику за відсутності правової ідеології»²¹⁵. З таким твердженням важко погодитися. Ми сьогодні маємо національну правову ідеологію, яка знайшла свій сформований вираз насамперед у виданій Національною академією правових наук України п'ятитомній «Правовій доктрині України»²¹⁶, у Великій українській юридичній енциклопедії²¹⁷, у численних монографічних виданнях, наукових публікаціях, коментарях до нормативних актів тощо, авторами яких є вчені-правники України.

Правова ідеологія являє собою елемент правової культури суспільства, яке своєю чергою є історичним надбанням цивілізаційного розвитку людства й конкретного народу. Вона є «лакмусовим папірцем» цивілізованості, рівня розвитку суспільства. Правова культура, як складова загальної культури, знаходить свій прояв у суспільній правосвідомості, у правовій ідеології як систематизованій структурі наукових поглядів і концепцій, у системі законодавства держави, у правозастосовній практиці, у взаємовідносинах між членами суспільства. Вона охоплює всі сфери життя суспільства, оскільки само право є всеохоплюючим.

Вбачається, що правова культура є узагальненим явищем, яке своєю чергою складається із правових культур в окремих сферах правового регулювання та охорони. Можна говорити про цивільно-правову культуру, кримінально-правову культуру та ін. Це своєю чергою корелюється із видами правосвідомості, про які йшлося вище (цивільно-правовою, кримінально-правовою та ін.).

Правова ідеологія, як науковий субстрат, сама будується на фундаменті філософського усвідомлення права як соціального інституту, що покликаний здійснювати правове регулювання (охорону) в усіх сферах життєдіяльності суспільства як цілісного явища, покликаного задовольняти потреби та інтереси усіх класів та соціальних груп суспільства. Водночас не можна виключати й знаходження в правовій ідеології окремих позицій, сформованих на базі індиві-

²¹⁵ Недюха М. П. Цит праця. С. 222.

²¹⁶ Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право, 2013.

²¹⁷ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016.

дуальної оцінки правових явищ і ситуацій, адже правова ідеологія формується не машинами, а конкретними людьми з притаманними їм індивідуальними правовими поглядами та установками, індивідуальним баченням механізмів правової регуляції та охорони. Причому, якщо ми визнаємо існування суспільної групової та індивідуальної правосвідомості, то ми повинні визнавати й індивідуальну правову ідеологію та її прояви і впливи.

Правова ідеологія виражає сутнісний характер національної правової системи та її глибинний соціально-політичний та правовий зміст.²¹⁸ Але це є в ідеалі. На превеликий жаль, ми маємо історичні приклади, коли правова ідеологія виражала вузькогрупові підходи, які навіть ще не були оформлені як більш-менш наукові теорії, концепції, погляди та ін. Яскравим прикладом цього є правова ідеологія більшовиків перших років після захоплення ними влади. Навіть в середовищі Політбюро ЦК ВКП(б) не було єдності в розумінні підходів до правового регулювання та охорони (за винятком, можливо, єдності в проведенні необмежених репресій, терору проти усіх, хто так чи інакше не «підходив» тій владі). Фактично тривалий час це була ідеологія однієї людини – лідера більшовиків В. І. Леніна, людини, що страждала на невиліковне захворювання з ураженням головного мозку²¹⁹.

У літературі виділяють такі сутнісні риси правової ідеології:

1. *системність*:

- по-перше, ідеологія сама по собі є сукупністю концептуальних ідей, що реалізуються за допомогою програми дій (у результаті ідеологічної діяльності держави);
- по-друге, ідеологія є вищою точкою ідеологічної системи (задає стратегічний напрям і межі дій носіїв ідеології);

²¹⁸ Хаустова М. Г. Ідеологічний складник у структурі правової системи суспільства. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 114. С. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_114_4 (дата звернення: 03.05.2020).

²¹⁹ Достовірні відомості щодо реального стану здоров'я та причин смерті В. І. Леніна – відсутні. У РФ вони визнані таємними, щонайменше, до 2024 року. Однак в різноманітних виданнях наводяться висновки фахівців, які, спираючись на ті чи інші відомості, роблять припущення про те, що смерть лідера більшовиків настала внаслідок розвитку захворювання на сифіліс, який в останній стадії розвитку хвороби призвів до деменції. Опис середовища це підтверджують слова видного медика тих часів академіка М. Семашко, що під час розтину тіла під черепом була «зеленого кольору жижа». Див.: Убить Ленина. *Огонёк*. 2005. № 15. С. 12. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2295149> (дата звернення: 25.10.2020); «Пока врачи молчат, власть их не трогает» Чем болел Ленин и почему это скрывают даже сейчас. URL: <https://lenta.ru/articles/2018/02/28/lenin/> (дата звернення: 25.10.2020). На час другого видання цієї праці незважаючи на те що час відкриття архівів, що стосуються хвороби Леніна вже минув, ці дані залишаються таємними.

2. *духовно-практична освіта:*

- характер прояву свідомості;
- її місце в структурі суспільної свідомості (правова ідеологія виступає раціональним компонентом правосвідомості);
- її цілеспрямованість,
- орієнтація на практичну актуалізацію;

3. *змістовний аспект:*

- сукупність уявлень, понять, суджень, складових переконання і різні теорії; зачіпає всі сторони життєдіяльності суспільства та держави, що знаходяться у сфері правового регулювання;
- закріплює певний гносеологічний ідеал, до якого має прагнути суспільство і держава у своєму розвитку, і тим самим є певним організаційним, мобілізаційним та інформаційним базисом цього розвитку;
- незважаючи на деяку статичність нормативного закріплення, розвивається паралельно поточним суспільним реаліям;

4. *функціональний аспект:*

- виконує інтегруючу, пізнавальну, організуючу, виховну функцію;

5. *цільовий аспект:*

- або санкціонує існуючі в суспільстві форми панування і влади,
- або обґрунтовує їх перетворення²²⁰.

До цього переліку доцільно додати ще дві характерні риси правової ідеології:

- *убезпечуваність*, яка полягає в тому, що за її допомогою зберігається єдність правового поля країни, створюється і зберігається взаємозв'язок між його складовими – галузями системи права, єдність у підходах до правового регулювання та охорони;
- *самостійність* у системі ідеології суспільства, завдяки чому вона має можливість впливати на ідеологію суспільства загалом.

Виходячи з існування відокремленого розуміння понять «право» і «закон», правомірним є також існування «ідеології права» та «ідеології закону» як самостійних явищ.

Ідеологія права являє собою сукупність правових теорій, поглядів, ідей, що стосуються права як цілісного соціально-культурного яви-

²²⁰ Калітинський В. М. Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд. *Наше право*. 2016. № 1. С. 164, 165.

ща, існуючого стану правового регулювання та охорони, загальних перспектив їх розвитку та вдосконалення.

Ідеологію закону доцільно розглядати на двох рівнях.

На першому – більш загальному, як ідеологію відповідної галузі системи права. На цьому рівні можна виділити цивільно-правову ідеологію, кримінально-правову ідеологію, фінансово-правову ідеологію та ін. Окремо треба поставити питання про ідеології наук кримінально-правового циклу, таких, як: кримінологія, криміналістика, оперативно-розшукова діяльність та ін. Вбачається, що заперечувати існування таких галузевих ідеологій було б науково некоректним, адже в основу кожної із цих наук покладено відповідні теоретичні напрацювання, ідеї, принципи та ін., як і нормативні акти, що визначають основи їх діяльності, а також регламентують її.

Особливо необхідно підкреслити можливість існування правових ідеологій комплексного характеру. Прикладом такої правової ідеології може бути правова ідеологія у сфері боротьби із злочинністю, яка об'єднує у собі правові ідеї, погляди, теорії та ін., спрямовані на боротьбу зі злочинністю. Водночас вона не являє собою просте «механічне» єднання галузевих правових ідеологій – кримінально-правової, кримінальної процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної), а є цілісною самостійною ідеологією політики в цій сфері. На її основі розробляються галузеві ідеології зазначених видів політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Самостійність існування такої комплексної ідеології, яка є ідеологією боротьби зі злочинністю, визначається особливостями існування в суспільстві злочинності як такої і носіїв кримінальної ідеології.

Злочинний світ, зі зрозумілих причин, постійно робить спроби розширити межі свого впливу в суспільстві, застосовуючи для цього різноманітні засоби, починаючи від рекрутування до своїх рядів нових членів до фінансування пропаганди злочинного способу життя у творах масової культури та ЗМІ. Одним з інструментів такої діяльності є поширення кримінальної субкультури в суспільстві, власної злочинної ідеології. І, як це не прикро фіксувати, вони досягають у цьому відповідних успіхів. Головний «успіх» проникнення злочинної ідеології в суспільство полягає в тому, що у свідомості багатьох громадян укорінилася думка, що жити чесно, не вчиняючи злочинів та інших правопорушень, в Україні сьогодні неможливо. Стосовно ідеології злочинного світу, можна говорити про систему ціннісних установок криміналітету, яка виражається в диференціації їх ставлення до себе, представників власного кримінального середовища, ставленні до всього іншого суспільства. Криміналітетом формується

міфологізоване уявлення про злочинний спосіб життя, цінність злочинної ідеології, справедливість злочинного «закону» та ін. У ставленні до решти суспільства злочинний світ створює викривлену картину соціального життя, звеличуючи злочинців перед іншими членами суспільства. Основою злочинної ідеології є т. зв. злочинний «закон», носіями якого є представники злочинної субкультури.

Злочинна ідеологія являє собою складовий елемент злочинної субкультури. Світоглядні установки криміналітету знаходять своє відображення в неписаних неформальних правилах поведінки – злочинному «законі»²²¹, авторитет якого поширюється за допомогою міфів про злочинне життя й спеціального жаргону²²². Правила життєдіяльності, зафіксовані на рівні неформального злодійського «закону», являють собою важливий складовий елемент злочинної ідеології. Вони встановлюють ієрархічну структуру кримінального середовища, принципи поведінки злочинних елементів в суспільстві та у виправних установах, визначають заборони й санкції їх за порушення. Отже, незважаючи на заперечення офіційних законів, криміналітет фактично копіює систему правил поведінки, існуючу в суспільстві природно, спотворюючи, адаптуючи її під злочинний спосіб життя.

Кримінальна субкультура існувала також і в СРСР, проте ступінь її поширеності був досить обмеженим. В основному прояви кримінальної субкультури спостерігалися в установах пенітенціарної системи, а також серед колишніх засуджених осіб. У цей період злочинне співтовариство не прагнуло до розвитку своїх зв'язків із суспільством, щоб не допустити трансформації злочинної ідеології, ліквідації кримінальних традицій. Кардинально ситуація змінилася в 90-ті роки ХХ ст. Проведення ринкових реформ супроводжувалося збільшенням добробуту злочинного співтовариства. Члени злочинного співтовариства почали прагнути взяти під контроль різні сфери економіки, робилися (і часто успішні) кроки для проникнення в законодавчі й виконавчі органи влади. У цій діяльності злочинність спиралася на кримінальну ідеологію. Включаючись в легальну соціально-економіч-

²²¹ Див.: Шепітько В. Ю. «Закон» злодійський. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 293.

²²² Див.: Фріс П. А. Жаргон кримінальний, жаргон злодійський, жаргон блатний, блатна музика, феня. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 114–145.

ну діяльність, представники злочинного середовища несли з собою в суспільство і кримінальну ідеологію, яка все більше впливає на формування і розвиток суспільних відносин. Реально простежити вплив кримінальної ідеології можна через проникнення термінології жаргону правопорушників у повсякденну мову. Елементи жаргону злочинців все частіше стали використовуватися в міжособистісних стосунках. На жаль, повсякденним фактом стало вживання блатного жаргону і державними чиновниками, включаючи навіть членів законодавчого органу, уряду, співробітників МВС та інших правоохоронних органів. Отже, кримінальна субкультура, а з нею і кримінальна ідеологія, отримали додаткову можливість для зміцнення й поширення в суспільстві. Основною метою розширення сфери дії кримінальної ідеології є максимальне ослаблення боротьби зі злочинністю.

На другому рівні ідеологію закону треба розглядати й аналізувати стосовно ідеології конкретного нормативного акта. Ця ідеологія повинна, безперечно, перебувати в «руслі» ідеології конкретної галузі права (науки правового циклу), не суперечити їй. Ідеологія конкретного закону може відповідною мірою розвивати ідеологію галузевого, конкретизувати її.

Необхідність прийняття закону визначається законодавцем з позицій його доцільністю під кутом зору правової ідеології. Тобто з погляду на мету як бажаного наслідку. Так, для більшовиків довший час (практично до 1938 р., до 1 Всесоюзної наради, про яку йшлося вище) основна мета правотворчості визначалась ідеологічною догмою, яка формулювалася як «перемога соціалістичної революції у світовому масштабі»²²³. Для цього і приймалися закони, які повинні були забезпечити «переваги» соціалістичної системи, знищення усіх, хто підпадає під категорію «ворогів народу». Досягнення цієї ідеологічної мети вирішувалося на підставі відомого гасла: «Мета – виправдовує засоби!». Тому доцільними є будь-які закони, здатні вирішити це ідеологічне завдання, навіть ті, які в цивілізованому світі називаються «людоджерливими», яким був, наприклад, славнозвісний закон, що отримав в народі назву «Закон про колоски»²²⁴, що став правовою основою реалізації політики геноциду українського народу – голодомору.

²²³ Слід зазначити, що елементи цієї ідеології відродились на новому рівні в ідеології сучасної Росії, яка прагне відродити Радянський Союз і соціалістичну систему. Можливо, не в тому обсязі, який був до початку 90-х років, у меншому, але відродити.

²²⁴ Повна офіційна назва: Постанова ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/postanova-czvk-i-rnk-srsr-pro-ohoronu-majna-derzhavnyh-pidpryemstv-kolgospiv-i-kooperacziyi-ta-zmicznennya-gromadskoyi-soczialistychnoyi-vlasnosti/>

Аналіз питань правової ідеології не може бути повним без висвітлення питання про її типи. Звичайно, що вони повною мірою корелюються з типами політичної ідеології, оскільки правова ідеологія являє собою складову загальної ідеології, а право до того ж є важливим інструментом реалізації політики. Як зазначають дослідники питання типологізації політики, усталеного погляду на неї в науці не існує. Як правило, виділяють ліберальну, консервативну, комуністичну, соціал-демократичну, націоналістичну, фашистську, анархічну ідеології. Відповідно до них, можливо типологізувати й правові ідеології.

Характеризуючи тип правової ідеології сучасної України, М. П. Недюха зазначає: «Сучасну ситуацію в Україні відбивають такі ознаки, як наявність демократії та мобілізації, дефіциту соціальних реформ і винагороди. На такій основі стверджується політичний режим з дефіцитом соціальної інтеграції та інноваційного розвитку. Залежно від умов, це може бути модернізаційний тип правової ідеології із загрозами стагнації або демагогічного переродження демократії, очевидною кризою соціальної інтеграції, відсутньою громадянською злагодою, слабкою економікою і незадовільною винагородою. У такому суспільстві проблемою є вибір історичної перспективи, ціннісна згода й активна соціальна мобілізація задля реалізації цілей інноваційного розвитку. Така ситуація може свідчити про кризу законності. Держава спроможна набувати різних форм: національно-народної, демагогічної або розподільчої автократії. У першому випадку акцентується на примусовому продуктивізмі, у другому – на ідеологічній мобілізації, у третьому – на їх певній комбінації. Винагорода здійснюється штучним або корумпованим способом. Розвиток ґрунтується не на реальній співпраці суб'єктів державного процесу, а на їх взаєминах з владою, постає налагоджений «демократичний» контроль за розподілом»²²⁵. Треба зазначити, що це було написано ще у 2012 році. Політичні події, які відбулись за роки, що минули з того часу, продемонстрували далекоглядність автора.

Звичайно, що метою розвитку українського суспільства було б утвердження в ньому ліберально-національної ідеології з відповідною їй ліберально-національною правовою ідеологією. Але цьому заважає низка факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Насамперед це те, що політична ідеологія сучасної України тривалий час визначалася як гібридна: марксистсько-ленінсько-капіталістична²²⁶ з елементами національного лібералізму. Це створювало перманентну

²²⁵ Недюха М. П. Цит. праця. С. 296.

²²⁶ Коломієць Ю. Ю. Цит. праця «Ідеологія кримінального права...». С. 366.

ситуацію суспільного конфлікту, напруги як міжрегіональної, так і внутрішньо регіональної. Така ситуація призводила й до конфлікту в правовій політиці, коли стикалися правові теорії, ідеї, погляди, концепції різних партій, соціальних груп, громадських об'єднань. У діяльності Верховної Ради України ця ситуація спостерігалася постійно протягом усіх років незалежності з тою лише різницею, що в окремі періоди більш потужними є ті, хто сповідує марксистсько-ленінську ідеологію з елементами капіталістичної, а в інші – ті, що сповідують капіталістичну ідеологію. Елементи ліберально-національно-демократичної ідеології існували в правовій політиці сучасної України як окремі паростки в кожному із зазначених типів. Ситуація почала дещо змінюватися з початком з 2014 року і докорінно змінилася у 2022 році. Ліберально-національно-демократична ідеологія практично стала панівною ідеологією в Україні²²⁷. Громадянський націоналізм, як основа ліберально-національної ідеології, «будучи відносно самостійною ідеологією і соціальною практикою, має необхідний інтегративний, об'єднуючий у межах вітчизняного політичного поля потенціал, здатність до досягнення важливих компромісів, угод загальнонаціонального значення. Розгортання його можливостей сприяє ідентифікації українського суспільства, його різних соціальних груп, окремо взятих індивідів у єдину етнополітичну націю, формує підмурівки громадянського суспільства «внизу» і правової держави вгорі»²²⁸. Витоки сучасної української правової ідеології закладені в культурно-правовій спадщині України. Це і «Руська правда», і законодавство козацької держави, і «Права, за якими судиться малоросійський народ», і Конституція Пилипа Орлика, і погляди українських мислителів, і твори Т. Г. Шевченка, і загалом уся багатогранна історія України. Саме в цих джерелах ми знаходимо й елементи громадянського

²²⁷ Ідея громадянського націоналізму була закладена В. Липинським у «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму». Автор розуміє громадянський націоналізм як єдину батьківщину усіх народів, що проживають в Україні незалежно від їх віросповідання, етнічного, класового походження, рівня національної свідомості. Його основою є територіальний патріотизм. Автор пише: «Щоб могла повстати Україна, кажемо ми, всі місцеві сили, що хочуть своєї держави, мусять одділитись од сил, піддержуючих держави метропольні. І це відділення – щоб переомогти могли ми, українські державники – мусить піти по лінії *вертикальній: зверху вниз*. Це значить, що в українським державницьким таборі мусять об'єднатися кращі й найактивніші частини всіх місцевих класів і всіх місцевих «націй»: поміщик, промисловець, робітник, селянин, місцевий Руський, Поляк, Українець». І далі: «Крім цементу духовного, релігійного – цементом *політичним*, спаюючи місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати *патріотизм* – любов до спільної Батьківщини...» (текст поданий в редакції автора). URL: <https://www.google.com/search> (дата звернення: 04.05.2020).

²²⁸ Недоха М. П. Цит праця. С. 69.

націоналізму, і ліберального демократизму. Вони є фундаментом для вироблення і сучасної державної ідеології, і правової ідеології України як її складової.

Українське суспільство сьогодні треба характеризувати як суспільство конфлікту. Конфлікт пронизує його і знизу догори, так би мовити, по «вертикалі», і всередині окремих партій, соціальних груп, класів, та й нації загалом. Це суттєво впливає на ідеологію загалом, і її правову складову зокрема. Конфліктність викликається суттєвою фінансовою, освітньою, майновою диференціацією в суспільстві, що своєю чергою відбивається на якості життя. Відбувається суттєве розчарування у змінах, які відбулись із здобуттям незалежності, у результатах реформування. Це викликає появу нових соціальних ідей, поглядів, програм, які сповідаються як старими, так і новими групами, партіями, політичними об'єднаннями, ідеології яких найрізноманітніші. Водночас існують «точки зіткнення» між різними правовими ідеологіями. Вони здебільшого стосуються питань правових основ боротьби за незалежність України, відбиття агресії Росії, анексії Криму, виходу з економічної кризи, боротьби з корупцією, торгівлею людьми, сімейним насильством, наркоторгівлею, міжнародним тероризмом та ін. Коріння цієї ситуації лежать у тому, що, фактично, ані Україна, ані інші республіки колишнього СРСР, не були «готові» до будівництва незалежних країн. Національні державницькі ідеології в СРСР визнавалися злочинними, а їх носії та розробники визнавалися злочинцями й до них застосовувалася репресія. Тому після розвалу СРСР процес державотворення відбувався без належної соціальної інтеграції, в умовах гострого соціального конфлікту носіїв старої комуністичної ідеології з паростками носіїв ліберально-національної демократичної ідеології. Це, відповідно, притаманне і процесу становлення правової ідеології України. Як наслідок, і сьогодні окремі складові правової ідеології мають відбиток правової ідеології марксизму.

Правова ідеологія насамперед – це ідеологія, яка являє собою вираз наукових уявлень правників щодо правової доктрини держави як загалом, так і в розрізі її конкретних галузей. На її зміст суттєвий вплив здійснює правозастосовна практика та політична діяльність партій та соціальних груп. Правова доктрина – це концентроване наукове уявлення про чинне і бажане право, про межі правового регулювання та охорони. На їх базі повинна розроблятися правова концепція, що має затверджуватися вищим законодавчим органом країни. Це повинна бути як комплексна правова концепція, так і галузеві концепції законодавчої діяльності у сфері окремих напрямів і окремих галузей системи права.

Що ж являє собою «доктрина кримінально-правової політики»?

Доктрина (від лат. *«doctrina»* – вчення) – це «вчення, система теоретично обґрунтованих поглядів на суттєво важливі соціаль-но-політичні, моральні, релігійні та ін. питання»²²⁹.

Доктрина права, згідно з «Юридичною енциклопедією», – це «сукупність (система) наук, знань про певне правове явище»²³⁰.

Якщо визначати це явище більш глибоко, то під правовою доктриною треба розуміти вироблені юридичною наукою (науковими школами) і підтримані державою узагальнені підходи до правового регулювання й охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів. Це, так би мовити, загальний рівень. Далі вже на підставі цих підходів здійснюється розробка нормативного матеріалу на рівні окремих напрямів (наприклад, у сфері боротьби зі злочинністю), на рівні окремих галузей, а вже на їх базі – окремих інститутів і норм права. У розрізі окремих напрямів і галузей права можлива розробка і прийняття власних доктрин.

Правова доктрина являє собою модель позитивного права у вигляді принципів, аксіом, презумпцій. Це фактично система ідей про право, яка побудована на відповідних соціальних інтересах. Доктрина права зосереджена в працях авторитетних представників юридичної науки, які визнані на офіційному рівні. Водночас варто пам'ятати, що доктрини, які створюються цими правниками, не можуть не відбивати тієї ідеологічної платформи, на якій перебувають їх автори.

Державна правова ідеологія і правова доктрина являють собою парні правові категорії. Вони знаходять своє закріплення в нормах Конституції України. Водночас в цій парі домінуючою виступає правова ідеологія, оскільки доктринальні компоненти формуються на її основі. Хоча абсолютно не слід зневажати вплив правової доктрини на ідеологію. Так усі терміни правової ідеології запозичуються з правової доктрини. Це, так би мовити «дорога з двостороннім рухом».

У правовій науці з кінця 90-х років ХХ ст. прослідковується підхід до розуміння правової доктрини як до виробленої наукою цілісної та стійкої системи поглядів на ті чи інші правові проблеми. Виходячи з позиції Є. Ю. Полянського, правова доктрина являє собою сукупність знань, яка визначає принципи права, його предмет, методи, а

²²⁹ Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 167.

²³⁰ Юридична енциклопедія. Т. 2. К.: Українська енциклопедія, 2001. С. 275.

також ідеологічну основу²³¹. Погоджуючись загалом із висловленою думкою, хотілося б заперечити авторові в одному моменті. Виходячи з висловлених вище міркувань, цілісна правова доктрина не може виступати ідеологічною основою права загалом, його окремих галузей та напрямів, оскільки сама породжує галузеві правові доктрини і галузеві правові ідеології. Первинною, базисною є правова ідеологія. Водночас правова доктрина виступає як рушійна сила розвитку правової ідеології, оскільки закріпившись, визначивши відповідні параметри, дає поштовх новим правовим дослідженням, напрацюванню нових правових теорій, ідей, які і утворюють правову ідеологію. Доктрина права дає зворотний поштовх для розвитку правової ідеології, правової політики держави загалом, правової політики в конкретних напрямках і галузях системи права, усього правового життя суспільства. Графічно це може бути зображено так (схема 9):

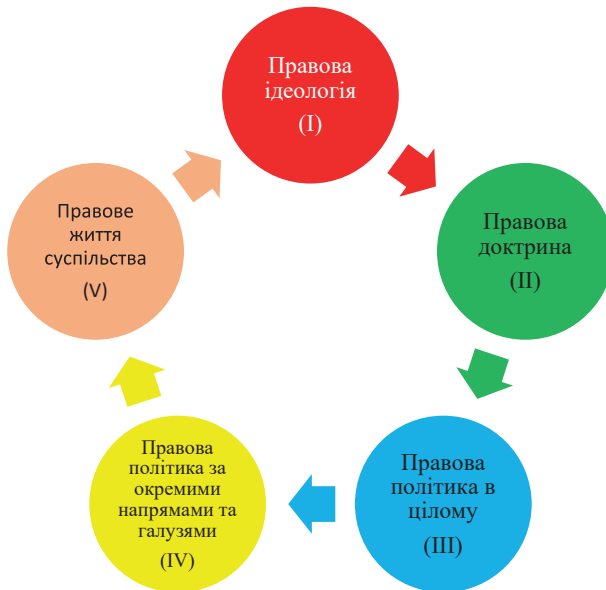

Схема 9

Правову доктрину часто ще називають «правом юристів». Доктрина (як правова, так і кримінально-політична) базується на авторитеті юристів. Для правової доктрини це може перетворитися навіть на те, що вона може отримати юридичну обов'язковість.

²³¹ Полянський Є. Ю. Кримінально-правова доктрина США : монографія. Одеса : Юридична література, 2014. С. 36.

Цікавим, у зв'язку із цим, є відомий факт прийняття в Римській імперії в 426 році Закону про цитування (*Lex citationis*), відповідно до якого джерелом права визнавалися праці п'яти римських правників – Гаю, Папініана, Павла, Ульпіана та Модестіна.

Доктрина правової політики є основою концепції та законодавства, створює для них фундамент.

Фактично для правової політики її доктрина виступає як її джерело. Звичайно, це джерело не є офіційним. Адже навряд чи знайдеться хоч один поважуючий себе юрист-практик, який під час підготовки правозастосовного документа не звернеться хоча б до наукових коментарів, до наукових праць з проблем правозастосування та ін.

Вбачається, що *правова доктрина являє собою науково обґрунтовану систему ідей, поглядів і положень основоположного характеру, що відбиває соціальні інтереси у сфері розвитку законодавства і визнається обов'язковою державою внаслідок високого авторитету її розробників.*

Як зазначає І. В. Семеніхін: «правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для визнання легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – суспільства загалом»²³².

Правова доктрина включає в себе не тільки (а можливо і не стільки) відомі судження щодо проблем законодавчого регулювання та охорони суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів, а й імовірні судження, які ще не мають належної обґрунтованості й істинності.

Правова доктрина – явище поліморфне, явище державно-правового життя, яке формує правову культуру держави й суспільства. Вона є своєрідним феноменом держави та суспільства.

Її треба аналізувати під такими кутами зору:

- з погляду на її змістовне насичення;
- з погляду її функціонального значення;
- як структурного елемента правової політики держави.

Конструкт змістовної сторони являє собою комплексну системну категорію, яка складається з: правових, соціологічних, економічних, психологічних, політологічних знань, правових цінностей,

²³² Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Х.: Юрайт, 2012. С. 28.

правових ідей, правового менталітету, політичного та правового досвіду. Усі вони в комплексі визначають правову доктрину.

Функціональне значення правової доктрини полягає у виробленні оптимального варіанта застосування закону для максимально повного забезпечення регулювання/охорони суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів.

Як структурний елемент правової політики держави доктрина призначена здійснювати системоутворюючий вплив у цьому елементі правової політики держави. Саме вона визначає доктрини окремих напрямів правової політики держави. Одночасно доктрини цих структурних елементів правової політики здійснюють зворотний вплив на доктрину правової політики.

Доктрина являє собою джерело правової політики. Це обумовлюється низкою обставин.

- По-перше, письмовою формою її вираження і, завдяки цьому, широкій ознайомленістю серед професіоналів-правників.
- По-друге, високим рівнем авторитету її розробників і повагою до них.
- По-третє, тим, що вона може знайти своє закріплення у відповідних нормативних актах (концепціях, програмах, законах тощо). Хоча останнє і не є обов'язковим, оскільки доктрина може існувати самостійно (*de facto*) і не отримувати державного санкціонування (*de jure*).

Правова доктрина може існувати в різних формах:

- у формі принципів правової політики як основоположних ідей, які виражають сутність цієї політики, її призначення, які пронизують усе її «тіло» від формування закону до його виконання чи застосування;
- визначення основних понять і категорій – задач, цілей, напрямів, рівнів ефективності тощо;
- проектів законів.

Соціальне призначення правової доктрини полягає у тому, що з її допомогою:

- ліквіднуються прогалини в законодавстві, колізії між правовими нормами, досягається єдність праворозуміння та правозастосування, формується суспільна правосвідомість;
- здійснюється суттєвий вплив на свідомість і волю усіх суб'єктів правової діяльності, починаючи від законодавців і закінчуючи правовиконавцями і правозастосовувачами;

- правова доктрина містить у собі елементи натурального (природного) права, що багато в чому є визначальним для формування позитивного права;
- доктрина правової політики являє собою елемент суспільної правосвідомості й відбиває правовий менталітет нації, правову психологію окремих її верств.

Правова доктрина є виразом правової ідеології і концентрує у собі розуміння добра і зла, справедливого і несправедливого, законного і незаконного, злочинного і незлочинного. Одночасно вона й сама впливає на правову ідеологію, оскільки стає складовим елементом правової культури, визначаючи поруч із правосвідомістю, правовим менталітетом ціннісно-правові орієнтири суспільства.

Одночасно варто зазначити, що за відповідних умов правова доктрина як джерело законодавства може виконувати в суспільстві й негативну роль. Така ситуація може скластись тоді, коли в її основі перебуває ідеологія, яка є не прийнятною суспільством загалом або його більшістю. Подібна ситуація наочно проявилася в кримінально-правових новелах, прийнятих Верховною Радою України 16 січня 2014 року. Будучи заснованими на доктринальних положеннях кримінально-правової політики, які не сприймаються суспільством, вони поставили країну на межу суспільного протистояння і, як наслідок, були скасовані.

Значення правової доктрини полягає також у тому, що вона здійснює імплементацію в законодавство, у правову практику правових ідей, поглядів і положень, які являють собою основну концепту законодавчого регулювання та охорони, формуючи їх модель. Водночас концептуальним для правової доктрини виступають ідеї законності, пріоритету особи перед державою, пріоритету прав і свобод особистості.

Доктрина повинна враховувати міжнародні стандарти у сфері кримінально-правової регламентації, включаючи як міжнародні договори, учасниками яких є Україна, практику ЄСПЛ, а також ментальні характеристики народу, про що йшлося вище. Звичайно, що в основі повинна перебувати наука, доктрина, яка являє собою відповідний рівень правової політики. Як зазначав Дж. Медісон, «громадяни, що мають намір самостійно керувати своїм життям, повинні озброювати себе владою, що орієнтується на знання»²³³.

Наслідком розробки будь-якої доктрини є досягнення якоїсь відповідної мети. У сфері законодавства такою метою є прийняття

²³³ The Writings of James Madison 103 (G. Hunted. 1910), Xciting letter to W. T. Barry), Aug. 4, 1822.

відповідного закону. Як зазначав Ерінг, «немає правової норми, яка б не була зобов'язана своїм виникненням якійсь меті»²³⁴.

У реальному житті законодавець, як правило, ігнорує правову доктрину. Як приклад – повне ігнорування під час прийняття законів висновків Головного науково-експертного управління Верховної ради (ГНЕУ), які сформульовані у висновках на законопроекти. Парламентарі практично ніколи не звертають на них уваги навіть тоді, коли у висновках зазначаються ті положення, які суперечать Конституції України, не говорячи про суперечність з положеннями інших нормативних актів. Повністю ігноруються результати проведених кримінологічних досліджень.

Дослідники цього питання вказують на необхідність під час створення кримінального закону врахування трьох компонентів: 1) кримінологічної та політичної його обґрунтованості; 2) якісного формулювання кримінально-правової норми; 3) властивостей її застосування. Вбачається, що до цього переліку необхідно додати як обов'язковий компонент врахування ідеології народу, його ментальності, адже без цього закон буде безликий, не буде сприйматися суспільством як такий, що є справедливим і необхідним. Практично ці компоненти повинні враховуватися під час прийняття будь-якого закону.

І. Б. Медицький, який вперше в Україні на монографічному рівні дослідив наслідки злочинності, зокрема ті, які виникають як результат «неякісної» законодавчої роботи, у цьому зв'язку зазначає: «Суттєвою вадою законодавчого «продукту» парламенту є те, що останній не ґрунтується на кримінологічній інформації про параметри злочинності (навіть офіційної, до якої треба ставитись із відповідною пересторогою та критичним осмисленням), що негативно впливає на якість кримінально-правового закону, а відтак і кримінально-правової політики загалом»²³⁵. І далі. «Зведення правотворчих процесів до посилення покарання та прийняття декларативних норм, що фактично не застосовуються на практиці, породжують законодавчі помилки»²³⁶. Зроблений висновок підтверджується здійсненим автором аналізом законодавчої діяльності Верховної Ради за період 2016–2019 рр. Автор акцентує на тому, що, «за вказаний період до Особливої частини КК України внесено 150 змін, з яких 72 зміни (48% від загальної кількості) спрямовані на посилення кримінальної репресії (наприклад криміналізація,

²³⁴ Ерінг Р. Цель в праве. Цит. за Льонінг Р. Цит. праця. С. 8.

²³⁵ Медицький І. Б. Наслідки злочинності в Україні: теоретичні і прикладні аспекти: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. С. 199, 200.

²³⁶ Там само. С. 202.

пеналізація), 14 змін (9% від загальної кількості) спрямовані на зменшення кримінальної репресії (приміром обмеження сфери дії кримінального закону) і 64 зміни (43% від загальної кількості) стосуються інших питань (у своїй більшості – технічного характеру, скажімо, термінологічні корегування з метою забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених, заміна поняття «мінімальна заробітна плата» на «життєвий мінімум для працездатних осіб» тощо)²³⁷.

Треба зазначити, що така ситуація стала можливою внаслідок формування в суспільній правосвідомості ідеологічної установки на те, що будь-які проблеми в суспільстві можливо вирішити за допомогою кримінального закону. Коріння цієї установки перебуває в ідеології кримінально-правової політики радянських часів, яка перейшла в ідеологію сучасного українського суспільства. Ідеологія в радянському союзі, як це вже неодноразово підкреслювалося, була визначальною для проведення криміналізації діяння і для здійснення пеналізації. Найбільш відомим фактом такого підходу є справа Файбішенко, Рокотова і Яковлева, коли з порушенням принципу зворотної дії закону в часі, двічі змінювалася санкція статті, за якою вони були притягнуті до кримінальної відповідальності, у напрямі посилення відповідальності й, у підсумку, до них була застосована виключна міра покарання – розстріл²³⁸. Усі зміни до закону були обґрунтовані ідеологічним баченням партійної верхівки СРСР діяння, яке ними було вчинене – валютні операції. І таких прикладів (можливо не таких відомих) в історії радянського судочинства можна навести багато. Фактично все суспільство було поділено на «ми» – можновладці та «вони» – народ. Водночас «ми» формували право так, як вони його бачили, так, як це витікало з ідеологічних постулатів, які ними сповідувалися. На цьому будувалась і доктрина кримінально-правової політики країни.

Як зазначає Я. І. Гілінський, сьогодні «в суспільстві постмодерну (постсучасному, посткласичному, постіндустріальному) постійно змінюються звичні умови буття, змінюються уявлення про дозволене/недозволене, допустиме/недопустиме, виникають усе нові й нові проблеми, які вимагають, зокрема, правового й криміналь-

²³⁷ Там само. С. 203. Невиправдана, на наш погляд, зайва активність процесу законотворчості у сфері кримінально-правового регулювання та охорони призвела до того, що на момент роботи над цією редакцією монографії, кількість змін та доповнень до КК України перевищили 1600. Вести мову в такій ситуації про стабільність закону, про можливість його усвідомлення членами суспільства, про його ефективність вбачається зайвим.

²³⁸ Справа Рокотова, Файбішенко і Яковлева. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 12.11.2023).

но-правового регулювання»²³⁹. Ця ситуація викликає необхідність постійного наукового моніторингу ситуації, її аналізу й наукового осмислення, необхідність внесення змін до доктрини кримінально-правової політики. Водночас, і це наочно видно, існує потреба у звуженні обсягу кримінально-правової охорони, яке можливе лише на базі нової ідеології кримінально-правової політики. Агрована оцінка можливостей кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони призвела до того, що чинний Кримінальний закон перейняв на себе значну частину проблем, вирішення яких повинно здійснюватися нормами інших галузей системи права. Перебільшена оцінка кримінального закону не спроможна вирішити великої кількості проблем у суспільстві, які виникають у процесі життєдіяльності. Державний примус далеко не завжди є панацеєю і повинен застосовуватися.

Кримінальне законодавство повинно бути (в ідеалі) нормативним закріпленням доктрини кримінально-правової політики, хоча доктрина, як така, може і виходити за межі кримінально-правової політики, бути ширше її та глибше. Насамперед це стосується питань забезпечення кримінально-правової політики, її обґрунтування, зокрема ідеологічного. Таке становище визначає можливість, що доктрина не буде збігатися з реальною кримінально-правовою політикою, створення ситуації, коли доктрина випереджає кримінально-правову політику. У цьому випадку вона буде виступати як орієнтир останньої, визначати напрями її розвитку. Звичайно, що новітні ідеї тяжко прокладають собі дорогу. Спочатку вони сприймаються як «еретичні» і переслідуються разом з їх носіями. Якщо ж вони перемагають, то їх авторів «підіймають на щит», нагороджують найкращими епітетами, а ідеям, перетвореним на закон, з радістю підкоряються. А далі усе іде по колу...

З позицій ідеології кримінально-правової політики такий підхід є антинауковим і порочним. Він викликає, зокрема, виникнення ситуацій, за яких положення кримінального закону нейтралізуються положеннями нормативних актів інших галузей права. Одним із яскравих прикладів такої ситуації є стаття 263 КК України, яка встановлює відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами. Абсурдність цієї норми полягає у тому, що в Україні відсутній Закон про зброю і визначити об'єктивну сторону порушення фактично неможливо.

²³⁹ Гидинский Я. И. Уголовная политика и человек. *Уголовная политика и правоприменительная практик* : сборник статей по материалам VI Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 2 ноября 2018 г.). СПб., 2019. С. 105.

Спроби виправдати існування цієї норми посиланнями на існування відомчих нормативних документів МВС, які регламентують цей порядок, тобто застосуванням розширеного тлумачення терміна «Закон», які були здійснені Верховним Судом, вбачаються науково некоректними²⁴⁰. Подібним чином можна оцінити і статтю 391 КК України «Злісна непокора вимогам адміністрації установ виконання покарання», яка по суті являє собою рудимент тоталітарного минулого, системи сталінського ГУЛАГу.

У зв'язку із цим, погоджуємося з думкою М. М. Ісаєва, який ще у 1924 році зазначав, що «про істинний характер кримінального права кожного суспільства треба судити не за тим, що визнається злочинним, а за тим, що таким не визнається»²⁴¹.

Видатний кримінолог професор Ад. Принс ще на початку ХХ ст. писав, що «наш час мчить швидко, гарячково, захоплюючись бунтівним потоком вражень і збуджень, що порушують чудову гармонію сил. Все сприяє зростанню приводів і спроб завдання шкоди іншим, – збільшенню шкідливих вчинків і числа осіб, які шкодять... Ритм злочинності супроводжує ритм чесної діяльності; він прискорюється разом з розвитком цивілізації подібно до того, як зростає кількість нещасних випадків разом з розвитком застосування машин»²⁴². Наш час не менш бурхливий і не менш динамічний. До технічної революції додалися бурхливі внутрішні соціальні й економічні процеси, пов'язані зі змінами соціально-економічних відносин, процесами глобалізації, світовою економічною кризою та ін. Тому питання кримінально-правової політики є багатоаспектними й вимагають врахування великої кількості даних, що, на жаль, здійснюється далеко не завжди. На жаль, в українському законодавчому процесі ця діяльність характеризується високим рівнем невизначеності та ентропії. Рівень ентропії в сучасному кримінальному законодавстві «зашкалює». Підтвердженням цього є та кількість змін та доповнень до КК, які відбулись за 21 рік його чинності, що зазначалося вище. І зараз процес ентропії про-

²⁴⁰ Див.: Постанови Верховного Суду від 31.05.2018 р. та від 04.12.2018 р. На час роботи над другою редакцією монографій відомо, що Верховна Рада України готується розглянути в другому читанні профільний закон, яким буде врегульовано питання регулювання суспільних відносин пов'язаних із реалізацією права на вогнепальну зброю.

²⁴¹ Ісаєв М. М. Понятие преступного и непроступного с точки зрения марксизма. *Советское право*. 1924. № 5 (11).

²⁴² Принс Ад. *Защита общества и преобразование Уголовного права / Пер. с французского Е. Маркеловой*. М.: Книгоиздательство т-го д-ма «В. И. Знаменского и К», 1912. С. 10–13. URL: <http://books.google.com.ua/books&pid=1AQoBwAAQBAJ&> (дата звернення: 16.07.2020).

довжується. Верховна Рада приймає закони про внесення змін та доповнень до КК часто непродумано, що викликає проблеми на рівні правореалізації. Часто ці норми є абсолютно суперечливими як між собою, так і з нормами інших галузей права. Так, не встигли вступити в дію норми закону про впровадження в дію інституту кримінального проступку, як з'явилися законопроекти, якими діяння, що належать до категорії кримінальних проступків пропонуються перевести в категорію злочинів. Є також інші приклади. Така активність українського парламенту в частині (де)криміналізації²⁴³ діянь не може бути оцінена інакше як надмірна!

У сучасному світі злочин давно перестав вважатися проявом класової боротьби, на чому наполягали більшовики протягом майже 40 років, і що завуальовано через поняття суспільної небезпеки продовжували стверджувати їх нащадки наступні 30 років існування СРСР²⁴⁴. За ідеєю, об'єм кримінально-правового регулювання й охорони повинен визначатися, виходячи з позицій з цих питань усього суспільства. Однак така вимога є достатньо ідеалістичною. Практика кримінально-правової політики в частині (де)криміналізації свідчить, що під час вирішення цих питань, визначальну роль часто відіграють групові та відомчі інтереси. Особливу роль у цих питаннях стали останніми роками відігравати органи МВС, які активно просувають через Парламент відповідні законопроекти. Також фіксується активність законотворчої діяльності в питаннях (де)криміналізації в інтересах окремих соціальних груп. Найбільш відомим і одіозним прикладом була ліквідація норми КК України, яка передбачала відповідальність за незаконне збагачення (ст. 368² КК України). Звичайно, зрозуміло, в чий інтерес було здійснено свого часу декриміналізацію діянь, що утворювали цей склад злочину!

А. Е. Жалінський виділив чотири парадигми, що визначають сьогодні хід розвитку кримінального права: 1) парадигма кримінально-правового придушення; 2) символічна парадигма; 3) парадигма бюрократичного присвоєння кримінального права (бізнес парадигма); 4) парадигма раціонального використання кримінального закону як соціального інструменту»²⁴⁵.

²⁴³ Термін «(де)криміналізація» запропонований А. Е. Жалінським (Жалинский А. Э. Избранные труды. Т. 3. М., 2015. С. 20) та А. М. Поповим (Попов А. Н. Принцип справедливости в уголовном праве: автореф. дисс. ... канд. юрид наук. СПб., 1993. С. 24). На його основі в подальшому використовуватиметься і термін (де)пеналізація.

²⁴⁴ Про ці питання див. Розд. 5 цієї праці.

²⁴⁵ Жалинский А. Э. Цит. праця. «Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ». С. 69.

Таке становище висуває на порядок денний питання розробки єдиної концепції правової політики України на базі ліберально-національно-демократичної ідеології. Основи цієї політики повинні отримати закріплення на рівні закону «Про основи (концепцію) правової політики України». У подальшому доцільним є прийняття галузевих концепцій розвитку законодавства й окремих видів політики (наприклад, концепції кримінально-правової політики, концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю та ін.). Водночас мається на увазі саме концепція, а не план законодавчих робіт Верховної Ради, який приймається на початку кожної сесії.

Концепція (лат. *conceptio* – розуміння) – система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів.

Якщо виходити із розуміння змісту терміна «концепція» за словником В. Даля, то концепцію правової політики треба визначати як *нормативно впорядковану, затверджену на загальнодержавному рівні систему, план законодавчих робіт у сфері правового регулювання найважливіших суспільних відносин*²⁴⁶.

На базі правової доктрини розробляються загальна та галузеві правові концепції.

Концептуальність наукового знання являє собою основоположну умову ефективності правової системи її подальшого розвитку. Тому, враховуючи, що розвиток здійснюється на основі політичних конструкцій, політика являє собою основу для створення концепції. Водночас її авторами повинні бути саме правники, які володіють знаннями у сфері правового розвитку. Звичайно, що їхня праця повинна бути заснована на відповідних знаннях із сфер, що належать до інших галузей науки – насамперед соціології, психології, економіки та ін.

Ідеологічні критерії, які повинні застосовуватись до концепції правової політики достатньо чітко сформульовані науковцями і полягають у такому:

- це повинна бути ідеологія, що має високий поріг морального імунітету;
- ідеологія, в якій закладена ідея, що об'єднує людей на добровільних началах;
- ідеологія, що спирається на потужне етнічне коріння, які насичують законотворчість, милосердне правозастосування, обґрунтовану неминучу кару для тих, хто не дотримується

²⁴⁶ Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. М.: «Русский язык», 1981.

правил людського співжиття, грубо порушує правові заборони;

- ідеологія, яка сповідує змішування природного права із сучасним позитивним правом, перебуває в гармонії із сучасними правовими канонами.

Фахівцями в галузі правової політики «концепція» розуміється двояко, як:

- розроблена на державному рівні система уявлень про перспективи вдосконалення правового життя;
- письмовий документ ..., що містить наукове обґрунтування офіційно прийнятої і нормативно закріпленої позиції.

Узагальнюючи висловлені в науці погляди щодо розуміння Концепції правової політики, можна дати визначення Концепції кримінально-правової політики України, якою є *заснована на національній демократичній ідеології комплексна система теоретичних положень, ідей, поглядів, теорій, прогнозів, заснованих на існуючому рівні правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів, що визначають цілі, принципи, перспективи й напрями удосконалення кримінально-правових механізмів їх правового регулювання та охорони, у вигляді формалізованого документа, легітимізованого парламентом країни.*

Базуючись на вказаних поглядах, можна сформулювати основні підходи до ознак правової концепції, визначити її концептуальність.

По-перше, концепція володіє ознакою системності та являє собою відповідний документ, що містить формулювання такої системи і відбиває її зміст, систему поглядів, як документ, що відображає таку систему.

По-друге, концепція характеризується ознакою державності – вона приймається на державному рівні (існує у вигляді закону, положення, програми та ін., затверджених постановою КМ України).

По-третє, ознака формалізації, яка впливає з другої ознаки. Наукові знання концептуалізуються, тобто їм надається статус офіційних. До офіційного прийняття з боку держави всі існуючі проекти концепцій необхідно розцінювати виключно як систему поглядів їх авторів.

По-четверте, концепція будується з урахуванням практичної складової, оскільки містить програму практичних дій щодо її запровадження в життя, своєрідну «дорожню карту» законодавчих робіт.

Фактично концепція являє собою науково обґрунтовану футурологію. Цей документ повинен мати форму закону для підвищення його авторитету в суспільстві. Фактично, його можна прирівняти до конституційного закону, оскільки, будучи прийнятим на базі Конституції країни, він деталізує низку її положень у сфері законотворчості та правозастосування. Концепція, по суті справи, є «дорожньою картою» для законодавця. Водночас вона повинна мати стабільний характер і не змінюватися одночасно зі зміною політичних еліт²⁴⁷.

Така концепція повинна містити у собі визначення:

1. загальних завдань (формулювання поняття концепції, принципів, правової основи);
2. мети та основних завдань;
3. основних напрямів;
4. забезпечення ефективності дії законів;
5. строків дії концепції та прогнозовані наслідки.

Як зазначалося, на базі такої концепції можуть і повинні бути розроблені й прийняті концепції окремої правової діяльності та концепції в окремих галузях системи права. До речі, відповідний досвід прийняття таких концепцій в Україні вже існує. Не будемо оцінювати їх якість²⁴⁸ та виконання, просто нагадаємо, що свого часу були прийняті «Концепція реформування кримінальної юстиції»²⁴⁹, «Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України»²⁵⁰, «Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України»²⁵¹.

Що стосується концепцій відповідних сфер, то варто також зазначити, що в окремих державах, що виникли на руїнах СРСР,

²⁴⁷ Це побажання є ідеалом, хоча є зрозумілим і те, що досягнути такої стабільності концепції у разі зміни політичних еліт – надзвичайно складно.

²⁴⁸ Слід зазначити, що зміст прийнятих в Україні правових концепцій абсолютно не відповідав тому, що під цим розуміється. Вони нагадували резолюції партійних органів часів СРСР і, у своїй більшості, містили заклики типу «підвищити», «посилити», «активізувати» та т. ін. Вони не містили у собі тої доктринальної складової, без якої концепція втрачає своє основне призначення і зміст.

²⁴⁹ Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів: Указ Президента України від 15 лютого 2008 року № 311/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008> (дата звернення: 05.05.2020).

²⁵⁰ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листопада 2012 року № 631/2012. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u631_12?an=1 (дата звернення: 05.05.2020).

²⁵¹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-p> (дата звернення: 05.05.2020).

такі концепції приймалися й довели свою дієвість. У республіці Казахстан за роки її незалежності було прийнято дві концепції правової політики (2002 та 2010 рр.)²⁵². У Республіці Таджикистан – дві Концепції кримінально-правової політики. Перша – у 2014 році, а після виконання її першого етапу у 2018 р. – друга.²⁵³ Прийнята концепція правової політики на 2020–2024 рр. і у Республіці Киргизстан²⁵⁴. Водночас треба зазначити, що ця концепція була вже другою. Її прийнято на заміну ідентичної, строк дії якої був визначений на 2012–2016 рр.²⁵⁵

Виходячи із того, що зміст поняття «кримінальна політика» в Україні тлумачиться більшістю науковців як «політика у сфері боротьби зі злочинністю», нам варто приймати саме концепцію останньої. Водночас необхідним є і прийняття окремої Концепції кримінально-правової політики, яка зосередить у собі основні теоретичні здобутки вітчизняної правової думки в питаннях розвитку саме кримінального законодавства на більш-менш віддалену перспективу.

У контексті Концепції кримінально-правова політика повинна знайти своє відображення як кримінально-правова ідеологія загалом, так і як ідеологія конкретних кримінальних законів, які, перебуваючи в загальному руслі ідеології кримінально-правової політики, однак деталізують її стосовно окремих напрямів кримінально-правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів.

Давно і всім добре відомо, що теоретичні розмірковування щодо тої чи іншої політики (зокрема правової) захищаються лише добрими побажаннями, якщо вони не будуть втілені у конкретні нормативні акти, які конкретизують, деталізують відповідні політичні погляди. Це визначає той факт, що політика взагалі, і правова політика

²⁵² Концепція правової політики Республіки Казахстан від 20.09.2002 № 949. URL: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=02392&all=all> (дата звернення: 05.05.2020); О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года: Указ Президента Республики Казахстан от 24.08.2009 № 858. URL: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=04450&uro=17001> (дата звернення: 05.05.2020)..

²⁵³ Див.: Концепция уголовно-правовой политики Республики Таджикистан: утв. постановлением Правительства Республики Таджикистан от 2 ноября 2013 г. № 492 – URL: <http://mmk.tj> (дата звернення: 05.05.2020).

²⁵⁴ Концепція правової політики Кыргызской Республіки на 2020–2024 гг. URL: <http://minjust.gov.kg/ru/content/1130> (дата звернення: 16.05.2020).

²⁵⁵ Див.: Мамазакиров Р. У. Вопросы разработки и принятия концепции современной национальной правовой политики Кыргызской Республики. *Государство и право: теория и практика (III)*: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, март 2013 г.). Чита: Издательство «Молодой ученый», 2013. С. 5–9. URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/83/3613/> (дата звернення: 16.05.2020).

зокрема, повинна передувати процесу законотворення. На превеликий жаль, у нашій державі усе робиться навпаки. Спочатку розробляється законопроект, потім приймається закон, і лише потім починається процес з'ясування його відповідності правосвідомості, який здійснюється, як правило, через аналіз практики його застосування. Після цього починається виток внесення змін та доповнень до закону. Водночас ця процедура у Верховній Раді України стала настільки звичною, що часто можна почути під час прийняття закону вислови на кшталт: «Можливо, це і не правильно, але нехай буде, потім внесемо зміни!». Народні обранці практично не звертають уваги на висновки науковців щодо змісту та положень закону, фактично нехтуючи через це саме правовою ідеологією, оскільки ці висновки готуються науковцями на підставі аналізу наукових позицій з того чи іншого питання. За даними Головного науково-експертного управління Верховної Ради, лише 3% зауважень, висловлених експертами управління, враховуються депутатами під час прийняття законів. Це зайве свідчення того, що процес законотворення часто-густо відбиває не національну правову ідеологію, а ідеологію окремих соціальних груп. У такій ситуації можна говорити про вплив на процес законотворення ідеології відповідної субкультури. У радянській політичній системі це була субкультура номенклатури, про яку згадувалося вище. Сьогодні в Україні остаточно не сформувалася якась окрема, новітня субкультура якоїсь соціальної групи. Можна говорити про залишки елементів номенклатурної субкультури. Однак її вплив поступово зменшується. Вбачається, що «на горизонті» починає формуватися нова субкультура – фінансово-олігархічна, яка через своїх представників реалізує в законах власну правову ідеологію.

Таке становище призводить до того, що норми законів не будуть або взагалі реалізовуватися на практиці, або будуть реалізовуватися обмежено. Ще раз повторимо, що норми права повинні бути адекватними правовій ідеології суспільства загалом як складової суспільної ідеології. Водночас варто зауважити і таке: закони приватного права менш схильні до впливу правової ідеології, ніж норми публічного права. Хоча абсолютно відокремлених від правової ідеології правових норм немає.

Вплив ідеології на процес правотворення полягає у тому, що вона на підставі потреб, що існують у соціумі, визначає пріоритети та шляхи (методи, форми, способи) їх задоволення в інтересах максимальної більшості членів суспільства.

Водночас треба зазначити, що достатньо часто, особливо у разі зміни соціально-політичної ситуації в країні з одночасною зміною

політичних еліт, що перебувають при владі, умови застосування правової норми будуть суттєво відрізнятися від тих умов, за яких вона була прийнята, оскільки одночасно відбудеться і зміна правової ідеології законодавця. Це може вплинути (і часто впливає) на застосування закону й призводить до ситуації, за якої «формула» правозастосування буде суттєво відрізнятися від тієї, яка від початку була закладена під час прийняття закону. Ця ситуація пояснюється тим, що право є більш консервативною структурою порівняно з ідеологією. Остання більш мобільна, змінна, залежна від соціальних умов життя суспільства. Право – консервативне. В історії часто спостерігаються ситуації, коли право, прийняте практично нещодавно, сьогодні вже не відповідає правовій ідеології суспільства, або, ще гірше, суперечить їй. У зв'язку із цим, треба зробити висновок щодо того, що ідеологічна складова правової політики є визначальною для правозастосування, оскільки напряду впливає на ефективність закону.

Що очікує людина від кримінального закону в першу чергу? Звичайно, *максимальної охорони себе і своїх рідних*. Тому питання розвитку кримінального права, бачення та планування цього процесу набувають політичного значення, оскільки зачіпає інтереси великих прошарків населення (часто усіх громадян), партій, громадських організацій або держави загалом. Однак не треба забувати і того, що часто «карта злочинності» розігрується відповідними політичними силами з метою підвищення власного рейтингу, отримання відповідних політичних дивідендів, що також є питанням політичним.

Ще одним аспектом проблеми є те, що законодавчий спам у сфері кримінального права призвів до того, що не тільки громадяни не орієнтуються в чинному кримінальному законодавстві, а й фахівцям-криміналістам часто важко це робити. Така ситуація призводить до нігілістичного, зневажливого ставлення до кримінального закону, до виправдання його порушень, ситуації, коли людина залишає за собою право не виконувати кримінально-правові приписи.

Підсумовуючи висловлені вище міркування дамо узагальнену схему кримінально-політичної правосвідомості (схема 10):

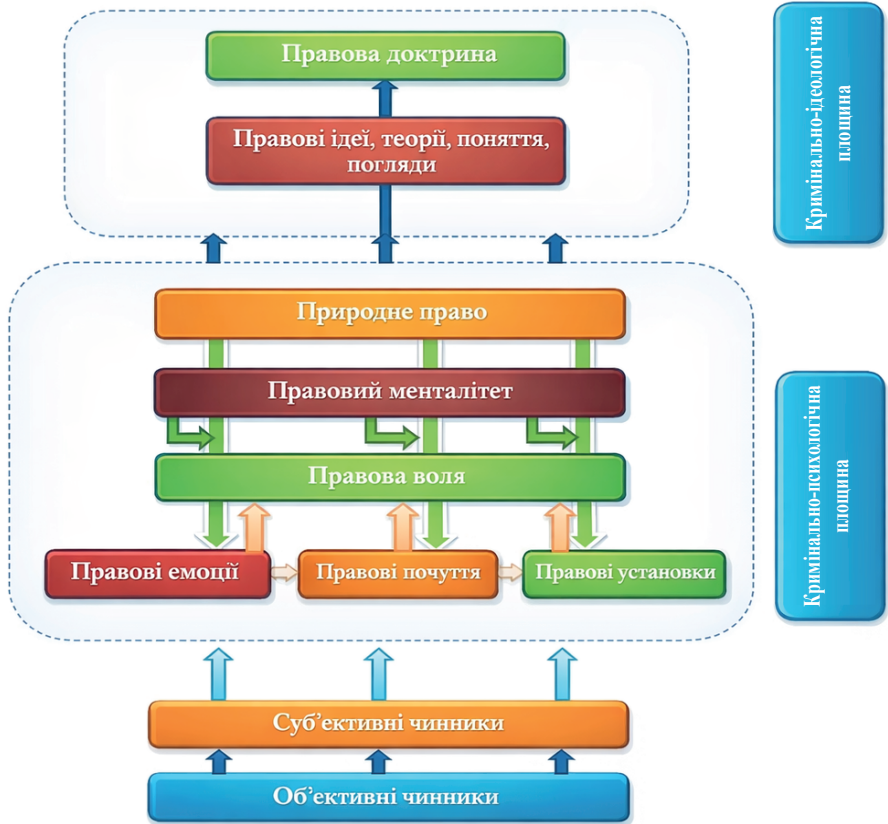

Схема 10

ПОЛІТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ²⁵⁶

У сучасній кримінально-правовій науці, як, до речі, і у науці кримінально-правової політики, не здійснено спроби розмежувати ідеологію кримінального права від ідеології кримінально-правової політики (кримінально-політичної ідеології). У єдиному на сьогодні монографічному дослідженні проблеми ідеології в кримінально-правовій сфері, її авторка Ю. Ю. Коломієць, не здійснює такого відокремлення²⁵⁷. Можливо, і найімовірніше, це не входило в предмет її дослідження. Але, з огляду на нашу зацікавленість, необхідно відокремити ідеологію політики від ідеології права, визначити пріоритети, мету, завдання ідеології політики, її співвідношення з ідеологією права. Необхідно з'ясувати пріоритети кримінально-політичної ідеології, ідеології кримінального закону та ін.

Але почнемо з визначення розуміння термінів²⁵⁸.

У філософсько-політичній літературі використовуються два терміни «політика» з різним змістовим навантаженням – політика/politics та політика /policy. Різниця їх змістового навантаження полягає у тому, що:

- політика (*politics*) – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у межах використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб. Політику в цьому розумінні вивчають і аналізують переважно політичні аналітики;
- політика (*policy*) загалом – це план дій, або «напрямок дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та ін.». Саме в такому контексті розуміється термін державна політика загалом, чи її відповідний напрям: зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна, культурна тощо. Близькими за змістом термінами є програма і стратегія (але не синонімами). Відповідно, політика як курс або напрям дії/бездії є предметом аналізу політики, який здійснюють аналітики політики²⁵⁹.

²⁵⁶ У розділі використані матеріали монографії «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: Атіка, 2005. Говорячи про правову політику, ми не в кожному випадку поруч з нею називаємо кримінально правову політику. У зв'язку із цим слід зробити таке зауваження – усе, що характеризує правову політику, одночасно стосується й кримінально-правової політики як одного з її різновидів і складових.

²⁵⁷ Коломієць Ю. Ю. Цит. праця «Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження».

²⁵⁸ У Середньовіччі перед початком диспутів на теми догми між філософами існувало правило, яке зараз багатьма забуте: спочатку треба домовитися про терміни для однозначності їх розуміння.

²⁵⁹ Тертичка Валерій. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 66.

Процес взаємозв'язку *politics* і *policy* схематично зображується так (схема 11)²⁶⁰:

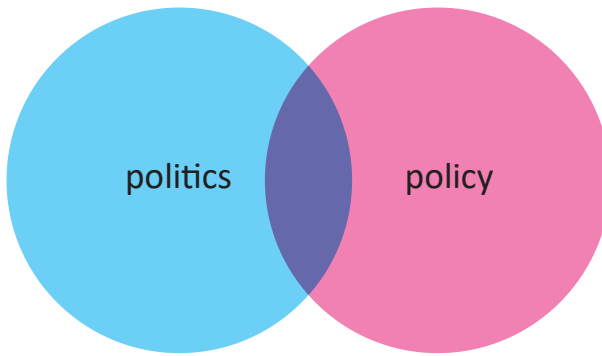

Схема 11

Виходячи з наведеного, для правової політики в контексті цього дослідження використовуватиметься термін *policy*, оскільки мається на увазі передусім напрям діяльності в питаннях вдосконалення системи правового регулювання та охорони. Класик політичної філософської думки М. Оукшотт дав таке визначення політики: «Політикою я називаю діяльність, спрямовану на виконання загальних установлень групи людей, яких об'єднав випадок або вибір»²⁶¹.

Політика являє собою одну з найважливіших сфер діяльності держави, оскільки визначає напрями її розвитку, напрями розвитку суспільства, життєдіяльність окремих соціальних груп, які його утворюють, вирішення соціальних конфліктів та спорів та ін. Аристотель вважав політику «найвищим з мистецтв».²⁶² Короткий словник політичних термінів говорить, що нею є «організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб»²⁶³.

Політика – система цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього та зовнішнього життя.²⁶⁴

С. Г. Рябов визначає політику як «сукупність заходів та інституцій, за допомогою яких відбувається управління суспільними справами, задоволення окремих, корпоративних, групових інтересів, коорди-

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Цит. за: Политология (проблемы теории). СПб., 2000. С. 13.

²⁶² Аристотель. Політика. Соч. : в 4 т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 379.

²⁶³ Короткий словник політичних термінів. URL: <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-389.html> (дата звернення: 11.10.2020).

²⁶⁴ Цит.: Юридична енциклопедія. Т. 4. С. 629.

нування інтересів різних соціальних груп, переважно задоволення інтересів певних верств та дійсне задоволення загальних інтересів»²⁶⁵.

М. Вебер, аналізуючи поняття політики вказує, що «політика – розумне державне управління в ім'я загального блага, спрямоване на регулювання політичними засобами непадвладних індивідам пристрастей»²⁶⁶.

Політика виникає разом з державою та існує, доки існує держава. «Політика тільки там, де є держава, яка може змінювати закони», – зазначає Л. А. Пал²⁶⁷.

Український сегмент Вільної енциклопедії «Вікіпедія» визначає поняття політики так: «Політика (від грец. *πολιτική*) – діяльність самоуправління в полісі (місті-державі), а надалі – «мистецтво управління» державою і суспільством – діяльність з вирішення питань життя суспільства чи певної його частини. Цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язана з боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя регулювання й формування цих відносин. Політика є управлінською діяльністю стратегічного рівня щодо внутрішніх та зовнішніх правових відносин і взаємодій. Це такі інструменти і методи, як дипломатія, торгівля, міграційна політика, співпраця в глобальних проєктах та міжнародна співпраця, наукові та освітні проєкти, силова (військова) конкуренція та політичні, економічні та військові союзи тощо.

У широкому розумінні політика – визначена частина, програма або напрям такої діяльності, сукупність засобів (інструментів) та методів для реалізації певних стратегічних інтересів задля досягнення визначених (суб'єктом політичного процесу) цілей в певному соціальному середовищі. Політикою позначають процес прийняття рішень, а також поведінку в суспільно-державних установах. У демократичних суспільствах політику можна спостерігати у взаємодії між певними групами людей у корпоративних, академічних, релігійних інституціях з основою демократичної форми влади та певної політекономічної системи країни»²⁶⁸.

²⁶⁵ Рябов С. Г. Політологія. Словник понять і термінів. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 179–180.

²⁶⁶ Вебер М. Политика как призвание и как профессия. М.: Избранные произведения. М.: 1990. С. 644.

²⁶⁷ Пал Л. А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюби. К.: Атіка, 1999. С. 22.

²⁶⁸ Політика. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Політика> (дата звернення: 11.05.2020).

Політика може бути диференційована як по вертикалі – на внутрішню, зовнішню та світову²⁶⁹, так і по горизонталі – в окремих сферах її реалізації (економічна, соціальна, правова та ін.).

Правова політика (політика права), на думку теоретиків права, – це використання права з метою здійснення свідомих та цілеспрямованих змін у суспільстві²⁷⁰. Один з найвідоміших її розробників Л. Й. Петражицький вважав, що до її змістового наповнення входить:

- вчення про правовий ідеал (мета права);
- вчення про засоби, що ведуть до його досягнення;
- вчення про відповідні правила мислення, методологію.

Якщо розглядати суто кримінально-правову політику України, то насамперед треба говорити про її внутрішній та зовнішній сегменти.

Варто зазначити, що питання правової політики стало об'єктом серйозних наукових досліджень в Україні лише в останні десятиліття. І це особливо зрозуміло, оскільки усе, що так чи інакше торкалось питань політики в СРСР, було прерогативою виключно КПРС, яка повністю «приватизувала» усі питання, пов'язані із теоретичними проблемами політики, її напрямками, цілями та ін. Розробляти та аналізувати ці питання, досліджувати наслідки реалізації політики, її перспективи дозволялось лише особливо перевіреним кадрам. Єдиним осередком дослідження проблем кримінальної політики була системи вищих навчальних закладів МВС. Водночас фактично досліджувалась політика у сфері боротьби зі злочинністю в цілому, а не вузько, той її напрям, який ми позначаємо як її складову – кримінально-правову політику²⁷¹.

Задля об'єктивності треба зазначити, що використання терміна «правова політика», окремих її складових (кримінально-правова, цивільно-правова та ін.), останнім часом стало достатньо «модним», таким, що надає публікації наукоподібний вигляд. Однак насправді аналізом політичної складової там, як кажуть, і «не пахне» – здійснюється правовий аналіз тієї чи іншої норми або правового інституту за достатньо поширеною схемою без реального аналізу з позицій правової політики.

У теорії ведеться спір між прихильниками двох поглядів на належність правової політики – до політики чи до права? Одні автори відносять її до сфери права, вважаючи, що вона (правова політика)

²⁶⁹ Філософія політика: короткий енциклопедичний словник / авт. упоряд. В. П. Андрущенко. К.: Знання Україна, 2002. С. 431.

²⁷⁰ Цит.: Велика Українська юридична енциклопедія. Т. 2. Філософія права. С. 579–581.

²⁷¹ Варто зазначити, що велика заслуга в можливості досліджувати цей напрям в СРСР, без сумніву, належить М. А. Щелокову, який наприкінці 70-х рр. XX ст. зміг побачити перспективи його дослідження і за вказівкою якого в Академії МВС СРСР була створена спеціальна кафедра кримінальної політики, яку очолив видатний вчений Г. М. Міньковський.

виражається в тому, що її метою є політичний ефект. Інші, як наприклад О. В. Мінкович-Слободяник, вважають її насамперед політичною частиною державної політики, яка має всі її властивості²⁷². Вбачається, що остання думка є відповідною, адже право виступає інструментом політики, за допомогою якого вирішуються завдання політики, досягається визначена мета. Говорити інше – ставити питання «з ніг на голову».

Правова політика являє собою особливий, заснований на праві вид державної політики, за допомогою якого здійснюється закріплення політичного курсу у внутрішній і зовнішній політиці країни, регулювання та охорона найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, забезпечення ефективної діяльності механізму держави.

Завданням правової політики, зазначає М. В. Костицький, є «розв'язання юридичними засобами соціальних проблем; підтримання правопорядку; забезпечення функціонування гілок державної влади й місцевого самоврядування, зв'язку індивіда, суспільства та держави; забезпечення миру й стабільності всередині країни та на міжнародній арені»²⁷³.

Як зазначав ще С. С. Дністрянський, «право є нормою суспільного життя, політика – методом, як ним керувати; вони знаходяться в нерозривному зв'язку між собою»²⁷⁴.

Правова політика загалом належить до сфери державного будівництва. Н. П. Водько визначає її як «напрямок діяльності органів державною владою (або органом державної влади), що має повноваження: правові, політичні, фінансові, економічні – для вирішення визначеної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем»²⁷⁵.

О. М. Руднева та О. Н. Ярмиш визначають правову політику як «особливе політико-правове явище, що формується внаслідок системної, науково обґрунтованої діяльності держави й громадських об'єднань, спрямоване на визначення стратегії й тактики правового розвитку суспільства, удосконалення механізму правового регулювання, за-

²⁷² Мінкович-Слободяник О. В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення: монографія. К.: Логос, 2012. С. 27.

²⁷³ Костицький М. В. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні. *Формування української моделі відновного правосуддя*: матеріали Міжнародної конференції (м. Київ, 10–11 лютого 2005 р.). URL: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4> (дата звернення: 11.05.2020).

²⁷⁴ Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики. Антологія української наукової думки: в 6 т. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. С. 384.

²⁷⁵ Водько Н. П. Формирование политики противодействия уголовным правонарушениям в Украине (оперативно-розыскной аспект): монография. Одесса: Феникс, 2015. С. 140.

безпечення прав і свобод людини та громадянина, побудову правової держави»²⁷⁶.

Здійснений аналіз різноманітних підходів до розуміння змісту правової політики (наведені погляди являють собою характерні приклади різноманітних підходів до її визначення) дає підстави виділити три таких групи:

- перша умовно може бути визначена як ідеологічна, представники якої розуміють правову політику як сукупність ідей, поглядів про цілі, програм тощо;
- друга, ідеолого-діяльнісна, представники якої, окрім ідеологічної складової, включають в її розуміння правореалізаційну складову – діяльність із застосування права;
- третя група вважає, що правова політика охоплює лише правореалізаційну сферу, являє собою діяльність із застосування права.

Вбачається, що найближче до розуміння правової політики підійшли представники другої групи дослідників. Якщо представники першої і третьої груп представляють крайні підходи, то друга синтетично охоплює усі її складові. Однак треба пам'ятати, що «правова політика ... – це певна форма безпосереднього правового виразу державної політики у будь-якій сфері суспільного життя, яке упорядковується й управляється органами державної влади»²⁷⁷. Державна політика визначає правову політику, а вона своєю чергою визначає правову політику у відповідній сфері. Так само і з ідеологією. Національна ідеологія визначає ідеологію правової політики, а остання своєю чергою ідеологію в окремій сфері або галузі права.

С. С. Алексєєв підкреслював, що «правова світоглядна ідеологія – найближча підстава правової політики»²⁷⁸.

Як зазначає О. В. Мінькович-Слободяник, «правова політика – засіб юридичної легітимності, закріплення та здійснення політичного курсу країни, волі її офіційних лідерів і владних структур. Вона тактично спрямована на вдосконалення всього комплексу правових засобів, забезпечення реалізації поставлених суспільством та державою завдань юридичними ресурсами, а стратегічно – на використання цих

²⁷⁶ Руднева О. М., Ярмиш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формуванн* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д.ю.н., проф. К.: НІСД, 2013. С. 6.

²⁷⁷ Селіванов В. М. Роль державної правової політики в процесі демократичної трансформації українського суспільства. *Право і влада суверенної України*. К.: Ін Юре, 2002. С. 321.

²⁷⁸ Алексєєв С. С. Общая теория права: курс лекцій. В 2 т. М., 1981. Т. 1. С. 211.

ресурсів для гарантування найбільш оптимального розвитку всіх сфер соціального життя»²⁷⁹.

Отже, вбачається, що правова політика являє собою засновану на правовій ідеології (ідеях, теоріях, поглядах та ін.) систему науково обґрунтованих поглядів щодо стратегії та тактики розвитку правової системи держави, механізму правового регулювання та охорони суспільних відносин, благ цінностей та інтересів держави, соціальних груп та особи нормами права, механізму правореалізації (правовиконання та правозастосування) з метою побудови в Україні демократичної правової держави, яка реалізується у законотворчій та правозастосовній діяльності.

Слід зауважити, що будь-яка дефініція поняття правової політики не повинна суперечити основним її визначенням, які розглянуті вище. Її основними ознаками є те, що вона спроможна здійснювати організаційно-розпорядчу та владну функції.

Не варто забувати, що ідеологія лише основа правової політики. Сама ж політика являє собою відповідну діяльність з втілення ідей у життя, у практичну сферу та визначає відповідні (стратегічні або тактичні) засоби, спрямовані на розвиток суспільства.

Водночас важливо підкреслити, що далеко не всі ідеї, теорії, погляди можуть являти собою елементи правової ідеології, основу правової політики. Якщо взяти усю їх сукупність, яка знаходить свій вираз у різного виду наукових публікаціях, дисертаційних працях, проєктах нормативних актів тощо, то їх кількість перебільшує будь-які можливості для комплексного аналізу та використання як ідеологічну основу розробки зазначених стратегії та тактики. Ідеологічну базу утворюватимуть лише ті з них, які покладені в основу правової політики загалом чи її окремих напрямів²⁸⁰.

Правова політика, насамперед, спрямована саме на вироблення стратегії і тактики правового регулювання. У зв'язку із цим, доцільно навести висловлювання з цього приводу Ж. Карбоньє, який зазначив: «розрізнення юридичного і політичного ускладнюється і тим, що політика допускає щонайменше два тлумачення. Під політикою можна розуміти будь-яку дію, що підвладна досягненню визначеної мети, і в цьому сенсі можна говорити про юридичну політику (законодавча політика, політика боротьби зі злочинністю – кримінологічна

²⁷⁹ Мінькович-Слободяник О. В. Цит. праця. С. 28.

²⁸⁰ Свого часу відомий вчений Г. М. Міньковський, говорячи про процес визнання наукової ідеї в сфері права, основою для напрацювання відповідного політичного рішення, визначав, що на це потрібно щонайменше 15 років. Правда, це стосувалось умов СРСР. Сьогодні ці строки, внаслідок дії багатьох причин, скоротились, але, однак, як вбачається, сягають 5–7 років.

політика)»²⁸¹. З іншого боку, у «вузькому» значенні терміна, під політикою треба розуміти діяльність держави та уповноважених органів спрямовану на вирішення конкретних завдань розвитку держави та суспільства. Правова політика створює для їх вирішення відповідну нормативну базу.

Узагальнюючи висловлені в науці погляди щодо ознак, притаманних правовій політиці, можна стверджувати, що вони проявляються у тому, що:

- право і правова система є одночасно об'єктом правової політики та засобом її реалізації;
- правова політика побудована на праві та пов'язана з правом, має значну кількість суб'єктів свого формування;
- правова політика здійснюється правовими методами;
- вона спирається на примус;
- є публічною;
- вирізняється нормативно-організаційними засадами;
- має різні рівні (міжнародний, загальнодержавний, регіональний, муніципальний, локальний).

Останнім часом у правовому полі України суттєво розширилася практика прийняття правових рішень на підставі не тільки тих чи інших формалізованих правових норм, а й виходячи з принципів верховенства права. У зв'язку з цим, виникає питання: як треба оцінювати таку практику? Як реалізацію правової політики, чи якимось інакше? Вбачається, що принцип верховенства права в політико-правовому житті України, зафіксований у ст. 8 Конституції України, яка закріплює основи правової політики України, однозначно визначає, що рішення, які приймаються на основі принципу верховенства права, належать саме до політико-правових, а не до якихось інших. Усі норми права повинні відповідати цьому принципу та не суперечити йому. На превеликий жаль, це буває далеко не завжди. Багато законів (зокрема кримінальних) містять у собі норми, які суперечать принципу верховенства права, що неодноразово фіксувалося на сторінках різних наукових публікацій.

Зміст правової політики в демократичній країні в ідеалі повинен зумовлюватися волею народу, від імені якого її реалізує держава в особі уповноважених органів. Однак, будемо відвертими, це в ідеалі. У світі не існувало й не існуватиме країни, у якій правова політика була б виразом волі та інтересів народу загалом. Добре, коли вона виражає інтереси абсолютної більшості народу країни, але завжди буде існувати відповідна частина народу, відповідні соціальні групи, воля яких

²⁸¹ Карбонье Ж. Юридическая социология / пер. и вступ. статья В. А. Туманова. Благовещенск, 1998. С. 43.

не відповідатиме правовій політиці держави. Це, звичайно, створює ситуацію внутрішнього конфлікту, який повинен вирішуватися за допомогою демократичних процедур. Гіршою є ситуація, коли правова політика держави вибудовується на підставі позиції меншості. Така ситуація частіше за все трапляється в країнах з тоталітарною формою правління. Не поринаючи в далеку історію, згадаємо лише Радянський Союз з його правовою політикою, побудованою на основі марксистсько-ленінсько-сталінського вчення, яке виражало інтереси невеликої частини суспільства – партійно-господарської номенклатури. І довгі роки, коли усі вже добре розуміли, що «марксизм як теорія себе вичерпав і нічого позитивного дати не може»²⁸², партійно-державне керівництво СРСР, продовжувало проводити правову політику, яка заганяла країну в безвихідь, у глухий кут.

Правова політика зосереджує свою увагу на виробленні ідей у сфері правового регулювання та охорони, які мають стратегічний характер для усієї правової системи держави на більш-менш віддалену перспективу. У контексті правового регулювання та охорони, що здійснюється окремими галузями права, ці функції здійснюють галузеві правові доктрини – конституційно-правова, цивільно-правова, кримінально-правова та ін.

О. В. Мінькович-Слободяник зазначає, що «найважливіша властивість правової політики – її державно-вольовий характер, владно-імперативний зміст. Вона тому й називається правовою, що ґрунтується на праві; здійснюється правовими методами; охоплює насамперед правову сферу діяльності; спирається, коли це необхідно, на примус; є публічною, офіційною; відрізняється нормативно-організаційними початками. У всіх випадках право постає базовим елементом цієї політики й основним джерелом її формування»²⁸³.

У юридичній літературі трапляються думки, що правовою буде лише та політика, яка спирається на право, але не обмежується правом²⁸⁴. І з цим варто погодитися. Тут треба згадати вислів відомого німецького правника Ріхарда Льонінга, який ще у XIX ст. у своїй праці «Про основу і природу права» писав: «Часто доводиться чути твердження, що з так званих вищих міркувань можна знехтувати формалізмом права, що формальний «юридичний непотріб» не повинен бути перешкодою для переслідування вищих цілей. І самі юристи, безумовно, винні в цьому, проголошуючи у своєму вченні гасла, що навіть суддя може в тих випадках, коли йому здається, що цього вимагають вищі інтере-

²⁸² Несесянц В. С. Философия права. М.: НОРМА; ИНФРА-М, 1997. С. 34.

²⁸³ Мінькович-Слободяник О. В. Цит. праця. С. 30.

²⁸⁴ Исаков Н. В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: дисс. ... д-ра. юрид наук. Ростов на Дону, 2004. С. 97, 98.

си, ігнорувати формальні приписи права, якщо вони суперечать цим цілям. Однак не можна помилятися: це применшення права і поготів має спричинити приниження правової науки»²⁸⁵.

Перед правовою політикою сучасної України стоїть низка важливих завдань, вирішення яких є визначальним для розбудови держави загалом. У загальних рисах вони можуть бути зведені до такого:

- упорядкувати інформацію щодо ідей, концепцій, теорій та ін., які утворюють ідеологічну основу як правової політики загалом, так і в розрізі окремих її сфер та галузей права;
- під час розробки вказаних ідеологій, врахувати ідеологічні підходи до національної правової політики та її складових з ідеологічними основами як відповідних напрямів міжнародної правової політики та імплементацію останніх у національну правову ідеологію в разі відсутності розбіжностей;
- розробити на ідеологічній основі концепцію правової політики України та концепції в окремих сферах та галузях права.

В основі правової політики завжди перебуває ідея, що визначає мету. Саме мета, яка за визначенням Єрінга «є творцем всього права, і немає правової норми, яка б не була зобов'язана своїм походженням бідь-якій цілі», яке згадувалось вище, є рушійною силою правової політики. Вона стає основою для вироблення стратегії і тактики її досягнення, які повинні отримати відповідне правове закріплення.

Визначення мети і планування її досягнення можливі після визначення низки параметрів, серед яких основними є:

- адекватність існуючій проблемі;
- чіткість визначення кінцевої мети;
- наявність ресурсного забезпечення;
- наявність матеріально-організаційного забезпечення.

Наукою сформульовані погляди щодо системи критеріїв які повинні пред'являтися до правової політики. Ними є:

- адекватність обраних засобів обраній меті;
- достатність і різноманітність;
- очевидність причиново-наслідкового зв'язку застосування суб'єктами правової політики певних засобів у своїй діяльності щодо досягнення мети і наслідків, що настали;
- оптимальність (швидкість, економічність, доступність) законодавчого закріплення;
- сучасність.

²⁸⁵ Рихард Лєнинг. Об основе и природе права. М.: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, 1909. С. 7.

Структура правової політики широка й різноманітна, утворена з багатьох компонентів. Серед них: стратегія та щоденна практика законотворчості; принципи й механізми правового регулювання; конституційне будівництво; судово-правова й адміністративна реформи; пошук оптимальних форм парламентаризму й закріплення плебісцитних традицій; вироблення досконалих ліній взаємодії різних гілок влади та ефективних механізмів протидії між ними; удосконалення виборчого права та інших кодифікованих галузей права; зміцнення законності, правопорядку і дисципліни, врешті, державності²⁸⁶.

Досягнення мети розробки та реалізації правової політики перебуває в основі визначення її ефективності. Питання ефективності правової політики, права загалом, його окремих інститутів та норм неодноразово було предметом наукових пошуків. Водночас розуміння ефективності було різним у різних дослідників.

Класичним є її визначення через співвідношення поставленої мети та ступеня її досягнення. Це співвідношення достатньо глибоко розроблено праксеологією – наукою про людську діяльність, що здійснюється за допомогою соціологічних методів дослідження²⁸⁷.

Загальне поняття ефективності може бути визначено як те, що «приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект»²⁸⁸.

Стосовно розуміння цього показника для правової політики, то можна стверджувати, що її (ефективність) треба розуміти як *досягнення найбільшого із запланованих під час формулювання закону наслідків*. Такої думки дотримується багато науковців, що зверталися до аналізу цього питання²⁸⁹. Ефективність правової політики є на сьогодні актуальною насамперед з позицій соціального управління. Правова

²⁸⁶ Панов М., Герасіна А. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 34.

²⁸⁷ Праксеологія (від грец. πράξις – дія та грец. λογία) – мова, вчення, галузь досліджень, що вивчає людську діяльність, зокрема в аспекті її ефективності. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Праксеологія> (дата звернення: 19.05.2020).

²⁸⁸ Новий глумачний словник української мови. К.: АКОНІГ, 2004. Т. 1–4. С. 653.

²⁸⁹ Див. напр.: Бірченко Ю. І. Визначення поняття ефективності правових норм. Наукові записки. Том 19. Спеціальний випуск. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c449798b-fb89-4873-a484-6e68a7285fa2/content>; Рибікова Г. В., Колесник М. М. Основні підходи до оцінки ефективності правових норм. URL: <https://dSPACE.nau.edu.ua/bitstream/NAU/pdf>; Самошенко І. С., Никитинский В. П. О понятии эффективности правовых норм. *Ученые записки ВНИИСЗ*. М., 1969. Вып. 18; Самошенко І. С., Никитинский В. И. Изучение эффективности действующего законодательства. *Советское государство и право*. 1969. № 8; Самошенко І. С., Венгерова А. Б., Никитинский В. И. К изучению эффективности действующего законодательства. *Правоведение*. 1971. № 4; Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самошенко І. С., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм. М., 1980; Шаргородской М. Д. Система наказаний и их эффективность. *Советское государство право*. 1986. № 11; Злобин Г. А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии. *Вопросы предупреждения преступности*. 1965. Вып. 1. С. 60.

держава передбачає домінування права в державі як регулятора суспільної поведінки, провідну форму державного управління, за якої всі правові інститути являють собою інструменти, за допомогою яких забезпечується нормальне функціонування суспільного організму. Водночас варто мати на увазі, що, на відміну від управління механічними системами, де існує ланцюг на рівні елементарної зв'язки «наказ – виконання», управління в соціальному середовищі є явищем набагато складнішим і вимагає прийняття управлінських рішень на підставі виробленої і науково обґрунтованої політичної доктрини.

Як зазначалося вище, правова політика є базою для прийняття управлінських рішень у сфері охорони найважливіших для суспільства відносин, благ, цінностей та інтересів. Вирішення її задач свідчить про високий рівень ефективності. Зрозуміло, що чим більшим є рівень вирішення задач, тим вищою є і ефективність правової політики. В. М. Кудрявцев справедливо зазначає: «Службова роль права звелась би до нуля, якщо б воно не було ефективним у своїх конкретних проявах: у разі поновлення порушених інтересів, у разі покарання правопорушника та його виправлення, у разі попередження небажаних явищ та ін. Вивчення цих явищ, як неважко зрозуміти, неможливо здійснювати в межах самого права, оскільки ефективність його виражається в кінцевому підсумку, саме у впливі на неправові явища, на фактичні відносини людей»²⁹⁰.

Ефективність правової політики насамперед базується на ефективності закону та залежить від ефективності його норм та інститутів. Як справедливо зазначає у зв'язку з цим О. М. Костенко: «Однією із найшкідливіших правових ілюзій є досить поширене уявлення, начебто закон, вступивши в силу, здатен діяти сам собою. З цього робиться помилковий висновок: якщо закон не діє або діє не так, як він мав би діяти, то цей закон поганий»²⁹¹. Однак розглядати ефективність правової політики як просту суму ефективності окремих правових норм та інститутів було б невідповідним. Вона визначається дією всього комплексу правового регулювання. Законодавство України являє собою *систему, яка підкоряється законам системності*, і тому ефективність правової політики є властивістю системи загалом. Треба погодитися з Ф. Н. Фаткуліним, який вказує, що ефективність – це «внутрішня властивість самих правових норм, їх «здібність» здійснювати сприятливий вплив на

²⁹⁰ Кудрявцев В. Н., Келина С. Г. О принципах советского уголовного права. *Проблемы советской уголовной политики*. Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1985. С. 59.

²⁹¹ Костенко О. Кримінальний кодекс і доктрина. *Право України*. 2004. № 7. С. 43.

об'єкт у заданому напрямі»²⁹². Однак необхідно ще раз підкреслити, що зводити ефективність політики до простої суми ефективності окремих норм й інститутів було б помилковим, хоча базою, із зрозумілих причин, виступає ефективність конкретної правової норми.

Правова політика спрямована насамперед на вирішення глобальних завдань правового регулювання та охорони. Вона базується на комплексному підході, в якому кожному зі складових елементів притаманна відповідна роль. Ефективність кожного з них зумовлена ефективністю інших. Водночас не треба забувати про вплив на ефективність правової політики правозастосовної практики, правосвідомості суспільства, загального рівня розвитку законодавства.

Низка авторів²⁹³, розглядаючи проблему ефективності норми, поділяють її на суму ефективності її складових елементів (гіпотези, диспозиції та санкції). Не заперечуючи значення кожного з цих елементів для ефективності норми загалом, треба зазначити, що такий підхід не може бути визнаний відповідним. Тому варто повною мірою погодитись із позицією В. І. Нікітінського та І. С. Самощенко, які у зв'язку із цим зазначають: «Безперечно, що індивідуалізація якостей різних структурних елементів правових норм має велике пізнавальне і практичне значення. Такий підхід сприяє виявленню причин недостатньої ефективності правових норм і прийняттю науково обґрунтованих рішень, спрямованих на вдосконалення законодавства. ... Однак первинним елементом діючої правової матерії є сама правова норма. Правова норма володіє специфічними особливостями, які дозволяють використовувати право як цілеспрямований регулятор суспільних відносин. Власне правові норми загалом, а не їх структурні елементи, переслідують конкретні соціальні цілі, за ступенем досягнення яких можна судити про ефективність дії правових рішень. У підсумку «поза правовими нормами» їх структурні елементи взагалі діяти не можуть»²⁹⁴.

Кримінально-правова норма являє собою своєрідний «атом» правової системи, що має свою внутрішню систему, і як неможливо говорити про атом шляхом характеристик тільки його окремих складових (протонів, електронів та ін.), а треба здійснювати аналіз системи загалом, так і аналізувати норму права варто шляхом системного аналізу всіх її складових елементів.

²⁹² Фаткулин Ф. Н., Челюскин А. Д. Социальная ценность правовых норм. Казань, 1977. С. 180.

²⁹³ Там само. С. 180.

²⁹⁴ Эффективность правовых норм. М.: Юридическая литература, 1980. С. 25.

Ефективність кримінально-правової політики повинна визначатися на підставі тих конкретних цілей, які сформульовані під час її розробки. Звичайно, що її ефективність загалом залежить від ефективності окремих її напрямів, а останніх – від ефективності норм та інститутів. Це абсолютно зрозуміло, оскільки ефективність систем вищого рівня завжди перебуває в залежності від ефективності підсистем її утворюючих. Для розуміння їх взаємообумовленості можна використати термінологію, що застосовується в теорії інформатики, яка такі взаємозв'язки визначає як *неадитивну складність*, тобто цілісність, якість якої не можна зводити до суми якостей елементів, що її утворюють. Вона являє собою відповідне співвідношення між соціальними цілями, які були намічені як наслідок реалізації правової політики та фактичним результатом, який було досягнуто під час її реалізації.

Ефективність правової політики як крупної системи і кримінально-правової політики, зокрема, не може бути визначена шляхом замірів емпіричними методами. Вона може бути визначена на підставі суспільно-історичної практики як загальна тенденція розвитку. Водночас неефективність окремих напрямів і більш дрібних елементів може не відобразитися на ефективності системи загалом.

Ефективність правової політики визначається рівнем досягнення поставлених перед нею задач, адекватністю між запланованим та досягнутим. Вона також може бути визначена на підставі фіксації досягнення максимального (найбільшого) можливого результату. У зв'язку із цим, для визначення ефективності необхідно визначитись із системою цілей, які ставляться як перед правовою політикою загалом, так і перед її окремими складовими.

Цілі політики (у цілому) можуть бути диференційовані на:

- матеріальні;
- юридичні.

Матеріальні цілі стосуються суспільних відносин у неправовій сфері та можуть мати економічний, ідеологічний та інший характер. Можливі різноманітні комбінації вказаних цілей.

Виходячи з мети дослідження, насамперед цікавитиме другий аспект проблеми.

Зрозуміло, що основна, генеральна ціль – підвищення рівня правового регулювання та охорони в країні.

Для досягнення відповідної мети повинні бути вироблені відповідні засоби. Як зазначав Гегель, «мета пов'язує себе через засіб з

об'єктивністю»²⁹⁵. Засобами правової в цілому і кримінально-правової політики насамперед виступають законодавство та правозастосовна практика.

Визначення її ефективності повинно базуватися на оціночних критеріях досягнення визначених цілей. У зв'язку із цим це повинно здійснюватися на рівневій основі:

- макрорівні (в масштабах всієї країни);
- мікрорівні (в масштабах відповідної територіальної одиниці).

На макрорівні, в масштабах всієї країни, ефективність правової політики завжди визначається, виходячи насамперед із досягнення мети підвищення рівня правового регулювання та охорони в країні загалом.

На мікрорівні оцінка правової політики пов'язана насамперед з правозастосовною діяльністю. Єдність законодавства не може визначати різний рівень її ефективності в різних регіонах країни, який об'єктивно існує.

У зв'язку із цим, необхідно говорити не тільки про ефективність правової політики, але і про її *неефективність* або навіть *дефектність*²⁹⁶.

Неефективною треба визнавати таку правову політику, дія якої в питанні наближення до запланованої мети дорівнює нулю. Це така правова політика, яка фактично існуючи, «працюючи», діє «вхолосту», безрезультатно, безнаслідково. Водночас може бути зафіксовано й парадоксальне явище, коли накреслені цілі правової політики досягнуті, але за рахунок дії інших соціальних (політичних, економічних, ідеологічних та ін.) факторів. Це має місце в тих випадках, коли наслідок не перебуває у причиново-наслідковому зв'язку із правовою політикою, а залежить від дії інших факторів. Так, зниження рівня злочинів у сфері господарських відносин може відбуватися завдяки змінам в економіці (наприклад, зростання випуску відповідного рівня продукції може зумовити зниження

²⁹⁵ Гегель. Наука Логіки. М., 1978. Т. III. С. 196.

²⁹⁶ Щодо терміна «антиефективна», то в науці висловлена думка стосовно існування «негативної ефективності», ефективності зі знаком «мінус» або «антиефективності» в праві. Водночас зазначені терміни вживаються їх авторами у випадках, коли юридична ефективність норми не наближає, а, навпаки, віддаляє від досягнення наміченої соціальної мети. Це може виникати внаслідок істотних прорахунків допущених в процесі правотворчості (помилка в потребі правового регулювання або охорони, помилка в засобах, обраних для здійснення правового регулювання або охорони, помилка в методах здійснення правореалізації та т. ін.). Як вбачається, вживання термінів «негативна ефективність» або «антиефективність» є невідповідним. Слід підтримати позицію тих вчених, які вважають, що обсяг категорії «ефективність» не включає негативного значення. У подібних випадках вважається більш вдалим термін «дефектність».

рівня контрабанди ідентичних товарів з-за кордону), зміни в законодавчому регулюванні (наприклад, в регулюванні системи оподаткування) – зниження рівня ухилень від сплати податків та ін.

Правова політика може бути й дефектною, тобто такою, яка призводить до настання (посилення дії) тих наслідків, які повинні були бути ліквідовані (або рівень яких повинен був бути зниженим) внаслідок її реалізації, чим віддаляє від наміченої мети. Класичним прикладом антиефективності кримінально-правової політики може вважатися Постанова ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 р., якою було заборонено проведення абортів і встановлена кримінальна відповідальність за самоаборт. На перших порах ця норма була ефективною, оскільки позитивно вплинула на рівень народжуваності в країні, однак в найближчий час було зафіксовано різке зростання підпільних абортів, які супроводжувалися настанням тяжких наслідків у вигляді спричинення тяжкого пошкодження здоров'я або навіть настання смерті жінок, що абортувалися. Ця обставина стала підставою для зміни кримінально-правової політики в цьому питанні. Подібне можна сказати також про Указ ПВР УРСР від 24 грудня 1981 р., яким КК УРСР було доповнено ст. 224¹ «Незаконне навчання карате». Реалізація цього нормативного акта призвела до того, що з легальної ця діяльність перетворилася на нелегальну, а все, що є нелегальним, є злочинним. Таким способом тисячі учнів секцій та клубів потрапили фактично в злочинне середовище, стали прощарком, з якого рекрутували свої сили злочинні формування в другій половині 80-х, на початку 90-х рр. Ці негативні наслідки непередбаченої кримінально-правової політики стали підставою для скасування цієї норми 7 липня 1992 р.

Ефективність правової політики тісно пов'язана з її корисністю. Ф. Енгельс, зокрема, зауважував, що дії можуть мати відому бажану мету, однак її наслідки, що витікають з цих дій, можуть бути зовсім небажаними. А якщо спочатку вони, здається, і відповідають бажаній меті, то в кінцевому вони можуть привести зовсім не до тих наслідків, які були бажані²⁹⁷. Часто «сила» цих вторинних наслідків може бути настільки великою, що вона перекреслює значення первинних, запланованих. У зв'язку із цим, треба звернутися до праксеології, яка розділяє ефективність і корисність (вигідність) як різні якості дії. Практиологія розуміє під корисністю співвідношення намічених наслідків і наслідків побічних, які виникли поза передбаченням діючого суб'єкта.

²⁹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. К жилищному вопросу. Соч. Т. 18. М., 1961. С. 306.

Як наслідок можуть скластися декілька варіантів співвідношення ефективності й корисності (таблиця 5):

Таблиця 5

Ефективність	Корисність	Оцінка
100%	100%	високоєфективна соціально корисна
100%	50%	високоєфективна соціально малокорисна
100%	0%	високоєфективна соціально нейтральна
50%	100%	малоефективна соціально корисна
0%	100%	неєфективна соціально корисна
0%	0%	неєфективна соціально нейтральна
віддаляє від наміченої мети	0%	дефектна соціально нейтральна
0%	віддаляє від наміченої мети	неєфективна соціально шкідлива
віддаляє від наміченої мети	віддаляє від наміченої мети	дефектна соціально шкідлива

Розглядати питання ефективності правової політики неможливо у відриві від питання про її економічність.

Визначаючи поняття економічності, треба повністю погодитися з Я. Зеленівським, який вказує, що «діяльність є економічною, якщо відношення корисного наслідку до витрат більше одиниці; вона нейтральна як з погляду економічності, так і з погляду вигідності, якщо це відношення дорівнює одиниці; діяльність неекономічна, якщо відношення, про яке йдеться, менше одиниці»²⁹⁸.

Для правової політики, як складової соціальної політики, питання економічності має далеко не останнє значення. Адже використання відомої формули: «мета виправдовує засоби» не може бути визнана відповідною для соціального управління в демократичній правовій державі. Може скластися ситуація, коли витрачені для досягнення мети засоби внаслідок неекономічності зведуть нанівець всі досягнення. Водночас і планування правової політики виключно з врахуванням її відповідності засадам економічності

²⁹⁸ Зеленевский Я. Организация трудовых коллективов. Введение в теорию организации управления. М.: Прогресс, 1971. С. 129.

не завжди може визнаватись відповідним. Матеріальні витрати не повинні заслоняти вищі соціальні цілі. Так, в період дискусії відносно збереження в кримінальному законодавстві виключної міри покарання – смертної кари, в тезах прибічників її збереження досить часто це аргументувалося необхідністю значних витрат на створення відповідних установ для утримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, витратами на їх утримання та ін. Однак ці доводи розбивалися об реальну неконституційність цього виду покарання (яка чітко і однозначно була зафіксована у відомому рішенні Конституційного Суду України), об доводи тих, хто вказував на неможливість виправити судову помилку, що і привело, в сукупності, до визнання цього виду покарання таким, що не відповідає Конституції України, і його скасування²⁹⁹.

Саме тому економічність не повинна однозначно визначати правову політику. Її планування виключно з позицій економічності може заслонити мету. Мета може бути економічно не вигідною, проте вигідною соціально. Економічність повинна насамперед прийматися до уваги під час вибору *засобів* досягнення мети.

Принцип раціональної суспільної діяльності полягає в досягненні максимальних позитивних наслідків за мінімальних витрат. Основним критерієм такої оцінки є, з одного боку, соціальна цінність, корисність отриманого результату, а з другого – фактичний розмір витрат, здійснених для його досягнення.

Показник ефективності правової політики може бути визначений за допомогою такої формули:

$$E = \frac{P - П}{B}$$

де:

E – показник ефективності правової політики;

P – результат, який був досягнутий внаслідок її здійснення;

П – попередній стан, який підлягав зміні внаслідок реалізації правової політики;

B – витрати на досягнення результату.

²⁹⁹ У випадках винесення вироку з призначенням покарання у виді смертної кари, за даними відомого письменника А. Пріставкіна, помилка дорівнювала щонайменше 10%. Якщо брати до уваги, що за період 1991-1999 років в Україні було страчено 612 осіб, то показник судово-слідчої помилки дорівнював 61 особі, яка була страчена в наслідок помилки. URL: <https://www.google.com/search> (дата звернення 09.012.2025)

Вказана формула дає можливість розробити загальну методіку визначення ефективності правової політики як загалом, так і в розрізі її складових. В її основі повинні знаходитися статистичні дані щодо вказаних показників. Варто зазначити, що ефективність повинна визначатися як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих регіонів, оскільки і злочинність, і правозастосовна практика суттєво різняться в різних регіонах країни. Ефективність буде тим вища, чим більша буде різниця між досягнутим та попереднім результатом за мінімізації витрат. Звичайно, що для визначення ефективності потрібні тривалі дослідження з аналізом значного масиву даних. На жаль, таких досліджень в нашій країні не здійснюється. У більшості випадків задовольняються збором елементарної статистичної звітності без зіставлення отриманих показників, без поглибленого аналізу тенденцій. Звичайно, що не всі показники піддаються врахуванню. Так, дуже важко визначити рівень витрат. Цей показник включає в себе витрати і на законотворчу діяльність, і на правозастосовну діяльність, і на попередження порушень законів та ін. (і це лише дані, які перебувають на поверхні). Звичайно, що методика встановлення ефективності правової політики вимагає глибоких наукових досліджень, розробки математичного апарату, приватних методик, що виходить за межі цієї роботи.

Ефективність правової політики залежить від всієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних умов, в яких вона реалізується. Це пов'язано з тим, що вона діє не в «порожнині», а в суспільстві, яке пронизано безліччю суспільних відносин. Характер взаємозв'язків правової політики з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які, у підсумку, і визначають її ефективність.

Усі ці умови можуть бути диференційовані залежно від сфери їх дії на:

- суспільно-політичні;
- суспільно-економічні;
- ідеологічні.

З погляду суспільно-політичної, правова політика буде ефективною тоді, коли вона буде відповідати соціальній структурі суспільства та існуючій системі суспільних відносин. Особливо яскраво такі невідповідності проявляються в переломні моменти історії. Прикладом можуть стати події недалекого минулого, коли зі здобуттям незалежності й переходом України на шлях побудови ринкової економіки, правова політика соціалізму в питаннях боротьби з приватнопідприємницькою діяльністю вступила в протиріччя з новими суспільними відносинами. Законодавець в більшості спромігся

своєчасно відкоригувати цю проблему шляхом декриміналізації таких діянь, як приватнопідприємницька діяльність, комерційне посередництво та ін. Однак здійснене не може бути оцінено повністю позитивно, оскільки ще тривалий час (до прийняття КК України 2001 р.) кримінально-правова політика була спрямована, зокрема, на боротьбу зі спекуляцією, яка є одним з видів підприємницької діяльності, а не злочином.

У системі соціально-політичних умов ефективності правової політики може бути виділений як елемент підсистеми комплекс організаційних умов, які пов'язані із системою правотворчих органів, структурою правоохоронних органів країни, органів судової влади, інших державних правозастосовних органів. Правова політика не може розглядатись у відриві від тих механізмів, які її утворюють, а в підсумку реалізують. Від цієї системи суттєво залежить якість нормативних актів, які визначаються правовою політикою, правозастосовна діяльність, яка значною мірою визначає практичний аспект її реалізації. Ще один аспект, пов'язаний із організаційною підсистемою, полягає в технічному рівні нормативно-правових актів. Невідпрацьованість, технічна недосконалість нормативно-правового акта часто стає перепорою для його реалізації, може суттєво загальмувати, і навіть змінити, напрям правової політики.

Соціально-економічна сфера, визначаючи напрями реалізації правової політики, одночасно визначає і матеріальні можливості для її здійснення.

Ідеологічна сфера, якій тривалий час надавалась увага виключно з позицій відповідності правової політики панівній в СРСР марксистсько-ленінській ідеології, насправді повинна мати абсолютно інше забарвлення й інші орієнтири. Насамперед правова політика повинна відповідати соціально-психологічним особливостям української нації, її соціально-правовій психології, про що вже більш детально йшлося вище. На це звертав увагу родоначальник психологічної теорії права А. Петражицький, який вважав, що джерелом права є душа народу. Тривалий час в СРСР на це питання взагалі не зверталась увага і воно підмінялося відомою тезою про єдність «нової історичної спільноти людей – радянського народу». На ефективність кримінально-правової політики будуть впливати також особливості політичної та правової культури різних прошарків суспільства, соціальних груп населення, рівень їх правової свідомості.

У зв'язку із цим треба повністю підтримати думку О. М. Яковлева, який підкреслював, що дія «...законодавства тим ефективніша,

чим більше вона враховує соціально-психологічні категорії правової суспільної свідомості»³⁰⁰.

Висловлена позиція жодним чином не приводить до висновку про необхідність «пристосування» правової політики до ідеологічних поглядів та соціально-правової психології відсталोї частини суспільства. Навпаки, правова політика повинна бути орієнтована на прогресивні елементи, бути загальним орієнтиром поведінки.

І останній момент, який визначає ефективність правової політики, пов'язаний із дотриманням режиму законності під час застосування правових норм. Порушення закону дискредитують правову політику, зводять нанівець можливості досягнення наміченої мети. На жаль, з цим питанням в Україні ще не наведено належного порядку, що суттєво ускладнює досягнення визначених цілей національної правової політики, суттєво знижує її ефективність.

Для подальшого аналізу проблеми ідеології кримінально-правової політики необхідно проаналізувати питання про співвідношення ідеології політики у тій чи іншій правовій сфері та ідеології галузі права у цілому. Як вже зазначалося, це питання не було предметом аналізу в сучасній науковій літературі.

Вихідним моментом у цьому питанні повинно бути розуміння нетотожності «політики» і «права». Не повторюючи розуміння поняття правової політики, наведемо для зіставлення сучасне розуміння поняття «право», яке дає найновіше науково-довідкове видання «Велика українська юридична енциклопедія», яка зазначає: «Право – сукупність норм, які уможливають існування суспільства шляхом визначення меж свободи, відображених у правах та юридичних обов'язках суб'єктів суспільних відносин, реалізація яких підтримується державою»³⁰¹. Виходячи із розуміння цих явищ, можна достатньо образно зазначити, що різниця в їх ідеології полягає у тому, що ідеологія правової політики являє собою «дух права», а ідеологія закону «дух закону». Як справедливо підкреслює В. О. Навроцький, «поки що в українській літературі поняття кримінального права та кримінального законодавства зазвичай ототожнюються – говорячи про кримінальне право, автори характеризують кримінальне законодавство, вказують на його акти та ознаки»³⁰². Водночас автор цитує думку з цього питання, яку висловив у свій час М. Й. Коржанський, вона полягає у тому, що:

³⁰⁰ Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. М.: Юрлит, 1971. С. 216.

³⁰¹ Цит.: Велика українська юридична енциклопедія. Т. 3. С. 441.

³⁰² Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: співвідношення понять. *Право України*. 2011. № 9. С. 21.

- ототожнення права і закону – характерна ознака тоталітарної держави, у якій визнавалося, що особа має лише ті права і в тому обсязі, які дарує їй держава;
- уже римські юристи розрізняли *jus* – право та *lex* – закон;
- право існує окремо, незалежно від закону, і є первинним суспільним феноменом щодо закону, який є похідним від права;
- закон не створює права, причому не тільки несправедливий закон, а й будь-який. Право – це природне явище. У законі право набуває лише державно-офіційної форми;
- право існувало вже тоді, коли закону ще не існувало;
- сутністю права є не воля панівного класу (як це визначено у творі класиків марксизму «Маніфест комуністичної партії»), а суспільні уявлення про справедливість та прагнення до неї³⁰³.

О. М. Костенко підкреслює, що серед представників вітчизняної (зазначимо, що не тільки вітчизняної – П. Ф.) науки точиться боротьба довкола питання про те, що є першоджерелом права – «буква» чи «дух»? У зв'язку із цим він зазначає, що «... сьогодні в Україні перемагає позитивістська правова ідеологія, згідно з якою «буква» визнається першоджерелом права. Відповідно до цього, «буква» закону відривається від його «духу» і перетворюється на інструмент для зловживань. За допомогою «букви» закону, відірваної від його «духу», можна позитивістські тлумачити текст закону, маніпулювати ним як завгодно, обґрунтовувати що завгодно: наприклад, що чорне це біле. І все це буде мати видимість «буквеної», тобто формальної законності»³⁰⁴.

Ідеологія правової політики фактично стосується права. Її співвідношення із ідеологією закону, з погляду філософії, фактично являє собою співвідношення сутності і явища, необхідного і випадкового, можливого і дійсного³⁰⁵.

Ідеологія кримінально-правової політики (кримінально-політична ідеологія) є явищем об'єктивної дійсності, яке забезпечує формування такої політики кримінального закону, яка, в ідеалі, відповідає інтересам усього суспільства в питаннях забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів. Вона є фундаментом формування кримінально-правового поля в країні та впливає на правове поле країни загалом. Вона являє собою самостійний

³⁰³ Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: курс лекцій. К., 1996. С. 15.

³⁰⁴ Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции). *Кримінальний кодекс України – 10 років очікуван*: Тези. Збірник праць. Львів, 2011. С. 216–217.

³⁰⁵ Навроцький В. О. Цит. праця. С. 21.

політико-правовий феномен, що виконує функцію визначення ролі кримінального закону в нормуванні поведінки членів суспільства, в їх підпорядкуванні загальноновизнаним цінностям та інтересам.

Кримінально-правова ідеологія (ідеологія кримінального закону) – це комплекс концептуальних, скоординованих, систематизованих кримінально-правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, положень, мотивів, уявлень, принципів, що перебувають між собою у відповідному співвідношенні та мають на меті формування бажаного для суспільства кримінального законодавства й практики його застосування, формування в суспільній правосвідомості позитивної оцінки кримінально-правової боротьби зі злочинністю, обґрунтованих вимог до їх вдосконалення.

Фактично вона являє собою фундамент, на основі якого формується кримінально-правовий режим регулювання та забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, визначає правотворчу діяльність в галузі кримінального законодавства.

Кримінально-політична ідеологія є базою для кримінально-правової ідеології, яка виступає фундаментом її формування.

Ідеологія кримінально-правової політики не може мати загальнообов'язкового характеру, не може визнаватися на нормативному рівні пріоритетною. Вона повинна завжди бути відкритою для критики, бути дискусійною, динамічною.

Умовами існування кримінально-політичної ідеології виступають її:

- конституційна основа, підтримання нею позитивного права;
- відповідність національним традиціям, національному кримінально-правовому менталітету, національним цінностям, суспільній правосвідомості;
- базування на ідейно-концептуальному та морально-етичному підґрунті;
- наявність засобів та ресурсів правотворчості;
- наявність бази кримінального законодавства як відправної та визначальної³⁰⁶.

Ідеологія кримінально-правової політики повинна відбивати «дух» кримінального права, коли позитивний кримінальний закон базується на законах природного права. Як стисло, але надзвичайно глибоко зазначає О. М. Костенко: «Що є право? Це засіб протидії будь-якому свавіллю за допомогою позитивного законодавства, що втілює закони природного права»³⁰⁷.

³⁰⁶ За основу взята Цит. праця Недюхи Н. П. С. 86.

³⁰⁷ Oleksandr Kostenko. Рух за відродження ПРИРОДНОГО ПРАВА. Мережа Фейсбук. 08.06.2020 (дата звернення: 10.06.2020).

Кримінально-політичну ідеологію треба оцінювати з погляду її фіксації (*de jure*) та існування в суспільстві (*de facto*), коли в першому варіанті вона, будучи ідеологією панівних верств (класів, соціальних груп), підтримується і пропагується на офіційному, державному рівні, а у другому – являє собою ідеологію класів і соціальних груп, що не перебувають при владі (і, можливо, більшості суспільства). Водночас традиційно вважається, що ідеологія останніх є прогресивнішою, ніж офіційна. З цим можна погодитися далеко не в усіх випадках. Історії відомі ситуації, коли саме ідеологія (і не тільки кримінально-правової політики, а й взагалі) тих верств, що перебувають при владі, була прогресивнішою, ніж ідеологія навіть переважної маси суспільства.

Складовими кримінально-політичної ідеології виступають: *правовий ідеал, кримінально-правова доктрина та принципи*. Графічно це має такий вигляд (схема 12):

Схема 12

Водночас кримінально-правовий ідеал та принципи кримінально-правової політики являють собою відповідні символи, які повинні досліджуватися на підставі семіотики як знаки й знакові системи.

Визначаючи кримінально-правовий ідеал, ми повинні виходити із загального розуміння поняття «ідеал», яким є «вища цінність, досконалий стан того або іншого явища; ... вища абсолютна істина, довершений взірець...»³⁰⁸. Кримінально-політичний ідеал являє собою фундамент кримінально-політичної ідеології, є її теоретичним обґрунтуванням і співвідноситься з нею як частина із цілим.

Щодо доктрини кримінально-правової політики, то її аналіз здійснювався вище, а принципи будуть розглянуті в наступному розділі.

Зараз лише поставимо достатньо риторичне питання: що є первинним – доктрина чи ідеологія?

Вбачається, що ідеологія передує створенню кримінально-правової доктрини і, у підсумку, стає її складовою, і у подальшому, будучи більш мобільною, здійснює суттєвий вплив на її вдосконалення. Водночас варто погодитися з Ю. Ю. Коломієць, яка зазначає, що «у деяких випадках кримінально-правова доктрина може бути вище ідеології»³⁰⁹. Така ситуація пояснюється наявністю зворотного зв'язку із цими явищами, їх відповідною взаємообумовленістю і взаємовпливом.

Вивчення ідеології кримінально-правової політики повинно здійснюватися на підставі мультиметодового підходу з позицій історії, соціальної філософії, теорії держави й права, соціальної та правової психології тощо. Це дозволяє використати міждисциплінарні знання для вирішення поставлених задач.

Одночасно її дослідження повинно здійснюватися й у парадигмальному вимірі як:

- система кримінально-правових ідей, поглядів, теорій, концепцій, що відбивають кримінально-правову правосвідомість окремих класів, соціальних груп, членів партій, громадських об'єднань;
- єдина структура, що покликана забезпечувати існування та розвиток громадянського суспільства в Україні;
- елемент правової культури суспільства (соціокультурний аспект).

Підходи до розуміння та аналізу з погляду системності та структурності розглянуті вище. Зупинимось коротко на підходах до

³⁰⁸ URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Ідеал_\(філософія\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Ідеал_(філософія)) (дата звернення: 10.06.2020).

³⁰⁹ Коломієць Ю. Ю. Цит. праця. С. 171.

аналізу правової культури та її впливу на ідеологію кримінально-правової політики.

Виходячи із розробок представників філософської науки, які аналізували питання політичної культури (Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, К. Маркс, К. Мангейм та ін.), можна зробити висновок, що кримінально-політична культура являє собою систему кримінально-правових знань, оцінок, тверджень, цінностей, і способів діяльності, що реалізуються на їх основі. Кримінально-політична культура виробляє кримінально-правовий досвід, який також стає елементом її структури.

Показниками кримінально-політичної культури виступають: кримінально-правова компетентність, кримінально-правова цінність, кримінально-правова ідентифікація та довіра до кримінального закону³¹⁰.

Складовими елементами кримінально-політичної культури є:

- ставлення до кримінального закону (оцінка обґрунтованості його існування (як загалом, так і в розрізі окремих його інститутів та норм), своєчасності прийняття, охоплення ним усіх найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, збалансованості із соціальними запитами та ін.);
- ставлення до практики застосування (інтенсивність застосування, справедливість застосування);
- оцінка рівня виконання членами суспільства кримінально-правових приписів на підставі оцінки показників злочинності в країні;
- оцінка діяльності законодавчого органу з реагування на соціальні потреби кримінально-правового регламентування та кримінально-правової охорони.

Кримінально-політична культура формується упродовж усього процесу соціалізації особи, починаючи з родини, з дитячого садочка, коли дитину навчають азам правової поведінки. У подальшому вона продовжує формуватися у формальних колективах, в яких перебуває особа, через засоби масової інформації тощо. Звичайно, що в сучасних умовах чи не найбільший вплив на формування кримінально-політичної культури здійснюють саме соціальні мережі й електронні ЗМІ. Задля відвертості, треба визнати, що не завжди цей вплив є позитивним. Матеріали, які в них поширюються, часто є низькопробними неправдивими, такими, що пропагують насильство й жорстокість, формують не кримінально-політичну культуру, а, швидше, кримінальну антикультуру (субкультуру). Осо-

³¹⁰ Недоха М. П. Цит. праця. С.129.

бливо небезпечним є такий вплив на молодь у процесі формування особистості. Це прописні істини. Але сьогодні, коли відбувається фактичний перехід від одної суспільно-економічної формації до іншої, в умовах розвитку глобалізаційних процесів, в епоху ліквідації інформаційних кордонів, коли на молоду людину просто обрушується потік різноманітної інформації, у ситуації, коли роль формального колективу та його вплив на формування кримінально-правової культури зведений до мінімуму, говорити про нормальний процес її формування дуже важко. Звичайно, що на цей процес впливають й індивідуальні особливості особи, які пов'язані з її біологічними особливостями (віком, статтю, темпераментом, спадковістю та ін.), психологічними особливостями (станом емоційно-вольової сфери, пам'яттю, особливостями характеру та ін.), соціальними характеристиками (ціннісно-світоглядною сферою).

Мультифункціональність кримінально-політичної культури проявляється в тому, що вона володіє комплексом функцій, серед яких, з огляду на предмет нашого аналізу (не відкидаючи інших – ідентифікаційної, виховної, регулюючої, комунікативної та інтегруючої), треба виділити три – пізнавальну, орієнтаційну і соціалізаційну функцію, оскільки вони напряму пов'язані з формуванням кримінально-політичної ідеології.

Сформована кримінально-політична культура, впливаючи на формування кримінально-політичної та кримінально-правової правосвідомості, кримінально-політичної ідеології, формує і кримінально-політичний світогляд особистості. Звичайно, що кримінально-політична ідеологія не ідентична кримінально-правовому світогляду, оскільки ідеологія існує як на індивідуальному, так і на груповому й соціальному рівнях, а кримінально-політичний світогляд виключно на індивідуальному.

Сформована кримінально-політична культура своєю чергою впливає на формування кримінально-політичної ідеології, виступаючи як її фундамент, адже кримінально-політичні ідеї, теорії, концепції, те усе, що утворює кримінально-політичну ідеологію, виходять з кримінально-правової культури. Вони детермінуються нею, визначають основні підходи і параметри.

З позицій дослідження кримінально-політичної ідеології, необхідно виділяти ідеологію кримінально-правової політики (ідеологія політики кримінального права) і ідеологію політики кримінального закону (кримінально-правову) ідеологію. Останню в нас ще визначають кримінально-правовою ідеологією, що не може бути визнано відповідним.

Ідеологія кримінально-правової політики (ідеологія політики кримінального права), являє собою основу на національній правовій ідеології науково обґрунтовану систему ідей, уявлень, підходів до розуміння злочинного, караності за злочин, загальної стратегії боротьби зі злочинністю методами кримінального права та практики застосування кримінального закону.

Ідеологія кримінального закону (самого закону, а не права, виходячи із підтриманої вище думки В. О. Навроцького) являє собою засновану на ідеології кримінально-правової політики систему науково обґрунтованих ідей, теорій, концепцій, програм щодо нормативного регулювання та охорони суспільних відносин, благ цінностей та інтересів методами кримінального закону.

Основні риси, які відрізняють ідеологію політики кримінального права від ідеології політики кримінального закону, полягає в такому (таблиця 6).

Таблиця 6

Ідеологія політики кримінального права (кримінально-політична ідеологія)	Ідеологія політики кримінального закону (кримінально-правова ідеологія)
являє собою комплекс відповідних ідей, теорій, поглядів та ін., які на рівні концептуальних позицій формують розуміння підстав кримінальної відповідальності, злочину, караності, поняття (де) криміналізації та інших понять такого рівня;	є комплексом відповідних ідей, теорій, поглядів та ін., які стосуються розуміння окремих інститутів кримінального закону, конкретних складів злочинів, структури та видів покарання та ін.;
є явищем стабільним яке залежить від соціально-економічної формації, зміна якої вимагає здійснення змін у його концептуальних засадах;	є явищем динамічним, схильним до змін під впливом сьогочасної зміни політичної та соціально-економічної ситуації;
ідеології політики кримінального права і закону не збігаються за своїми джерелами;	ідеології політики кримінального права і закону не збігаються за своїми джерелами;
принципи кримінально-правової політики й принципи кримінального закону (навіть за зовнішньої схожості їх назв), не збігаються за своїм глибинним змістом;	принципи кримінально-правової політики й принципи кримінального закону (навіть за зовнішньої схожості їх назв), не збігаються за своїм глибинним змістом;
між ідеологією кримінально-правової політики й ідеологією кримінального закону можливі (і, як правило, існують) суперечності, коли закон не відбиває політику;	між ідеологією кримінально-правової політики й ідеологією кримінального закону можливі (і, як правило, існують) суперечності, коли закон не відбиває політику;

принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, адресований політиці кримінального права, а не політиці кримінального закону. Водночас може виникнути ситуація, за якої закон буде неправовим³¹¹;

ідеологія кримінально-правової політики є ширшою порівняно з ідеологією кримінального закону, оскільки в її рівневу характеристику входить правореалізаційний рівень, який охоплює правовиконання і правореалізацію, що не притаманно ідеології кримінального закону;

на рівні наукового пізнання в основі кримінально-політичної ідеології та кримінально-правової ідеології перебувають різні теорії, які є абсолютно не ідентичними за своїм змістом.

Ідеологія політики кримінального права, будучи достатньо віддаленою від реального кримінального закону, страждає відповідною декларативністю, від якої треба максимально позбавлятися. Вбачається, що основними напрямками подолання декларативності мають стати:

- посилення її впливу на правову доктрину, а від неї послідовно на ідеологію кримінального закону, концепцію розвитку кримінального законодавства, а, в підсумку, на кримінальний закон;
- посилення впливу на правозастосовну практику.

Графічно цей процес розвитку кримінально-правової політики від зародження ідеології до створення закону може бути зображений у такий спосіб (схема 13):

Схема 13

³¹¹ Як приклад, так звані славнозвісні «Закони від 16 січня» 2014 р. Водночас згадуються слова видатного політичного діяча Шарля Моріса Тайлерана «Закони можна гвалтувати, вони не кричать!».

Характеризуючи кримінально-правову ідеологію, В. К. Грищук зазначає, що «як елемент кримінально-правової реальності – правосвідомості демократичного суспільства (кримінально-політична ідеологія – П. Ф.) являє собою систему наукових концепцій, поглядів, принципів, ідей, соціальних установок. Кримінально-правова ідеологія є (повинна бути) змістовно-смісловим, нормативно-ціннісним елементом, основою, серцевиною антропологізації кримінально-правової політики держави, соціальної системи протидії злочинності й забезпечення правопорядку»³¹².

Підсумовуючи, треба зазначити, що в ідеалі кримінально-правова політика являє собою стратегію розвитку кримінального закону, його фундамент.

---

³¹² Грищук В. К. Философско-правовая парадигма ответственности человека: монография. Хмельницкий: Хмельницкий университет управления и права, 2015. С. 559–560.

На початку ХХІ століття в Україні питання політики у сфері боротьби зі злочинністю та її складових: кримінально-правової, кримінальної процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політики практично не досліджувались, а якщо їм і приділялась увага, то, на жаль, лише фрагментарно в контексті інших правових досліджень у сферах відповідних наук. Лише окремі науковці у своїх статтях і виступах робили спроби проаналізувати її окремі аспекти³¹⁴. Взагалі, в Україні склалася парадоксальна ситуація, яка була пов'язана із дискусією між провідними науковцями країни, фахівцями в галузі наук кримінально-правового циклу з приводу існування такого виду політики взагалі³¹⁵. І це притому, що це поняття давно і фундаментально утвердилось у науці. Водночас не треба забувати, що її фундатором у науці в Російській імперії був видатний саме український вчений М. П. Чубинський. Цьому питанню були присвячені десятки досліджень як науковцями дореволюційної доби, так і науковцями СРСР ХХ сторіччя, особливо у перші роки існування СРСР і починаючи з 80-х років минулого сторіччя. Проблеми кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю, кримінально-правової політики) викладалися з 80-х років ХХ ст. у ВНЗ країни, але виключно в системі навчальних закладів МВС СРСР, що було викликано існуванням у ті часи єдиної кафедри кримінальної політики в Академії МВС СРСР, яку створив і очолив у 1979 році професор Г. М. Міньковський.

Лише у 2004–2005 роках в Україні вийшли друком три перших монографічних дослідження³¹⁶, присвячених проблемам політики в кримінально-правовій сфері. Можна стверджувати, що саме з

³¹³ У розділі використані матеріали монографії «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми». К.: Атіка, 2005; статті «Політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика у системі наук». *Питання боротьби зі злочинністю*. 2016. Випуск 31. НАІПрНУ НДІ Вивчення проблем злочинності. С. 3–27.

³¹⁴ Див., наприклад: Борисов В. І. Засади формування та реалізації кримінальної політики держави за Конституцією України (виклад виступу). *Право України*. 1997. № 9. С. 18–23.

³¹⁵ Даньшин І. М., Зелінський А. Ф. Кримінальна політика: за і проти. *Право України*. 1992. № 8. С. 29–31.

³¹⁶ Див.: Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса, 2004. 132 с.; Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України. Монографія. К.: Атіка, 2005. 124 с.; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Монографія. К.: Атіка, 2005. 332 с.

їх виходом дослідження цієї проблеми в Україні почали активно розвиватись. На сьогодні за її тематикою успішно захищено низку докторських та кандидатських дисертацій, опубліковано сотні статей, постійно проводяться наукові конференції, присвячені тим чи іншим її проблемам. Аналіз публікацій дає підстави стверджувати, що останніми роками дослідження політичних проблем у сфері боротьби зі злочинністю вийшли на новий рівень – окрім, так би мовити, приватних її проблем, пов'язаних із її аналізом в контексті окремих інститутів та норм чинного кримінального законодавства, розгортаються фундаментальні дослідження її функцій, ідеологічних засад, досліджуються проблеми її забезпечення та ін.

Одночасно проблематика аналізованого виду політики активно здійснювалася і в інших країнах колишнього СРСР – їй також присвячені десятки монографій, тисячі статей, виступів та ін.

Аналіз наукової дискусії дає можливість зробити деякі висновки щодо предмета кримінально-правової політики, її місця в системі суспільних наук, кола завдань, які нею вирішуються та ін. Водночас автором переглянуті деякі його концептуальні погляди щодо окреслених питань, що, у принципі, вбачається науково коректним, адже застій в науці не призводить до позитивних наслідків.

Отже, перше – що мається на увазі під термінами «кримінальна політика», «політика у сфері боротьби зі злочинністю», «кримінально-правова політика» та іншими, однорідними визначеннями?

Не досліджуючи поглядів науковців, які були оприлюднені до 2005 року (вони докладно проаналізовані у нашій монографії «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми»), зупинимось на тих, які з'явилися в науковій літературі за останні десятиріччя.

Процитуємо деякі з них.

Науковці України:

Д. О. Балабанова: «Під кримінальною політикою розуміється поточна повсякденна діяльність органів державної влади та громадськості з організації й реалізації мір з протидії злочинності, а також законодавчо визначена й здійснювана державною владою генеральна лінія в кримінально-правовій сфері, тобто адекватні існуючим потребам у суспільстві основні напрями, пріоритети, найважливіші завдання, шляхи й засоби здійснення кримінально-правового регулювання (кримінально-правова політика). Зміст кримінальної політики значною мірою становить також здійснення комплексу соціально-економічних й ідеологічних заходів, покли-

каних впливати на причини злочинності й тим самим сприяти її зменшенню»³¹⁷.

М. П. Водько визначає кримінальну політику як стратегічну концепцію, яка формує головні напрями, принципи, мету і засоби протидії злочинності шляхом прийняття кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого та оперативного-розшукового законодавства, напрацюванню та реалізації засобів з виявлення, попередження і розслідування кримінальних правопорушень, розшуку злочинців, забезпечення справедливого покарання винних і виконання покарання³¹⁸.

О. В. Козаченко, О. М. Горга: «Ми підтримуємо позицію тих науковців, які пропонують кримінально-правову політику розуміти, як діяльність державних і недержавних (громадських) органів та організацій, яка спрямована на формування основних завдань, принципів, напрямів і цілей кримінально-правової діяльності щодо подолання злочинності, яка виражається в нормах кримінального права, практиці їх застосування, актах тлумачення кримінально-правових норм»³¹⁹.

К. Марисюк, В. Канцір: «Враховуючи наведені вище погляди провідних науковців, ми вважаємо за можливе запропонувати власну дефініцію поняття «кримінально-правова політика», а саме: «кримінально-правова політика – це цілеспрямована діяльність держави, спрямована на розроблення та реалізацію кримінально-правових засобів боротьби зі злочинністю»³²⁰.

В. К. Гришук визначає кримінально-правову політику як «вид державної політики, який здійснюється згідно з Конституцією України і чинним законодавством на науковій основі та являє собою сукупність методів протистояння злочинності та має за мету забезпечення законності й правопорядку, розбудову суверенної і незалежної демократичної, соціальної і правової держави, громадянського суспільства в Україні»³²¹.

³¹⁷ Балобанова Д. О. Теорія криміналізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. С. 9.

³¹⁸ Водько М. П. Цит. праця. С. 147.

³¹⁹ Козаченко О. В., Горга О. М. Тенденції сучасної кримінально-правової політики щодо гуманізації кримінальної відповідальності (de lege lata, ferende). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 166.

³²⁰ Марисюк К., Канцір В. Деленалізація як метод кримінально-правової політики. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18324/22.pdf> (дата звернення: 10.06.2020).

³²¹ Кримінальне право України: загальна частина. Навчальний посібник. Хмельницький, 2005. С. 7. **Кримінальна**

О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк вважають, що кримінально-правова політика, будучи частиною державної політики, являє собою «напрямок діяльності спеціально-уповноважених органів, який стосується охорони прав і свобод людини та громадянина, суспільства і держави від суспільно небезпечних посягань шляхом застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили такі посягання, а також шляхом запобігання зазначеним посяганням за допомогою правового виховання й заходів профілактики індивідуального й спеціально-кримінологічного характеру»³²².

О. В. Острогляд зазначає, що кримінально-правова політика – це «частина внутрішньої політики держави, основоположна складова державної політики протидії злочинності, напрям діяльності держави у сфері охорони найбільш важливих для особи, суспільства й держави благ, законних інтересів і суспільних відносин від злочинних посягань, що виражається у визначенні кола злочинних діянь і законодавчих ознак останніх і формування ідей і принципів положень, форм і методів кримінально-правової дії на злочинність з метою зменшення її негативного впливу на соціальні процеси»³²³.

Ю. А. Пономаренко розглядає кримінально-правову політику як «певний вид діяльності держави з протидії злочинності»³²⁴.

Одразу слід зазначити, що низка дослідників (В. К. Гришук, О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк, Ю. А. Пономаренко та деякі інші), визначаючи кримінально-правову політику, фактично говорять про політику у сфері боротьби зі злочинністю, складовою якої є кримінально-правова політика. Вони не виділяють особливості кримінально-правової політики, яка полягає в тому, що вона є складовою політики у сфері боротьби зі злочинністю, її системоутворюючим елементом, того, що кримінально-правова політика реалізується через визначення того, що є злочин, що є кримінальне покарання, які діяння треба вважати злочинними, їх перелік та ін.

³²² Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник / за ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВАПТЕ, 2014. С. 56.

³²³ Острогляд О. В. Основні положення кримінально-правової політики України та Кримінального права України (Загальна частина): навчальний посібник в схемах та визначеннях, практичні завдання. 2-ге вид., переробл. та допов. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. С. 8.

³²⁴ Пономаренко Ю. А. Кримінально-правова політика. В. кн.: *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи* / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. К.: ВАПТЕ, 2015. С. 183. У подальших свої працях автор більш детально розглянув питання змісту кримінально-правової політики здійснюючи детальну диференціацію. Пономаренко Ю. А. *Загальна теорія караності кримінальних правопорушень*: монографія / Ю. А. Пономаренко. Харків: Право, 2020. С. 325-354.

Особливо хотілося б прокоментувати думку Є. А. Стрельцова, який, на відміну від тих, хто, говорячи про кримінальну політику, мають на увазі політику у сфері боротьби зі злочинністю, говорить саме про кримінально-правову політику, але водночас включає в її обсяг і кримінальну процесуальну, і кримінально-виконавчу, і кримінологічну політики. Він, зокрема, зазначає, що «не потрібно «зв'язувати» державну кримінально-правову політику лише з нормами/статтями кримінального законодавства. Вже достатньо давно відомо, але ми про це постійно «забуваємо», що така політика реалізується не тільки завдяки наявності відповідного законодавства, а безпосередньо в процесі реалізації на практиці як спеціальних заходів (кримінально-правових, кримінологічних, кримінальних процесуальних, кримінально-виконавчих тощо), так і заходів соціального характеру (економічних, ідеологічних, соціальних, медичних та інших (О. А. Герцензон), що потребує відповідної діяльності органів та організацій, які реалізують ці заходи»³²⁵. З висловленою думкою аж ніяк не можна погодитись, адже автор «змішує» в один «котел» абсолютно різні складові політики у сфері боротьби зі злочинністю, кожна з яких має власний предмет, специфічну сферу правового регулювання. Одночасно до обсягу кримінально-правової політики автор включає заходи соціального характеру, які взагалі не мають правової складової, а належать, за кримінологічною класифікацією, до заходів загального попередження.

Окрему думку висловлює М. В. Шепітько, який розглядає кримінальну політику як «сферу наукових знань про причини та наслідки вчинення кримінального правопорушення, які спрямовані на стратегічну протидію цьому явищу засобами державного та громадського впливу через систему реформування кримінальної юстиції на віддалену перспективу»³²⁶. З подібним підходом погодитись неможливо. Автор визначає її як науку, позбавляючи активної ролі в справі формування кримінального законодавства. Одночасно сформульоване визначення швидше підходить до поняття кримінологічної (профілактичної) політики ніж до кримінально-правової чи до політики у сфері боротьби зі злочинністю в цілому.

Низка зарубіжних науковців традиційно позначає цей напрям державної політики терміном «кримінальна політика». Водночас за основу беруться погляди вчених, які брали участь у відновленні її досліджень у 70-90-х роках минулого століття (М. О. Беляєв,

³²⁵ Стрельцов Є. Кримінальне законодавство: «гільйотина» чи «масажний прилад» – пошук компромісу. *Юридичний вісник України*. 2020. № 48. С. 7.

³²⁶ Шепітько М. В. Кримінальна політика у сфері забезпечення діяльності органів правосуддя: монографія / М. В. Шепітько. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2021 С. 13-14.

В. О. Владіміров, П. С. Дагель, М. І. Загородніков, Ю. І. Ляпунов, О. Коробєєв, Г. М. Міньковський, П. М. Панченко, Е. Ф. Побегайло, В. П. Ревін та ін.), які розглядають її в широкому та вузькому сенсі залежно від змісту, який вкладався в це визначення. Якщо зіставити їх розуміння змісту кримінальної політики з тим, який підтримується більшістю представників української кримінально-правової науки, то можна провести такі паралелі.

Перша. Те, що розуміється зарубіжними вченими як кримінальна політика в широкому сенсі, в українській науці позначається як політика у сфері боротьби зі злочинністю.

Друга. Те, що позначається ними як кримінальна політика у вузькому сенсі, ми позначаємо саме терміном «кримінально-правова політика». Така диференціація поглядів є достатньо поверхневою і грубою. Але глибинний аналіз підходів вчених до розуміння змісту кримінально-правової політики не входить у предмет цього дослідження. Зупинимось лише на найбільш принципових позиціях щодо її розуміння. Правда, останнім часом серед зарубіжних науковців переважають ті, що розглядають кримінальну політику саме в широкому її сенсі.

Доцільно також зазначити, що кількість визначень поняття кримінальної політики в принципі дорівнює кількості публікацій присвячених цій проблемі. Саме з цих позицій, позицій широких зв'язків і опосередкування дослідженого предмета, зробив спробу проаналізувати поняття кримінально-правової політики Ю. А. Пономаренко³²⁷.

Перелік тих науковців і цитування їх визначень цього поняття, може бути продовжений до нескінченності.

Незважаючи на велику кількість підходів до розуміння кримінальної політики, кримінально-правової політики, залишаємося на проголошених раніше і підтверджуваних упродовж усього часу позиціях про необхідність окремого підходу та оцінки понять «політика у сфері боротьби зі злочинністю» та «кримінально-правова політика».

Виходячи із висловлених вище поглядів, зробимо спробу дати визначення кримінально-правової політики, якою є *заснована на національній ідеології система теорій, поглядів, ідей щодо розуміння злочинного, караності за злочин, визначення підходів до державно-правового реагування на злочин, нормативного регулювання та охорони суспільних відносин, благ, цінностей та інтересів нормами кримінального закону та їх реалізація в діяльності уповноважених суб'єктів, яка реалізується як особливий напрямок внутрішньої та зовнішньої політики держави.*

³²⁷ Пономаренко Ю. А. Цит. праця. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень. С. 325-348.

Кримінально-правову політику треба розглядати в широкому та вузькому змісті слова. Але не так, як робили це Г. М. Міньковський та А. А. Мітрофанов. У широкому змісті кримінально-правова політика повинна розглядатися, так би мовити, у загальному за її основними параметрами – загальними підходами до поняття злочину, підставами кримінальної відповідальності, покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання та ін. У вузькому змісті – у контексті цих питань стосовно окремих інститутів та норм кримінального права.

Кримінально-правова політика суттєво відрізняється від політики у сфері боротьби зі злочинністю. Остання являє собою комплексну систему теорій, поглядів, уявлень та ін. щодо боротьби зі злочинністю усією сукупністю наявних у суспільстві правових засобів і включає в себе кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та криминологічну (профілактичну) політики. Своєю чергою політика у сфері боротьби зі злочинністю є одним з напрямів внутрішньої та зовнішньої політики України, яка на підставі загальної стратегії боротьби зі злочинністю в сукупності із соціальною, економічною, демографічною та іншими видами політики, спрямована на зниження ризиків від вітчизняної та міжнародної злочинності. Кримінально-правова політика – це складова частина політики у сфері боротьби зі злочинністю, її системоутворюючий елемент. Вона визначає поняття злочину й коло діянь, які визнаються такими, що обумовлюють можливість «включення в роботу» інших складових елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Серед численних питань, які необхідно проаналізувати виділяється питання місця та ролі «політики у сфері боротьби зі злочинністю» та «кримінально-правової політики» в системі наук. Варто зазначити, що тривалий час зазначеному питанню практично не приділялося належної уваги. Таке становище спостерігається і в країнах колишнього СРСР. Лише окремі науковці приділяли йому увагу не піддаючи, однак, глибинній розробці³²⁸. Лише останнім

³²⁸ Останнім часом активно розробляє проблему функцій кримінально-правової політики І. В. Козич, який є, практично, єдиним науковцем, який досліджує цю проблему. Див., наприклад: Козич І. В. Принципи та функції як системоутворюючі елементи кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. № 44. С. 46–56; Козич І. В. Оптимізація законодавства про кримінальну відповідальність у контексті реалізації функцій кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. № 47. С. 162–169; Козич І. В. Кримінально-правова політика та функціонування політичної системи: філософсько-політологічні підходи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. № 49. С. 175–182; Козич І. В. Ефективне функціонування політичної системи кримінально-правової політики в умовах глобалізаційних процесів. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 73. С. 65–69. Ним успішно захищена дисертація на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук на тему «Функції кримінально-правової політики».

часом у наукових працях низки зарубіжних авторів питання про місце політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики в системі суспільних наук загалом, та юридичних наук зокрема, отримало деяку розробку, хоча продовжує залишатися далеко не вирішеним, незважаючи на його важливість для подальшої розробки їх теоретичних основ.

Як зазначалося, в Україні взагалі розвиток теорії зазначених видів політики відбувся лише в останні десятиріччя. Серед українських науковців висловлюються також погляди щодо недоречності використання для визначення цього виду політики держави терміна «боротьба» і пропонується використання інших термінів «протидія», «запобігання» та ін. Водночас така думка обґрунтовується тим, що у будь-якій боротьбі повинен бути переможець і переможений, об'єктивна реальність свідчить про те, що перемогти злочинність як соціальне явище загалом неможливо. Підтримуючи тих, хто продовжує використовувати термін «боротьба», зазначимо, що саме він визначає *активну, цілеспрямовану, науково обґрунтовану діяльність держави, спрямовану на подолання злочинності як негативного соціального явища*. Саме термін «боротьба» підкреслює активність цієї діяльності, тоді як інші визначення цього не роблять. До того ж, «Новий тлумачний словник української мови» визначає зміст цього терміна як: «2. Активне протистояння, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, течіями в суспільстві та ін., протистояння. 3. Діяльність, що має на меті подолати або знищити кого-, що-небудь»³²⁹. Саме подолання, знищення злочинності було, є і залишається основним завданням цього виду політики. І нехай воно є недосяжним і сьогодні, і в найближчій перспективі, воно таким залишиться.

Упродовж тривалого часу ми визначаємо цей вид політики як *політика у сфері боротьби зі злочинністю, який і буде використовуватись у подальшому*. Водночас політика у сфері боротьби зі злочинністю розуміється як *вироблена Українською державою на підставі національної правової ідеології генеральна лінія, що визначає основні напрями, цілі й засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, розробку й реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів, а також діяльність уповноважених органів з боротьби та профілактики злочинів, яка реалізується як один з напрямів внутрішньої та зовнішньої політики держави*.

³²⁹ Новий тлумачний словник української мови. Т. 1. К.: «Аконіт», 1998. С. 175.

Диференціація зазначених видів політики вимагає визначитись із місцем політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики у системі наук про право, у зв'язці «юридичні науки – наука політики у сфері боротьби зі злочинністю – наука кримінально-правової політики» дати відповідь на питання: «чи є кримінально-правова політика самостійною наукою, чи вона являє собою складовий елемент науки кримінального права?».

Видатний німецький вчений Франц фон Ліст у своїй класичній праці «Завдання кримінальної політики» розглядав її як самостійну гілку науки кримінального права, яка «може бути протиставлена кримінальному праву в тісному змісті, з одного боку, і кримінальній біології, а також кримінальній соціології – з другого боку». У зв'язку із цим він визначав кримінальну політику як «сукупність підстав, що спираються на наукове дослідження причин злочинності й дії, що вироблені покаранням, – підстав, погодившись з якими держава за допомогою покарання й споріднених йому інститутів повинна боротись із злочинністю»³³⁰. Як видно, вчений розумів «кримінальну політику» швидше як те, що ми сьогодні позначаємо як «політика у сфері боротьби зі злочинністю», оскільки включав до неї не тільки кримінально-правові заходи боротьби, а й «споріднені інститути». Проте для аналізу поставленого питання важливим для нас є не стільки оцінка Ф. фон Лістом змісту цієї політики, скільки визначення її як самостійної гілки науки кримінального права, тобто включення її в предмет кримінально-правової науки.

Засновник вітчизняної науки кримінальної політики, видатний український вчений М. П. Чубинський розглядав її виключно як складовий елемент кримінально-правової науки, вивчаючи її співвідношення з етіологією права, догматикою, соціологією, антропологією та іншими науками³³¹.

Характеризуючи на початку ХХ ст. науку кримінальної політики, видатний російський вчений С. К. Гогель зазначав, що, незважаючи на те, що погляди щодо її змісту та завдань на той час ще не повністю були вироблені, однак, за загальною оцінкою, вона є прикладною до догми кримінального права. Водночас він категорично заперечував такий підхід, оскільки він «заснований на неправильному погляді на завдання і зміст основної науки. У ролі такої основної науки жодним чином не може бути визнана догма кримінального права, яка і сама є не чим іншим, як прикладною

³³⁰ Франц фон Лист. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление. М.: ИНФРА-М, 2004. С. 7.

³³¹ Чубинский М. П. Курс уголовной политики. СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1912. С. 1–2.

наукою – систематизацією одного з видів боротьби зі злочинністю – репресії»³³². Аналізуючи місце кримінальної політики, яку, до речі, він також розумів її швидше як політику у сфері боротьби зі злочинністю, автор зазначав, що вимога визнання «політики» як самостійної науки взагалі була притаманна німецькій науці державного управління останньої чверті XIX ст. С. К. Гогель у зв'язку із цим аналізував праці В. І. Сергєєвіча «Завдання та метод державних наук», Фріца ван Калькера «Політика як наука» (1898 р.) та, за його словами, «одного з найвидатніших захисників політики як науки» Фр. Фон Гольцендорфа, автора книги «Основи політики» (1877 р.). Він погоджувався з поглядом останнього, який зазначав, що предметом науки політики повинно бути вивчення реалізації державних цілей і зазначав, що «черпаючи дані з основної науки, політика повинна бути путівником і наставником реальної політики у всіх її галузях».

Водночас С. К. Гогель підкреслював: «Догма кримінального права вся побудована за системою цивільного права, спадщина не явище, а лише юридичні форми цих явищ, забуває тому про дійсне життя, виявляється неспроможною для освітлення існуючої злочинності, її причин, звичайно, і заходів боротьби зі злочинністю. Зрозуміла тому потреба і тут в якійсь новій науці. Але чи може ця нова наука з'явитися в ролі додаткової до догми, з одного боку, і в ролі верховного укажчика у справі боротьби зі злочинністю – з іншого, як цього вимагають багато сучасних вчених?»³³³. Даючи негативні відповіді на обидва поставлені запитання, автор у подальшому, однак, визнавав за кримінальною політикою право здійснювати вплив на визначення шляхів і методів кримінально-правової боротьби зі злочинністю (застосування репресії) як основне завдання науки кримінальної політики.

А. А. Піонтковський, аналізуючи питання, яке розглядається, висловлював думку, що кримінально-правова політика (кримінальна політика) є галуззю кримінального права, а не самостійною наукою³³⁴.

Радянські вчені, розглядаючи питання кримінальної політики в другій чверті XX ст., концентрували свою увагу не на розкритті її місця в системі наук, а на механізмі її впливу на чинне кримінальне законодавство. Водночас вони, використовуючи термін «криміналь-

³³² Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. М.: ИНФРА-М, 2010. С. 3.

³³³ Там само. С. 4.

³³⁴ Пионтковский А. А. Наука уголовного права, её предмет, задачи, содержание и значение Ярославль: Типолитграфия Э. Г. Фальк, 1895. С. 11.

на політика», фактично мали на увазі те, що ми сьогодні позначаємо як «кримінально-правова політика», відділяючи її від науки кримінального права. Вони вважали, що її завданням є визначення шляхів вдосконалення кримінального законодавства як основного інструмента боротьби зі злочинністю³³⁵. Так, зокрема О. Я. Естрін зазначав, що «основні питання кримінальної політики – питання про цілі кримінальної репресії, про критерії та методи визначення роду й міри репресії кожному конкретному засудженому...»³³⁶. Вбачається, що автор виводив кримінальну політику (а точніше кримінально-правову політику) за межі науки кримінального права, розглядаючи її як самостійний науковий напрям.

У подальшому, у зв'язку з практичним припиненням дослідження проблем як і політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом, так і кримінально-правової політики, що було викликано відомими історичними процесами, питання, що аналізуються, у науковій літературі не розглядалися.

Лише наприкінці 50-х років ХХ ст. вони знов стають предметом дослідження вчених.

Так, М. О. Беляєв розглядав кримінальну політику як політику у сфері боротьби зі злочинністю, як самостійну діяльність держави, що «спрямована на боротьбу із суспільно небезпечними діяннями...», не отожднюючи її з кримінально-правовою наукою³³⁷.

О. А. Герцензон, схиляючись до розуміння кримінальної політики як політики у сфері боротьби зі злочинністю, включав до її обсягу не тільки спеціальні заходи [кримінально-правові, кримінально-процесуальні, кримінологічні, виправно-трудова (по-новому – кримінально-виконавчі), криміналістичні], але і заходи суто соціального характеру (економічні, ідеологічні, медичні та ін.)³³⁸.

П. С. Дагель, який підтримував ті ж погляди, що і О. А. Герцензон, писав: «радянська кримінальна політика – це політика КПРС і Радянської держави у сфері боротьби зі злочинністю. Вона визначає основні напрями, цілі та засоби боротьби зі злочинністю і виражається в партійних документах, нормах радянського права

³³⁵ Див., наприклад: Основы и задачи советской уголовной политики / под. ред. Е. Г. Ширвиндта. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1929; Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. М.: Государственное издательство «Советское законодательство», 1933.

³³⁶ Эстрин А. Я. Цит. праця. С. 3.

³³⁷ Беляев Н. А. Понятие советского исправительно-трудового права и основные принципы советской исправительно-трудоовой политики. *Вестник ЛГУ. Серия экономики, философии, права*. 1958. № 5. Вып. 1. С. 118–119.

³³⁸ Герцензон А. А. Уголовное право и социология. М.: Юридическая литература, 1970. С. 179.

та діяльності державних органів, громадських організацій і всіх трудящих, спеціально спрямованої на цю боротьбу»³³⁹.

В. А. Владимиров і Ю. І. Ляпунов зазначали, що «в аспекті свого об'єктивного прояву в соціальній та правовій дійсності кримінальна політика повинна розглядатися і як реальне втілення директивно-керівних ідей, установок і вимог ... у змісті й функціях кримінального, кримінально-процесуального та виправно-трудоного законодавства, у системі, силах і засобах органів кримінальної юстиції, а також у застосовуваних ними стратегії, тактиці, методах і професійно-технічних засобах і прийомах боротьби зі злочинністю»³⁴⁰.

Подібної думки дотримувались й інші дослідники, які фактично виводили кримінально-правову політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю) з правової сфери.³⁴¹

Однак В. М. Кудрявцев розглядав кримінальну політику виключно як кримінально-правову політику, визначаючи, що «під кримінальною політикою розуміється тільки та частина державної політики в галузі боротьби зі злочинністю, яка здійснюється засобами й методами кримінального права»³⁴².

Подібні погляди поділяють і зарубіжні науковці. Так, польський дослідник Януш Пискорський виносить кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю) за межі відповідних галузей права і зазначає, що «політика – це будь-яка діяльність, яка пов'язана із реалізацією влади», а кримінальна політика – «це політика (кримінальна – П. Ф.) в галузі створення права, яка охоплює процеси криміналізації та декриміналізації, а також норми (кримінального – П. Ф.) процесу та виконання (покарань – П. Ф.)»³⁴³.

І. А. Исмаїлов, взагалі відносить кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю) за межі наук правового циклу й розглядає її як кримінальну політологію, частину політичних наук. Він, зокрема, зазначає, що здійснений аналіз «дозволяє зробити висновок про наявність і необхідність організаційного оформлення в самостійну наукову сферу суспільствознавства кримінальної політології як науки, покликаній вивчати властивості, зв'язки й

³³⁹ Дагель П. С. Значение 26 съезда КПСС для советской уголовной политики. *Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью*. Иркутск, 1983. С. 16.

³⁴⁰ Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и её отражение в действующем законодательстве. М.: Юридическая литература, 1986. С. 7.

³⁴¹ Див. праці: М. І. Загородникова, М. О. Стручкова, Л. Д. Гаухмана, П. М. Панченко, О. І. Коробеева, О. В. Усса, Ю. В. Голика, С. С. Босхолова та ін.

³⁴² Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина. М.: Наука, 1982. С. 16.

³⁴³ Piskorski J. Polityka kryminalizacyjna Unii Europejskiej s Polski. W ks. *Unijna polityka karna w swietle polskiego prawa*. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2010. С. 17, 19.

відносини кримінальної політики як єдиної системи й поставляти: а) відповідним органам інформацію, спроможну слугувати основою для прийняття рішень про організацію, оптимальний режим функціонування та вдосконалення системи впливу на злочинність на певні періоди часу й на перспективу; б) галузевим наукам, що обслуговують окремі підсистеми боротьби зі злочинністю, інформацію, яка орієнтує їх на загальні завдання, стан, тенденції розвитку, принципи системи боротьби зі злочинністю як цілісності»³⁴⁴.

На відміну від останнього, П. М. Панченко вважав, що кримінальна політика (політика у сфері боротьби зі злочинністю) належить до науки правового управління, будучи її частиною³⁴⁵.

Зважаючи на відсутність у науці єдиного розуміння змісту кримінальної політики, належності її до тієї чи іншої сфери наукового пізнання, Г. М. Миньковський зазначив: «як би не іменувалися напрями діяльності держави і суспільства, пов'язані з боротьбою зі злочинністю, – йдеться про найважливіші складові частини внутрішньої політики, що забезпечує ефективне функціонування економічної, ідеологічної та соціальної політики»³⁴⁶.

Здійснений аналіз підходів до розуміння змісту політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики виявив, що мало хто з науковців розглядав питання про існування самостійних наук – *політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики та їх місце в системі суспільних та правових наук*.

В українській кримінально-правовій теорії поняття «*політика у сфері боротьби зі злочинністю*» і «*кримінально-правова політика*» здебільшого розглядаються як окремі феномени. Підхід до розуміння як політики у сфері боротьби зі злочинністю, так і кримінально-правової політики був висловлений вище. Водночас питання про наукову приналежність в українській науковій літературі не обговорювалося.

Вбачається, що в національній науці теж потрібно визначитися з оцінкою місця політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики в системі наук.

³⁴⁴ Исмаилов И. А. Преступность и уголовная политика. Баку: Азернешр, 1990. С. 128.

³⁴⁵ Панченко П. Н. Советская уголовная политика Томск: Изд-во Томского университета, 1988. С. 128–129.

³⁴⁶ Миньковский Г. М. Политология борьбы с преступностью (вместо предисловия). Исмаилов И. А. Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью). Баку, 1990. С. 7.

Для того, щоб підійти до відповіді на поставлене питання, доцільно насамперед проаналізувати підходи до розуміння феномену «наука» з погляду філософії та соціології.

Загальновідомо, що наука являє собою надзвичайно важливу сферу людської діяльності, яка покликана виробляти й теоретично систематизувати знання про об'єктивну дійсність.

Загальноприйнято виділяти три основні аспекти розуміння змісту поняття «наука»:

1. наука як різновид діяльності;
2. наука як відповідна система знань;
3. наука як соціальний інститут.

Перший аспект являє собою розуміння науки як впорядкованої системи знань про природу та суспільство, оцінку, характеристику процесів розвитку. Наука вивчає їх як відповідні об'єкти, що виникають, існують, функціонують та розвиваються за власними законами. Наука вивчає світ у його об'єктивному вимірі, а не в людській свідомості.

Другий аспект – системність наукового пізнання, яка являє собою відповідну систему знань, впорядкованих відповідно до тих чи інших обраних критеріїв, в основі яких перебувають теоретичні засади, які й об'єднують знання в цілісну органічну систему. Наука є дисциплінарно організованою системою, що складається з різноманітних галузей знання. Кожна з цих галузей, будучи самостійною, проте перебуває у зв'язку і взаємодії з усіма іншими, утворюючи в сукупності та єдності систему наук. Ця система є складною й самодостатньою. Для неї є характерним внутрішній розвиток, без якого вона стає мертвою, який, зокрема, забезпечується і за рахунок розвитку її складових – галузевих наук. Цей розвиток призводить до появи нових галузей знань як систем і підсистем з відповідними інтегративними зв'язками. Одночасно існують науки, які використовують у своєму арсеналі теоретичні засади, методи, що належать до конкретних галузей науки. У цьому варіанті треба говорити про *міжгалузеву науку*.

Третій аспект – соціальний. Як соціальний інститут наука являє собою відповідну сукупність учених і наукових колективів, що представляють різні за своїми теоретичними поглядами наукові школи, традиції, парадигми, дослідницькі програми, теорії, галузі науки, які не просто різні, а часто протилежні за своїми поглядами та цінностями.

Виходячи із сфери знань, здійснюється диференціація науки – на першому рівні: на природні й гуманітарні науки. У подальшо-

му ця диференціація поглиблюється в кожній із зазначених сфер у міру накопичення знань шляхом виділення з будь-якої науки більш вузьких, приватних сфер, які в міру поглиблення досліджень виокремлюються в самостійні науки, розширюючи й поглиблюючи диференціацію. Внутрішня будова будь-якої науки має власну структуру, яка включає в себе: філософсько-складові основи, відповідну існуючу «картину» явища, бачення її ідеального вигляду, аргументовані шляхи досягнення ідеалу.

Важливою характерологічною ознакою науки є наявність наукової теорії, яка передувє виникненню науки. Теорія являє собою найвищу форму пізнання, найвищий рівень синтезу наукових знань про відповідне явище. Теорія будується на конкретних знаннях, наповнена конкретним змістом. Вона являє собою найвищу форму знання, найвищий рівень синтезу наукових знань.

Кожна наука має свій власний предмет, який за своїм змістом не збігається з предметами інших наук.

Оцінюючи сучасний стан науки, треба зазначити, що вона є жорстко структурованою і внутрішньо організованою. Її утворюють різні галузі знань, які, будучи повністю самостійними, однак, взаємодіють між собою, утворюючи загалом те, що ми визначаємо як *систему наук*. Система наук за своєю природою є надзвичайно складним явищем, яке перебуває в постійному розвитку, що викликає появу нових галузей знань, і, як наслідок, появу нових галузей науки, які своєю чергою вступають в інтегративні зв'язки з існуючими науками, розвиваючи в такий спосіб усю систему наук. Цей процес є постійним.

Сучасна юридична наука загалом може бути визначена як сукупність знань про право. Водночас предмет кожної з наук, що входять до родового поняття «юридична наука», різниться один від одного. С. С. Алексєєв вважає, що предмет юридичної науки загалом може бути розглянутий у двох площинах: а) з погляду правового регулювання, який утворює право, як система юридичних норм та б) з огляду на зміст правового регулювання. Водночас до першої він включає суспільні відносини як предмет правового регулювання; нормативні юридичні акти, правовідносини, індивідуальні акти, правосвідомість та правову культуру; формування та дію права, ефективність правових норм. До другої – закономірності права, догму права, техніку юриспруденції³⁴⁷.

³⁴⁷ Алексєєв С. С. Проблемы теории права. Курс лекций: в 2 т. Т. 1. Свердловск: Сред. Ур. кн. изд-во, 1999. С. 17–33.

Систему юридичної науки, як відомо, утворюють загальнотеоретичні науки, галузеві науки, міжгалузеві науки, наука міжнародного права, наука порівняльного права та прикладні юридичні науки.

Різні елементи науки (загальнотеоретичні, галузеві, міжгалузеві та інші науки) не являють собою «річ у собі», активно взаємодіють, доповнюючи і розвиваючи одна одну. Це призводить до появи новітніх наук, які виникають у зв'язку із розвитком суспільних відносин на рівні нових галузей знань або викристалізуються завдяки накопиченню знань про відповідне явище.

Отже, вихідними моментами для визначення тієї чи іншої галузевої науки як самостійної треба вважати:

- наявність власної сфери об'єктивної дійсності, щодо якої здійснюється аналіз (предмет науки);
- наявність розробленої теорії;
- наявність власної внутрішньої структури.

До цього переліку вбачається необхідним додати ще одну характерологічну ознаку.

Визначивши *основні* характерологічні ознаки науки, спробуємо проаналізувати їх наявність (або відсутність) у політиці у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правовій політиці.

- наявність у навчальних планах вищих навчальних закладів навчальної дисципліни, відповідного курсу, присвяченого конкретній науці.

Однак перед спробою здійснення такого аналізу доцільно коротко зупинитись і на визначенні змісту феномену «політика», який є визначальним для аналізованих видів діяльності.

Політика являє собою надзвичайно складну сферу суспільних відносин, оскільки до її основних завдань належить управління суспільством. Водночас таке управління повинно здійснюватися з урахуванням суспільних інтересів різних соціальних груп, які часто є взаємовиключними. Цим терміном сьогодні позначають різні види керівництва та впливу, що здійснюються відносно відповідних суспільних явищ, суспільних відносин, відповідних регіонів (територій) або відповідними структурами чи службовими особами (наприклад, президентом країни) та ін. Отже, *політика є сферою діяльності, яка пов'язана із розподілом і здійсненням влади як усередині держави, так і в міждержавних відносинах, яка здійснюється в інтересах суспільства (в демократичних країнах), відповідної соціальної групи, що перебуває при владі, натовпу (при охлократії), окремої особи (у тоталітарних країнах)*. Метою політики є регулювання відносин між великими соціальними групами,

який заснований на законах, що спираються на політичну владу. Звичайно, що в демократичних країнах метою політики є досягнення безпеки суспільства.

Політика являє собою особливу, відмінну від інших державно-владну сферу суспільного життя, яка в цій же сфері реалізується.

У зв'язку із цим політику часто визначають як:

- визначення завдань у сфері державного управління та вироблення курсу, на базі якого приймаються державницькі рішення та визначаються заходи з їх реалізації;
- мистецтво управління державою та ін.

Як наука, політика вивчає умови та способи здійснення цілей держави. Як мистецтво – пристосування до цих цілей і користування способами для досягнення цілей держави.

Видатний політичний і державний діяч Німеччини Отто фон Бісмарк писав: «Політика – це мистецтво можливого, наука про відносність»³⁴⁸.

Виходячи із висловлених базових підходів, спробуємо визначитись з існуванням самостійних наук «політика у сфері боротьби зі злочинністю» та «кримінально-правова політика».

Для цього дамо відповіді на низку питань.

1. Чи має політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика власну сферу об'єктивної дійсності, щодо якої здійснюється управління?

Вбачається, що на це питання можна дати виключно ствердну відповідь. Як наука, *політика у сфері боротьби зі злочинністю вивчає умови та способи здійснення впливу на злочинність з метою досягнення позитивних змін у її показниках як шляхом розробки та застосування кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого законодавства, заходів спеціальної профілактики злочинності, інших правових механізмів, так і шляхом реалізації економічних, соціальних політичних програм.*

Кримінально-правова політика вивчає фундаментальні питання основ визнання діяння злочинним, способи і межі реагування держави на діяння, що визнаються злочинними, механізми реалізації кримінального закону та підвищення їх ефективності.

За схемою, запропонованою А. А. Алексєєвим, політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика перебувають у першій площині, що характеризує предмет юридичної науки.

Предмет політики у сфері боротьби зі злочинністю становлять:

³⁴⁸ Bismark. Werke. Vol. 1. P. 62 (September, 1953).

- основні принципи впливу на злочинність усіма наявними в державі засобами;
- визначення основних методів здійснення цього впливу;
- координація (узгодження) методів впливу на злочинність між складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- визначення найефективніших заходів впливу на злочинність;
- оптимізація діяльності органів кримінальної юстиції, суду, органів та установ, що здійснюють діяльність із запобігання злочинам; законодавче координування їх діяльності;

Предмет кримінально-правової політики становлять:

- основні принципи кримінально-правового впливу на злочинність;
- встановлення підстав визнання діянь суспільно шкідливими, злочинними (криміналізація) і виключення тих або інших діянь із числа злочинів (декриміналізація);
- встановлення принципів та меж караності суспільно шкідливих діянь (пеналізація і депеналізація);
- визначення альтернативних покаранню заходів кримінального характеру (заходів, що замінюють), а також заходів, які застосовуються разом із покаранням (заходів, що підкріплюють);
- тлумачення законодавства в галузі боротьби зі злочинністю з метою з'ясування й роз'яснення його точного значення;
- діяльність органів кримінальної юстиції та суду щодо застосування норм та інститутів кримінального закону, з'ясування їх ефективності;
- визначення шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (правове виховання).

Як наочно видно, предмет кримінально-правової політики за своїм змістом не збігається з предметом науки кримінального права, який визначає відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення і застосуванням за нього кримінальних покарань³⁴⁹.

Ще Ф. фон Ліст, визначаючи місце кримінально-правової політики у системі наук, зазначав: «кримінальна політика (кримінально-правова політика – *П. Ф.*) означає систематичне зібрання тих основних положень, відповідно до яких держава повинна вести боротьбу зі злочинністю за посередництва покарання й родинних йому встановлень». І далі: «До науки кримінального права, відпо-

³⁴⁹ Кримінальне право України: Загальна частина. Підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. С. 15.

відно до змісту цього вислову, входить, у будь-якому разі, тільки *правовий* розгляд злочину й покарання³⁵⁰. У будь-якому разі політика вивчає об'єктивні потреби держави, тоді як законодавство розробляє нормативний механізм задоволення цих потреб.

2. Який вид політики досліджувався науковцями? За останні десятиріччя в Україні та в інших країнах – республіках колишнього СРСР, здійснено низку досліджень, спрямованих на розробку як політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом, так і кримінально-правової політики зокрема. Однак якщо бути абсолютно об'єктивним, то варто зазначити, що у своїй більшості дослідники зосереджували увагу на кримінально-правовій політиці, ніж на політиці у сфері боротьби зі злочинністю загалом. Водночас перша досліджувалась як загалом, так і в розрізі окремих її напрямів. Дослідженню було піддано окремі її елементи – завдання, напрями, методи та ін. Накопичений теоретичний матеріал дозволив підійти до розробки *доктрини* кримінально-правової політики, що, без сумніву, є вінцем наукового пошуку. Усе це дає підстави стверджувати, що в нашій країні створена *теорія кримінально-правової політики як самостійний науково обґрунтований напрям*. Висловлена думка жодним чином не містить ствердження про закінчення теоретичних пошуків. Як і в кожній науці немає межі для дослідження. Особливо це стосується суспільних наук, які залежні від соціуму, що перебуває в постійному розвитку та видозміні. На жаль, цього не можна сказати відносно політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом, яка потребує продовження наукового пошуку, розробку власної теорії та доктрини.
3. Які аспекти, що характеризують ці види політики підлягали дослідженню? Як науці політики у сфері боротьби зі злочинністю, так і науці кримінально-правової політики притаманні власні внутрішні структури, які включають у себе: задачі цих видів політики, їх джерела, типи, принципи, історію розвитку, методи здійснення, ефективність, бачення законодавчих ініціатив у галузі боротьби зі злочинністю як загалом, так і кримінально-правовими методами. Вони й виступали як предмети дослідження науковців.
4. І останнє, що характеризує оформленість науки? Це, як значалося, наявність у програмах навчальних закладів спеціальних курсів з відповідних галузей науки.

³⁵⁰ Ф. фон Ліст. Цит. праця. С. 7, 8.

Перші курси кримінальної політики викладалися в навчальних закладах Російської імперії ще на початку ХХ століття. Буремні події, пов'язані із жовтневим переворотом 1917 р., є відомими подальшими процесами тоталітаризації політичного режиму в СРСР, що призвело до монополії спочатку однієї людини, а у подальшому – невеликої групи людей на право формування будь-якої політики, зокрема, у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правовою. Було призупинено як теоретичну розробку цих видів політики, так і виключено можливість їх викладання у вищих навчальних закладах.

Лише з середини 80-х років ХХ ст. в Академії МВС СРСР була створена профільна кафедра й почав викладатись курс соціології кримінального права. У 1979 році ця кафедра була реорганізована, як зазначалось, у кафедру кримінальної політики, яку очолив професор Г. М. Мінковський.

В Україні з кінця 80-х років ХХ ст. курс кримінальної політики викладався у Київській вищій школі МВС СРСР професором П. П. Михайленко. З 1985 року окремі теми викладались в курсі Кримінального права в Івано-Франківській спеціальній середній школі міліції МВС СРСР.

Окремими темами та курсами політика у сфері боротьби зі злочинністю викладається в низці вищих навчальних закладів як України, так і в країнах пострадянського простору. На кафедрі політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права (створена у 2022 році на базі кафедри кримінального права) Навчально-наукового юридичного інституту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника з 2008 р. для студентів, що готуються за освітньою програмою «магістр» викладаються курси «Політика у сфері боротьби зі злочинністю», «Кримінально-правова політика в системі політики у сфері боротьби зі злочинністю», «Кримінальна процесуальна політика», «Кримінально-виконавча політика» та «Кримінологічна політика».

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2020 року створена кафедра кримінально-правової політики та кримінального права, на якій викладатиметься відповідний навчальний курс.

Профільні кафедри кримінально-правової політики створені також в інших вищих навчальних закладах України. Слід зазначити, що в останні роки тенденція створення спеціалізованих кафедр кримінально-правової політики суттєво поширюється.

Це об'єктивно свідчить про фактичне відокремлення в системі юридичних наук самостійної науки кримінально-правової політи-

ки. Але вести мову про самостійність політики у сфері боротьби зі злочинністю здається зарано оскільки на сьогодні не сформовані повністю доктрини усіх її складових.

Функції кримінально-правової політики випливають з її ідеологічного підґрунтя.

Як відомо, з погляду соціології, функція являє собою роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи. З погляду системності, функція – це роль об'єкта в межах даної системи. Якщо говорити про кримінально-правову політику, найбільш просто було б пов'язати її функції із тими завданнями, що визначені у ст. 1 Кримінального кодексу України. Тоді б ішлося про функції забезпечення охорони прав і свобод людини, власності, громадського порядку, запобігання злочинам та ін. Однак ці функції притаманні не кримінально-правовій політиці, а кримінальному закону. Водночас система функцій кримінального закону як галузі будується на загальній системі функцій права, що є базовою для всіх галузей права. На це, зокрема, звертає увагу В. С. Ковальський, який зазначає: «Систему функцій права правомірно розглядати як похідну від системи права. І на цій підставі можна виділити чотири види функцій права, що утворюють систему: 1) загальноправові функції (властиві всім галузям права); 2) міжгалузеві функції (властиві двом чи більше, але не всім галузям права); 3) галузеві функції (властиві одній галузі права); 4) функції правових інститутів і норм права (властиві конкретному інституту або нормам (групі норм) права)»³⁵¹. Водночас вбачається, що зведення функцій кримінально-правової політики до функцій кримінального закону є антинауковим і не розкриватиме змісту і завдань саме функцій кримінально-правової політики.

Представники політологічної науки, розкриваючи зміст поняття функцій у політиці, зокрема зазначають: «Політика як складне соціальне явище виконує в суспільстві багато функцій. Найважливішими з них є: управлінська, прогностична, мобілізаційно-організаційна, інтеграційна, ідеологічна, інноваційна, виховна. За допомогою цих функцій політика забезпечує цілісність суспільної системи, стабільність і громадський порядок, її керованість, нормальне функціонування владних структур, допомагає вирішувати протиріччя, що виникають на базі боротьби інтересів, спрямовувати цю боротьбу в цивілізоване русло. Але політика як соціальне явище не залишається незмінною. Зберігаючи свої фундаментальні основи,

³⁵¹ Ковальський В. С. Охоронна функція права: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 29.

вона ускладнюється, значення її ефективності та відповідальності постійно зростає»³⁵².

Система функцій кримінально-правової політики є похідною від системи функцій правової політики держави загалом і системи функцій політики у сфері боротьби зі злочинністю зокрема. Функції правової політики держави, політики у сфері боротьби зі злочинністю і кримінально-правової політики співвідносяться як категорії «загального», «спеціального» і «особливого».

До функцій правової політики держави з позицій завдання, створення загального базису функціонування правової системи держави, загалом належать:

- організаційна функція (забезпечує єдність правової політики між різними сферами – приватноправовою політикою, політикою у сфері боротьби зі злочинністю, екологічно-правовою політикою тощо);
- синтезациjno-регулятивна функція (забезпечує основи єдності обсягів, методів, принципів, механізмів правового регулювання);
- охоронна функція (забезпечує єдність підходів до охорони суспільних відносин, прав, благ та інтересів юридичних і фізичних осіб);
- превентивна функція (спрямована на недопущення порушення правових приписів);
- виховна функція (спрямована на виховання поваги до права).

На базі функцій правової політики держави розробляються міжгалузеві правові політики (зокрема, політика у сфері боротьби зі злочинністю), яким притаманні власні функції. До них, зокрема, належать:

- 1) консолідаційна функція (забезпечення єдності підходів кримінально-правової, кримінальної процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик);
- 2) доктринально-концептуальна функція (забезпечення єдності політики у сфері боротьби зі злочинністю на підставі розробки єдиної доктрини та концепції боротьби зі злочинністю як загалом, так і в розрізі окремих її складових);
- 3) аналітична функція (забезпечення наявності вихідних даних для розробки доктрини і концепції боротьби зі злочинністю);

³⁵² Політика как объект и предмет политологии: лекция. URL: <http://political-science.ru/?p=27> (дата звернення: 26.05.2020).

4) координаційна функція (забезпечення єдності нормативного регулювання боротьби зі злочинністю);

5) міждержавна функція (забезпечення єдності політики у сфері боротьби зі злочинністю в Україні з політикою у сфері боротьби зі злочинністю, яка здійснюється світовим співтовариством);

6) виховна функція (забезпечення розуміння політики у сфері боротьби зі злочинністю громадянами та виконання ними норм галузей права, що входять до так званого кримінального блоку).

І. В. Козич, який безпосередньо досліджує функції кримінально-правової політики на монографічному рівні, пропонує таку її структуру³⁵³, яку автор розглядає, виходячи з того, які функції притаманні їй «на вході» і «на виході».

Схематично система функцій кримінально-правової політики може бути представлена так (схема 14):

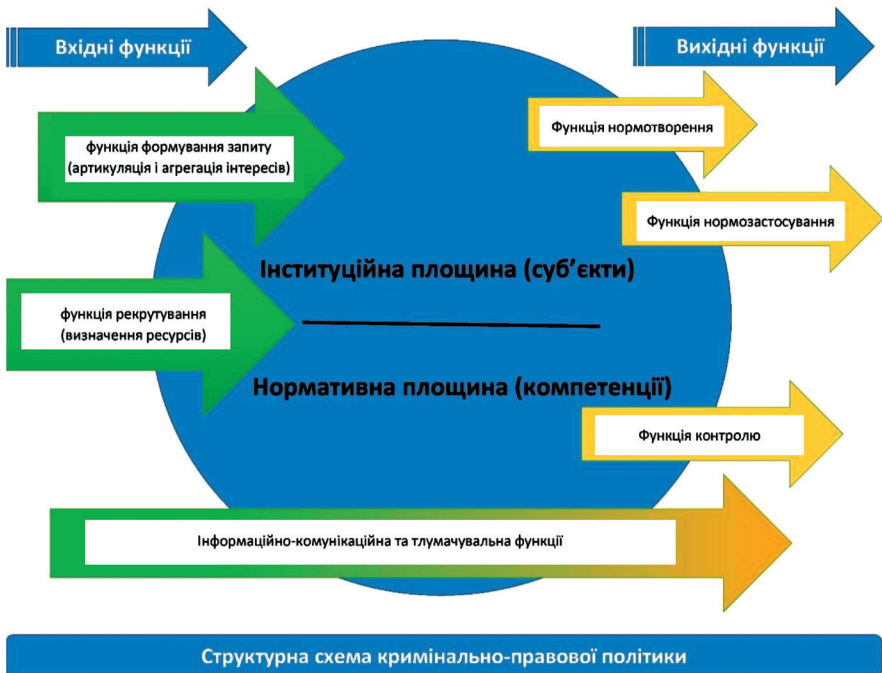

Схема 14

³⁵³ Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. С. 83–97.

«На вході» системи функцій він виділяє такі *формуючі* функції кримінально-правової політики: *функцію формування запиту* та *функцію визначення ресурсів*.

«На виході» системи – *нормотворчу функцію, нормозастосовну функцію* та *контрольну функцію*.

Одночасно він виділяє дві сервісні функції, які «супроводжують» кримінально-правову політику від моменту виникнення запиту на криміналізацію до декриміналізації відповідного виду поведінки. До сервісних функцій автор відносить *тлумачувальну та інформаційно-комунікаційну функції*.

Вбачається, що до них належать:

1. визначення загальних параметрів підстав визнання діяння злочинним;
2. визначення кола інтересів суспільства та соціальних груп, щодо яких існує потреба в здійсненні регулювання та охорони кримінальним законом;
3. формування оптимального обсягу діянь, які необхідно визнавати злочинними з метою уникнення як зайвої, так і недостатньої криміналізації;
4. раціоналізація механізмів забезпечення кримінально-правового захисту, подолання існуючих суперечностей, спрямування законодавця на пошук зважених рішень;
5. раціоналізація та інтенсифікація застосування закону про кримінальну відповідальність із метою досягнення максимальної ефективності та забезпечення єдності правозастосування;
6. визначення загальних засад та видів кримінально-правового реагування на порушення кримінального закону;
7. забезпечення наступності та інноваційності у підходах до кримінально-правового регулювання та забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів;
8. узгодження забезпечення основ єдності боротьби зі злочинністю з іншими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю;
9. забезпечення єдності кримінально-правової охорони міжнародними підходами до цього питання.

Вирішення цих завдань перебуває у компетенції відповідних суб'єктів кримінально-правової політики, до яких, як відомо, належать:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України;
- Конституційний Суд України;
- Верховний Суд

Це достатньо відомий перелік, який, у принципі, не викликав заперечень серед дослідників цього питання. Однак вбачається, що, з огляду на аналіз впливу ідеології на кримінально-правову політику, він є неповним. З нього «випали» насамперед науковці, які у своїх теоретичних розробках саме формулюють ті ідеї, концепції, погляди та ін. що у підсумку складають основу кримінального закону. Випали з нього і політичні та громадські діячі, політичні партії та громадські організації, які сповідують відповідні ідеї, програми, концепції, є основою кримінально-правової політики. Усе це ставить питання про джерела впливу на формування окремих рівнів кримінально-правової політики. Вбачається, що вони є такими (таблиця 7):

Таблиця 7

Рівень кримінально-правової політики	Джерела ідеологічного впливу на формування рівня кримінально-правової політики
Доктринальний	Науковці (юристи, політологи, соціологи, економісти тощо), лідери політичних партій та громадських об'єднань, програмні документи політичних партій та громадських об'єднань
Концептуальний	Науковці, законодавці, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України, Конституційний Суд України, Генеральний прокурор України
Законодавчий	Верховна Рада України, Президент України, Конституційний Суд України
Правореалізаційний	Верховний Суд, Конституційний Суд України

Звичайно, що запропонована схема достатньо умовна – вона побудована на принципі прямого (безпосереднього) зв'язку суб'єкта та відповідного рівня кримінально-правової політики і не враховує непрямий (опосередкований) зв'язок між суб'єктами і рівнями кримінально-правової політики. Адже ніхто не буде заперечувати наявність впливу наукових ідей, поглядів, концепцій та ін., які розроблені науковцями, на законодавців чи суддів відповідного судового органу. Окрім того, при усіх центральних органах кримінальної юстиції, при Голові Верховної Ради України, Конститу-

ційному Суді України, Верховному Суді, Генеральному прокурорі України та ін. створені науково-консультаційні ради, до роботи в яких залучені відомі правники криміналісти, погляди яких використовуються в практичній діяльності (під час ухвалення рішень) і тим самим отримують, практично, загальнообов'язковий характер. Те саме можна сказати і про вплив тих чи інших політичних ідей. І хоча система органів кримінальної юстиції та суду позапартійна, усі живуть в об'єктивному світі і не позбавлені впливу ідеології.

Концептуальність кримінально-правової політики визначається тими засадами, на яких вона розробляється та реалізується³⁵⁴.

Політика, для того, щоб виправдати своє призначення, повинна бути принциповою, мати систему керівних ідей – систему певних принципів. Це важливо і з огляду на аналіз ідеології політики, адже саме в принципах вона знаходить свій прояв, своє фактичне закріплення.

Принциповість кримінально-правової політики – така її якість, завдяки якій вона отримує стабільність, стійкість, стрункість, і в повному обсязі розкриває свій зміст. Зрозуміти кримінально-правову політику без знання принципів, що її формують, неможливо – принципи в концентрованому вигляді виражають ідеологію політики. Рівною мірою нереальна і реалізація кримінально-правової політики поза й крім системи її принципів: багато в чому вона втілюється в життя саме через принципи, закріплені в праві.

Значення принципів кримінально-правової політики як для її сформованості як науки, так і для її реалізації, полягає і в тому, що сам процес законотворчої діяльності повинен переломитися крізь призму її ідеології, а звідси крізь систему принципів. Перш ніж об'єктуватися зовні у формі закону, відповідні підходи до вдосконалення методу кримінально-правової охорони та регулювання повинні оформитися «як політичні установки й вимоги...»³⁵⁵. Ефективність кримінально-правової норми багато в чому визначається ступенем врахування в процесі законотворчості принципів кримінально-правової політики. Їх значення полягає і в тому, що вони виступають регулятором правозастосовної діяльності. Практика, орієнтуючись на них, здійснює її не тільки у строгій відповідності до букви закону, але й у згоді з ідеологією кримінально-правової політики. Керівні засади тут слугують відповідним «гарантом» правильності, безпомилковості застосування правових приписів. Помічено також, що

³⁵⁴ Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью. *Проблемы социологии уголовного права*. М., 1984. С. 37–43.

³⁵⁵ Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве. М.: Юридическая литература, 1979. С. 59.

ефективність реалізації кримінально-правової політики загалом, і кримінального законодавства зокрема, неабиякою мірою залежить від правильного розуміння громадянами основних принципів, що лежать в їх основі. Результати численних досліджень показують, що у сфері масової правосвідомості за дотримання правових приписів набагато більше значення має засвоєння кримінально-правових принципів, ніж знання конкретних норм³⁵⁶.

Слід повністю погодитися із В. Д. Філімоновим, який, аналізуючи роль принципів для кримінального права, зазначає, що їхня роль «полягає у тому, щоб слугувати опосередковуючою і зв'язуючою ланкою між кримінологічною діяльністю і всією сукупністю правових норм, що утворюють ... кримінальне законодавство»³⁵⁷. Цю думку можна повністю поширити й на аналізоване питання.

Побудова кримінально-правової політики на системі відповідних принципів не викликає сумніву. Але частіше усього їх розробка в юридичній літературі велася в основному стосовно політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом. Тим часом очевидно, що принципи кримінально-правової політики не можуть бути повністю зведені до принципів політики у сфері боротьби зі злочинністю, і тим більше – до принципів кримінального закону. Отже, завдання полягає в розмежуванні вказаних груп принципів, у пошуку критеріїв відбору, формулюванні керівних засад кримінально-правової політики, розкритті їх суті й змісту.

Під принципами кримінально-правової політики треба розуміти засновані на ідеології основні положення, що лежать в основі боротьби зі злочинністю засобами кримінального права. Вони виробляються на основі наукового пізнання закономірностей цієї діяльності й виражаються в законодавчих актах держави. Фактично, це відповідні вимоги, яким повинні відповідати всі кримінально-правові норми й практика їх застосування. Подібні підходи до розуміння поняття принципів кримінально-правової політики ми знаходимо й в інших авторів³⁵⁸. Суть не у формулюваннях, а в тих положеннях, які різні криміналісти відносять до категорії принципів кримінальної політики. Як не «поталанило» свого часу принципам кримінального права, так не все благополучно йде тепер із визначенням принципів кримінально-правової політики. Важко знайти двох авторів, які зійшлися б в думці щодо числа цих принципів, не говорячи вже про

³⁵⁶ Сапун В. О. Социалистическое правосознание и реализация советского права. Владивосток, 1984. С. 44.

³⁵⁷ Філімонов В. Д. Принципы уголовного права. М.: ЮрИнфоР, 2002. С. 11.

³⁵⁸ Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. М.: Изд-во ДВГУ, 1982. С. 30.

їх зміст. Як точно зауважив М. І. Ковальов, характеризуючи свого часу положення з визначенням принципів кримінального права, «стадію, на якій перебуває робота, можна охарактеризувати як «стадію одиночних і неорганізованих пошуків», коли кожний дослідник блукає в хаотичному нагромадженні матеріалу, «вивуджує» окремі правові поняття, визначення, специфічні риси, і на свій страх і ризик «нагороджує» їх титулами принципів кримінального права»³⁵⁹. Цей вислів з повною відповідальністю сьогодні може бути застосований для характеристики положення справ із дослідженням принципів кримінально-правової політики.

Для аналізу принципів кримінально-правової політики важливе значення має питання про їх співвідношення з принципами кримінального законодавства. Водночас категорично не можна погодитись із висловленою думкою про те, що принципи кримінального права первинні, а принципам «кримінально-правової політики належить підлегла, службова роль, яка ... у тому і полягає, щоб точніше і повніше відображати зміст принципів кримінального права в кримінальному законодавстві»³⁶⁰. Такий підхід фактично перевертає все «з ніг на голову». Первинною завжди є політика (зокрема, кримінально-правова), яка визначає зміст, напрями, методи й ін. конкретного інструментарію її реалізації. Саме кримінальне право є інструментом, за допомогою якого реалізується кримінально-правова політика, досягаються її цілі.

Принципи не можна плутати із задачами, цілями, функціями, методами. Деякі з принципів, які формулюються низкою авторів, не задовольняють вказану вимогу. Так, більшість авторів свого часу відносила до принципів кримінально-правової політики – партійність. Однак вона і в часи панування комуністичної ідеології не належала до категорії принципів, оскільки являла собою відмітну ознаку, якісну соціальну характеристику кримінально-правової політики. З тих же підстав не можна, на наш погляд, віднести до принципів класовість, патріотизм, інтернаціоналізм, планування, участь громадськості в боротьбі зі злочинністю та ін.

Категорія «принцип» означає основне, початкове положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду і т. д.

Принципи в праві відображають втілені в ньому юридичні ідеї, які є відправними в законодавстві й правозастосуванні. Принципи кримінально-правової політики мають ту відмінну особливість від

³⁵⁹ Ковалёв М. И. Советское уголовное право: Курс лекций. Свердловск, 1971. Вып. 1. Введение. С. 131.

³⁶⁰ Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. СПб., 2004. С. 275.

принципів права, що вони не завжди оформлені у вигляді правових норм (навіть норм-дефініцій). Вони можуть знаходити своє відображення в програмових документах вищих органів державної влади, уряду, Указах, заявах та промовах Президента України, документах політичних партій та громадських організацій. Принципи кримінально-правової політики, відображаючи у загальних рисах принципи політики у сфері боротьби зі злочинністю, є конкретизацією останніх стосовно конкретного напрямку. Звідси стає ясно, що принципи кримінально-правової політики необхідно відрізняти як від принципів політики у сфері боротьби зі злочинністю, так і від принципів кримінального закону. Якщо основні принципи політики у сфері боротьби зі злочинністю мають інтегруючий характер, то галузеві є специфічними саме для конкретних галузей права.

Під принципами кримінально-правової політики розуміються основоположні, керівні ідеї і засади, концепції та ін. у сфері боротьби зі злочинністю засобами матеріального кримінального закону, які спрямовують процес формування кримінально-правових норм та практику їх застосування.

Ці принципи входять як підструктура в систему керівних засад політики у сфері боротьби зі злочинністю. В ієрархії цих засад вони займають особливе місце.

Це проявляється у тому, що принципи кримінально-правової політики з урахуванням провідного місця, яке вона займає в структурі політики у сфері боротьби зі злочинністю, відіграють визначаючу роль у формуванні багатьох принципів інших елементів цієї політики. Наприклад, принцип диференціації відповідальності в кримінально-виконавчій політиці набуває подальшого розвитку у вигляді принципу диференціації відбування покарання. Простежується, у такий спосіб, певний взаємозв'язок і взаємообумовленість вказаних принципів як за вертикаллю, так і за горизонталлю.

Співвідношення принципів кримінально-правової політики й кримінального закону виражається в тому, що перші з них:

- закріплюються, як уже наголошувалося, не тільки в нормах права, а й в інших документах (наприклад, у концепції розвитку кримінального законодавства);
- входять до числа «утворюючих» («складових») принципів кримінального закону;
- визначають як характер кримінального законодавства, так і практику його застосування.

За способом виразу, характером і змістом, принципи кримінально-правової політики якісно відрізняються від принципів кри-

мінального закону, і в цьому значенні саме вони лежать в основі формування останніх, а не навпаки.

Принципи кримінального закону беруть свій початок в принципах кримінально-правової політики, конкретизуючи й деталізуючи їх, насичуючи правовим матеріалом. Але оскільки в гносеологічному плані теорією спочатку була розроблена система принципів кримінального закону й лише потім – кримінально-правової політики, останні чисто термінологічно нерідко позначаються поняттями, які в правосвідомості юриста вже нерозривно пов'язані з уявленням про принципи саме кримінального закону. Цей термінологічний дуалізм не повинен вводити в оману. Не всі принципи кримінального закону «одержали» статус таких у кримінально-правовій політиці, але всі керівні ідеї української кримінально-правової політики мають принципове значення для даної галузі права. Якщо розглядати закон як атрибут політики (а так воно і є насправді), то очевидним є те, що основоположні принципи політики одночасно є фундаментальними принципами законодавства.

Принципи кримінально-правової політики повинні відображати не тільки ідеологічні основи політики у сфері боротьби зі злочинністю кримінально-правовими засобами, але і включати те особливе, що характерне саме для кримінального закону як галузі права. Важливо до системи принципів кримінально-правової політики віднести тільки ті положення, в яких розкривається головне, основне, істотне в її змісті. Таким найістотнішим моментом у змісті кримінально-правової політики є, як вбачається, комплекс питань, пов'язаний з розумінням злочинного, караністю за вчинення злочину та низкою інших магістральних напрямів, перспектив розвитку кримінального законодавства та практики його застосування.

Принципи кримінально-правової політики своєю чергою базуються на загальних принципах, які лежать в основі всієї правової політики України, зокрема й у сфері політики боротьби зі злочинністю. До цих принципів належать:

- принцип демократизму (ст. 1 Конституції України);
- принцип переваги прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України);
- принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України);
- принцип рівності громадян (ст. ст. 21 та 24 Конституції України);
- принцип зворотної дії в часі (ст. 58 Конституції України);
- принцип виключення подвійної відповідальності (ст. 61 Конституції України);

- принцип законності та винної відповідальності (ст. 62 Конституції України);
- принцип гуманізму.³⁶¹

Загальні принципи не входять до системи принципів кримінально-правової політики, оскільки перебувають на більш високому рівні, визначаючи принципи правової політики Української держави загалом. Нас же цікавлять спеціальні принципи, що лежать в основі кримінально-правової політики як елементу політики у сфері боротьби зі злочинністю. У зв'язку із цим, не можна погодитись із С. С. Босхоловим, який, визначаючи систему принципів кримінально-правової політики, фактично обмежує їх на рівні загальних принципів, не виділяючи ті, які визначають саме кримінально-правову політику³⁶².

З урахуванням висловленого, до принципів української кримінально-правової політики можна віднести:

- принцип відповідності кримінально-правової політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- принцип врахування (відповідності) соціально-правової психології, національного правового менталітету українського народу;
- принцип економії репресії;
- принцип доцільності;
- принцип невідворотності відповідальності;
- принцип диференціації й індивідуалізації відповідальності та покарання;
- принцип соціальної справедливості.

Принцип відповідності кримінально-правової політики іншим складовим кримінальної політики. Як вже зазначалося, кримінально-правова політика являє собою лише одну із складових політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вона є визначальним елементом, оскільки встановлює коло діянь, що належать до категорії злочин-

³⁶¹ М. Панов та А. Герасіна, як зазначалось вище, мають дещо відмінний погляд на систему принципів української кримінальної політики. Див.: Панов М., Герасіна А. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 36–40; Власну і відмінну від нашої позицію з цього питання висловлює і С. С. Босхолов. Див. Босхолов С. С. Основы уголовного политики. Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. М.: «ЮрИнфоР», 1999. С. 34–38.

³⁶² ² А. А. Митрофанов, розглядаючи систему принципів кримінально-правової політики необгрунтовано обмежує її лише чотирма: принципом економії кримінально-правової репресії, доцільності кримінально-правової політики, диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання і невідворотності кримінально-правового реагування на вчинений злочин. Митрофанов А. А. Цит. праця. С. 50–53.

них, визначає караність та низку інших ключових моментів, які так чи інакше перебувають у «сфері інтересів» інших складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, оскільки вони, так би мовити, працюють у руслі, визначеному кримінально-правовою політикою. Звичайно, за такого положення між всіма елементами повинна існувати єдність у підходах, оцінках, методології діяльності. Така єдність має будуватися на узгодженості принципів, на яких реалізується діяльність кожної складової.

Водночас одні й ті ж самі принципи не можуть визначати кожний з елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю – принципи індивідуальні. Однак, оскільки вони перебувають в межах однієї системи, визначаючи окремі її складові (підсистеми), то й повинні узгоджуватись між собою, не суперечити один одному. Наявність суперечностей спричинить дисбаланс системи, що призведе до її непрацездатності, зробить неможливим вирішення проблем кримінальної політики загалом.

Принцип врахування соціально-правової психології, національного правового менталітету українського народу. Вже під час визначення кола злочинного, тобто в процесі криміналізації, законодавець повинен врахувати, крім інших моментів, історичні уявлення, що склалися в суспільстві, про добро і зло, справедливість і несправедливість, злочинне і незлочинне, інші ціннісні орієнтації, моральні й етичні категорії.

Для кожної історичної спільності людей – нації, народності приріданна власна система ціннісних координат, яка вироблена стереотипами, що формувалися упродовж сторіч в умовах становлення відповідної спільноти. На цей процес здійснювала вплив панівна в суспільстві релігія, яка значною мірою визначила соціально-правову психологію, менталітет народу. Тому не можна порівнювати соціально-правову психологію народу, що сповідує християнство і, наприклад, психологію народу, який сповідує мусульманську релігію або індуїзм. На глобальному рівні існують суттєві розбіжності між соціально-правовою психологією навіть «всередині» націй, що належать до різних конфесій однієї й тієї ж релігії. Так, фіксуються розбіжності в соціально-правових поглядах між католиками та православними, сунітами та шиїтами та ін.

Як зазначалось вище, сучасні держави, і Україна зокрема, не належать до мононаціональних утворень. Як правило, на їх теренах проживають національні меншини, які мають власну систему соціально-правових координат, яка також повинна враховуватися під час розробки та реалізації кримінально-правової політики. Це

обумовляє необхідність досягнення балансу між соціально-правовою психологією всіх народів, що проживають в Україні. В іншому випадку кримінально-правові позиції держави не будуть сприйматись як справедливі, а кримінально-правові приписи не будуть виконуватися великими групами населення.

Принцип економії репресії (обмеження її «*minimum minimorum*») має основоположне значення для кримінально-правової політики. Свій вираз він знаходить на всіх стадіях її реалізації. На стадії законотворчості його здійснення означає віднесення до злочинних тільки тих діянь, із якими дійсно необхідно боротися кримінально-правовими засобами. Ступінь шкідливості цих діянь повинен бути таким високим, що застосування інших заходів правового впливу виявляється малоефективним і безрезультатним. У тих випадках і ситуаціях, коли позитивний соціальний ефект боротьби із злочинами може досягатися шляхом застосування менш жорстких заходів впливу, використання кримінальної репресії є невідповідним.

Принцип економії репресії означає також, що навіть за наявності всіх підстав для криміналізації, під час обґрунтування доцільності встановлення кримінально-правової заборони, остання повинна містити такі види покарання та його розміри, які обмежені мінімальною кількістю каральних елементів і є необхідними і достатніми для досягнення поставлених перед кримінальним законом цілей. Створення в процесі встановлення кримінально-правової заборони «запасу міцності» у вигляді надмірно суворих санкцій, невідповідних характеру й ступеню шкідливості діяння і особі винного, також веде до зайвого марнотратства кримінальної репресії і є грубим порушенням принципу її економії. Кримінально-правові норми, прийняті з порушенням принципу економії репресії будуть або соціально невиправданими, або недосконалими.

На стадії застосування норм принцип економії репресії реалізується у виборі правозастосовувачем таких кримінально-правових засобів впливу на злочинця й застосування їх у такому обсязі, які з якнайменшими витратами можуть привести до найбільшого ефекту. Ефектом у цьому випадку служитиме досягнення цілей, що стоять перед кримінальним покаранням. Ефект цей може бути досяжний і без реального застосування покарання. Якщо за інших рівних умов є підстави до звільнення особи від кримінальної відповідальності і/або від покарання, пріоритет повинен віддаватися звільненню, а не притягненню до відповідальності й покарання, що прямо випливає з вимоги принципу економії кримінальної репресії. Іншими словами, за всієї різноманітності наявних у правозастосовувача

засобів впливу на винного, він повинен вибрати з них якнайменш репресивне для досягнення позитивного результату.

Принцип економії кримінальної репресії має ще й те значення, що правильне розуміння його практичними працівниками дозволить подолати випадки кваліфікації «із запасом», що трапляються на практиці, допоможе виробити в правозастосовувачів психологічну установку на заборону виключно каральних вимог.

Цей принцип тісно переплітається з іншим – *принципом доцільності*. Він, зокрема, якраз і означає, що застосування заходів кримінально-правового впливу повинно узгоджуватися з метою, що стоїть перед кримінальною репресією. Здійснюючи кримінально-правову політику, важливо не тільки не впасти в ригоризм, але й уникнути інших крайнощів – надмірної лібералізації репресії. Однаково неправильним було б як надання заходом кримінально-правової дії характеру відплати або віддяки, так і безмежна їх гуманізація. Межі кримінальної репресії, види й характер заходів дії, а також їх вибір і застосування на практиці, визначаються за допомогою принципу доцільності. Кінцевою метою та задачею розробки й застосування цих заходів є, як відомо, охорона правопорядку від злочинних посягань, зниження рівня злочинності, виправлення й перевиховання злочинців, загальна й спеціальна превенція.

Врахування цих цілей, реалізація принципу доцільності здійснюються як у правотворчій, так і в правозастосовній діяльності. Криміналізація буде виправданою лише тоді, коли законодавець зробить обґрунтований висновок про доцільність встановлення кримінально-правової заборони. В ідеалі все, що законне, повинно бути і доцільним. Саме законність повинна уособлювати вищу доцільність. Але в реальній дійсності через низку обставин (невідповідність заборони характеру потреб суспільства в кримінально-правовому регулюванні, витрати нормотворчості та ін.) це співвідношення іноді порушується. У результаті, все ще продовжуючи залишатися законним, воно перестає бути доцільним. Проте порушення закону не може бути виправдано посиланнями на його недоцільність. Ця діалектична суперечність, відповідно до принципу доцільності, усувається самим законодавцем або шляхом декриміналізації окремих діянь, або в процесі вдосконалення кримінально-правових норм.

Принцип доцільності пов'язаний також і з диференціацією шкідливих діянь на злочини й кримінальні проступки. Проблема кримінальних проступків в Україні має достатньо довгу історію. Аналізу проблеми і дискусії щодо розуміння кримінального проступку, його місця в системі законодавства та т. ін. нами присвячено низку

публікацій³⁶³. Оразу слід підкреслити, що застосована в Україні формула поділу діянь на злочини і кримінальні проступки, на наше глибоке переконання, не відповідає реаліям буття, вона розроблена виключно в інтересах МВС України і, зрештою, ні в якій мірі не стала кроком в розвитку вітчизняної кримінально-правової політики, а задовільнила лише практичні інтереси МВС.

Перше питання яке виникає, чи доцільно поділяти кримінально-правові делікти на кримінальні проступки та злочини? Відповідь, однозначно, є позитивною! Така диференціація, яка здійснюється, у першу чергу, залежно від ступеня шкідливості діяння є доцільною і застосовується в кримінальному законодавстві багатьох країн світу. Питання, які показники покладені в основу поділу – питання другого ряду. У кожній країні вони свої, хоча в багатьох параметрах і збігаються. Основне питання: чи потрібно змішувати кримінальні проступки і злочини в одному нормативному акті? Питання спірне. Довший час ми дотримувались і висвітлювали погляд на те, що вони мають бути розділені між різними кодексами. Законодавець обрав шлях більш простий – розділивши діяння, які раніше усі визначались у КК як злочини на дві категорії – злочини і кримінальні проступки, визначивши ознаки останніх. За такого поділу в КК України з'явилась категорія деліктів, які могли відноситись як до категорії злочинів, так і до категорії кримінальних проступків, оскільки їх санкції передбачали види покарань, які визначали діяння і як злочин, і як проступок, залежно від міри покарання, як призначить суд (див. н-д ч.2 ст.296 КК, санкція якої передбачає як обмеження волі, що визначає діяння як кримінальний проступок відповідно до ч. 2 ст. 12 КК, так і позбавлення волі, що переводить діяння у категорію злочинів). Таким чином, одне з найважливіших рішень щодо визначення виду делікту із сфери законодавчої перенесено у сферу правозастосовну, де переважає суб'єктивізм правозастосувача, що аж ніяк не може бути визнано відповідним. Чи не краще було б застосувати досвід Польщі, де під час кодифікації 1932 р., створено два кодекси – «Кримінальний кодекс» і «Кодекс про переступи», який визначили конкретні діяння як злочини і як

³⁶³ Див. Фріс П. А., Медицький І. Б. Ознаки та склад кримінального проступку. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. *Збірник наукових праць*. Донецький юридичний ін-т Луганського державного університету внутрішніх справ. 2007, С.166-172; Фріс П. А. Обговорення концепції кримінального проступку. *Юридичний радник*. 2007. №4 (18). С.76-79; Фріс П. А. Щодо відмежування злочину від кримінального проступку. Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань. Тези доповідей та повідомлень учасників міжнародного симпозиуму. 23-24 вересня 2011 р. Львів. С. 426-429; Фріс П. А. Кримінальний проступок – нова правова реалія. *Юридичний вісник України*. № 25(886). С. 5 та ін.

проступки³⁶⁴. Або слід було здійснити кодифікацію кримінального законодавства 2001 року, розділивши кримінальні проступки та злочини по різних книгах кодексу.

У сфері правозастосування принцип доцільності найчастіше зводять до врахування цілей покарання³⁶⁵. Таке вузьке трактування неприйнятне навіть із позицій оцінки його як принципу кримінального закону. Ще більшою мірою подібна інтерпретація збіднює зміст цього принципу, якщо розглядати його в контексті кримінально-правової політики. Тому варто підтримати Р. Р. Криволапова, на думку якого реалізація принципу доцільності припускає:

- а) звільнення від кримінальної відповідальності, якщо її цілі досягнуті достроково;
- б) застосування замінюючих кримінальну відповідальність заходів;
- в) пом'якшення кримінальної відповідальності, якщо це узгоджується з її метою;
- г) посилення кримінальної відповідальності, якщо це відповідає задачам і цілям боротьби зі злочинністю³⁶⁶.

До сказаного можна додати необхідність обліку в процесі реалізації принципу доцільності ще й «підкріплюючих» заходів у тих випадках, коли це диктується конкретними задачами кримінально-правової політики у сфері боротьби з антигромадською поведінкою певних категорій осіб.

Отже, відповідно до принципу доцільності, всі заходи кримінально-правового впливу повинні бути визначені в законі, застосовані й виконані так, щоб максимально забезпечити досягнення тих цілей, які перед ними ставляться³⁶⁷.

Принцип *невідворотності відповідальності* включає необхідність:

- а) виявлення та розкриття всіх без винятку вчинюваних у реальній дійсності злочинів;
- б) притягнення до кримінальної відповідальності всіх осіб, винних у їх вчиненні;

³⁶⁴ Карний кодекс та Право про переступи. Українське видавництво. Краків-Львів. 1943. 99 с. Це було зроблено внаслідок роботи кодифікаційної комісії, яку очолював вчений зі світовим ім'ям професор Ю. Макаревич і яка отримала його ім'я.

³⁶⁵ Ткачевский Ю. М. Освобождение от отбывания наказания. М., 1970. С. 7.

³⁶⁶ Криволапов Г. Г. Соотношение законности и целесообразности в советском уголовном праве / Труды Московской ВШ МВД СССР. Вып. 1. М., 1977. С. 82–83.

³⁶⁷ Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью. *Проблемы социологии уголовного права*. М., 1984. С. 37.

в) застосування до кожного з них заходів кримінального покарання або замінюючих його заходів, або звільнення від кримінальної відповідальності і/або від покарання у випадках і на підставах, передбачених кримінальним законом;

г) відшкодування заподіяної злочином шкоди там, зрозуміло, де це можливо. Врешті-решт принцип невідворотності покликаний продемонструвати соціально нестійким елементам «невигідність» порушення кримінального закону³⁶⁸.

Оскільки розкриття злочинів, а також притягнення до кримінальної відповідальності всіх осіб, винних у їх вчиненні, а також відшкодування шкоди є більшою мірою завданням кримінальної процесуальної політики, зупинимось лише на тих аспектах цієї проблеми, які безпосередньо стосуються сфери кримінально-правової політики. Можливості кримінальної юстиції в боротьбі зі злочинною поведінкою не безмежні. Механізм кримінальної юстиції може працювати в оптимальному режимі лише за певного рівня її стану злочинності в країні. Віднесенням тих або інших діянь до кола злочинних законодавець побічно впливає на коливання рівня злочинності.

Необґрунтована криміналізація того або іншого діяння (скажімо, надмірно поширеного) може привести до ситуації, коли правоохоронні органи, за всієї сумлінності, не зможуть виявити й розкрити усі без винятку діяння, визнані злочинами, притягнути до кримінальної відповідальності всіх винних у їх скоєнні і, тим самим, не реалізують в повному обсязі принцип невідворотності відповідальності. Треба також мати на увазі, що скерування людських і матеріальних ресурсів на боротьбу з такого роду «злочинами» майже неминуче веде до розпилування сил і засобів, до зниження ефективності боротьби з іншими видами злочинів, що своєю чергою спричинить підрив принципу невідворотності відповідальності вже у цих категоріях кримінальних справ.

Усі вказані моменти свідчать про те, що вже на рівні нормотворчості цей принцип повинен враховуватися в повному обсязі як принцип кримінально-правової політики. Саме вона повинна орієнтувати законодавця на прийняття лише таких кримінально-правових заборон, порушення яких піддається, крім іншого, обліку, виявленню, розкриттю, викриванню всіх винних силами і засобами, що є в цей момент у державі. Інакше інші елементи

³⁶⁸ Миньковский Г. М. Принцип партийности уголовно-правовой борьбы с преступностью и участие политического аппарата в её реализации. Уголовная политика / Труды Академии МВД СССР. М., 1984. С. 19.

політики у сфері боротьби зі злочинністю можуть бути поставлені перед непереборними труднощами³⁶⁹.

З найбільшою наочністю принцип невідворотності відповідальності реалізується в процесі застосування до винних заходів кримінально-правового впливу – кримінального покарання (а також підкріплюючих його заходів) або альтернативних йому заходів (замінюючих заходів, звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання).

Застосуванням до злочинця санкції кримінально-правової норми вирішується класичний варіант проблеми «злочин і покарання». Покарання в цьому випадку виступає неминучим наслідком злочину, воно покликане переконати злочинця або інших осіб у неможливості безкарного здійснення антигромадської поведінки. Як влучно зауважив із цього приводу Ч. Беккарія, «упевненість у неминучості хоч би і помірною покарання справить завжди більше враження, ніж страх перед іншим, жорстокішим, але супроводжуваним надією на безкарність»³⁷⁰.

Проте звести принцип невідворотності відповідальності до одного тільки реального застосування покарання за вчинений злочин значило б істотно його збіднити. Принцип невідворотності жодною мірою не постраждає, а в деяких випадках навіть виграє, якщо наслідком скоєння окремих злочинів буде застосування до злочинця не реального покарання, а інших заходів кримінально-правового впливу. Головне, щоб без відповідної реакції не залишався жоден випадок вчинення злочину, щоб обов'язково наставали юридичні наслідки його скоєння. Вибір же конкретної міри такого впливу – питання не таке вже й принципове. Важливо до того ж враховувати тісний взаємозв'язок принципів кримінально-правової політики: вони не можуть суперечити один одному. Якщо принцип економії кримінальної репресії диктує необхідність обмежувати взагалі застосування кримінальної відповідальності, то виразом принципу невідворотності відповідальності повинно стати застосування тільки того її різновиду і в таких межах, які не суперечать принципу економії. У крайніх варіантах це може означати перехід від реального застосування покарання до звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання.

Той факт, що в законі про кримінальну відповідальність містяться, а на практиці також широко застосовуються різні види

³⁶⁹ Можливо, для цілей обліку доцільно запозичити досвід США, який включає до статистики злочинності лише обмежене коло найбільш тяжких злочинів.

³⁷⁰ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли / отв. ред. М. А. Абрамов. М., 1995. С. 243.

звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання, примушує по-новому підійти до оцінки принципу невідворотності відповідальності. Питання полягає в такому: чи можна вважати принцип невідворотності відповідальності реалізованим у тому разі, коли особа звільняється від кримінальної відповідальності?

Вбачається, що відповідь на це питання перебуває у сфері розуміння змісту підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Усі вони (статті 44–49 КК України) пов'язані з фіксацією на рівні правозастосування факту втрати особою ознак небезпеки³⁷¹, що переважно є наслідком психологічного впливу на злочинця факту невідворотності застосування до нього покарання. Саме тому розглядати цей принцип треба не тільки в невідворотності застосування конкретного покарання до конкретної особи за конкретний злочин, а в ширшому діалектичному аспекті – як відповідної позиції держави в питанні реакції на вчинення забороненого кримінальним законом діяння. Принцип невідворотності діє, незважаючи на те, застосовано покарання до конкретної особи чи ні.

Принцип диференціації та індивідуалізації відповідальності й покарання. Суть його полягає в тому, що кримінальна репресія не повинна мати зрівняльного характеру. Як немає двох абсолютно ідентичних злочинів, а також абсолютно тотожних їх виконавців, так і не повинно бути усередненого підходу до різних категорій злочинів і злочинців. Це досягається завдяки здійсненню принципу диференціації. Він означає необхідність на законодавчому й правозастосовному рівнях розробки й застосування суворих заходів кримінально-правового впливу до осіб, що скоюють тяжкі злочини, до небезпечних і злісних злочинців, і порівняно м'яких – до осіб, що скоюють злочини невеликої та середньої тяжкості, до ситуативних і випадкових злочинців.

Кримінальний кодекс України 2001 року вперше спромігся нормативно закріпити класифікацію злочинів, яка дає практиці чіткі орієнтири в застосуванні різних заходів кримінально-правового впливу до різних категорій злочинців залежно від характеру скоєного діяння. Тій же меті повинне слугувати вироблення законодавцем дозованих (знову-таки залежно від особливостей діяння й особи винного) видів і розмірів покарань, видів звільнення від нього, різного роду замінюючих і підкріплюючих заходів. У про-

³⁷¹ Втрату особою ознак небезпеки ми розуміємо як вихід її із т. зв. передзлочинного стану, за якого існує великий ступінь вірогідності вчинення особою злочину. Див.: Фрис П. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы профилактики преступности несовершеннолетних на стадии предшествующей совершению преступлений: дисс. ... канд. юрид наук. М., 1983.

цесі реалізації принципу диференціації, першочергового значення набуває проблема збалансованого співвідношення загальних і спеціальних кримінально-правових норм, пошуку залежностей і кореляцій між властивостями злочину й заходами покарання за нього, правильного віддзеркалення в законі об'єктивно існуючого зв'язку між цими правовими явищами, подолання суперечностей і різницею в оцінці покаранням ступеня тяжкості окремих злочинів – в Особливій частині КК України.

На стадії застосування норм кримінального закону на перший план виступає вимога індивідуалізації відповідальності й покарання, що вимагає ретельного обліку й оцінки правозастосовувачем характеру та ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи злочинця, ситуації, причин та умов, що призвели до вчинення злочину, пом'якшуючих і обтяжуючих покарання обставин – усього того, що, відповідно до чинного кримінального законодавства, підлягає з'ясуванню для постановлення обґрунтованого рішення про вибір того або іншого заходу кримінально-правового впливу. За визначенням Н. О. Гуторової, індивідуалізація кримінальної відповідальності являє собою «визначення суб'єктом правозастосування в межах наданих йому законодавством повноважень обсягу обмежень прав і свобод конкретної особи, визнаної винною у вчиненні злочину»³⁷². У вказаних формах і відбувається індивідуалізація кримінальної відповідальності й покарання, завершуючи собою реалізацію цього принципу.

Принцип справедливості. Ідея справедливості, будучи морально-етичною категорією, гносеологічно спочатку була сприйнята політичними ученнями і лише потім перейшла в правові теорії. За Сократом і Платоном, а вони були одними з перших інтерпретаторів цієї категорії, справедливість – це подяка кожному за заслуги і водночас – стримування сили мудрістю. Відповідно до ідеї справедливості, в законі встановлюються кримінально-правові заборони, які в негативній формі визначають обов'язкові для всіх правила поведінки й допустимі його межі. За словами Ф. Енгельса, справедливість є «найабстрактніший вираз самого права»³⁷³. Звідси, наприклад, синонімом слова справедливий є правий, а поняттю справедливість еквівалентний термін правосуддя. Справедливість слугує тією ланкою, яка з'єднує право з мораллю.

Проте віднесення справедливості до принципів української кримінально-правової політики дозволяє вивести її за вузькі правові

³⁷² Гуторова Н. О. Цит. праця. С. 75.

³⁷³ Маркс К., Энгельс Ф. Смертная казнь. Соч. Т. 8. М., 1961. С. 273.

межі, наповнити її правовим змістом, підкреслити те важливе політичне значення, яке надається ідеї справедливості в боротьбі зі злочинністю.

Справедливість як принцип кримінально-правової політики має багатогранний прояв. В. М. Кудрявцев і С. Г. Келіна вважають, що існують принаймні три рівні такого прояву: справедливість призначення покарання, справедливість визначення санкції, справедливість формування кола злочинних діянь. Проте точніше було б говорити про дві сфери прояву принципу справедливості – правотворчої і правозастосовної діяльності. У цьому разі стає очевидним, що у сфері діяльності щодо застосування норм права реалізується не тільки принцип справедливості призначення покарання, а й деякі інші його різновиди³⁷⁴.

У процесі криміналізації законодавець повинен враховувати, наскільки справедливою виглядатиме кримінально-правова заборона в очах громадської думки, чи буде вона сприйнята як така буденною правосвідомістю. Наприклад, за всього різко негативного ставлення в суспільстві до суїциду, встановлення кримінальної відповідальності за самогубство для осіб, чия спроба до нього виявилася невдалою, було б явним порушенням принципу справедливості. «Критерій справедливості, – підкреслює у зв'язку з цим В. М. Кудрявцев, – є достатньо точним і, можна сказати, чуйним еталоном для оцінки ступеня відповідності тієї або іншої соціальної норми суспільним інтересам»³⁷⁵. Кримінально-правова норма, що не відповідає з якихось причин принципу справедливості (чи в результаті дефектів криміналізації, чи внаслідок зміни обстановки), підлягає безумовному скасуванню. На цьому тим більше важливо наголосити, що, як показують проведені дослідження, найдієвішим мотивом серед всіх, що утримують людей від здійснення злочину, є їхня згода із законами, а якнайменш дієвим – страх перед покаранням. Як зазначають В. І. Камінська і Л. А. Волошина, стимулятором правомірної поведінки, за загальним правилом, виступає внутрішнє переконання в справедливості й доцільності кримінально-правової заборони. Однак таке бачення є дещо обмеженим, оскільки поза колом стимуляторів залишається система суб'єктивних цінностей

³⁷⁴ Кудрявцев В. Н., Келіна С. Г. О принципах советского уголовного права. *Проблемы советской уголовной политики*. Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1985. С. 9–10.

³⁷⁵ Кудрявцев В. Н. *Общая теория квалификации преступлений*. М.: Юридическая литература, 1972. С. 176.

та інтересів особи, яка в низці випадків є первинною у визначені правомірної поведінки³⁷⁶.

Врахування принципу справедливості є необхідним і в процесі пеналізації суспільно небезпечних діянь. Як зазначає І. І. Карпець, покарання за злочини повинні адекватно відображати погляди народу на злочини, на осіб, що їх скоюють, на заходи боротьби зі злочинністю³⁷⁷. Уся система кримінальних покарань, їх види, підстави й порядок застосування базуються на принципі справедливості. «Покладання відповідальності за порушення правової норми, як масштабу етичної справедливої поведінки, справедливо, – пише Н. С. Малєїн, – оскільки саме правопорушення є несправедливість, її заперечення правопорушенням». І далі продовжує: «Відповідальність, справедливе покарання (в міру скоєного) є реакцією суспільства, держави на порушення справедливості й націлені на захист справедливості»³⁷⁸. У наведеному вислові точно відображений діалектичний зв'язок між правопорушенням, відповідальністю за нього і покаранням як засобом відновлення порушеного принципу справедливості. Кримінальна репресія в цьому випадку слугує гарантом дотримання принципу соціальної справедливості, оскільки вона покликана застосовуватися щоразу, як тільки виявляється посягання на його непорушність, на недоторканність суспільних відносин, що охороняються державою. Але і сама репресія за цих обставин повинна бути втіленням справедливості.

Звідси, особливі вимоги повинні пред'являтися до конструювання санкцій кримінально-правових норм: саме в них у концентрованому вигляді укладена ідея справедливості покарання як засобу відновлення порушеного принципу справедливості. У чинному кримінальному законодавстві санкції не всіх норм відповідають цим вимогам. Виходячи з принципового положення ст. 2 КПК України, яка встановлює, що кожний, хто вчинив злочин, повинен бути підданий справедливому покаранню, здійснюється реалізація кримінально-правової політики в процесі пеналізації, тобто в ході застосування покарання в судовій практиці. Саме тут частіше за все оперують терміном «справедливість» (справедливий вирок, справедливе покарання, справедлива відплата та ін.). Саме в цій сфері принцип справедливості виявляє себе з найбільшою наочні-

³⁷⁶ Каминская В. И., Волошина Л. А. Криминологическое значение исследования нравственного и правового сознания. *Сов. государство и право*. 1977. № 1. С. 71.

³⁷⁷ Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М.: Юридическая литература, 1973. С. 92.

³⁷⁸ Малєїн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М., 1985. С. 67.

стю й переконливістю, що, очевидно, дало підставу А. М. Яковлеву зазначити: «Без примусу кримінальне правосуддя було б безсилим, без виховання – нелюдямим. Проте без справедливості правосуддя взагалі перестало б існувати»³⁷⁹.

Виразом принципу справедливості у вищезгаданому значенні є також широке застосування на практиці різних видів звільнення від кримінальної відповідальності й покарання. (Де)пеналізаційні процеси не можна розглядати як вилучення з принципу справедливості, вони не коливаються, не ущемляють його. Навпаки, втіленням справедливості буде якраз незастосування покарання там, де в цьому не вбачається ніякої необхідності. У подібних ситуаціях відбувається взаємна трансформація принципів справедливості, диференціації та індивідуалізації відповідальності й покарання. Перший з них реалізується через другий, а той своєю чергою слугує показником першого. Так відбувається взаємозбагачення принципів кримінально-правової політики. Значення принципу справедливості особливо зростає у зв'язку з посиленням уваги до з'ясування ролі «людського чинника» у всіх сферах життя суспільства, зокрема й до таких своєрідних різновидів цього «чинника», як правопорушник і потерпілий.

Принцип диспозитивності. Як відомо, «диспозитивність – юридична категорія, яка характеризує можливість вільного розпорядження суб'єкта права його правами»³⁸⁰. У науці кримінально-правової політики та в кримінально-правовій науці немає єдності думок щодо розуміння притаманності цього принципу кримінально-правовій політиці й кримінальному праву. Предметом цієї праці не є ані доведення, ані заперечення притаманності диспозитивного принципу кримінально-правовій політиці й кримінальному праву. Зазначимо лише, що підтримуємо тих науковців, які вважають його таким, що перебуває в основі цих наук³⁸¹.

Як справедливо підкреслює О. М. Поліщук, «принцип диспозитивності кримінального права є засадою, що відображає нормативно закріплені на певний історичний момент розвитку держави й суспільства права суб'єктів на вирішення питання про зміст, характер своїх прав у межах матеріального кримінального права, межі здійснення таких прав, межі контролю та залежність реалі-

³⁷⁹ Яковлев А. М. Принцип социальной справедливости и основания уголовной ответственности. *Сов. государство и право*. 1982. № 3. С. 93.

³⁸⁰ Диспозитивність. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Диспозитивность> (дата звернення: 03.06.2020).

³⁸¹ Див. праці: О. М. Поліщук, В. О. Тулякова, П. В. Хряпінського, А. В. Сумачова, Е. М. Гануляка та ін.

зації таких прав з боку держави, визначає відповідний правовий режим та спрямованість кримінального законодавства, *а також ґрунтується на кримінально-правовій політиці держави* (виділено нами – П. Ф.)³⁸².

Доцільно також навести з цього приводу та підтримати думку В. А. Гацелюка, який вважає, що диспозитивність матеріальних галузей права (зокрема кримінального права) суттєво поступається за своїм об'ємом диспозитивності, що властива процесуальним галузям права (наприклад, кримінальному процесуальному), але вона все ж існує, потребує формування та застосування відповідних правових інститутів³⁸³.

Зазначене вимагає визначення місяця принципу диспозитивності та його змісту, насичення в системі принципів і кримінально-правової політики, і кримінального права.

Одразу вважаємо необхідним підкреслити, що диспозитивність у кримінально-правовій політиці насамперед стосується правореалізаційного її рівня, оскільки саме там ми «маємо справу» із волевиявленням суб'єктів правовідносин, можливостями обрання ними тієї чи іншої лінії поведінки.

Одним з основних завдань кримінально-правової політики є здійснення впливу на кримінально-правові відносини, які виникають внаслідок вчинення особою діяння, що містить у собі склад відповідного злочину, передбаченого нормою Особливої частини КК України. Здатність злочину спричиняти істотну шкоду суспільним відносинам, благам та інтересам об'єктивно ставить державу перед необхідністю активного захисту суспільства й окремих його членів, яке здійснюється відповідними державними органами, значення й призначення яких – зміцнення законності, правопорядку, попередження й викорінювання злочинів, охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Публічність в кримінально-правовій політиці визначається тим, що, захищаючи суспільні інтереси, вона не повинна пригнічувати особистість³⁸⁴.

Здійснений аналіз підходів до поняття диспозитивності дозволяє, виходячи із загальнотеоретичних підходів до його розуміння,

³⁸² Поліщук О. М. Диспозитивність як принцип кримінального права. С. 745. URL: file:///C:/Users/Dr.Paul/Downloads/FP_index.htm_2012_4_122.pdf (дата звернення: 03.06.2020).

³⁸³ Гацелюк В. А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы URL: http://www.crime.direrx.org/e-library/books/gatc_princ_1/1.htm (дата звернення: 03.06.2020).

³⁸⁴ Козич І. В. Диспозитивність і публічність у кримінальному процесі. URL: <http://lib.znate.ru/docs/index-8515.html?page=31> (дата звернення: 03.06.2020).

поставити питання про подвійність диспозитивності в кримінально-правовій політиці. Як відомо, диспозитивність пов'язана зі здатністю індивіда самостійно обирати відповідний варіант правової поведінки, виходячи з визначених державою варіантів, що є правом людини. Але автори, які розглядали диспозитивність як у загально-нотеоретичному плані, так і стосовно її кримінально-політичного змісту, зосереджували свою увагу *виключно* на її дії стосовно конкретних інститутів кримінального права. Вбачається, що такий підхід суттєво обмежує розуміння диспозитивності в кримінально-правовій політиці, зводячи його лише до окремих важливих, але все ж таки, локальних питань. Вважаємо, що диспозитивність під кутом зору досліджуваного предмета треба розглядати як явище, яке реалізується як на загальному, так і на інституціональному рівнях. Другий рівень стосується окремих кримінально-правових інститутів – обставин, що виключають злочинність діяння; призначення покарання; звільнення від покарання та його відбування; звільнення від кримінальної відповідальності.

Що ж належить до дії диспозитивності на загальному кримінально-правовому рівні?

Насамперед варто підкреслити те, що у нашому суспільстві, врешті-решт, почав діяти принцип цивілізованої держави, який формулюється як «дозволено усе, що не заборонено законом» (водночас не будемо аналізувати обсяг існуючих заборон нормами КК України, який, як здається, є невинуватим широким). У межах дії цього принципу особа сама може обирати той вид поведінки, який, на її думку, здатний максимально повно задовільнити її приватні інтереси. Тут, звичайно, ми максимально наближаємося до сфери, яка належить кримінологічній науці та стосується готовності особи до вчинення злочину. Нас це питання не стосується, залишимо його кримінологам. Ми ж аналізуємо питання з позицій дії принципу диспозитивності – який варіант поведінки їй обрати, законний чи протиправний. Фактично, це є дія диспозитивності на загальному кримінально-політичному рівні. Водночас треба враховувати *можливості* вибору особою лінії власної поведінки. Звичайно, це не стосується ситуацій, які визначаються як *казус*, коли діють фактори, що не залежать від свободи волі особи. Маються на увазі ситуації, коли на основі кримінально-правової політики, чинне законодавство надає можливості правомірно реалізувати свої права та інтереси в інший, не кримінально-протиправний спосіб. Це залежить від низки обставин – розвинутості законодавства, відсутності корупції, демократичності законодавства та ін. На превеликий жаль, треба констатувати, що існуюча на сьогодні

в нашій країні ситуація не завжди залишає для особи можливості обирати для себе правослужняну поведінку. Проблема ця відома і вимагає свого вирішення як на законодавчому, так і на правозастосовному рівнях кримінально-правової політики. Більш актуальна вона для ситуацій, коли такі можливості існують. Тут усе залежить від ступеня готовності особи до вчинення злочину як способу задоволення тих чи інших власних інтересів.

Водночас ми повинні розуміти необхідність балансу між імперативністю й диспозитивністю в кримінально-правовій політиці. Кримінальне право у своїй основі побудоване на імперативі чіткої визначеності заборони окремих видів поведінки, на імперативі невідворотності кримінальної відповідальності. Однак на рівні правозастосування вона (кримінально-правова політика) повинна передбачати максимально широкі можливості для обрання учасниками кримінально-правових правовідносин тієї лінії поведінки, яка найбільше відповідає їх власним інтересам. Це насамперед стосується інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, яким на сьогодні приділяється значна увага. Відповідною мірою вони стосуються і питань призначення покарання – наприклад, питання відшкодування заподіяної злочином шкоди, що в контексті пп. 1, 2, 2-1 ч. 1 ст. 66 КК України являє обставину, що пом'якшує відповідальність. До того ж, як свідчить практика призначення покарання судами України, часто такими ж обставинами визнаються й інші види позитивної постзлочинної поведінки, які впливають на розмір та вид покарання.

Принципи кримінально-правової політики було б доцільно закріпити в нормах кримінального законодавства, що суттєво підвищило би його дієвість. Таке закріплення доцільно було би здійснити в преамбулі до КК України, якою пропонується доповнити чинний КК України. Як відомо, низка країн СНД, приймаючи власні КК на основі Модельного кримінального кодексу для країн учасників СНД, який був прийнятий Міжпарламентською сесією СНД у лютому 1996 р., включило до норм своїх КК окремі з них. Водночас обсяги і визначення суттєво різняться. Однак необхідно зауважити, що закріпленню були піддані не принципи кримінально-правової політики, а принципи кримінального права, що далеко не одне й те ж саме. Вбачається, що базовими все ж таки є принципи кримінально-правової політики, які й підлягають закріпленню.

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Сформульовані вище завдання кримінально-правової політики вимагають визначення тих ідеологічних основ, на базі яких можливе їх вирішення. Водночас варто пам'ятати, що ідеологія кримінально-правової політики, на відміну від ідеології кримінального права, «працює» на рівні глобальних проблем кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони. Саме вона формулює ті підходи (ідеї, теорії, наукові концепції), які трансформуються в ідеології кримінального права, визначають кримінально-правовий закон. У зв'язку із цим, не можна погодитись із думкою Ю. Ю. Коломієць, яка зазначає, що кримінально-правова ідеологія впливає на практику за допомогою кримінально-правової політики, яка має бути її частиною³⁸⁵. Кримінально-правова політика та її ідеологія аж ніяк не може бути частиною кримінально-правової ідеології, про що вже зазначалось і що вже обґрунтовувалось вище. Кримінально-політична ідеологія обумовлює, визначає кримінально-правову політику, а вже та своєю чергою визначає й ідеологію кримінального права, і через неї саме кримінальне право. У зв'язку із цим, необхідним є здійснення насамперед аналізу впливу ідеології кримінально-правової політики на вирішення завдань, що стоять перед кримінально-правовою політикою і є, у підсумку, фундаментальними для кримінального права.

Із зрозумілих причин першою фундаментальною проблемою є вирішення питання про те, що взагалі є злочином? Які ознаки цього явища? Водночас, виходячи із того, що термін «ознака» є визначенням риси, властивості, особливості кого-, чого-небудь³⁸⁶, ми розуміємо її як характеристику, яка притаманна виключно явищу, яке аналізується, і не притаманна жодному іншому.

Вирішення усіх завдань кримінально-правової політики починається з фундаментального питання: а що є злочином? Які ознаки відділяють його від інших правопорушень?

І тут питання ідеології виходить на перший план. Особливо загострилось воно із проведенням робіт щодо підготовки нового Кримінального кодексу України. Звичайно, що обійти цю проблему, виходячи з нашого предмета дослідження, неможливо, науково некоректно.

---

³⁸⁵ Коломієць Ю. Ю. Цит. праця. С. 364.

³⁸⁶ Великий словник сучасної української мови. URL: <https://slovnuk.me/dict/vts/ознака> (дата звернення: 15.06.2020).

Традиційним у вітчизняній кримінально-правовій науці є підхід до визначення ознак, який обов'язково в загальному наборі виділяє дві з них – суспільну небезпеку діяння і кримінальну протиправність. Що стосується інших, то думки науковців різняться. Більшість включає до їхнього кола вину та караність діяння. Деякі додають ще більше – аморальність вчинення діяння суб'єктом злочину. Пропонуються й інші «набори» ознак. Однак практично у всіх, хто досліджував це питання, ознаки суспільної небезпечності та кримінальної протиправності та вини залишаються.

Задля справедливості необхідно зазначити, що останнім часом як у теорії кримінального права, так і в законодавчій практиці низки країн, що раніше закріплювали ознаки злочину в нормах законів про кримінальну відповідальність, почали проявляться тенденції стосовно заперечення наявності суспільної небезпеки як ознаки злочину. Питання це є надзвичайно важливим і принциповим, особливо з позицій аналізу ідеології кримінально-правової політики.

Як зазначає видатний філософ П. Сорокін, поняття це (суспільна небезпека - П. Ф.) по суті є «абстрактність», «шкідливість посягання на життєві умови суспільства (Йеринг Р. Цель в праве. Спб., 1881, т. 1. С. 357)», не в тому, що злочин є «порушення закону, встановленого для безпеки та добробуту громадян... порушення по своєму характеру таке, що складається або з насилля, або обману, або недбалості» (Кистяковский А. Ф. *Op.cit.*, с. 235), ні діяння «...яке внаслідок своєї особливої небезпеки для устрою юридич[них] благ обложено покаранням» (Список Ф. Учебник). Лист Ф. Учебник уголовного права. М., 1903, т.1, С. 120)³⁸⁷ і, тим більше не абстрактна, непрозора, глянцева радянська загальноправова теорія. Законодавець одні і ті ж дії може віднести до злочину, а може і ні. І це при тому, що відбувається це в одну і ту же історичну епоху, без будь-якої зміни умов суспільного життя.

В усі часи і, напевно, в усіх народів питання про те, що є злочином, що відрізняє злочин від інших видів поведінки, перебувало в центрі уваги філософів і правників. Якщо звернутися до історичних пам'яток права – Законів Хаммурапі, Законів Ману, Законодавства Стародавньої Греції, Київської Русі та ін., то ми не побачимо визначення цього явища. Були зафіксовані лише ті чи інші конкретні діяння, які за тими чи іншими ознаками відносилися до категорії «злочин». Ані ознаки цього явища, ані оцінки його з соціальних позицій ніхто не робив. Спроби деяких науковців шляхом достатньо поверхневого і абсолютно необґрунтованого тлумачення тих чи

³⁸⁷ П. Сорокин Цит. праця с.с.131 і далі.

інших фрагментів тексту цих пам'яток права довести, що вже в ті часи формувалося розуміння злочину як антисоціального явища і виділення його в загальній масі правопорушень на підставі ознаки «суспільна небезпека», є нічим іншим, як видаванням бажаного за дійсне. Особливо це притаманне О. В. Єпіфановій, яка у своїй монографії «Суспільна небезпека як наукова категорія, законодавча дефініція: історія і сучасність» здійснює пошуки такого роду³⁸⁸.

Фактично усі ці пам'ятки стародавнього права, говорячи про діяння, які ми сьогодні визначаємо як злочини, описують ту чи іншу шкоду, яка спричинена діянням, концентруючи увагу, в абсолютній більшості випадків, на шкоду, що спричинена фізичній особі. Про суспільство і його інтереси ніде не зазначається, що не дає підстав стверджувати, що у Стародавньому світі злочин не розумівся як суспільно небезпечне, антисоціальне діяння. Підтвердженням цього є перша спроба визначити поняття злочину, яку здійснив римський юрист Ульпіан Д. (170–228 рр.), сформулювавши його як порушення закону, поєднане з насильством та обманом.

Спроби деяких науковців обґрунтувати наявність матеріальної ознаки у «Руській правді» тим, що в низці випадків за вчинення злочинів («обіди») призначались такі покарання, як «головніцтво», «віра» та «штраф», не можуть вважатися науково коректними, а є, ймовірно, суб'єктивною оцінкою та суб'єктивними висновками дослідника. Дійсно, «головніцтво» йшло потерпілому, а «віра» та «штраф» – князю. Як зазначають автори вступу до першого тому видання «Російське законодавство X–XX віків», у «Руській правді» просто здійснювалося поєднання двох галузей права, коли за порушення цивільно-правових зобов'язань встановлювалася кримінальна відповідальність із застосуванням цивільно-правових санкцій, яким надавався вигляд покарання³⁸⁹. Загалом, характеризуючи діяння, які визначались як злочинні (у сучасному розумінні), головним вважалося питання спричинення шкоди. Водночас аналізувалася реальна шкода в різних її проявах (матеріальних або моральних).

За Литовськими Статутами поняття злочину стало визначатись як «виступ» або «злочинство», під яким розумілась шкода, яка спричинялася особі або громаді. Злочини проти особи та приватного майна визначались, як «гвалт», «кривда», «лиходійство», проти державної влади – «шкода», «ображення маєстату господарчого».

³⁸⁸ Єпіфанова Е. В. Общественная опасность как научная категория, законодательная дефиниция: история и современность: монография. М.: Юрлитинформ, 2012. С. 8, 9, 11.

³⁸⁹ Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. М.: Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси. С. 22.

На думку академіка О. Малиновського, на злочин вказують різні аспекти: збитки для приватної особи, порушення приватних прав або посягання на правопорядок. Однак, як видно, усі вони пов'язані зі спричиненням реальної шкоди особі. Висновки деяких науковців про визнання, нібито, Статутами злочину як суспільно небезпечного діяння, нічим не підтверджені.

Незважаючи на те, що у Артикулі воєнному (1715 р.) Петра I відсутнє поняття злочину, аналіз його норм дає підстави стверджувати, що під ним розумілося діяння, яке порушувало закон або царську волю. Тобто про жодну суспільну небезпеку не йшлося. Ознака злочину зводилася до його формальної ознаки.

Якщо розглядати підхід до визначення поняття «злочин» (як би він фактично не визначався в тих чи інших пам'ятках права) з погляду ідеології кримінально-правової політики, то варто зазначити, що він визначався ідеологією феодальної ієрархії. Жодного його розуміння як антисуспільного діяння і близько не було. Спроби надати тим чи іншим характеристикам злочину саме такого значення є фактичною підтасовкою фактів.

Видатна пам'ятка українського права, яка, на жаль, не набула сили, «Права, за якими судиться малоросійський народ», надавала поняттю злочин приватноправового характеру, що, зрозуміло, виключало визнання його суспільно небезпечним.

Можна вважати, що в законодавстві Російської імперії перша згадка про матеріальну ознаку злочину з'явилась у Наказі імператриці Катерини II, що був адресований Комісії зі створення нового Уложення 1767 р. (далі – Наказ). У ньому зазначалося, що головною рисою злочинного, як такого, є шкідливість його «або кожному особливо, або всьому суспільству»³⁹⁰. Такий підхід був зумовлений відомим ставленням Катерини II до праць західноєвропейських філософів, які у своїх працях сповідували ідеї просвітництва, піддавали критиці політико-правові засади феодалізму. Разом з тим, визначаючи матеріальну ознаку, авторка Наказу не зводила її до категорії «суспільної небезпеки», а вела мову про шкоду, яка, безумовно, спричиняється (може бути спричинена), відповідним діянням. У цьому випадку в основу цього погляду були покладені відомі ідеї Ч. Беккарія, проголошені ним у його класичній праці «Про злочин і покарання», у якій він зазначав, що «істинним мірилом

³⁹⁰ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. М.: Издательство «Зерцало», 2003. С. 88.

злочинів є шкода, яка спричиняється ними суспільству»³⁹¹. Однак Наказ не набув чинності, оскільки ідеологія просвітництва взагалі, і просвітницька ідеологія в кримінально-правовій політиці зокрема, суперечили панівній в Російській імперії ідеології феодалізму.

Ідея визнання злочину суспільно небезпечним діянням висловлювалася професором Московського університету К. Г. Лангером, який у своєму трактаті «Слово про походження та властивості вищого кримінального суду» (1767 р.) зазначав, що злочини: «залежать від волі людської і є такими діями, які тишу і безпеку загальну порушують... Про велич злочинів міркувати потрібно, дивлячись на те, як багато потривожено ними загального спокою»³⁹².

Водночас інший член комісії, якій був адресований Наказ – митрополит Гавриїл, бачив суть злочину насамперед у його формальній ознаці. У зв'язку із цим він зазначав: «Усі злочини несуть порушення закону». Як матеріальну ознаку злочину він вбачав шкоду, яка спричиняється будь-кому. Одночасно він зазначає, що: «немає злочину, яким би малим він не був, яке ... не було б неприємним для всіх»³⁹³. До речі, з таким тлумаченням можна повністю погодитися – дійсно, правослухняній людині злочин апріорі є неприємним. Він суперечить природі людини. Однак розуміння його неприємності, неприйняття не є ідентичним поняттю небезпечності його для усіх членів суспільства.

Відомий вчений-криміналіст П. А. Фейербах, формулюючи поняття кримінального права, зазначав, що «кримінальне право [наука про каральне право (в оригіналі «наказательное право» – П. Ф.³⁹⁴)] є знання існуючих в Державі прав, заснованих на законах каральних відносно до підданих як порушників цих законів»³⁹⁵. Даючи поняття злочину, він пише: «Хто порушує свободу, затверджену громадянським договором, яка забезпечена каральним законом, той робить злочин, який по цьому в подальшому розумінні є пошкодження або порушення під каральним законом стану, або діяння за законом покаранням наперед загрожуванім і правам інших протидіюче»³⁹⁶.

³⁹¹ Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. К.: Ин Юре, 2014. С. 100. Але слід підкреслити, що і тут автор у першу чергу акцентував увагу на шкоді, маючи на увазі її матеріальний вираз.

³⁹² Фельдштейн Г. С. Цит. праця. С. 137.

³⁹³ Там само. С. 195.

³⁹⁴ Звертає на себе увагу те, що автор вже в ті часи поділяє поняття «кримінальне право» і «кримінальний закон», про що йшлося вище.

³⁹⁵ Уголовное право. Сочинение доктора Павла Анзельма Фейербаха. СПб.: Изд-во медицинской типографии, 1810. С. 1.

³⁹⁶ Там само. С. 21.

У такий спосіб автор визначає ознаку злочину як порушення закону, не згадуючи жодним чином про будь-яку його небезпечність.

Якщо ж взагалі бути відвертим, то необхідно зазначити, що наведені висловлювання не можна розглядати як зроблені представниками науки кримінального права, оскільки до середини XVIII сторіччя фактично догми кримінального права в Росії не існувало. Її формування проходило під впливом ідеології абсолютизму, який закріпився в Російській імперії з часів правління Катерини II і зберігався в Росії аж до Лютневої революції 1917 р.

Не аналізуючи поглядів усіх науковців, які зверталися до питання про ознаки злочину, наведемо думки окремих з них.

За Г. Солнцевим, якого Г. Фільштейн називає «першим російським криміналістом, що дав у своїх працях зразок наукової догми кримінального права»³⁹⁷, трагічна доля якого фактично визначила його маловідомість серед наукової громадськості³⁹⁸, злочин представляється «як зовнішнє, вільнє, позитивними законами забороненє діяння, безпечність і благословення держави або приватних його громадян, яке посередньо або безпосередньо порушує і що правомірнє покарання за собою тягне»³⁹⁹. Г. Солнцев, насамперед, як ознаку злочину виділяє його протиправність – «позитивними законами забороненє діяння». Те, що він називає порушенням «безпечности й благословення держави або приватних його громадян», як вбачається, стосується об'єктів злочинного посягання, якими є і держава, і окремі громадяни.

Професор Московського університету Лев Цветаєв у своїй праці «Нарис теорії кримінальних законів»⁴⁰⁰, визначаючи поняття «злочин», вказував, що «злочин у просторовому сенсі є порушенням закону (*)

(*) Буквально означає: перехід за кон тб. то. за кордон, за межу»⁴⁰¹.

Далі він зазначає: «Закопи бувають такими, що наказують і забороняють; якщо порушується закон, що наказує невиконанням його, це є *злочином неслухняности* (delit d'omission); якщо порушується закон, що забороняє вчинення чогось у противність його, це *злочин преслухняности* (delit de comission).

³⁹⁷ Там само. С. 298.

³⁹⁸ Про долю Г. Солнцева – яскравого представника науки кримінального права, ідеї якого випередили автора на сторіччя, див.: Фельдштейн Г. С. Цит. праця. С. 298–334.

³⁹⁹ Там само. С. 313.

⁴⁰⁰ Лев Цветаєв. Начертание теории уголовных законов. Издание для употребления учащихся. Москва. Университетская библиотека. 1825. 83 с.

⁴⁰¹ Там само. С. 4.

Права суть або публічні, або приватні та злочини з порушують, поділяються на *публічні* та *приватні*. *Публічними* є ті, якими порушуються права суспільні та які можуть завдати шкоди й небезпеки суспільству; а приватними суть ті, якими порушуються приватні права, де страждає тільки громадянин в особі своїй або у власності»⁴⁰².

Як видно, автор, визначаючи поняття злочину, концентрує увагу саме на завданні шкоди або небезпечності її завдання як суспільству, так і конкретній особистості. Згадка про суспільство пов'язана саме зі спричиненням шкоди, а не з міфічною суспільною небезпечністю.

Інший відомий представник кримінально-правової науки, професор Харківського університету К. Паулович визначав злочин як вільна зовнішня дія або бездія, яка порушує правовий уклад⁴⁰³.

Професор Московського університету С. І. Баршев, розглядаючи поняття злочину, писав: «У позитивних законодавствах злочин зазвичай визначають як діяство людської свободи, яке заборонене законом під страхом покарання». І одразу зауважував, що цього для його характеристики є недостатнім. Він, заглиблюючись у глибину питання, робить спробу з'ясувати, що ж визначає необхідність встановлення такої заборони та робить висновок, що її основою є «вищий закон, такий, що рівно всіма визнається й рівно для усіх обов'язковий. І дійсно, окрім зовнішнього, людського, позитивного закону існує внутрішній божественний, моральний закон, який не тільки абсолютно незалежний від нього, але вже і передусім визначає гідність або негідність людських дій»⁴⁰⁴. Отже, визнаючи ознакою злочину саме кримінальну протиправність, автор, заглиблюючись в її основи, визначає злочин як антиморальне діяння, порушення моральних засад суспільства і насамперед християнських, на що вказує в подальшому. Отже, можна вважати, що автор наближався до природно-правового розуміння злочину.

О. В. Єпіфанцева в обґрунтування свого бачення визнання злочину як суспільно небезпечного діяння, широко наводить думку відомого вченого в галузі кримінального права А. Чебишева-Дмитрієва, який детально аналізував це питання в законодавстві від «Руської Правди» до епохи Петра І. Останній, визначаючи злочин і його відмінність від цивільного правопорушення, писав: «злочинне діяння містить в собі два боки: 1) воно порушує приватний інтерес, приватне право й піддає винного сплатити приватну винагороду. Це

⁴⁰² Там само С. 5.

⁴⁰³ Там само. С. 375.

⁴⁰⁴ Баршев С. Общие начала теории и законодательства о преступлениях и наказаниях. М.: Университетская типография, 1841. С. 2.

цивільний бік злочину; 2) воно ображає суспільство й тягне за собою публічне покарання»⁴⁰⁵. З наведеного погляду А. Чебишева-Дмитрієва жодним чином не можна зробити висновок, що автор мав на увазі суспільну небезпеку злочинного діяння як його ознаку, адже образа суспільства – це одне, а небезпека для нього – це абсолютно інше. Образою є «зневажливе висловлювання, негарний вчинок й ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю»⁴⁰⁶. Суспільна небезпека злочину, як загальновідомо, це його здатність порушувати суспільні відносини, спричиняти шкоду об'єктам кримінально-правової охорони. Шкода й образа далеко не ідентичні поняття.

Інший відомий представник кримінально-правової науки П. П. Пусторослев, визначаючи поняття злочину, писав: «Накладаючи обов'язки в одних випадках і встановлюючи обов'язки у відділенні суб'єктивних прав в інших, держава створює тим самим обов'язковий порядок співжиття, що охороняється від порушень засобами зовнішнього примусу й заохочення. У формі постанов закону держава вказує більш-менш точно, як зобов'язана або має право поступати людина за тих чи інших умов. Водночас абсолютно байдуже, звідки черпає вона зміст своїх постанов, з релігійних вірувань населення або із загальноприйнятих правил моральності, або зі стародавніх звичаїв, або, нарешті, з абсолютно нових міркувань, підказаних життям»⁴⁰⁷. При цьому О. В. Єпіфанцева робить висновок, що автор висловлювався за визнання злочину діянням суспільно небезпечним, таким, що посягає на правовий порядок, встановлений у державі. Знов-таки реально видається за бажане коментатором. Так, дійсно, П. П. Пусторослев висловлювався з цього приводу й визначав, що злочин посягає на правовий порядок, але він розумів його як сукупність правових приписів, що діють у державі й встановлюються верховною владою. Говорячи про суспільну небезпеку, він аналізував думку з цього питання відомого вченого професора Ліста, який дійсно, диференціюючи правопорушення за ступенем їх небезпечності для правового порядку, поділяв їх на ті, що належать до кримінальних і цивільних правопорушень. Заперечуючи такий підхід він зазначав, що окремі особливо небезпечні діяння можуть бути як кримінальними, так і цивільними, перебу-

⁴⁰⁵ О преступном действии по русскому допетровскому праву / А. Чебышев-Дмитриев. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1862. С. 33; 85. Цит. праця Єпіфанцева Е. В. С. 9.

⁴⁰⁶ Словник Укрліт ОРГ. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnuk/образ> (дата звернення: 17.06.2020).

⁴⁰⁷ Пусторослев П. П. Анализ понятия о преступлении. М.: Университетская типография, 1982. С. 25. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/411/418/893/15120?view=1> (дата звернення: 17.06.2020).

вати як серед злочинів, так і серед цивільних правопорушень. І це не може бути основою для віднесення до злочинів чи до цивільних правопорушень. Що стосується менш небезпечних діянь, то таких є безліч. Аргументуючи цю свою думку, П. П. Пусторослев пише: «Звертаючись, зокрема, до теорії професора Ліста, не можна не помітити насамперед що вона не досягає мети: не дає такої ознаки, яка була б дійсно здатна у всіх випадках відокремити кримінальне посягання від цивільного. Ліст стверджує, ніби держава визнає кримінальними правопорушеннями, на відміну від цивільних, ті, які найбільш небезпечні для даного правового порядку .... Однак варто тільки заглянути в реальність, і зразу станете ясно, що це твердження не правильне. Звичайно, зрада батьківщині, бунт, вбивство, розбій – найнебезпечніші зазіхання. Але кому ж спаде на думку запевняти, ніби жебрацтво – також найнебезпечніше посягання? Хто зважиться визнати в нашому побуті, ніби самовільне полювання на чужій землі небезпечніше несплати боргу приватній особі. А тим часом таке полювання – кримінальне правопорушення, а ця несплата – цивільне. Очевидно, поважному професорові вдалося вловити ознаку, що відрізняє багато кримінальних правопорушень від цивільних. Але, помітивши цю ознаку, професор захопився і, помилково, прийняв її за загальну розмежувальну ознаку злочинного»⁴⁰⁸.

Висловлюючи власну думку щодо розуміння ознак злочину, П. П. Пусторослев далі зазначає: «Поняття злочинного діяння складається ... з двох елементів: протиправності й караності»⁴⁰⁹. У такий спосіб автор фактично визнає ознаками злочину саме його формальну ознаку – кримінальну протиправність та караність.

Видатний юрист професор В. Спасович вважає найбільш вдалим таке визначення: «Злочин визнається практично в співжитті наступним чином: воно є діянням, яке заборонено законом під страхом покарання, іншими словами, воно є порушенням закону кримінального. Перевага цього визначення полягає в його простоті. Будь-хто знає, що таке закон кримінальний і що таке покарання»⁴¹⁰. Воно є найбільш вдалим для суспільного розуміння. З позицій теорії він визначає його як «*протизаконне посягання на будь-чье право, настільки суттєве, що держава, визнаючи це право настільки необхідною умовою співжиття при недостатності інших охоронних*

⁴⁰⁸ Там само. С. 114–116.

⁴⁰⁹ Там само. С. 133.

⁴¹⁰ Спасович В. Учебник уголовного права. Т. I. СПб.: В типографии Юсафата Огриско, 1863. С. 83.

засобів, огороджує непорушність його покаранням»⁴¹¹. Водночас він підкреслює, що злочином є діяння, які «несумісні із співжиттям і не можуть бути охоронювані іншими менш насильницькими засобами: народним вихованням, громадянськими стягненнями, чисто моральною санкцією совісті і громадської думки»⁴¹². Як наочно видно, один з авторів Судової реформи 1864 року не визнавав в ролі ознаки злочину його суспільну небезпеку, а акцентував саме на шкоді, яка ним заподіюється правам особистості.

Суспільну небезпеку як ознаку злочину визнає професор Харківського університету Л. Є. Владіміров, правда, здійснюючи це під час формулювання поняття в широкому змісті слова. Він пише: «Свідоме і таке, що волимо повстання окремої людини проти самого принципу охоронних законів, яке виражається у порушенні за посередництвом насилля або обману (*vi et fraude*) одного або багатьох з них, є злочином у широкому розумінні».⁴¹³ Це треба розуміти як філософсько-теоретичний підхід до змісту цього явища. Даючи поняття злочину як юридичного поняття, В. Є. Владіміров зазначає, що ним є «свідома і вольова дія або бездіяльність, що заборонена кримінальним законом під страхом покарання, і така, що не виправдовується здійсненням будь-якого права»⁴¹⁴. Вбачається, що з позицій ідеології кримінально-правової політики, погляди В. Є. Владімірова мають особливу значущість, адже він фактично одним з перших, визначаючи поняття злочину, зробив це одночасно і з ідеологічних, і з правових позицій та спромігся не переносити ідеологію в жорсткі межі правової конструкції.

Видатний український вчений професор О. Ф. Кістяківський зазначав, що «злочин є порушення закону, встановленого для оберігання безпеки і добробуту громадян, порушення юридично осудне, яке здійснюється за посередництвом зовнішньої, позитивної або негативної дії, яка за своїм характером складається з насилля, обману або недбалості»⁴¹⁵. Водночас він підкреслював значущість для розуміння злочину саме формальної його ознаки – *Nullum crimen sine lege. Nullum poena sine lege*.

Професор Харківського університету Л. С. Белогриц-Котляревський взагалі заперечував можливість формулювати матеріальну

⁴¹¹ Там само. С. 84.

⁴¹² Там само. С. 66.

⁴¹³ Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права. Общая часть. Харьков: Издание типографии Каплана и Бирюкова, 1889. С. 2.

⁴¹⁴ Там само. С. 35.

⁴¹⁵ Кистьяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. Изд. 3. Киев: Издание книгопродавца-издателя Ф. А. Иогансона, 1891. С. 235.

ознаку злочину. Він зазначав: «З позитивної ... сторони поняття злочину може бути визначено тільки формально; матеріальне ж його визначення не може бути дано тому, що злочин не є поняття постійне, однорідне за своїм змістом; обсяг його знаходиться у тісній залежності від даної історичної обстановки і суспільних правопоглядів, які, як відомо, постійно змінюються»⁴¹⁶. У зв'язку із цим він визначав злочин як «винне неправомірне діяння, заборонене законом під страхом покарання, або, говорячи інакше, злочин є винне неправомірне порушення кримінального закону»⁴¹⁷. І продовжує далі: «... Говорячи, що злочинець порушує кримінальний закон, зазвичай натякають на те положення, ту норму, яка міститься в диспозиції – позитивна або негативна...»⁴¹⁸.

В. В. Єсіпов у своїй монографії «Нарис російського кримінального права»⁴¹⁹ серед підстав криміналізації діянь розглядає такі, як: 1) порушення права; 2) порушення обов'язку; 3) порушення закону; 4) порушення норми; 5) як прояв особистого стану злочинності (цитуючи професора І. Фойницького, автор вважав, що цим є, «наявна у людини сума позитивних і негативних душевних якостей (вольових і свідомих), які містять у собі внутрішню можливість злочинної діяльності»⁴²⁰).

Обґрунтовуючи власну думку про наявність ознаки злочину «суспільна небезпечність», О. В. Єсіфанова посилається на погляд одного з найвідоміших у дореволюційній Росії вчених-криміналістів М. Д. Сергієвського, який у своїй праці «Російське кримінальне право» зазначив, що основою піднесення діяння до категорії злочинів є його матеріальна ознака, а формальна «не вносить у кримінальне право ні йоти змісту»⁴²¹.

На превеликий жаль, нам не вдалося особисто ознайомитися з цією працею видатного вченого – її немає навіть на просторах інтернету. Однак у нашому розпорядженні наявна інша його робота «Російське кримінальне право. Посібник до лекцій. Частина

⁴¹⁶ Белогриц-Котляревский А. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев-Петербург-Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. С. 102.

⁴¹⁷ Там само. С. 103.

⁴¹⁸ Там само.

⁴¹⁹ Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть общая: преступление и преступники. Наказание и наказуемые. 3-е изд. М.: Издание книжного магазина «Правоведение», 1904.

⁴²⁰ Фойницкий И. Я. Уголовно-правовая доктрина о соучастии. *Юрид. вестн.*, 1891. № 1. С. 19. Цит. за: В. В. Єсіпов. Цит. праця. С. 121.

⁴²¹ Єсіфанова О. В. Цит. праця. С. 12.

загальна. Десяте видання»⁴²², у якій подібних думок автор не висловлює. Жодним чином не маємо наміру обвинувачувати будь-кого у фальсифікації поглядів високоповажного вченого, проте наведемо його думку щодо ознак злочину, висловлену у виданні, яке наявне в нашому розпорядженні. Окрім того, процитуємо авторів монографії «Радянське кримінальне уложення», які вказують: «М. Д. Сергієвський під злочинном розуміє дію людини, яка порушує норми правопорядку, в іншому випадку він ототожнює злочин із зовнішньою стороною вчиненого, тобто з його об'єктивною стороною. Автор виділяє дві ознаки злочину: його протиправність і караність»⁴²³. Процитоване зайвий раз підтверджує висловлену нами позицію щодо думки видатного вченого стосовно ознаки «суспільна небезпека». Імовірніше, ті, хто вважає, що М. Д. Сергієвський визнавав суспільну небезпеку як ознаку злочину, базують свій висновок на такому його висловлюванні: «Ми розглядаємо сьогодні злочинне діяння як діяння, що переслідується в інтересах суспільства, а не в інтересах приватної особи. Змістом злочинного діяння вбачається *школа* (виділено нами – П. Ф.), що спричиняється усьому суспільству; порушення ж приватного права є лише засобом або формою порушення права суспільного»⁴²⁴. Вважаємо, що автор справедливо говорить саме про шкоду, а не про ефемерну «суспільну небезпеку». Вчений такого рівня не може плутати різнопорядкові поняття, як не плутаємо сьогодні і ми.

Говорячи про визначення обсягу кримінальної відповідальності, М. Д. Сергієвський зазначає: «Визначення меж караних діянь та визначення їх порівняльної тяжкості представляє для укладачів найбільш важку частину кримінальних уложень: з одного боку, вони мають повну, фактичну і юридичну можливість обкласти покаранням порушення норм правопорядку, а з іншого – пов'язані принципом економії каральних заходів, вони повинні обмежитися караністю найважливіших для правопорядку порушень. Отже, визначаючи межі караних діянь і розподіляючи їх за порівняльними розмірами караності, укладачі кримінального уложення повинні керуватися двома моментами: заборонністю діянь і їх вагою. Перший момент, за загальним правилом, залежить ... виключно від позитивного права різних сфер – державного, цивільного та ін. ... Другий момент, який визначає межі злочинних діянь і водночас розподіл їх за розмірами караності, є тяжкість правопорушень

⁴²² Сергієвский Н. Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая. Издание десятое. СПб., 1913.

⁴²³ Советское уголовное уложение (научный комментарий, текст, сравнительные таблицы) / Ю. В. Грачева, С. В. Маликов, А. И. Чучаев. М.: Проспект. 2015. С. 43.

⁴²⁴ Сергієвський Н. Д. Цит. праця. С. 52.

... Чим же керуємося ми ...? (в цьому випадку – П. Ф.). Виключно панівними в суспільстві праворозуміннями, в яких відбилася вся сукупність умов дійсного життя, – ніякої іншої визначеної мірки для оцінки важливості злочинних діянь ми не маємо»⁴²⁵. І далі М. Д. Сергієвський зазначає: «Поняття злочинного діяння складається... з двох елементів: протиправності і караності»⁴²⁶. Водночас він особливо підкреслює мінливість цих понять залежно від історичної епохи й суспільного ладу, які можуть кардинально відрізнятись⁴²⁷. Підбиваючи підсумок власних розмірковувань над проблемою ознак злочинного, автор підсумовує: «Ніяких постійних ознак злочинності діяння, які для всіх часів і народів визначали б межу між караною неправдою (злочином – П. Ф.) і некараною, встановити ми не можемо; рівним чином і встановити постійного розподілу їх за розмірами покарання»⁴²⁸.

М. А. Неклюдов вважав, що «злочин являє собою явне (свідоме) безправне посягання на самі об'єкти людських стосунків».⁴²⁹

Огляд позицій дореволюційних вчених стосовно будь-якого питання у сфері теорії кримінального права є неможливим без аналізу думок щодо нього М. С. Таганцева, який, без сумніву, є найвидатнішим представником дореволюційної (а можливо і взагалі) науки кримінального права.

Визначаючи поняття злочину, М. С. Таганцев писав: «Життя всіх народів свідчить нам, що завжди і всюди відбувалися і відбуваються дії, які з різних підстав не тільки визнані недозволеними, але і викликають відомі заходи суспільства або держави, спрямовані проти осіб, які вчинили діяння, які визнаються злочинними; що завжди і всюди існували особи, які більш-менш завзято не підкоряються вимогам правового порядку, велінням влади, що його охороняє»⁴³⁰.

Його роздуми щодо змісту поняття злочину концентровано відбуваються у наступній цитаті з його «Лекцій...»: «Отже, злочинне діяння є злочином або порушенням норм і заповідей права, велінь авторитетної волі, якими регулюються наше юридичне ставлення один до одного або до цілого, тобто до суспільства або держави, визначаються в інтересах цілого межі вільної діяльності кожного.

⁴²⁵ Там само. С. 6, 7.

⁴²⁶ Там само. С. 46.

⁴²⁷ Там само. С. 47.

⁴²⁸ Там само. С. 48.

⁴²⁹ Неклюдов Н. А. Уголовное право. Общая часть. Конспект. СПб., 1875. С. 119.

⁴³⁰ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. 2-е изд., перераб. и доп. СПб., 1902. Т. 1. С. 1.

Але таке визначення злочинного діяння при найближчому його розгляді, представляється недостатньо повним і формальним»⁴³¹.

І далі, продовжуючи свій аналіз, автор пише: «Усяка неправда, як посягання на право, містить у собі кримінальний момент. Тобто винне посягання на охоронюваний правом інтерес; невиконання веління права; але ..., не всяка кримінальна неправда карається: для цього необхідно відоме наростання *шкоди* і *небезпеки* (виділено нами – П. Ф.), відоме значення неправди для громадського порядку і спокою. Таке посягання може іноді не зачіпати нічиїх матеріальних майнових інтересів, може супроводжуватися шкодою ідеальною, або хоча і реальною, але такою, що не має майнового характеру, або ж таке посягання супроводжується прямо або побічно руйнуванням, або пошкодженням майна або майнового інтересу, супроводжується шкодою або збитком. Цей додатковий момент посягання і становить неправду цивільну, і подібно до того, як кримінальний момент вимагає усунення та відшкодування збитків покаранням, так цивільні вимагають або відновлення порушеного права, або сплати шкоди й збитків. З огляду на це, неправда цивільна не є родом неправди, а тільки її моментом, вона або конкурує з караною неправдою, або конкурує з неправдою кримінальною, але не караною.

Якщо в неправді міститься як посягання на норму в її реальному бутті, так і заподіяння майнової шкоди, то ми маємо складну неправду, що містить в собі і кримінально карану, і цивільну неправду, наприклад, випадки крадіжки, підпалу; якщо неправда містить в собі тільки посягання на норму без майнової шкоди, то ми говоримо про неправду чисто кримінальну, – богохуління, замах на вбивство; нарешті, якщо в посяганні, що має і кримінальний, і майновий характер, момент кримінальний визнається маловажним, не караним, діяння буде виключно неправдою цивільною, як, наприклад, необережне пошкодження речей, несплата боргу та ін.

Даі, так як межа між неправдою кримінально караною і кримінально байдужою змінюється історично, залежить від культурних умов даного народу, то зрозуміло, що і кордони, що відокремлюють неправду складну, що містить в собі і момент караної неправди, і момент цивільної, від неправди чисто цивільної, визначаються також історично ... Ми можемо собі уявити, у зв'язку з умовами суспільної культури, що, наприклад, в одному періоді всякий обман при купівлі-продажу залишається караним і тягне за собою обов'язок цивільної винагороди; в іншому – визнаються вже караними особливо тяжкі

⁴³¹ Там само. С. 42.

торгові обмани, наприклад, обмани з особливими приготуваннями; а в третьому – стає караним всякий торговий обман, що підходить під загальні умови караного шахрайства. Отже, у разі подібних змін неправда цивільна переходить мало-по-малу в неправду складну; але ми не можемо сказати, що якщо каране нині діяння, яке не містить в собі майнової шкоди, як, наприклад, недонесення про скоєння деяких злочинних діянь, самогубство та ін, перестає бути караним, то воно стає завжди цивільною неправдою; воно або залишається кримінальною, але не караною неправдою, або перестає бути, за зникненням самої правової норми, правопорушенням.

Кожен з моментів неправди має самостійну юридичну структуру, відтворену на умовах констатування і розгляду неправди, а особливо на її юридичні наслідки, на винагороду та покарання. Водночас, звичайно, вони зберігають, за загальним правилом, ці особливості, незалежно від того, чи є ці моменти самостійними, окремі один від одного, або спільними; але не можна не помітити, що принаймні чинне право знає і відступи від цього начала. Так, цивільне право допускає наслідки цивільної неправди, що мають каральний характер, як, наприклад, приватне затримання, і навпаки, в кримінальному праві трапляються, хоча і у вигляді вилучення, наслідки цивільного характеру, як *roena privata*, відновлення порушеного володіння, пеня за фіскальні порушення»⁴³².

Здійснивши глибинний аналіз поняття злочину, М. С. Таганцев дає цьому явищу таке визначення: «Злочинним визнається діяння, що посягає на юридичну норму в її реальному бутті; або, висувуючи більше зміст посягання: діяння, що посягає на охоронюваний нормою інтерес життя»⁴³³.

Отже, підсумовуючи погляди провідних дореволюційних вчених-криміналістів, ми можемо зробити висновок, що ідея наявності серед ознак злочину суспільної небезпеки, не підтримувалася. Найбільше про що йшлося, так це про шкоду від злочину, і, як видно з наведеної цитати з праці М. С. Таганцева, ця шкода аналізувалася виключно з позицій її відокремлення в кримінальному праві від шкоди, що спричиняється в цивільних правовідносинах.

Поглядами М. С. Таганцева щодо ознак злочину можна закінчити огляд позицій учених-криміналістів, які в дореволюційний період належали до представників класичної школи кримінального права.

⁴³² Там само. С. 109, 110. Приносимо вибачення за таке широке цитування, але: 1. М. С. Таганцев цього заслуговує. 2. Для розуміння його позиції у цьому важливому питанні не можна ділити його висловлювання, вибираючи лише ті, які так чи інакше підтверджують думку, якої дотримується особа, що цитує.

⁴³³ Там само. С. 51.

До позицій представників цієї школи додамо погляди кількох відомих європейських вчених, які також аналізували ознаки злочину.

Відомий французький криміналіст Гарро вважав, що злочин – це діяння, заборонене або продиктоване заздалегідь виданим законом під страхом покарання.

Один з творців кримінологічної науки італійський криміналіст Гарафало визначав злочин як діяння, яке є *шкідливим* (виділено нами – П. Ф.) для суспільства і одночасно ображає середню міру почуття жалю та чесноти, що притаманні кожній цивілізованій особі.

Німецький криміналіст Біндінг вказував, що злочин – це порушення норми закону з каральною санкцією.

Подібних поглядів дотримуються практично усі представники світової (за виключенням т. зв. комуністичних країн) кримінально-правової науки.

Якщо оцінювати внесок представників української класичної школи кримінального права, то треба зазначити, що саме вони розробили ті основні принципи, на яких побудоване сучасне кримінальне право, в основу якого покладено принцип законності. Саме виходячи з цього принципу, в їх працях зроблено наголос на тому, що ознакою злочину є насамперед протиправність діяння, порушення принципу *nullum crimen sine lege* підриває основи законності, що є недопустимим. Саме тому включення ознаки суспільної небезпеки, яка у своїй суті є абсолютно не визначеною, абстрактною, суб'єктивною, не могло лягти в основу визнання діяння злочином, виходячи з позицій представників класичної школи.

Якщо коротко проаналізувати дореволюційне національне та імперське законодавство, з огляду на аналіз визначення ознак злочину, то варто зазначити, що воно практично всю історію базувалося на ознаці кримінальної протиправності⁴³⁴. Так, у «Руській Правді» злочинні діяння визначались як «гріх», «гріхопадіння», що було порушенням норм християнства та князівських указів, тобто порушенням правових норм.

Литовські Статути чітко визначали злочин з формальних позицій як порушення правових норм⁴³⁵.

У результаті визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. було створено національну українську козацьку державу з власною

⁴³⁴ Звичайно, для таких пам'яток права як «Руська Правда», Литовські Статути, законодавство козацької держави та низки інших, цей термін застосовується доволі умовно.

⁴³⁵ Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007. С. 101.

правовою системою, побудованою на власних джерелах права. Ними насамперед стали норми звичаєвого права. Однак активно застосовувалися норми Польсько-Литовських статутів, водночас фактично це законодавство мало широке застосування по всій Україні (за винятком Слобожанщини, яка перебувала під впливом російських законів, хоча і там певною мірою застосовувались норми польсько-литовського законодавства).

Це торкнулось і кримінального права, яке, до того ж, практично повністю базувалося на нормах польсько-литовських нормативних актів. На формування нової системи права суттєво вплинуло право запорізьких козаків, яке стало основою для створення кримінального права національної української держави. Воно фактично було кримінальним правом Запорозької Січі, хоча досягло більш високого рівня розвитку й формувалося на базі давньоруського права, та насамперед «Руської Правди». Значний вплив на нього здійснили й норми польсько-литовських нормативних актів (передусім Литовських Статутів). Злочином визнавалася дія, яка спричиняла конкретну шкоду – позбавлення життя, каліцтво, завдання шкоди майну або честі та ін. *конкретні наслідки*. Водночас ніде не згадувалось про суспільну небезпеку, яка визначалася б як «шкода товариству». Формальне розуміння злочину в праві козацької держави прослідковується і в покараннях, які призначалися винному й більше за все нагадували кровну помсту, реалізацію принципу таліону.

Після Переяславського договору 1654 р. в Україні тривав розвиток національного кримінального права. Його основними джерелами стали статті різних договорів, укладених між Україною і Росією, а також Гадяцький трактат І. Виговського, Слободищевський пакт Ю. Хмельницького, акти гетьманської влади та місцевої адміністрації – універсали, декрети, листи та ін. Поступово «до життя» поверталися норми польсько-литовського права і насамперед Литовський Статут 1588 р. Однак основним залишалось звичаєве право, яке, щоправда, було санкціоноване державною владою. Це, зокрема, було зроблено царською грамотою Війську запорізькому про його права від 27 березня 1654 р., в якому було записано: «... І судитися їм веліли від своїх старших за своїми попередніми правами (а наші царські бояри і воєводи в ті їх військові суди втручатися не будуть)»⁴³⁶.

Тривав розвиток теоретико-нормативного розуміння самого явища «злочин». На цей процес суттєвий вплив зчинило звичаєве

⁴³⁶ Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. 3. С. 262. Цит. за: Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі. *Радянське право*. 1991. № 10. С. 58–60, 91.

право Запорозької Січі, де існувала досить розроблена правова система. Злочином продовжувала визнаватись дія, яка спричиняла *реальну* шкоду життю, здоров'ю, майну, честі особи, тобто діяння, що заборонено нормами звичаєвого права. Одночасно як злочин можна було визнати і діяння, яке не визначалось таким нормами звичаєвого права, тобто фактично за аналогією. Такий дуалістичний підхід до формального визначення злочину відкривав широкі можливості для свавілля, бо не окреслював чітких меж, що відділяли злочинне діяння від незлочинного. Все ж перша спроба формального визначення ознак злочину загалом повинна оцінюватися як позитивне явище, яке стало фундаментом для подальшої розбудови національного кримінального права.

Значний вплив на кримінальне законодавство України вже в той час здійснювала Росія. Це насамперед відбилося на формуванні поняття злочинів, які сьогодні належать до групи злочинів проти держави. До найтяжчих злочинів відносили державну зраду, яка, під впливом Росії, стала включати в себе також діяння, спрямовані на відторгнення України від Росії, посягання на життя та здоров'я російського монарха та членів його родини. У зв'язку із цим, зрадниками визнавалися й І. Виговський, і Д. Многогрішний, і низка інших державних діячів України, які виступали проти договорів України з Росією, закликали не підкорятися царю та російським законам.

Формальна ознака злочину відбивалася на їх конкретних видах, серед яких найтяжчим визнавалося вбивство, особливо його кваліфіковані види.

Виходячи з того, що Українська держава була державою військового об'єднання, яким були козаки, особлива увага в кримінальному законодавстві приділялася військовим злочинам – порушенням встановленого порядку несення військової служби (самовільне залишення служби або ухилення від неї, протидія військовому начальникові, посягання на життя та здоров'я військового начальника тощо). Вбивство людини, яка належала до козацького товариства, розглядалось чи не найтяжчим злочином, тоді як позбавлення життя особи, яка не належала до військового товариства, вважалась менш тяжким злочином.

Знало кримінальне законодавство й групу злочинів проти управління. Кримінально-правова політика визначала встановлення кримінальної відповідальності за фальшивомонетництво, підробку документів та печаток, протидію адміністрації та ін.

Передбачалася кримінальна відповідальність і за протидію відправленню правосуддя – злочинами визнавалися лжеприсяга в суді, неправдиве свідчення, приховування злочинів.

Дії, що порушували громадський порядок – бійка, лайка та інша такого роду поведінка, також визнавалися злочином і тягнули за собою кримінальну відповідальність.

Підтвердженням визнання формальної ознаки є і поява таких «новітніх» злочинів, як «перевідництво», мужолозтво та скотолозтво («безчоловіччя»).

Як наочно видно, розуміння злочину базувалось саме на характеристиці шкоди завданої діянням. Про жодну суспільну небезпеку мова не велась.

Оцінюючи російське кримінальне законодавство (а цього уникнути неможливо з відомих причин), Соборне Уложення 1649 р. і Артикул воєнний 1715 р. не визначали поняття злочину. Однак аналіз цих законодавчих актів дає підстави стверджувати, що для його розуміння застосовувався саме формальний підхід.

Звід законів 1842 року у ст. 1 давав визначення злочину як діяння, яке заборонене під страхом покарання, а у ст. 2 – малозначності діяння, забороненого під страхом застосування легкого тілесного покарання або поліцейського виправлення⁴³⁷.

Кримінальні закони XIX ст. (Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року в різних його редакціях, Статут про покарання, які застосовуються мировими суддями 1864 р.) закріплювали формальне визначення злочину. Цей підхід було продовжено і в Уложенні 1903 р.⁴³⁸

Як висновок треба зазначити, що дореволюційне законодавство Російської імперії не визначало поняття злочину на підставі його матеріальної ознаки.

Не визначало злочин на основі матеріальної ознаки і законодавство тих країн (Австро-Угорщини, Королівства Румунії, Польщі), до складу яких в ті чи інші часи входили українські землі.

Так, Кримінальний кодекс Австрійської імперії 1852 р. (який ще називають загальним Кримінальним кодексом Франца-Йосифа),

⁴³⁷ Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. М.: Юрид. лит., 1991. Т. 8. Судебная реформа. С. 310.

⁴³⁸ До речі, у розробці Уложення 1903 року активну участь брав М. С. Таганцев, який був беззаперечним авторитетом у теорії кримінального права Росії, і той факт, що у визначенні злочину закріпленому в Уложенні відсутнє посилення на суспільну небезпеку, зайвий раз підтверджує ставлення і провідних російських науковців, і самого М. С. Таганцева до цієї ознаки.

поділяв усі діяння на тяжкі злочини, нетяжкі (звичайні) злочини та проступки. Чинне до цього кримінальне законодавство 1803 р. виділяло два види кримінально-караних діянь – тяжкі злочини та тяжкі поліцейські проступки⁴³⁹. Одночасно, за підрахунками М. Ю. Шуп'яної, в Австро-Угорській імперії діяло більше 40 спеціальних кримінальних законів. На теренах Галичини, як пише авторка, діяв кримінальний кодекс 1852 р. Що стосується цього кодексу, то «основним джерелом кримінального кодексу 1852 р. були положення кодексу 1803 р., в основу якого було покладено норми кримінального кодексу для Західної Галичини 1797 р. та практика його застосування на території Західної та Східної Галичини»⁴⁴⁰. Кодекс 1852 р. (як і його попередники) не давав визначення злочину, а лише вказував на відповідні характеристики діяння й особи, які давали підстави віднести конкретне діяння до тої чи іншої категорії. До них належали: форма вини, об'єкт посягання, вид та розмір шкоди, передбачений нормою вид покарання та ін.⁴⁴¹. Водночас не можна погодитися із авторкою цитованої монографії М. Ю. Шуп'яною, яка визначає вид та розмір спричиненої (можливої) діянням шкоди, як «ступінь суспільної небезпеки». В Австрійському законодавстві немає жодної згадки про суспільну небезпеку – йдеться виключно про шкоду, що спричиняється злочином. Застосований авторкою оцінювальний підхід, заснований на власному розумінні того чи іншого факту, є зайвим свідченням видавання бажаного за дійсне, про що вже зазначалося вище під час оцінки поглядів інших авторів, які коментували ті чи інші нормативні акти чи погляди інших науковців.

Стаття 1 Кодексу карного Польщі 1932 р. (т. зв. «Кодекс Ю. Макаревича»), закріплювала положення, що «карній відповідальності підлягає той, хто допускає дії, заборонені під загрозою кари законом, що діє в часі її вчинення»⁴⁴².

Прихід до влади у листопаді 1917 року внаслідок державного перевороту більшовиків призвів до глобальних змін в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Не оминули ці зміни й кримінальне

⁴³⁹ Шуп'яна М. Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів, 2017. С. 52, 53.

⁴⁴⁰ Там само. С. 54. Слід додати, що норми усіх кримінальних законів Австро-Угорської імперії для Галичини враховували існуючий правовий менталітет галичан, який своїм корінням схилювався до норми ще «Руської правди». На цей факт неодноразово звертав увагу М. В. Костицький у своїх наукових пошуках.

⁴⁴¹ Там само. С. 70.

⁴⁴² Кодекс карний та кодекс про переступи. Українське видавництво. Краків-Львів, 1943. С. 3.

законодавство. Нашим завданням не є аналіз кримінально-правової політики більшовизму та її наслідків – це питання окремого дослідження⁴⁴³. Зупинимось лише на питанні про ознаки злочину, акцентуючи на питанні про його матеріальну ознаку.

Слід одразу зазначити, що більшовики, визнаючи лише утилітарний характер права загалом, і кримінального права зокрема, мало уваги приділяли аналізу його суті. Це походило від першоджерел – класиків марксизму, які якщо й говорили щось про кримінальне право, то в основному про його роль у боротьбі з «експлуататорами» або «експлуататорів» з пролетаріатом.

Соціологічне ставлення до держави й права у вченні марксизму ґрунтувалося на пріоритеті держави над правом – як за його «більш прямого походження з відносин панування одного класу над іншим, так і за верховенства приписів державної влади»⁴⁴⁴. У працях основоположників марксизму-ленінізму особлива увага приділялася лише класовій сутності права й підкреслювалося, що воно після перемоги соціалістичної революції повинно бути ліквідовано разом із буржуазною державою. «Ви не можете зробити закони основою нового суспільного розвитку точно так, як і ці старі закони не могли створити нові суспільні відносини», – писав К. Маркс⁴⁴⁵.

Як зазначає О. Ф. Шишов, «Ідеї Маркса і Енгельса про необхідність діалектико-матеріалістичного підходу до вчення про злочин були покладені в основу науки радянського кримінального права, яка з перших років існування Радянської держави підходила до оцінки злочину з марксистських класових позицій»⁴⁴⁶. Однак ці ідеї були фактично пристосовані до потреб вирішення завдань побудови комуністичної держави й відкидали закони діалектичного розвитку суспільства. У центр були поставлені умови матеріального способу виробництва, його інтересів і потреб. Основоположники не прорахували того, що знеособлення власності на засоби виробництва, фактично зосередить власність у руках номенклатури й підпорядкує все виключно її інтересам, про що вже зазначалося вище. І закони будуть підпорядковані вирішенню її інтересів, а не інтересів суспільства. Що ж стосується кримінального закону, то його основним завданням, більш як на 70 років, став захист

⁴⁴³ Див. Фріс П. А. Идеологические основы криминально-правовой политики большевизма. Вісник кримінологічної асоціації України. *Збірник наукових праць* № 1 (26). 2022. 169 с. С. 88-102.

⁴⁴⁴ Омельченко О. А. История политических и правовых учений. М., 2006. С. 503.

⁴⁴⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Процесс против рейнского окружного комитета демократов. Соч. 1849. Т. 6. С. 259.

⁴⁴⁶ Шишов О. Ф. Становление и развитие науки уголовного права в СССР. М.: ВНИИ МВД СССР, 1981. С. 17.

інтересів саме номенклатури, який видавався за захист інтересів суспільства.

Висуваючи вимогу побудови за будь-яку ціну комуністичного суспільства, К. Маркс розумів, що це можна буде зробити виключно із застосуванням найстрашнішого терору проти власного народу. Він, зокрема, писав: «Після приходу до влади нас стануть вважати чудовиськами, на що нам, звичайно, плювати»⁴⁴⁷. Взагалі ідея терору відносно до повалених класів була закладена в основу самої марксистсько-ленінської ідеології з самого початку її виникнення і документального закріплення. Так, ще у «Маніфесті комуністичної партії» було зафіксовано, що «...цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи здригаються перед Комуністичною Революцією...»⁴⁴⁸.

Отже, треба зробити висновок, що засновники комуністичної ідеології та їхні нащадки вважали насильство єдиним засобом здобуття влади та її утримання у власних руках. Звичайно, що усе це могло бути реалізовано не інакше, як за допомогою кримінального насамперед права, що створювалося державою, яке у своїх нормах повинно було це насильство закріплювати, адже «в дійсності держава є ніщо інше, як машина для пригнічення одного класу іншим, і в демократичній республіці нічим не менше, ніж у монархії...»⁴⁴⁹.

В. І. Ленін, як гідний послідовник основоположників, цю ідею реалізував на практиці, а його послідовники впроваджували і після його смерті упродовж 70-ти років. Фактично була зроблена спроба загнати багатомільйонну країну в «щастя», яке було видумане марксизмом. Це була основа ідеології марксизму-ленінізму.

Слід зазначити, що ця «ідея» прийшла «до смаку» не тільки творцям теорії, а й усім їх послідовникам, оскільки відкривала шлях до швидкого вирішення будь-яких проблем, адже за відомим висловом: «немає людини – немає проблеми» і будувалася теорія кримінально-правової політики й законодавча практика упродовж десятиріч в СРСР.

Короткий огляд історії кримінального законодавства СРСР є наочним підтвердженням цього.

⁴⁴⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 25. С. 187. Цит за: Солженицын А. Фрагмент выступления в Американской Федерации Труда. 7 июля 1975 года, Нью-Йорк. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-33-2008-08-04-voa2/595161.html> (дата звернення: 23.06.2020).

⁴⁴⁸ Маніфест коммунистической партии. М. 1969. С. 47.

⁴⁴⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Предисловие к «Гражданской войне» К. Маркса. Соч. Т. XVI. Ч. II. С. 94. Цит.: Маніфест коммунистической партии. С. 40.

Мало кому відомо, що до прийняття «Керівних начал з кримінального права РСФРР» 1919 р., на офіційному рівні було розроблено проєкт іншого нормативного акта з назвою «Кримінальне уложення». Цей проєкт був розроблений Комісією Народного комісаріату юстиції РСФРР (Нарком'юст), який очолював представник партії лівих есерів І. З. Штейнберг⁴⁵⁰. Він же і очолив комісію зі створення Уложення. Редагування тексту здійснював А. А. Шрейдер, який займав посаду начальника 6-го редакційного відділу Нарком'юсту.

Характеризуючи створення цього Уложення, автори монографії «Радянське кримінальне уложення» зазначають: «Радянське кримінальне уложення як документ відповідає вимогам історичного джерела. Воно практично невідоме сучасному юристу. Більше того, досі навіть точно не встановлено, вступило Уложення в силу, або так і залишилося проєктом, розробленим Нарком'юстом на початку 1918 р. Достеменно можна стверджувати лише одне: на практиці воно не застосовувалося і, ймовірно, тому, що критично було сприйняте більшовиками»⁴⁵¹.

Така оцінка більшовиками цього нормативного документа легко пояснюється низкою обставин. По-перше, не вони були авторами і, отже, не могли скористатися лаврами розробників. Але, напевно, і не це є найважливішим. Найважливішим є інше – документ не відбивав тієї ідеологічної платформи, на якій повинно було будуватися кримінальне законодавство більшовиків. Воно мало у своїй основі Уложення 1903 р., тобто, за їх оцінкою, законодавство повалених класів. Д. І. Курський, у зв'язку із цим, писав: «У Народному комісаріаті юстиції цього періоду ще не були до кінця зжиті ілюзії буржуазної демократії. Ліві есери тяжіли до буржуазних та дрібно-буржуазних забобонів і робили спробу поєднати протиприродним шляхом пролетарську демократію з буржуазною демократією»⁴⁵².

Ще більш гостро висловився П. І. Стучка, який оцінив це Уложення так: «Старі закони були «спалені», і марно з усілілих у цьому

⁴⁵⁰ У перші місяці після жовтневого перевороту було створено коаліційний уряд, до складу якого входили представники РСДРП(б) та партії лівих есерів, яка користувалася великою популярністю в народі, особливо серед представників селянства. Правда, цей союз був короткотривалим і ситуативним – більшовики ні з ким не хотіли ділити владу.

⁴⁵¹ Советское уголовное уложение (научный комментарий, текст, сравнительные таблицы) / Ю. В. Грачева, С. В. Маликов, А. И. Чучаев. М.: Проспект, 2015. С. 5. Особливо хотілось би зауважити, що цей, фактично втрачений, документ було особисто знайдено професором О. І. Чучасвим в глибинах державного архіву Російської Федерації і де він міг бути втрачений для дослідників. Автори цитованої монографії подають архівну адресу знаходження цього документа: ГА РФ. А-353. Оп.2 № 164.

⁴⁵² Курский Д. И. Избранные статьи и речи. М., 1948. С. 57–58.

згарищі обпалених листків деякі з наших революціонерів стали кроїти «уложення російської революції» (проект лівих есерів, весна 1918 р.) замість того, щоб творити дійсно нові революційні закони»⁴⁵³.

«Уголовне уложення» 1918 р. не мало того яскраво вираженого класового характеру, який хотіли бачити в кримінальному законі більшовики. І насамперед це стосувалося розуміння злочину, яке у ст. 1 Уложення визначалося як «діяння, заборонене під час його учинення законом під страхом покарання». Фактично в цій дефініції автори відтворили визначення злочину, яке було закріплене в Уложенні 1903 р. Водночас усі діяння, що були передбачені Уложенням, поділялися на злочини і проступки. До перших належали ті з них, за які передбачалася можливість застосування покарання вище за шість місяців позбавлення волі. До других – ті, за які встановлювалося покарання до шести місяців позбавлення волі або грошова пеня (штраф).

Як вже зазначалося, Кримінальне уложення 1918 р. не набуло сили, і фактично до 1919 р. радянська країна жила, а правосуддя здійснювалося на підставі положень, зафіксованих у відомих Декретах про суд.

12 грудня 1919 р. постановою Народного комісаріату юстиції були введені в дію «Керівні начала з кримінального права РСФРР» (у подальшому – «Керівні начала»), у яких вперше з марксистсько-ленінських позицій було надано визначення злочину. Водночас класова ідеологічна суть цього нормативного акта була прямо закріплена у його преамбулі, в якій зазначалося: «...пролетаріат повинен виробити правила приборкання своїх класових ворогів, створити метод боротьби зі своїми ворогами і навчитися ним володіти. І насамперед це повинно стосуватися кримінального права, яке має своїм завданням боротьбу з порушниками нових умов співжиття в перехідний період диктатури пролетаріату. Тільки остаточно зламавши опір, поваливши буржуазні та проміжні класи й здійснивши комуністичний лад, пролетаріат знищить і державу як організацію насильства, і право як функцію держави»⁴⁵⁴.

«Керівні начала» були побудовані так, що не просто визначали поняття злочину в одній нормі, а давали одночасно йому і відповідне тлумачення і визначення в різних статтях. Вони починалися із визначення завдань кримінального права, які були сформульовані

⁴⁵³ Стучка П. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964. С. 243.

⁴⁵⁴ Руководящие начала по уголовному праву РСФРР. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901870462> (дата звернення: 27.06.2020).

так: «3) радянське кримінальне право має завданням за допомогою репресій охороняти систему суспільних відносин, що відповідає інтересам трудящих мас, що зорганізувалися в панівний клас у перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату»⁴⁵⁵. Як наочно видно, вже саме завдання кримінального права визначалося його авторами виключно з класових ідеологічних поглядів. На цих же позиціях було сформульовано і поняття злочину (ст. ст. 5 та 6), у яких було зафіксовано:

«5) злочин є порушення порядку суспільних відносин, що охороняються кримінальним правом;

17) злочин, як дія або бездіяльність, небезпечне для даної системи суспільних відносин, зумовляє необхідність боротьби державної влади з тими, хто вчиняють такі дії або допускають таку бездіяльність особами (злочинцями)»⁴⁵⁶.

Оцінюючи «Керівні начала», П. І. Стучка зазначав: «Формула Керівних начал ... вперше ставить на твердий науковий ґрунт питання про право взагалі, вона відмовляється від чисто формального погляду на право (читай на злочин – П. Ф.), бачить у ньому не вічну категорію, а змінність у боротьбі класів соціального явища»⁴⁵⁷. У подальшому автор розвинув свою позицію з цього питання в книзі «Револьюційна роль права і держава» (1927 р.).

Однак не усі визнали зафіксоване у «Керівних началах» визначення злочину як відповідне. М. В. Криленко піддав його критиці, стверджуючи: «Що є злочин? У буржуазних підручниках злочин визначається як вчинення діяння, забороненого законом під страхом покарання. Це є не що інше, як відсилення від Понтія до Пілата. Злочином має ймення кожне діяння, яке заборонене кримінальним законом. А що таке кримінальний закон? Це є сукупність норм, що карають злочин. Таке визначення суцільна дурниця. Однак визначення, яке дають «Керівні начала», чи не краще, так як воно також відсилає визначення злочину до кримінального права, це також відсилення від Понтія до Пілата.

Коли скажете ви так: злочином є будь-яке визнане державною владою діяння, що підлягає покаранню і є порушенням встановленого цією ж владою порядку громадських взаємин. Хто визначає покарання? Державна влада. Виходячи з яких інтересів? Виходячи з інтересів панівного класу, виразником якого вона є»⁴⁵⁸.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ Там само.

⁴⁵⁷ Стучка П. И. Революционная роль права и государства. М., 1924.

⁴⁵⁸ Крыленко Н. В. Судостроительство РСФСР. С. 112–113.

У такий спосіб у кримінальному законодавстві вперше було зафіксовано як ознаку злочину суспільну небезпеку, хоча і в трохи завуальованому вигляді.

У 1922 році було прийнято перший Кримінальний кодекс РСФРР, а на його основі (практично без змін) було прийнято КК УСРР. Як і попередній кримінальний закон, Керівні начала, законодавство 1922 року було побудовано на ідеології марксизму-ленінізму (що абсолютно зрозуміло), однак, порівняно із «Началами», ця ідеологічна складова була виражена яскравіше.

Відповідно до ст. ст. 6 та 7 КК УСРР:

«6. Злочином визнається будь-яке суспільно небезпечне діяння або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу й правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу.

7. Небезпека особи виявляється вчиненням дій, шкідливих для суспільства, або діяльністю, що свідчить про серйозну загрозу громадському правопорядку»⁴⁵⁹.

Як наочно видно, аналізоване визначення оформлене на законодавчому рівні без будь-якого словесного прикриття. Воно було створене на базі ідеологічної основи Кримінального кодексу, яка була закріплена у ст. 5 і визначала, що «Кримінальний Кодекс УСРР має своїм завданням правовий захист держави трудящих від злочинів й від суспільно небезпечних елементів і здійснює цей захист шляхом застосування до порушників революційного правопорядку покарання або інших заходів соціального захисту»⁴⁶⁰.

Це абсолютно неконкретне визначення, що давало найширші можливості для тлумачення, відкривало шлях до будь-яких волюнтаристських рішень щодо визнання «будь-якого» діяння суспільно небезпечним. Якщо врахувати той факт, що Кодекс у ст. 10 одночасно закріплював аналогію закону, можливості для репресії відкривалися найширші.

Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і Союзних Республік (затверджені Постановою ЦВК СРСР від 31.10.1924) не внесли у визначення злочину будь-яких характеристик. Вони взагалі не торкнулися цього питання, хоча поділили усі злочини на дві категорії (ст. 2):

⁴⁵⁹ Кримінальний кодекс УСРР (в редакції 1922 р.). URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalniy-kodeks-usrr-64886.html> (дата звернення: 27.06.2020).

⁴⁶⁰ Там само.

а) спрямовані проти основ радянського ладу, встановленого в Союзі РСР волею робітників і селян, і тому визнані найнебезпечнішими;

б) усі інші злочини.

Оцінюючи нормативні акти з кримінального права перших років існування радянської влади, відомий державний діяч М. О. Скрипник у праці «Кримінальна політика Радянської влади» зазначав, що Радянська влада не модернізувала дореволюційне кримінальне право, а створила якісно нове, яке було протилежне старому і виключало старе кримінальне право. Водночас він зазначав, що ніякого «кримінального права» взагалі не існує, «як і не існує держави загалом»⁴⁶¹

Кримінальний кодекс РСФРР 1926 року в ст. 6 закріпив положення, яким визначив, що «суспільно небезпечним визнається всяка дія або бездіяльність, спрямовані проти Радянського ладу або порушуючи правопорядок, встановлений Робітничо-Селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу»⁴⁶². Формально це визначення не містить посилання на поняття «злочин». І це зрозуміло: для авторів кодексу важливішим було визначення ідеологічної природи діяння.

На відміну від Росії, законодавець України все ж таки ввів у формулювання поняття (ст. 4 КК України) термін «злочин», сформулювавши норму так: «суспільно небезпечним (злочинним) визнається всяка дія або бездіяльність ...».

Окрім того, КК УСРР, формулюючи поняття злочину, як вбачається, посилив ідеологічне навантаження його визначення, закріпивши положення, яке визнавало злочин як діяння, що безпосередньо спрямоване на визначені об'єкти, визнав його як таке, що загрожує радянському ладу...⁴⁶³ За збереження у Кодексі інституту аналогії закону таке формулювання відкривало найширші можливості для репресії, що й сталося в СРСР у наступні роки.

Як видно, Кримінальне законодавство СРСР 1919–1958 рр. визначало поняття злочину виключно на основі його небезпечності для існуючого ладу, тобто таких діянь, які ставили під загрозу лад, створений внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. В основі цього визначення перебували ідеологічні установки марксизму-ленінізму

⁴⁶¹ Скрыпник Н. А. Уголовная политика советской власти. Харьков, 1924. С. 13, 26, 27.

⁴⁶² Уголовный кодекс РСФСР. Москва, 1941. С. 9.

⁴⁶³ Кримінальний кодекс УСРР. М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. С. 3.

щодо ролі кримінального закону в житті суспільства як знаряддя терору, знаряддя придушення будь-якого спротиву існуючій владі.

Відомі події пов'язані зі смертю Сталіна й проведенням політики «відлиги» вплинули й на кримінальне законодавство Союзу РСР і союзних республік. Прийняття в 1958 році Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік стало кроком до зменшення репресивного тиску кримінального закону на суспільство, хоча й зберегло його ідеологічне спрямування. Особливо важливими варто визнати у зв'язку із цим два моменти. Перше – введення у визначення поняття «злочин» формальної ознаки як діяння, передбаченого кримінальним законом. Друге – ліквідацію в Кримінальному кодексі інституту аналогії закону. Однак це не призвело до відмови від ідеологічного навантаження визначення злочину як суспільно-небезпечного діяння. У зв'язку з цим, спроби деяких науковців виправдати посилання на необхідність характеристики злочину як суспільно небезпечного діяння для існування інституту аналогії є, м'яко кажучи, некоректними.

Класовий характер кримінального законодавства 1960 р. знаходив свій вияв і в структурі КК, яка закріплювала відповідну систему цінностей, яку визначала держава, виходячи з ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму. Вказана структура цінностей нав'язувалася громадянам через відповідне нормативне закріплення. Це яскраво відбивалось у структурі Особливої частини КК УРСР 1960 р. – розстановці за ступенем значущості родових об'єктів посягань, коли на перші місця висувались інтереси саме держави (і пануючої у ній номенклатури), а інтереси громадян відсувалися на подальші місця, визначення злочинами будь-яких діянь, що спричиняли шкоду ідеям, які суперечили постулатам марксизму-ленінізму та ін. Та й посилення кримінальної відповідальності за 30 років дії КК шляхом запровадження нових складів злочинів (наприклад, ст. 69¹, 86¹, 196¹ та ін.) є тому наочним підтвердженням. Особливо яскравим прикладом висловленої думки є доповнення КК УРСР у 1966 р. статтею 187¹ «Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад». Продовження каральної спрямованості КК, притаманної кримінальному законодавству, що передувало КК 1960 р., знайшло свій вияв у структурі видів покарання, закріпленій останнім, коли вона вибудовувалася за принципом – від найтяжчих до найлегших. Це орієнтувало суди на підтримання карального вектору кримінального закону.

Здобуття Україною незалежності поставило питання про створення національного кримінального законодавства. Фактично перший проєкт Кримінального кодексу незалежної України народився у

Київській Вищій школі МВС України та його автором був відомий український вчений-криміналіст професор В. М. Смітєнко. Проект вмістив усі прогресивні погляди на Кримінальне право – його структуру, зміст основних інститутів та норм, які існували в кримінально-правовій науці на початок 90-х років⁴⁶⁴. Однак він залишався авторським проектом, і хоча був опублікований для широкого обговорення і представлений у ВР України як альтернативний проект, зрештою, прийнятий був розроблений офіційною комісією.

Робота зі створення нового Кримінального кодексу була розпочата у 1992 р., коли Кабінетом Міністрів України була створена робоча група з провідних вчених та практиків для розробки Кримінального кодексу України. У процесі роботи нею було опрацьовано значний обсяг джерел:

1) наукові публікації з кримінального права (курси, підручники, коментарі, монографії, статті в збірниках і періодичній пресі, тези та інші матеріали науково-практичних конференцій) з метою вивчення пропозицій, що пов'язані з удосконаленням кримінального законодавства;

2) автореферати докторських і кандидатських дисертацій з кримінального права;

3) чинний Кримінальний кодекс, особливо ті його положення, якими КК був доповнений за 1992–2000 роки;

4) слідчо-судова і прокурорська практика застосування кримінального законодавства в Україні за весь час дії Кримінального кодексу 1960 р. і особливо та, яка складалася останніми роками;

5) законопроектні роботи, що велися раніше з підготовки проєктів КК, зокрема проєкт КК України, підготовлений робочою групою Президії Верховної Ради України;

6) кримінальне законодавство зарубіжних країн, доступне для вивчення;

7) власний досвід наукової і практичної діяльності членів робочої групи, особливо їх участь в законопроектних роботах⁴⁶⁵.

⁴⁶⁴ Див. Перший проєкт Кримінального кодексу незалежної України (1992-1998 рр.: хрестоматія / за заг. ред. В. В. Кузнецова; укладачі Сейплові М. В., Ступник Я. В., Нестерова І. А.; автор передмови Сейплові М. В.; автор біографічного нариса Кузнецов В. В. Ужгород: РІК-У, 2022. 428 с.

⁴⁶⁵ Хавронюк М. І. До питання про термінологію нового Кримінального кодексу України. *Держава і право. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2001. № 1.

За майже 9 років роботи проєкт неодноразово був предметом обговорення на наукових конференціях різного рівня, у пресі та ін.

Однак практика, повсякденне життя вимагало паралельно проведення робіт з увідповіднення КК 1960 року з новими соціально-політичними та економічними умовами існування України.

17 червня 1992 р. було прийнято Закон України, яким були внесені зміни до Особливої частини КК. Редакція була здійснена у зв'язку з розпадом СРСР і створенням незалежної Української держави, внаслідок чого диспозиції кримінально-правових норм відобразили в ролі об'єкта злочинного посягання державну безпеку України (зовнішню – суверенітет, територіальну недоторканність та обороноздатність та внутрішню – інтереси в суспільно-політичній та економічній сферах), відобразили зміни в суспільно-політичній спрямованості країни загалом.

За період 1991–2001 рр. з Кримінального кодексу було виключено та змінено 33 статті (здійснена декриміналізація), які не відповідали новим соціально-політичним та економічним орієнтирам розвитку України, а стосувалися кримінально-правової охорони суспільних відносин, які лежали в основі існування колишньої соціалістичної Української РСР. Була виключена норма ст. 61 КК – «Шкідництво», яка своїм корінням сягала часів культу особи Сталіна, 62¹ КК – «Заклики до вчинення злочинів проти держави», 64 КК – «Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації» та низка інших злочинів проти держави.

У групі злочинів проти особи була здійснена декриміналізація мжулозтва.

Суттєва декриміналізація була здійснена в питаннях кримінально-правової охорони господарських відносин у зв'язку з кардинальною зміною державних підходів до системи господарювання. Були декриміналізовані приватнопідприємницька діяльність (ст. 150 КК), комерційне посередництво (ст. 151 КК), незаконна переуступка жилого приміщення та стягнення квартирної плати більше встановленого розміру (ст. 152 КК) та низка інших видів поведінки, які в умовах побудови ринкової економіки не могли визнаватися злочинними.

Одночасно за цей же час до Кримінального кодексу було введено 57 нових статей (здійснено криміналізацію), які встановили кримінальну відповідальність за нові, раніше невідомі законодавству, склади злочинів.

Врешті-решт 1 вересня 2001 р. Кримінальний кодекс України набув чинності. Незважаючи на те, що в його основу були покладені здебільшого ідеї, притаманні кодексам радянської епохи, він відобразив і окремі ідеологічні засади нової української державності, що насамперед відбилося на структурі його Особливої частини. За роки свого існування Кримінальний кодекс неодноразово піддавався змінам та доповненням, на жаль, далеко не завжди виправданим. Усього за 19 років існування до нього було внесено більш, ніж 1 тисячу змін та доповнень, що викликало необхідність започаткувати роботу з його вдосконалення, що і було зроблено на підставі Указу Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019.

З позицій питання, яке обговорюється в цьому розділі, чинний Кримінальний кодекс залишився на теоретичних позиціях радянської кримінально-правової теорії, визнаючи злочин як «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ст. 11).

Працюючи довгий час над підбором матеріалу для цієї монографії, дуже хотілося знайти першоджерело згадки й автора ознаки «суспільна небезпека». Воно ніби виникло з нічого. Здавалося, що з повітря. І лише під час вивчення роботи О. Я. Естріна «Еволюція радянської кримінальної політики»⁴⁶⁶ була знайдена вказівка, зроблена автором у процесі аналізу відомого Декрету «Про суд» № 2, у якому вперше застосовано це словосполучення: «Ст. 17. Суди і тюремне ув'язнення для неповнолітніх обох статей до 17 років скасовуються. Справи про неповнолітніх, помічених в діяннях суспільно небезпечних, розглядаються в «Комісіях про неповнолітніх» у складі представників відомств юстиції, народної освіти й громадського піклування»⁴⁶⁷. Як наочно видно, на початку це формулювання не стосувалося характеристики злочинів. Швидше навпаки. Воно не одразу увійшло в правову теорію і законодавчу практику. Це видно з аналізу тих нормативних актів, які приймалися радянською владою практично упродовж 40 років. І лише з прийняттям законодавства 1958 року суспільна небезпека саме в такому визначенні стала повноправною ознакою злочину.

Спочатку злочин з ідеологічних поглядів визначався більш відкрито, як діяння, що суперечить інтересам і є шкідливим для робітничого класу й селянства. Однак з часом, коли ідеологічно стали говорити, що в СРСР побудована загальнонародна держава,

⁴⁶⁶ Естрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики. В сб.: *Основы и задачи советской уголовной политики*. М.: Госиздат, 1929. С. 2.

⁴⁶⁷ Декрет «О суде» № 2. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_sude2.htm (дата звернення 28.11.2020).

що виражає інтереси усього суспільства, а не якоїсь його окремої частини, визначення стало вимагати заміни, яка і була зроблена шляхом використання в законодавстві терміна «суспільна небезпека» для характеристики злочину.

Однак таке достатньо «повільне» завойовування законодавчого простору не означає повільного завойовування теорії кримінального права. Термін «суспільна небезпека» чудово лягав у теоретичні конструкції нащадків марксистсько-ленінської теоретичної спадщини й відповідав політичним поглядам керівництва країни. Не закон перебував у фундаменті суспільства, а ідеологічні постулати закріплені в творах основоположників, які стали в Радянському Союзі фактично еталонами, з якими звірялося все, і які перетворювалися на закони. Це перебувало в протиріччі з поглядами самого К. Маркса, який вважав, що «... суспільство ґрунтується не на законі. Це – фантазія юристів. Навпаки, закон повинен ґрунтуватися на суспільстві, він повинен бути виразом його загальних, що впливають з даного матеріального способу виробництва, інтересів і потреб...»⁴⁶⁸. Але потреби суспільства далеко не збігалися з позицією тих, хто захопив владу та тримав її у своїх руках. Це особливо яскраво проявлялося в кримінально-правовій політиці, яка була в СРСР знаряддям охорони інтересів влади, а не народу. У зв'язку із цим є абсолютно справедливою думка Р. Циппеліуса, який зазначає: «Закони представляють словами правові уявлення. Однак закон може віддалятися від прийнятих суспільством уявлень і, зрештою, бути породженням хворобливої уяви тирана»⁴⁶⁹. Це яскраво характеризує ситуацію, яка існувала в СРСР з 1917 до кінця 1980-х років з тим лише уточненням, що з 1953 р., зі смерті Сталіна, тиранія була не однієї особи, а Політбюро ЦК КПРС.

Слід повністю погодитись із висловленою в науці думкою про те, що політико-юридична природа Радянської держави не може розглядатися у відриві від сформованої системи управління та правового регулювання в радянському суспільстві в 1917–1980 роках. З початку 1920-х і до кінця 1980-х років функціонувало своєрідне утворення «партія-державна», що відображає особливості публічно владного елементу радянської соціалістичної державності. Радянська держава входила в цю систему, була його частиною, обслуговувала ідеологічні та політичні інтереси Комуністичної партії – РКП(б), ВКП(б) – КПРС. Низка історичних досліджень переконливо показала, що, починаючи з початку 1920-х років, в умовах переходу від «диктатури пролетаріату» до «диктатури» партії Радянська держава

⁴⁶⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. Т. 6. С. 259.

⁴⁶⁹ Циппеліус Р. Юридична методологія. К.: Реферат, 2004. С. 32.

все більше ставала і в 1930-і роки стала своєрідною зовнішньою, офіційною «оболонкою» вищого партійного для керівництва і регулювання відносин у радянському суспільстві. Центром прийняття основних політичних, управлінських і законодавчих рішень в СРСР було Політбюро ЦК ВКП (б), а потім КПРС. Воно повністю керувало всією централізованою системою політичного і державного управління в СРСР з безумовним політичним і особистим домінуванням Генерального секретаря ЦК – І. В. Сталіна, а потім істотним впливом М. С. Хрущова і Л. І. Брежнєва. Можна навести думку укладачів збірника документів «Сталінське Політбюро в 30-ті роки»: «Політбюро зумовлювало всі основні напрями розвитку країни (а також розглядало масу порівняно дрібних і другорядних проблем), виступало головним арбітром під час вирішення ключових міжвідомчих суперечностей, безпосередньо організовувало виконання багатьох своїх постанов і намагалося тримати під ретельним контролем всю систему влади. Значна кількість принципових рішень і дій формально виходили від різних державних органів (наприклад, ЦВК СРСР, РНК СРСР, РТО СРСР), насправді були результатом діяльності Політбюро. ... Керівники Політбюро не безпідставно могли заявити: «Держава – це ми!»⁴⁷⁰.

Аналіз підходів до поняття змісту категорії «суспільна небезпека» був би неповним без висвітлення підходів до нього представників науки теорії кримінального права.

Одразу варто зазначити, що позиції тих правників, які висвітлювалися з цього питання і збереглися, представляють думки тих криміналістів, які прийняли радянську владу (або були членами партії з дореволюційним стажем, або стали на платформу більшовиків після революції). Представники дореволюційної школи кримінального права у своїй більшості не підтримали нову владу і їхні праці не друкувалися. Радянській владі вони були не потрібні. Як писав П. І. Стучка: «Нам зараз потрібні не стільки юристи, скільки комуністи»⁴⁷¹.

Ті ж правники, які підтримали владу або входили в її керівні органи, із зрозумілих причин у своїх працях повністю підтримували ідеологічні постулати марксизму-ленінізму, зокрема в частині визначення злочину як суспільно небезпечного діяння.

⁴⁷⁰ Сталінське Політбюро в 30-ті роки. Зб. докум. / уклад. О. В. Хлевуєк, А. В. Квашонкін, Л. П. Кошелева, А. А. Рогова. М. 1995. С. 7.

⁴⁷¹ Цит. за: Крашенинников П. Страсти по праву. Очерки о праве военного коммунизма и советском праве 1917-1938 гг. М.: Статут, 2018. С. 39.

Це знайшло свій відбиток у поглядах щодо матеріальної ознаки злочину, яка одразу стала розумітися як діяння, що загрожує існуванню встановленого в країні режиму, як прояв класової боротьби.

У перші роки після жовтневого перевороту були відсутні теоретичні розробки питання про ознаку злочину в кримінальному праві. Були відсутні й підручники з кримінального права, потреба в яких була величезна, враховуючи той факт, що працівники старих органів юстиції та суду були звільнені та не допускалися до роботи, оскільки їх вважали працівниками каральної системи попередньої влади, а молоді кадри, що прийшли їм на заміну, як правило «від станка», не мали не тільки юридичної, а часто і початкової освіти. У двох підручниках з кримінального права 1923 р. та 1925 р., які являли собою фактично перевиданнями дореволюційних підручників С. В. Познишева та Е. Я. Неміровського, висвітлювалися підходи до поняття злочину, закріплені в дореволюційному кримінальному законодавстві.

Фактично першим підручником з кримінального права, створеним на ідеологічній платформі нової влади, був підручник А. А. Піонтковського (1924 р.)⁴⁷². Аналізуючи поняття злочину, автор зазначає, що «вперше злочин набуває дійсно *антисоціального характеру*. Діалектично змінюється й соціальна роль кримінального права: з фактору реакційного, який охороняє панування вже віджилого, такого що зіграв свою історичну роль класу, і тим самим гальмує розвиток продуктивних сил суспільства, з моменту перевороту воно перетворюється на чинник революційний, захищаючи новий клас, який прийшов до панування, що відкриває новий період історичного розвитку, тим самим розчищаючи шлях для нового розвитку виробничих сил суспільства»⁴⁷³. І далі «коло злочинного пролетарською державою визначається класовими інтересами пролетаріату, з тою лише різницею, що буржуазія намагається прикрити класовий характер свого права взагалі, й кримінального права зокрема, щоб шляхом затуманення свідомості експлуатованих забезпечити стійкість системи експлуатації, а пролетаріат цього не потребує й відкрито виставляє класовий характер свого права загалом, і кримінального права зокрема»⁴⁷⁴. Фактично у цьому підручнику автором була створена наукова база для виправдання запровадження в національне законодавство інституту аналогії закону. Він писав: «Невідомо, в які форми виллється класова боротьба з буржуазією, яка втратила панування і її класовими по-

⁴⁷² Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. М.: Госиздат, 1924.

⁴⁷³ Там само. С. 18.

⁴⁷⁴ Там само.

путниками, тому невідоме й коло злочинного, яке відповідатиме класовим інтересам пролетаріату, який прийшов до влади. Невідомі та конкретні форми боротьби зі злочинністю, які відповідатимуть пролетарській правосвідомості й новій суспільній формації, що утворюється – диктатурі пролетаріату»⁴⁷⁵. Не даючи власного визначення поняття злочину, А. А. Піонтковський відтворює в підручнику визначення, яке дано в КК РСФСР 1922 р. Водночас і під час проведення робіт над Кодексом, і в підручнику автор активно підтримував нормативне закріплення інституту аналогії закону, який у сукупності із визнанням злочину суспільно небезпечним діянням відкривав широкі можливості для зловживань і свавілля. «Допустимість ідеології позбавляє радянський суд необхідності вдаватися до штучного тлумачення норм кримінального закону, що суперечить всякому змісту закону. Допустимість аналогії нашим законодавством здійснює загальнопопереджувальний вплив на тих соціально небезпечних осіб, які намагалися б вчинення явно суспільно небезпечних дій прикрити формальними міркуваннями про відсутність в їх діях складу злочину»⁴⁷⁶.

Виданий у тому ж році підручник «Загальна частина кримінального права РСФСР» М. М. Ісаєва підкреслює, що злочин являє собою сукупність «відомих юридичних ознак» і саме воно є основним поняттям кримінального права, з чим, звичайно, важко не погодитися. Водночас автор наголошує на необхідності «...дати марксистське розуміння «злочинного» і «незлочинного». За поверхнево-формальним визначенням цього поняття повинно бути розкрито матеріально-класовий його зміст»⁴⁷⁷.

Автор підкреслює, що вперше матеріальне визначення злочину як суспільно небезпечного діяння надано в Кримінальному кодексі РСФРР 1922 р. й акцентує, що будь-хто, «взявши в руки наш Кодекс зрозуміє, що «злочин» порушує інтереси радянського строю, перехідного до комунізму. Він відчує, що наш Кодекс – класовий». І далі автор розмірковує: «Тільки з погляду класової боротьби можна пояснити сучасне кримінальне право, тільки з погляду класової боротьби можна взагалі пояснити історію кримінального права»⁴⁷⁸.

Однак далеко не всі вчені так однозначно підтримали класове поняття категорії злочин. У журналі «Право і життя» (який, на відміну від інших видань, був приватним виданням, яке не повинно було жорстко дотримуватись у своїх публікаціях «генеральної лінії»)

⁴⁷⁵ Там само. С. 16–17.

⁴⁷⁶ Там само. С. 18.

⁴⁷⁷ Ісаєв М. М. Общая часть уголовного права РСФСР. Ленинград, 1925. С. 8, 9.

⁴⁷⁸ Там само. С. 13.

друкувалися окремі статті, які визначали поняття злочину на підставі лише формальної ознаки, що було притаманно дореволюційній класичній кримінально-правовій теорії.

Наявність суперечностей в розумінні самого кримінального права, змісту його основних інститутів призвело до того, що в липні 1925 року в центральному органі ВКП(б) газеті «Правда» було надруковано звернення «До криміналістів – революційних марксистів», яке підписали науковці й практичні працівники, що перебували на платформі марксизму-ленінізму (М. В. Криленко, А. Я. Вишинський, Є. Г. Ширвіндт, Я. А. Берман, А. Я. Естрін та ін.)⁴⁷⁹. У зверненні, зокрема, зазначалося: «Поняття злочину в кримінальному праві вперше визначається не інтересами нікчемної меншості пануючої буржуазії, а інтересами величезної більшості населення – усіх трудящих»⁴⁸⁰.

Важливе значення для формування наукового погляду щодо ознаки суспільної небезпеки мала публікація праці А. А. Піонтковського «Марксизм і кримінальне право»⁴⁸¹, яка виходила у двох виданнях (1927 та 1929 рр.). У цій праці автор різко критикує погляди відомого вченого Е. Феррі щодо розуміння злочину, підстав кримінальної відповідальності та т. ін., які були покладені в основу Кримінального кодексу Італії 1930 р.⁴⁸² Особливо варто підкреслити, що у цій роботі А. А. Піонтковський акцентував на тому, що «перетворення кримінальної політики пролетарської держави в науку є найважливішим завданням сучасної марксистської теорії кримінального права. Без розробки кримінальної політики пролетарської держави в наш час неможливо говорити про марксистську теорію кримінального права»⁴⁸³. І далі він продовжує: «Специфічною рисою нашої особливої частини є те, що вона *позбавлена того фетишистського характеру*, який вона має в буржуазному кримінальному законодавстві. Особлива частина в нас конкретизує загальне матеріальне визначення про злочин, яке дано в ст. 6 КК (КК РФ 1926 р. – П. Ф.), у юридичних формах низки окремих «скла-

⁴⁷⁹ *Правда*. 1925. № 152 (7 июля).

⁴⁸⁰ Звернення долучено до статті: Піонтковский А. А. Марксизм и уголовное право. М., 1927. С. 94.

⁴⁸¹ Піонтковский А. А. Марксизм и уголовное право. М., 1927 (видання друге 1929 р. було суттєво доповнено).

⁴⁸² Однак задля об'єктивності слід зазначити, що ідея визнання злочину як суспільно-небезпечного діяння, яка була закладена в проєкт Кримінального кодексу Італії 1921 р., не знайшла реалізації в прийнятому КК 1930 р., в якому воно визначалось із формальних позицій. Слід нагадати, що кодекс був прийнятий у часи існування в Італії фашистського режиму, який очолював Б. Муссоліні.

⁴⁸³ Цит. Піонтковский А. А. Марксизм и уголовное право. С. 6–7.

дів злочинів». Однак вона не вичерпує цього поняття. Оскільки це явно суспільно небезпечне діяння не передбачено в Особливій частині КК (не прибрано в форму окремого складу злочину), його переслідування може здійснюватися в порядку аналогії»⁴⁸⁴.

Класовий характер кримінального права підкреслювався А. Я. Естріним і у першому виданні 3-томної «Енциклопедії держави і права (1925–1926 рр.)». У статті Кримінальне право він писав: «Кримінальне право – це сукупність або система примусових заходів (і відповідних положень) правового характеру, за посередництвом яких держава, як створене панівним класом для охорони його економічних і політичних – оформлених і зафіксованих у відповідних інститутах цивільного, державного та ін. права ... позицій, забезпечує відповідний класовий «правопорядок», тобто систему суспільних відносин»⁴⁸⁵.

Однак М. В. Криленко, як представляється, продовжував розуміти, що суспільна безпека є чисто ідеологічною ознакою, і робив спроби хоч якось обмежувати сферу її застосування. Такий висновок можна зробити з аналізу його висловлювання, яке наводить А. Я. Естрін у своїй праці «Еволюція радянської кримінальної політики». Він пише: «У ... статті в «Известиях ВЦВК» тов. Криленко ставить питання вже про докорінну реформу Особливої частини КК, виходячи з доцільності проведення досить виразної межі між соціально небезпечними і соціально шкідливими діями»⁴⁸⁶. Водночас до перших він відносив злочини, що посягають на інтереси держави, а до усіх інших – загальнокримінальні злочини. Однак позиція М. В. Криленко не знайшла підтримки, оскільки не відповідала ідеологічним установкам марксизму-ленінізму.

У підручнику «Кримінальне право. Частина Загальна» (1938 р.) в розділі, присвяченому поняттю злочину, автором якого був А. Н. Трайнін, підкреслювалася класова природа злочину, через яку визначалася його суспільна безпека⁴⁸⁷.

Позиції авторів підручника «Кримінальне право. Частина загальна» 1939 року нічим не відрізнялися від попередників. Розгляд поняття злочину автори починали з висвітлення його класової природи, підкреслюючи, що «злочином є дія, небезпечна для інтересів панівного класу». Визнаючи його як суспільно небезпечне діяння,

⁴⁸⁴ Там само. С. 78, 79.

⁴⁸⁵ Енциклопедия государства и права: в 3 т. Т. 3. М., 1925-1926. С. 13.

⁴⁸⁶ Эстрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики. В сб.: *Основы и задачи советской уголовной политики*. М.: Госиздат, 1929. С. 14.

⁴⁸⁷ Уголовное право. Общая часть. М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. С. 228–234.

автори цитують положення ст. 6 КК РСФРР, однак не розкривають змісту суспільної небезпеки⁴⁸⁸.

Отже, можна стверджувати, що у 30-х роках у кримінальному законодавстві СРСР та теорії кримінального права утвердилася позиція стосовно матеріальної ознаки злочину, яка визначала його діянням, що *посягає на інтереси панівного в суспільстві робочого класу*. Водночас в ролі критеріїв суспільної небезпеки, за думкою А. Н. Трайніна, «виступають усі «виплекані фетиші» юриспруденції – поняття осудності, винність, причиновий зв'язок, співучасть і т. д. – у дійсності, у своєму реальному повсякденному значенні є лише критеріями не безпеки і захисту, – критеріями, за допомогою яких суд тільки й може вести плідну боротьбу зі злочинністю»⁴⁸⁹.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. постало питання про нову редакцію Кримінального кодексу, що викликало жваву дискусію в наукових колах. Думки висловлювалися діаметрально протилежні. Дійшло навіть до того, що деякі науковці й практичні працівники взагалі пропонували відмовитися від нормативного закріплення в Кримінальному кодексі ознак конкретних злочинів. Так, М. В. Криленко з приводу цього, говорячи про необхідність корінної переробки Кримінального кодексу, зазначав, що можна говорити «...аж до постановки питання про доцільність взагалі самої побудови кодексу із статей, забезпечених каральними санкціями. Саме життя в цій галузі вже сказало – час». І далі: «Геть крутість, геть фетишистське розуміння букви закону...»⁴⁹⁰. Такий підхід після дискусії був відкинтий. Однак в кодексі залишався інститут аналогії. Варто зазначити, що його існування підтримувалося далеко не усіма представниками науки кримінального права й викликало активну дискусію. До тих, хто виступав активно проти існування в КК інституту аналогії, належали К. Товгзов, І. Голяков та інші науковці. І. Голяков, зокрема, писав: «Застосовуючи аналогію, суд вводить у Кримінальний кодекс хоча і «подібні», але по суті нові склади злочинів, не передбачені Кримінальним кодексом. У разі необхідності заповнити Кримінальний кодекс будь-якими новими складами злочинів, Верховна Рада Союзу РСР, як законодавчий орган, може вносити в нього нові склади злочинів. Президія Верховної Ради СРСР може дати відповідне обмежувальне або поширювальне тлумачення будь-якого кримінального закону. У зв'язку з цим, треба поставити питання, чи доцільно включати в Кримінальний

⁴⁸⁸ Уголовное право. Часть общая. 2-е изд. перераб. и дополн. М., 1939. С. 153–159.

⁴⁸⁹ Трайнин А. Н. Критерии социальной опасности. В сб.: *Основы и задачи советской уголовной политики*. М.: Госиздат, 1929. С. 101.

⁴⁹⁰ Там само. С. 98.

кодекс статтю про аналогії»⁴⁹¹. К. Товгазов, дотримуючись такого ж погляду, наводив приклади помилкового застосування інституту аналогії, що призводили до розширеного тлумачення закону. Категорично висловлювалися й інші науковці. Серйозна дискусія з цього питання відбулася на першій науковій сесії Всесоюзного інституту юридичних наук (м. Москва, 27 січня – 3 лютого 1939 р.) під час обговорення основних принципів і підходів до проєкту нового Кримінального кодексу. А. А. Герцензон у своїй доповіді зазначив: «...Аналогія, яка відіграла у свій час у радянському кримінальному праві позитивну роль, нині підлягає виключенню як така, що суперечить сучасним завданням радянського соціалістичного права»⁴⁹².

За збереження в законодавстві інституту аналогії висловилися Чхиквадзе, Манитковський, Шаргородський, Трайнін, Меньшагін. За виключення – Герцензон, Ісаєв, Ромашкін, Піонтковський. Категорично проти виключення із законодавства інституту аналогії висловлювався Вишинський, думка якого в ті часи була вирішальною, оскільки він практично офіційно був визнаний владою провідним фахівцем у питаннях права. Внаслідок обговорення була підтримана позиція прихильників збереження цього інституту.

Слід зазначити, що обговорюваний КК так і залишився у вигляді проєкту. Друга Світова війна, повоєнна відбудова народного господарства й, головне, відсутність державної волі, продовження спрямування внутрішньої політики на терор проти власного народу, відклали прийняття нового кримінального законодавства на 20 років.

У повоєнні роки аналіз ознак злочину продовжувався. Взагалі, майже усі дослідники традиційно визначали класову небезпеку як матеріальну ознаку злочину. Єдиним, хто зробив спробу поділити ознаки злочину на ті, що визначають його з боку соціального змісту й ті, що визначають його юридичні ознаки, був М. Д. Дурманов, який зробив це в монографії «Поняття злочину»⁴⁹³.

Як зазначає В. К. Гришук: «Теорія класової природи права і класової природи злочину була традиційною в науці кримінального права впродовж багатьох років. На початку 60-х років у науковому обороті з'явилося поняття «загальнонародна держава». У цей час у науці кримінального права розпочалася гостра дискусія, яка завершилася відходом від трактування злочину, виходячи з понят-

⁴⁹¹ Голяков І. Основные проблемы науки советского социалистического права. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 3. С. 125.

⁴⁹² *Радянська юстиція*, 1939. № 1. С. 74.

⁴⁹³ Дурманов Н. Д. Понятие преступления. М.: Изд-во АН СССР, 1948.

тя «класово небезпечне діяння» і заміни його поняттям «суспільно небезпечне діяння»⁴⁹⁴.

Які висновки можна зробити з цього періоду розвитку й становлення кримінального законодавства СРСР, і України зокрема?

1. Кримінальне законодавство використовувалося як інструмент захоплення й охорони влади більшовиками в перше десятиріччя після жовтневого перевороту, а в подальшому – для захоплення влади Сталіним і утвердження та охорони його тоталітарної влади.
2. Запровадження в радянське кримінальне законодавство матеріальної ознаки злочину мало на меті забезпечення існування в кримінальному законодавстві інституту аналогії, який давав можливість застосування максимально широкої репресії фактично за вчинення будь-якого діяння будь-якою особою.
3. Наявність цього підходу та існування інституту аналогії привело до виникнення інституту судового угляду (дискреції), який підсилював класовий характер кримінального закону, сприяв проведенню репресій проти народу.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи), які були прийняті Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р., відмовилися від оцінки злочину як діяння, що посягає на інтереси панівного класу. У визначення поняття «злочин» було здійснено поворот до забутого, в принципі, його визначення як суспільно небезпечного діяння. Фактично «антикласовість» діяння була замінена на «антисупільність». Підстави цієї заміни абсолютно справедливо підкреслені В. К. Грищуком у наведеній вище цитаті. А чи змінилося щось по суті? Фактично нічого! Основне навантаження у визначенні поняття «злочин» робилося саме на його ідеологічну характеристику, про що свідчить аналіз тексту ст. 7 Основ, у якій було зафіксовано: «Злочином визнається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на радянський суспільний або державний лад, соціалістичну систему господарства, соціалістичну власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права громадян, а так само інше, що посягає на соціалістичний правопорядок, суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом».⁴⁹⁵ Як підкреслював

⁴⁹⁴ Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України. Львів: Світ, 1992. С. 26.

⁴⁹⁵ Закон СССР от 25.12.1958 об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/ Закон_СССР_от_25.12.1958_об_утверждении_Основ_уголовного_законодательства_Союза_ССР_и_союзных_республик](https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_25.12.1958_об_утверждении_Основ_уголовного_законодательства_Союза_ССР_и_союзных_республик) (дата звернення: 01.07.2020).

А. А. Піонтковський у своїй фундаментальній монографії «Вчення про злочин»: «Поняття злочину, дане в Основах кримінального законодавства, містить вказівку лише на одну з найбільш суттєвих ознак злочину – суспільну небезпечність вчиненого діяння (дії або бездіяльності)»⁴⁹⁶. Ознаку винності автор виводив зі змісту ст. 3 Основ, яка визначала, що «Кримінальній відповідальності й покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто яка навмисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння».

Що стосується ознак протиправності та караності, то автор визначав їх шляхом логічного тлумачення. Він писав: «Злочин є суспільно небезпечним діянням, передбаченим кримінальним законом, тобто таким, що порушує певну норму права, що охороняється кримінальним законом. Тому злочин, будучи суспільно небезпечною дією (бездіяльністю), одночасно є дією (бездіяльністю) протиправною. У силу ст. 3 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік і постанов Загальної частини кримінальних кодексів союзних республік, злочином може бути визнано лише винне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), тобто вчинене особою умисно або з необережності».

Злочином є суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. Це означає, що воно заборонено під страхом застосування покарання. Злочин нерозривно пов'язаний з покаранням. Тому караність винного суспільно небезпечного діяння є також суттєвою ознакою злочину»⁴⁹⁷.

Продовжуючи аналіз ознак злочину в Курсі радянського кримінального права, автор, визначаючи необхідність закріплення в КК його матеріальної ознаки, зазначає: «Матеріальне поняття злочину необхідно для того, щоб розкрити класовий, політичний зміст кримінального законодавства соціалістичної держави»⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ Піонтковский А. А. Учение о преступлении. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1961. С. 29.

⁴⁹⁷ Там само. Не заглиблюючись у дискусію стосовно ознаки караності, висловимо власну позицію, яка вже неодноразово висвітлювалася в наших публікаціях, відповідно до якої караність не є ознакою злочину, а наслідком злочину. Таку саму думку висловлювали автори монографії: Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. К.: Наукова думка, 1985. С. 30.

⁴⁹⁸ Курс советского уголовного права. В 6 т. Т. 2. С. 24. Фактично автор повернувся до власного визначення змісту цієї ознаки, яку він давав у підручнику 1948 р., де він зазначав: «Злочином є дія або бездіяльність, небезпечне для інтересів пануючого класу». Уголовное право. Общая часть. М.: Юриздат, 1948. С. 269.

Більш відкрито визначити ідеологічний характер ознаки суспільна небезпека, ніж це зробив А. А. Піонтковський, навряд чи можливо.

Якщо оцінювати ставлення загалом наукової спільноти до категорії суспільної небезпеки, то воно є в абсолютній більшості позитивним. Перераховувати тих, хто так чи інакше висловлювався у своїх працях на її підтримку – справа малоперспективна, враховуючи довжину списку. У сучасній кримінально-правовій теорії суспільну небезпеку прийнято розглядати як категорію об'єктивно-суб'єктивну, як категорію якісно-кількісну, коли вона оцінюється за параметрами характеру і ступеня⁴⁹⁹.

Варто зазначити, що упродовж усього часу з цього моменту на рівні наукової дискусії в нашій країні будь-яких спроб відмовитися від категорії суспільна небезпека як ознаки злочину (окрім публікацій Д. С. Азарова, про які нижче, та автора цих рядків) не було.

Одночасно в Росії в працях окремих науковців висловлювалися думки щодо відмінного від загальноприйнятого розуміння поняття злочину (без явної критики критерію – суспільна небезпека). Так, С. Пашин зазначає, що «злочин може бути визначений як визнання судом відповідно до матеріального або процесуального права порушення кримінального закону, коли суд знаходить доцільним на порушника специфічні заходи відповідальності, що дозволені лише за умови визнання особи злочинцем»⁵⁰⁰.

Г. П. Новоселов вважає, що шкода, яка заподіюється внаслідок вчинення злочину, заподіюється не суспільним відносинам, а особі⁵⁰¹.

Т. Г. Понятовська, аналізуючи зміст категорії суспільна небезпека, пише: «Зазначена ознака злочину в радянській концепції кримінального права має подвійне значення. Перше – політичне. Воно пов'язане з тим, що закріплення в законі суспільної небезпечності як ознаки злочину і як однієї із засад призначення покарання, у низці випадків – як підстави застосування окремих інститутів кримінального права, надає суспільній небезпеці пріоритетне значення, що зумовлює результат кримінально-правової оцінки вчиненого. Нарешті, використання ознаки суспільної небезпеки при визначенні поняття злочину, хоча б і в поєднанні з ознакою протиправності, слугує своєрідним засобом юридичного оформлення репресивної політики – дозволяє шляхом кримінального закону встановлюва-

⁴⁹⁹ Див.: Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. М., 1969; Пудовочкин Ю. Е. Учение о преступлении: избранные лекции. М.: Юрлитинформ, 2008; Козлов А. П. Понятие преступления. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.

⁵⁰⁰ Пашин С. Понимание преступления. *Уголовное право*. 2000. № 3. С. 87.

⁵⁰¹ Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. М., 2001. С. 98.

ти будь-які заборони, продиктовані кон'юнктурними інтересами. У цьому контексті доречно ще раз нагадати важливе положення радянської кримінально-політичної концепції: «Якщо соціалістична держава в даний момент визнає необхідність охороняти нормами права ті чи інші суспільні відносини, це означає, що на цьому етапі соціалістичного будівництва воно розглядає їх як відносини, існування яких у певних межах і в певний відрізок часу доцільно для здійснення спільних завдань нашої держави» (Герцензон А. А., Грингауз Ш. С., Дурманов Н. Д., Исаев М. М., Утевский Б. С. История советского уголовного права С. 251). Дійсно, з цих позицій можна погодитися з тезою про те, що, завдяки ознаці суспільної небезпеки, поняття протиправності в радянському кримінальному праві ширше, ніж «вузьке формальне буржуазно-юридичне поняття протиправності» (Маньковский Б. С. К положению на фронте теории социалистического уголовного права. С. 13.). Так що була б констатована суспільна небезпека, а протиправність буде ...»⁵⁰². І далі, авторка робить висновок, який є абсолютно справедливим і таким, що довів свою об'єктивність подальшим ходом історії, особливо російської: «Матеріальне визначення поняття злочину буде зберігати своє провідне кримінально-політичне та кримінально-правове значення засобу забезпечення кон'юнктурної репресивної функції держави доти, поки не зміниться кримінально-політична концепція на основі зміни самого концепту»⁵⁰³.

А. П. Козлов зазначає, що будь-які відносини між людьми набувають кримінально-правового значення виключно за наявності спричинення відповідної шкоди, в чому й полягає «їх специфіка як соціальних відносин, у цьому їх особливе кримінально-правове значення. *Без спричинення шкоди або можливості такого будь-які відносини для кримінального права байдужі.* Звідси, відривати кримінально-правові відносини між людьми від шкоди реальної або можливої і надавати їм щось особливе за межами таких, визнавати превалюючими відносини, а не шкоду – зонайменше не серйозно. Зрозуміло, *соціальна суть злочину полягає в шкідливій для суспільства поведінці*»⁵⁰⁴. Висловивши таку думку, яка є нами абсолютно зрозумілою і такою, що повинна бути підтримана, автор далі, однак, категорично висловлюється стосовно категорії «суспільна небезпека», визнаючи її необхідність важливою.

⁵⁰² Понятовская Т. Г. Концептуальные основы системы понятий и институтов уголовного и уголовно-процессуального права. Ижевск: Изд-во Удмурского университета, 1996. С. 108. URL: <http://elibrary.udsu.ru/xmlui/handle/123456789/17900> (дата звернення: 04.07.2020).

⁵⁰³ Там само. С. 117.

⁵⁰⁴ Козлов А. П. Цит. праця. С. 166.

На нормативному рівні в Російській федерації така спроба відмовитися від визнання суспільної небезпеки ознакою злочину була здійснена авторами проєкту Кримінального кодексу РФ – Г. М. Міньковским, І. М. Гальперінім та А. М. Ігнатовим, який було підготовлено у 1994 р. Однак ця ідея не знайшла підтримки, а навпаки була піддана гострій критиці⁵⁰⁵.

Важливе значення для розуміння змісту та значення категорії суспільної небезпеки має позиція видатного вченого А. Е. Жалінського. У монографії «Кримінальне право в очікуванні змін: теоретико-інструментальний аналіз» він зазначає, що матеріальна сторона злочину не відбиває юридичної природи злочину, вона «протиставляється формальним ознакам будь-якого діяння, передбаченого кримінальним кодексом РФ», вона «тяжко піддається юридичному аналізу»⁵⁰⁶. Автор підкреслює, що суспільна небезпека, як матеріальна ознака злочину, відбиває значущість, «і у даному випадку *шкідливість* (виділено нами – П. Ф.), загальну непереносимість суспільством діяння, забороненого кримінальним законом...»⁵⁰⁷.

І, напевно, найважливіше з цього приводу зауваження А. Е. Жалінського: «У ч. 2 ст. 2 КК РФ встановлюється, які небезпечні для особи, суспільства або держави діяння визнаються злочинами»⁵⁰⁸. З цього автор робить важливі висновки: «Насамперед небезпечними є діяння, які ще не отримали кримінально-правової оцінки; ще потрібно визначити, які з них будуть визнані злочином. Далі, поняття небезпеки діяння є за своїм змістом саме матеріальним, існуючим, онтологічним; воно має як соціальний, економічний, психологічний зміст, так і вказує на існуючі або потенційні небезпеки діяння для інтересів країни – спільне добро. Нарешті, у разі включення в правотворчий процес як об'єкта, небезпека діяння повинна бути виявлена, перевірена, доведена, і в разі криміналізації діяння – втілена як в ознаку суспільної небезпеки, так і в інші характеристики матеріальної сторони кримінально-правової

⁵⁰⁵ Стосовно некоректності визнання суспільної небезпеки ознакою злочину, Г. М. Міньковський говорив авторові ще у 1990 році в приватній бесіді. Зрозуміло, що в ті часи, навіть з урахуванням політики «перебудови», офіційно говорити про це було ще неможливим.

⁵⁰⁶ Жалінский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб и доп. М.: Проспект, 2009. С. 334.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ Там само. С. 336. У ч. 2 ст. 2 КК РФ зазначено, що для вирішення завдань, що стоять перед КК і сформульовані у ч. 1 ст. 2: «...Кодекс встановлює підставу і принципи кримінальної відповідальності, визначає, які небезпечні для особи, суспільства або держави діяння визнаються злочинами, і встановлює види покарань та інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочинів».

заборони. Ця робота, зрозуміло, так чи інакше здійснюється законодавцем, але аж ніяк не завжди ефективно.

Тому поняття «небезпека діяння» має стати частиною кримінально-правових досліджень і вирішуватися переважно шляхом аналізу матеріальної основи небезпеки з використанням неправової інформації за деякими узгодженими для кожної сфери параметрами, і до того ж доказово»⁵⁰⁹.

Як очевидно витікає з наведеного погляду А. Е. Жалінського: по-перше, суспільна небезпека перебуває за межами правової конструкції поняття злочин; по-друге, вона є матеріальною і проявляється у вигляді конкретної шкоди (шкідливих наслідків) діяння, які й включаються у конструкцію складів злочинів як реальний (для матеріальних складів злочину) або можливий (для злочинів із формальним складом або усічених злочинів) наслідок. Водночас вчений закликає до проведення досліджень наслідків на етапі, *що передуює криміналізації діяння, а не після того, як воно вже криміналізоване*. Стосовно цього він вказує: «... поняття «небезпека діяння» повинно стати частиною кримінально-правових досліджень і вирішуватися переважно шляхом аналізу матеріальної основи небезпеки з використанням неправової інформації з деяких узгоджених для кожної сфери параметрів, і притому доказово»⁵¹⁰.

Особливо необхідно акцентувати на тому, що А. Е. Жалінський абсолютно справедливо говорить про «небезпеку діяння» і окремо про суспільну небезпеку злочину. Він заперечує поширену думку щодо того, що матеріальна ознака злочину зведена до суспільної небезпеки й розглядає останню, імовірно, як показник ідеологічний, а не правовий.

Дійсно, суспільна небезпека є поняттям оцінним, і як кожне оцінне поняття може отримувати різну оцінку (перепрошуємо за тавтологію) залежно від особи оцінювача, показників, які покладені в основу оцінки та ін. Важливу роль у цьому питанні відіграють і кримінально-політична правосвідомість особи, і її кримінально-політична ідеологія. Оцінка злочину з позицій його суспільної небезпеки якщо і допустима (як ідеологічний чинник), то лише для конструювання Особливої частини КК. Підтвердженням цього є хоча б різноманітність оцінок небезпечності злочинів проти життя особи у КК 1960 і КК 2001 року, коли в першому вони перебували, так би мовити, на третьому місці, а у чинному – на другому. Хто ж давав оцінку їх суспільної небезпечності? Законодавець, який у

⁵⁰⁹ Там само. С. 336.

⁵¹⁰ Там само.

2001 р. мав абсолютно іншу, ніж у 1960 р. кримінально-політичну правосвідомість і був озброєний новою кримінально-політичною ідеологією. А що тоді говорити про такий злочин, як «Пропаганда війни», який із глави 1 в КК 1960 р., переміщений у Розділ XX в КК 2001 р. Відповідь проста: у 1960 р. цим діям надавалося більш ідеологічне значення, і норма використовувалася як показник «мирної зовнішньої політики СРСР»! Зараз законодавець оцінює діяння виключно з погляду на його шкідливість, яка абсолютно не змінилася й розміщує його серед інших однорідних злочинів, поширеність яких (оціночний показник) достатньо низька.

Як справедливо зазначає В. К. Гришук: «Кримінальний закон у демократичній, правовій, соціальній державі, у громадянському суспільстві має бути *ultima ratio* – останнім засобом, крайнім засобом, який застосовується державою для унормування суспільно значущої поведінки людини. ... кримінальний закон є важливим і ефективним інструментом регулювання свободи людини в суспільстві за умови, звичайно, що його розроблення, прийняття та застосування здійснюється на наукових засадах. ... Відсутність соціальної зумовленості норм кримінального закону, переоцінка їх значення в регулюванні суспільних відносин – шлях до **зловживання кримінальним законодавством** з боку держави, що не може бути допустимим у демократичній державі, демократичному суспільстві»⁵¹¹.

І ще одне зауваження, без якого, як вбачається, не можна дискутувати щодо ознаки «суспільна небезпека». Як правило, прихильники збереження в чинному законодавстві в ролі ознаки категорії «суспільна небезпека» посилаються на позиції з цього приводу Ч. Беккарія та М. С. Таганцева, цитуючи такі їх вислови.

Ч. Беккарія, як уже зазначалося, писав: «... Істинним мірилом злочинів є шкода, що спричиняється ними суспільству»⁵¹².

М. С. Таганцев визначав злочин як «посягання на норму права в її реальному бутті, на правоохоронюваний інтерес життя...»⁵¹³.

Вбачається, що такий висновок не може бути визнаний правильним. Що стосується Ч. Беккарія, то він говорить не про суспільну небезпеку, а про реальну шкоду, яка заподіюється злочинцем і злочинністю, що взагалі не може ставитися під сумнів. І це вище неодноразово нами підкреслювалося. Безсумнівно – злочин за-

⁵¹¹ Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид. перероб. і доповн. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 564.

⁵¹² Беккарія Ч. Цит. праця «О преступлениях и наказаниях». С. 100.

⁵¹³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. СПб., 1902. С. 366.

подіює шкоду і конкретній людині, і суспільству, членом якого є кожна людина. Але він говорив саме про шкоду, а не абстрактну ідеологічну конструкцію «суспільна небезпека», про яку в його епоху навіть ніхто і не знав.

Аналіз вислову М. С. Таганцева, не дає підстави стверджувати що видатний вчений підтримував думку про ознаку суспільної небезпеки злочину. Говорячи про норму в «її реальному бутті», вчений, без сумніву, мав на увазі саме формальну ознаку злочину, реальність встановлення правової заборони, реальність дії принципу *nullum crimen sine lege*. Реальне буття норми – це законність її прийняття і законність її реалізації.

Спроби обґрунтувати наявність ознаки злочину «суспільна небезпека» посиланням на погляди Ч. Беккарія та М. С. Таганцева – мислителів і вчених, авторитет яких є безсумнівним, є спробою підміни понять, або, як кажуть у народі, спробою «притулити горбатого до стінки».

Як проміжний висновок хотілося б зазначити таке.

Поняття «суспільна небезпека» як характеристична ознака злочину з'явилося у кримінальному праві РСФРР і було в подальшому імплементовано в кримінальне законодавство союзних республік під впливом реалізації ідеї формування т. зв. «червоного права» після жовтневого перевороту 1917 року та захоплення в Росії влади більшовиками з подальшим підкоренням ними новоутворених молодих національних держав, зокрема України. Основною ідеєю створення «червоного права» був демонтаж державно-правової системи попередньої влади й утворення вертикалі більшовицького панування⁵¹⁴.

Ідея побудови «нового світу» визначала абсолютно все, від побутових до виробничих і зовнішньополітичних відносин. Цілковито природно, що не залишався осторонь від процесів, що відбувалися, і Кримінальний кодекс, зміст якого також перебував у прямій залежності від домінуючих ідей. Його основні категорії, серед яких, безумовно, завжди перебував і кримінально-правовий вплив, були прямим їх наслідком, що й зумовлювало зміст його системи. Радянське кримінальне право виникло як соціалістичне за своїм характером. У його основі перебувала ідеологія марксизму-ленінізму, яка у подальшому була деформована в тоталітарну ідеологію сталінізму, а після нього – в ідеологію радянської номенклатури. Однак в основі ідеології кримінально-правової політики, особливо в частині визнан-

⁵¹⁴ Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні 1922-1960 рр. Монографія. Черкаси: Видавець ФОП Гордjenко Є. І., 2016. С. 31.

ня її фундаментальних понять, зокрема поняття ознак злочину, весь час перебували ідеї, закладені в неї одразу після захоплення влади більшовиками. Це витікало з їх уявлення про оцінку соціальної ролі права (зокрема кримінального) як виключно прикладного явища, покликаного вирішувати їх політичні завдання, як відповідний інструмент, що перебуває в їх розпорядженні, а не як суспільну цінність. У зв'язку із цим, варто повністю погодитись із висловленою в науці точкою зору про те, що наука кримінального права в Радянському Союзі, розвиваючись в межах континентальної правової системи, стала пристосовуватися до нових соціалістичних відносин, до нової державної політики заснованої на концепції марксизму-ленінізму, до нових стандартів у сфері правотворчості й правореалізації для яких був характерний класовий підхід у розумінні природи злочину. Класовий характер злочину безпосередньо зв'язувався з марксистсько-ленінським вченням про класовий характер держави і права.

Впровадження в кримінальне право інститутів «соціального захисту», відмова від інститутів вини, покарання, від поняття «свободи волі», впровадження матеріальної ознаки «суспільної небезпеки» – ґрунтувалося на ідеології більшовизму. У подальшому усе це стало базисом, на якому здійснювалося кримінально-правове обґрунтування сталінського терору. Д. І. Курський у зв'язку із цим зазначав: «Диктатура пролетаріату може визнавати тільки інтереси свого класу загалом; справжній представник такої диктатури – весь клас загалом, тобто робітники й найбідніше селянство, організовані в комуністичну партію і Ради...»⁵¹⁵. Отже, автор сам підтверджував, що йдеться не про «диктатуру пролетаріату», про яку так багато говорили більшовики, а про диктатуру партії, диктатуру РСДРП(б)-ВКП(б)-КПРС, яка реалізовувалася через репресивний механізм держави за допомогою кримінального права. В усій цій зв'язці основою перебувало матеріальне визначення злочину як діяння, що визнавалося таким саме партією і ніким іншим. Партійний контроль за діяльністю органів держави, насамперед правоохоронних та судових органів, забезпечував ідеологічне панування ідеологічної основи. Принцип партійності права, зокрема кримінального, забезпечував ідеологічний вплив на процес регулювання суспільних відносин (зокрема кримінально-правових) та їх охорону в поєднанні з охороною благ та інтересів особи. За влучним висловом П. Крашенинникова, «право в СРСР було інструкцією з експлуатації «трудової машини», яка працювала на благо групи людей, що захопила владу в країні»⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Курський Д. І. Цит. праця. С. 38.

⁵¹⁶ Крашенинников П. Страсть по праву: очерк о праве военного коммунизма и советском праве. 1917-1938 гг. М.: Статут, 2018. С. 41.

Як зазначає С. А. Саблук: «Загалом кримінально-правова протидія злочинності у першій половині 1920-х років виявила невідповідність багатьох теоретичних уявлень більшовиків про поширення злочинних дій в умовах «побудови соціалістичного суспільства». Заборона приватної власності, обмеження підприємницької діяльності та подальша її заборона, примусове вилучення продуктів харчування в селян за одночасного запровадження привілейованого становища частини членів правлячої партії, представників правоохоронних органів формували соціум, в якому насильство ставало буденним явищем, а крадіжки перетворилися для частини громадян на один із основних засобів уникнути голодної смерті. Протидія злочинності ускладнювалася нестачею кваліфікованих кадрів та специфікою «революційних уявлень» про законність взагалі та ставлення представників правоохоронних органів до громадян, яке для частини правоохоронців межувало із отождненням великих соціальних труп (наприклад, значної частини селянства) із злочинним»⁵¹⁷.

Усе це сталося завдяки невідповідному розумінню поняття «злочин», яке було сформульоване на базі комуністичної ідеології кримінально-правової політики спочатку як діяння, що є класово небезпечним, а у подальшому – як діяння, що є суспільно небезпечним, виходячи із інтересів правлячої в країні партійно-господарської номенклатури, що прикривалося загальнонародними інтересами. На першому етапі таке розуміння злочину підсилювалося наявністю в кримінальному законодавстві інституту аналогії, який дозволяв розширювати кримінально-правову репресію до небачених меж. Звичайно, що при формальному визначенні поняття злочину існування такого інституту було б неможливим. «Матеріальне визначення злочину спільно з інститутом аналогії було зняряддям боротьби з інакомисленням, з неугодними культу особи»⁵¹⁸. На другому етапі інститут аналогії був скасований і фактично замінений надзвичайно високою законодавчою активністю, яка дозволяла швидко реагувати на появу чи зміну інтересів і вносити зміни та доповнення у чинне кримінальне законодавство.

До речі, варто зауважити, що поняття «суспільна небезпека» у чинному законодавстві України не визначається, як не визначалось і в кримінальному законодавстві СРСР і не визначається в кримінальному законодавстві країн, що входили до складу СРСР. Воно було і залишається чисто ідеологічною конструкцією. Водночас шкода, як наслідок злочину, у КК визначається дуже широко. Проте вона (шкода) визначається завжди достатньо конкретно стосовно

⁵¹⁷ Саблук С. А. Цит. праця. С. 79.

⁵¹⁸ Жалинский А. Э. Уголовное право России. URL: <http://www.konspekt.biz./pndex.php?text=48049> (дата звернення: 07.07.2020).

тих осіб (фізичних та юридичних), яким вона заподіюється. Ми не знайдемо в КК України згадки про заподіяння шкоди суспільству (хіба що зробимо це шляхом застосування розширеного тлумачення диспозицій деяких норм деяких норм ряду розділів КК (н-д, I, V, IX, XX та ін. Особливої частини КК). Це призводить до того, що, як вже зазначалось вище, ніде не обґрунтовується, наприклад, структурування розділів Особливої частини КК, не обґрунтовується розподіл статей всередині кожного розділу. Адже якщо говорити про суспільну небезпеку як основу визнання діяння злочином, то саме це повинно бути покладено в основу структурування. Як справедливо зазначає у зв'язку із цим А. Е. Жалинський: «Це особливо типова ситуація, коли встановлюється підвищена кримінальна відповідальність за діяння, які юристи не можуть належним чином ані описати, ані оцінити»⁵¹⁹.

Достатньо двояко ставиться до поняття суспільної небезпеки В. О. Туляков, який, визнаючи її такою, що спричиняє шкоду суспільству загалом (знову-таки шкоду! – П. Ф.), проте справедливо вважає, що вона є проявом офіційної ідеології, залежить від неї. Викривлення офіційної ідеології призводить до викривлення поняття «суспільна небезпека», зазначає автор⁵²⁰.

Використання в кримінальному законодавстві матеріальної ознаки фактично виступає як індикатор ідеології кримінально-правової політики, оскільки за його допомогою панівний клас (група, прошарок) визначають сферу інтересів, що підлягають кримінально-правовій охороні. Більшовики абсолютно відверто, із притаманним їм цинізмом, говорили, що це є інтереси партії, а їх нащадки користувалися невизначеним поняттям «загальнонародні інтереси», яким *de facto* прикривались інтереси радянської номенклатури. Яскравим прикладом останнього є існування у КК 1960 р. славнозвісної статті 187¹ «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» (стаття про анекдоти, як її називали у народі)⁵²¹.

⁵¹⁹ Жалинский А. Э. Уголовная политология: необходимость разработки концепции адаптационной модернизации (обновления) уголовного права: современные вызовы и борьба за уголовное право. Цит. за: Жалинский А. Э. Избранные труды. Т. 3 Уголовная политология и уголовная политика: необходимость выработки нового подхода. С. 23–37.

⁵²⁰ Туляков В. О. Визначення злочину: від ідей до втілення. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O5SsCzTzpwM> (дата звернення: 16.10.2015).

⁵²¹ Свого часу в СРСР поширений був анекдот:

«А. І. Брежнєва питають:

– Яке Ваше хобі, Леоніде Іллічу?

– Збираю анекдоти про дорогого Леоніда Ілліча!

– І багато зібрали?

– Три табори!!!»

Радянська кримінально-правова теорія категорично не сприймала думку, що була свого часу висловлена видатним вченим Д. А. Дрилем, який писав ще у 1909 р.: «Злочин являє собою одне з природних явищ, яке здійснюється за природними законами, а не по свавіллю»⁵²². Як зазначає у зв'язку з цим О. М. Костенко: «Місія природного права – це протидіяти СВАВІЛЛЮ, що прикривається природним правом»⁵²³.

Теорія суспільної небезпеки базується на достатньо простій логічній лінійці «злочин завжди спричиняє (безпосередньо чи потенційно) шкоду – шкода спричиняється конкретному суб'єкту – кожен суб'єкт є членом суспільства і тому шкода спричиняється суспільству загалом». Саме тому злочин завжди суспільно небезпечний. Але матеріальність перебуває в шкоді й «розтягування», трансформування її на суспільство не може бути визнано коректним. Шкоду завжди можна *реально вирахувати*. Суспільну небезпеку – неможливо. А той, хто зробить спробу це зробити, знов-таки повернеться до шкоди. Так що ж є матеріальною ознакою? Шкода чи суспільна небезпека? Так чи інакше ми відповідаємо, що матеріальною є шкода. Так для чого тоді потрібна суспільна небезпека?

Яка ж різниця між поняттями «шкода» та «суспільна небезпека»?

«Шкода – втрати, збитки, іноді людські жертви, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, вчинків. Шкода – це будь-яке знецінення блага, що охороняється правом, її поділяють на майнову і немайнову»⁵²⁴.

«Небезпека (небезпечність) – можливість якогось лиха, нещастя, катастрофи, шкоди та ін.; стан, коли кому-, чому-небудь щось загрожує»⁵²⁵.

Як наочно видно, це *абсолютно різні за своїм змістом категорії*, з яких одна є базовою (шкода), а друга ефемерною (уявною, нереальною)⁵²⁶. Так на чому ж треба базувати визначення явища? На конкретиці, яка підлягає визначенню, вираховуванню, об'єктивізації? Чи на уявності, абстракції, яка хоч і може бути визначена за допомогою відповідних розрахунків, аналізу, прогнозуванню

⁵²² Дриль Д. А. Уголовное право. СПб: Касса взаимопомощи студ. СПб. Изд-во Политехнического института, 1909. С. 101.

⁵²³ Костенко О. М.. Сторінка в соціальній мережі Facebook.

⁵²⁴ Шкода – втрати; збитки, іноді людські жертви, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, вчинків. Шкода – це будь-яке знецінення блага, що охороняється правом, її поділяють на майнову і немайнову.

⁵²⁵ Словник української мови: у 11 т. / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 5. С. 246.

⁵²⁶ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/efemernuj> (дата звернення: 07.07.2020).

та ін., але завжди буде містити відповідний (більший чи менший) відсоток вірогідності її настання в реалії.

У зв'язку із наведеним, не можна погодитись із позицією деяких вчених використовувати для процесу (де)криміналізації визначення його як *дейнджеризація*⁵²⁷, тобто визначення через категорію небезпечності. Імовірніше для визначення треба використовувати категорію шкідливості, яка є реальною, такою, що підлягає вираховуванню в категоріях «розмір, час, місце, конкретний адресат».

У науковій літературі робилися непоодинокі спроби вираховування суспільної безпеки. Але усі вони виходили або з вже встановлених у конкретній правовій нормі показників шкоди або міри покарання, або використовували ті чи інші абстрактні поняття. Серед усього цього масиву суттєво більша кількість тих спроб, які беруть за основу показники реальної шкоди, яка заподіюється злочиним. Неможливість використовувати для оцінки суспільної безпеки тих чи інших показників, які вже закладені в норми кримінального права, підтверджується і тим фактом, що, як це засвідчує С. В. Землюков, під час вирішення питань звільнення від кримінальної відповідальності, такі кваліфікуючі обставини його вчинення, якими є повторність та попередня змова, не завжди є перепорою для застосування звільнення. Тобто бачення законодавця не завжди збігається навіть із оцінкою судом суспільної безпеки. І це приклад лише на одному (достатньо вузькому) питанні!

Ще раз акцентуємо – суспільну безпеку не можна виміряти. Та й упродовж десятиріч мало хто робив спроби це здійснити. Її абстрактність, неконкретність використовувалися для «просування» ідеологічних поглядів у кримінальне законодавство. Саме завдяки цьому було розширено до неприйнятних у цивілізованому суспільстві меж судову дискрецію. Були розмиті чіткі межі складів злочинів. Усе це слугувало не укріпленню законності, а навпаки – зростанню беззаконня.

Якщо говорити про реальні спроби визначити та оцінити показники суспільної безпеки, то, напевно, першим, хто це зробив, був А. Н. Трайнін, який, як зазначалося вище, виводив їх з елементів складу злочину.

Науці відомі різноманітні спроби оцінити суспільну безпеку злочину, визначити ті чи інші кількісні її показники. Водночас одразу варто підкреслити, що різні оцінювачі по-різному підходять до визначення «набору» показників, які треба враховувати для

⁵²⁷ Термін «дейнджеризація» введений в науковий обіг М. Ліаносом і М. Дугласом, які розуміють під ним «тенденцію осягати і аналізувати світ через категорію безпеки».

здійснення такого аналізу. Більшість з них закладають в цей об'єм значну кількість показників, які виходять за межі права і торкаються тих чи інших питань суспільного життя, що зайвий раз підкреслює висловлену тезу про ідеологічний, а не правовий характер поняття «суспільна небезпека». У зв'язку із цим варто повністю погодитись із Д. С. Азаровим, який зазначає: «за буквального підходу суспільна небезпечність діяння проявляється лише (!) в наслідках, яке воно спричинило або могло спричинити. Однак у більшості сучасних праць, навіть тих, що присвячені суспільно небезпечним наслідкам, стверджується, що суспільна небезпека формується набагато більшою кількістю чинників і не лише об'єктивних». І далі: «...немає тесту, який би дозволяв з достатнім ступенем чіткості встановлювати наявність (відсутність) суспільної небезпеки, оскільки немає одностайної думки правників, принаймні щодо таких пунктів:

- обсягу поняття «суспільна небезпека злочину» й підходів до її оцінки;
- поняття характеру суспільної небезпеки та його співвідношення зі ступенем такої небезпеки;
- чинників, які визначають характер суспільної небезпеки та ступінь такої небезпеки;
- включення до структури суспільної небезпеки злочину небезпеки злочинця;
- включення до структури суспільної небезпеки злочину чинників, які перебувають поза межами складу злочину;
- співвідношення поняття «суспільна небезпека» й «тяжкість» злочину.

Якщо наведені висновки є правильними, то чи є раціональним вимагати від осіб, які застосовують кримінально-правові норми, встановлювати ступінь суспільної небезпеки діяння? Чи спроможні зазначені особи адекватно оцінювати ступінь суспільної небезпеки? На який результат ми можемо розраховувати, коли висуваємо таку вимогу?»⁵²⁸.

Можна з переконливістю стверджувати, що обсяг суспільної небезпеки є залежним від ідеології кримінально-правової політики держави. Саме ідеологія, а не право визначає ті чи інші показники, які дають законодавцю підстави здійснювати (де)криміналізацію діянь.

⁵²⁸ Азаров Д. С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 9, 10.

Цікавою, у зв'язку із цим, є думка В. М. Когана, який зазначає, що реальна суспільна небезпека діянь та їх закріпленість як злочинів у КК можуть не збігатися. Обґрунтовуючи цей погляд, автор наводить такі варіанти співвідношення суспільної небезпеки й кримінальної протиправності:

1. усе, що суспільно небезпечне, заборонено кримінальним законом;
2. усе, що суспільно небезпечне, заборонено кримінальним законом, але не все, що заборонено кримінальним законом, суспільно небезпечне;
3. не все, що суспільно небезпечне, заборонено кримінальним законом, але все, що заборонено кримінальним законом, суспільно небезпечне;
4. не все, що суспільно небезпечне, заборонено кримінальним законом, і не все, що заборонено кримінальним законом, суспільно небезпечне⁵²⁹.

Визнаючи справедливість зазначених тверджень, треба поставити питання, а чи може використовуватись у ролі обов'язкової ознаки явища категорія, яка за своїми показниками не може бути врахована в повному обсязі для визначення явища, категорії, яка допускає суб'єктивність оцінки, категорія, яка не має під собою об'єктивних показників?

Невизначеність, абстрактність поняття суспільна небезпечність, його абсолютна невизначеність і неконкретність призводять до того, що «...у наукових дослідженнях не пояснюється, яким чином матеріальна ознака злочину, що має об'єктивний характер і проявляється в спричиненні істотної шкоди або в загрозі її спричинення (суспільна небезпека в усіх джерелах наділяється такими характеристиками), проявляється в геть нематеріальних та необ'єктивних ознаках – суб'єктивних ознаках складу злочину. Та більше, у значній кількості наукових джерел стверджується, що суспільну небезпеку посягання треба встановлювати не лише з огляду на ознаки відповідного складу злочину, а й фактори, що перебувають поза межами такого складу. Іноді дослідники займають неоднозначну позицію, стверджуючи, що «суспільна небезпечність може визначатися також ознаками, що знаходяться за межами складу злочину», і водночас констатують, що «в кримінальному законі суспільна небезпечність визначається саме ознаками злочину, які входять у систему складу злочину» (Борисов В., Пащенко О. До питання про

⁵²⁹ Коган В. М. Социальные свойства преступности: учебн. пособ. *Российский криминологический взгляд*. 2011. № 1.

сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 184)⁵³⁰.

Д. С. Азаров неодноразово проводив дослідження розуміння поняття «суспільна небезпека» різними категоріями правників. Їх результати є достатньо репрезентативними й цікавими. Не повторюючи порядок їх проведення та конкретні наслідки, зазначимо, що якщо перед початком опитування абсолютна більшість у всіх категорія респондентів була прихильниками існування вказаної ознаки як визначальної для поняття злочину, то після проведення експерименту їх кількість суттєво зменшилась, а в окремих групах навіть відбулася переорієнтація поглядів⁵³¹.

Вітчизняне кримінальне законодавство пронизане незбалансованістю. Абсолютно незрозумілою є оцінка ступеня тяжкості окремих злочинів.

Абсолютна більшість авторів визначає суспільну небезпечність через шкоду, яку спричиняє або може спричинити злочин. З цим не можна не погодитись. Шкода є матеріальним наслідком злочину. Саме вона може бути виявлена і обчислена. У такому разі виникає питання – для чого додавати ще одну, зайву категорію. Таке додавання порушує відоме правило, яке має назву «Лезо Окамі»: «Не варто збільшувати кількість сутностей без крайньої на те необхідності!» Саме виявлена і обчислена шкода з легкістю може стати тим критерієм, на підставі якого здійснюватиметься (де)криміналізація діяння, визначатимуться санкції за його вчинення. Водночас цей процес буде й більш контрольованим і мобільнішим, оскільки межі між злочинним і незлочинним у сучасних умовах можуть швидко змінюватися. Особливо актуально це в наші дні активної законодавчої роботи ВР України, коли вноситься багато змін в охоронне законодавство, що має як наслідок (де)деліктизацію тих чи інших діянь. Особливо така ситуація стосується норм КК з бланкетною диспозицією.

У випадку використання шкоди як показника для (де)криміналізації діяння, можливим була б розробка та запровадження математичних механізмів для визначення рівня шкідливості, з якого доцільно розпочинати розмову про встановлення кримінально-правової заборони діяння. Ті ж спроби запровадження математичних методів для встановлення рівня суспільної небезпеки діяння, які робляться сьогодні, окрім сарказму, інших почуттів не викликають, оскільки запропонований підхід до розрахунку

⁵³⁰ Азаров Д. Цит. праця: Розуміння суспільної небезпеки злочину... С. 9.

⁵³¹ Там само.

суспільної небезпеки злочинів на основі «середнього» значення визначеної законом санкції ... з використанням елементів теорії нечітких множин побудованій на теоретично некоректній основі. Питання в тому, що як базові авторами прийняті *вже визначені середні значення встановлених законом санкцій*. Тобто не якийсь об'єктивний показник, а показник, який пройшов «через руки» законодавця, показник, щодо якого законодавець вже висловив свою думку. Об'єктивність такого показника викликає значні сумніви. Ми не беремо на себе сміливість оцінювати математичну складову зроблених висновків – наших знань у сфері математики явно є недостатньо, щоб поринути в глибину розрахунків. Зазначимо лише одне: загальні висновки викликають суттєві сумніви внаслідок некоректного обрання бази для розрахунків. Так, згідно зі зробленим авторами розрахунком щодо конкретного регіону виходить, що показник суспільної небезпеки від вчинених у регіоні крадіжок є вищим, ніж рівень суспільної небезпеки вбивств! З чисто математичних показників – так воно ніби і є! Це зумовлене переважанням кількості крадіжок над кількістю вбивств. АЛЕ! Чи можна покласти на терези з одного боку життя, а з іншого майно? Категорично НІ! Якщо цю методику запровадити у життя, якщо на її підставі визначати рівень шкідливості діяння (а від цього види та розміри покарання), то найтяжчим злочином буде крадіжка, яка кваліфікуватиметься за ч. 1 ст. 185 КК України. За достатньо довге життя в праві, нам не перший раз доводиться спостерігати спроби «матиматизації» права. Жодна з них не була успішною. У зв'язку із цим, можна згадати такі слова:

*«Алгеброй Гармонию проверим,
Истину ведь познаём в поту.
Вроде знаем, делаем и верим,
А она ныряет в Пустоту»⁵³².*

Важливість встановлення реальної шкоди від діяння особливо актуалізувалася останнім часом у зв'язку із запровадженням у кримінальне законодавство категорії «кримінальний проступок». Відділення проступку від злочину можливе *виключно* на базі розміру можливої (потенційної) шкоди, яка заподіюється відповідним діянням. Застосування категорії «суспільна небезпека» для такого поділу є неможливим, оскільки, навіть якщо визнати існування цієї категорії, вона може застосовуватися виключно до злочинів.

⁵³² Пшеничников Алекс. URL: [//stihi.ru/2013/02/03/11616](http://stihi.ru/2013/02/03/11616) (дата звернення: 13.07.2020).

Категорія «суспільна небезпека» внаслідок своєї неконкретності, абстрактності не сприймається й на рівні судових та правоохоронних органів. У зв'язку із цим доцільно навести висновки досліджень, проведених Д. С. Азаровим, який зазначає: «Суспільна небезпека є складовою підстави кримінальної відповідальності, а тому вона має належати до обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, хоч це безпосередньо і не передбачено кримінальним процесуальним законодавством. Утім суспільну небезпечність діяння зазвичай не доводять, відповідні питання розглядають лише тоді, коли діяння претендує на визнання його малозначним. Суспільну небезпеку переважно розглядають у контексті тяжкості злочину, зазвичай ототожнюючи її з останнім поняттям. Встановлення тяжкості злочину (типової та/або індивідуальної) передбачають норми мало не кожного інституту Загальної частини кримінального права – від чинності кримінального закону в просторі до заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Найбільш показовою є практика судів із урахування ступеня тяжкості вчиненого злочину під час призначення покарання, зокрема більш м'якого, ніж передбачено законом.

Аналіз 500 судових рішень, розміщених у відповідному державному реєстрі, засвідчує, що суди не дають належних пояснень, у якій саме спосіб вони беруть до уваги ступінь тяжкості вчиненого злочину. У вироків використовують два найбільш типові варіанти формулювань: 1) суд враховує, що злочин належить до певної категорії тяжкості, передбаченої ст. 12 КК; 2) суд враховує ступінь тяжкості вчиненого злочину (проте суди не вдаються до пояснень, яким саме чином враховано тяжкість, які саме ознаки впливають на цю тяжкість тощо). Лише у 15 % випадків суд враховує одну, вкрай рідко – дві ознаки складу злочину, що, на його думку, треба брати до уваги, визначаючи ступінь тяжкості вчиненого посягання: суспільно небезпечні наслідки (8% вироків), мета (5%), вина (3%), мотив (2%)»⁵³³.

Абстрактність, неконкретність поняття «суспільна небезпека» спроможні призвести до серйозних негативних соціальних наслідків. Яскравим прикладом цього може стати конституційна криза в Україні, яка викликана прийняттям Конституційним Судом України (далі – КСУ) резонансного рішення 13-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції». Ми не збираємося ко-

⁵³³ Азаров Д. С. Цит. праця. С. 10.

ментувати й загалом оцінювати це рішення. Зупинимося лише на одному його аспекті, пов'язаному, як здається, саме з предметом цієї праці. Мається на увазі позиція, яка сформульована в пп. 6 та 17 вказаного рішення. КСУ констатує, і з цим не можна не погодитися, що злочином повинно визнаватися виключно діяння, якому притаманний «достатній для криміналізації характер та ступінь суспільної шкоди» (п. 17). Формулюючи підстави криміналізації КСУ вважає, що ними є: «значна (суттєва) суспільна небезпека діяння; поширення аналогічних діянь у суспільстві; неефективність інших галузевих правових засобів впливу на зазначені діяння; неможливість успішної боротьби з діянням менш репресивними методами» (п. 17). Отже, підсумовуючи, КСУ виділяє такі критерії криміналізації:

- значна (суттєва) суспільна небезпека діяння;
- поширення аналогічних діянь у суспільстві;
- неефективність інших галузевих правових засобів впливу на зазначені діяння;
- неможливість успішної боротьби з діянням менш репресивними методами.

Водночас суд називає підставою криміналізації і «достатній для криміналізації характер та ступінь суспільної шкоди». У зв'язку із цим виникає низка питань. Чим суспільна небезпека відрізняється від спричиненої діянням шкоди? Чи це однопорядкові явища чи відмінні? Якщо відмінні, то за якими критеріями треба визначати суспільну небезпеку? Який критерій істотної шкоди, який, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України, повинен бути притаманним діянню, щоб його треба було відносити до категорії злочинів?

Водночас КСУ справедливо зазначає, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи й не порушувати сутнісний зміст такого права (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016)». Одночасно (п. 6) в рішенні фіксує фундаментальне положення про те, що «санкції (норм КК – П. Ф.) повинні застосовуватися пропорційно, а не до вільно чи з політичних мотивів або з будь-яких інших причин».

Неконкретність поняття «суспільна небезпека» дає усі можливості порушувати цю фундаментальну позицію КСУ. І варто зазначити, що сам КСУ в цьому рішенні алогічно ставиться до криміналізації окремих діянь. Так, відповідно до ст. 366¹ КК України (чинної на момент прийняття рішення КСУ), декларування недостовірної інформації утворювало склад злочину у випадку, якщо подані відомості відрізняються від достовірних на суму понад 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. За розрахунком, на 2020 рік це становило 547250 гривень. Мало це чи багато? Порахуємо. Ця сума в 115 разів перевищувала мінімальну заробітну плату, встановлену законодавством на 2020 рік і 318 разів мінімальний розмір пенсії. Водночас ці скупі цифри не відбивають загальний рівень зубожіння народу, не вказують на те, скільки громадян країни взагалі не отримують заробітної плати, не говорять про рівень безробіття та ін. Так виникає питання – ця шкода є істотною для криміналізації чи ні? Визнаючи те, що «встановлення кримінальної відповідальності за декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації, а також умисне неподання суб'єктом декларування декларації є надмірним покаранням за вчинення цих правопорушень», КСУ базував свою позицію на волюнтаристському розумінні категорії «суспільна небезпека» не користуючись показниками реальної шкоди, яка ними заподіюється. Переконаний, у випадку використання останнім критерієм, такого рішення прийнято б не було⁵³⁴.

Застосування критерію «шкода» для визначення необхідності визнання діяння злочином само по собі теж не може бути вирішенням питання. Потрібен ще один компонент, яким може бути суспільна цінність об'єкта охорони. До речі, визначаючи поняття об'єкту злочину в проєкті нового Кримінального кодексу його автори сформулювали цей складовий елемент складу злочину саме таким чином, зазначивши що «об'єктом складу кримінального правопорушення є соціальна цінність, якій спричинюється шкода, передбачена статтями 2.5.2–2.5.7 цього Кодексу»⁵³⁵.

Використання авторами законопроекту категорії «соціальна цінність» для визначення об'єкту складу злочину, саме по собі є важливим кроком на шляху розвитку ідеологічної складової кримінально-правової політики. Не будемо забувати, що протягом десятиріч, радянська вітчизняна кримінально-правова наука, перебуваючи на платформі марксистсько-ленінської ідеології, визначала об'єктом злочину ви-

⁵³⁴ Водночас з позицією КС щодо неможливості здійснення контролю за судовою гілкою влади з боку виконавчої влади слід повністю погодитись.

⁵³⁵ Кримінальний кодекс України. Проєкт. URL: Контрольний текст newcriminalcode.org.ua (дата звернення 10.12.2023 р.)

ключно суспільні відносини. Це чудово підкріплювало концепцію суспільної небезпечності злочину, залишаючись поняттям достатньо абстрактним і не визначеним. Зрозуміло, що в умовах радянського тоталітаризму й недопустимості відхилень від ідеологічних постулатів марксизму, поставити під сумнів таке аксіоматичне твердження було неможливо. Лише із здобуттям Україною незалежності й відмови від диктату марксизму у кримінально-правовій науці, став можливим переосмислення цих постулатів. Першим, хто підняв голос і назвав речі своїми іменами був видатний український вчений, професор П. С. Матишевський, який у своєму підручнику «Кримінальне право України. Загальна частина» наголосив: «Об'єктом злочину ...мають визнаватися не абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності»⁵³⁶.

У свою чергу вважаємо за можливе визначити дещо більш детальний перелік цих людських цінностей. Вважаємо, що ними є відповідні *блага, інтереси та цінності*.

Блага. Саме поняття введено у філософію ще Аристотелем (*summum bonum*). В етиці й філософії під ним розуміється все те, що містить в собі відповідний позитивний зміст, являє собою цінність для людини. Сьогодні, з позицій юриспруденції, ми розуміємо благо як «усе, що здатне задовольняти повсякденні життєві потреби людей, приносити людям користь, доставляти задоволення».⁵³⁷

Інтерес соціальний (від лат. *interest* – має значення, важливо). У соціології – «реальна причина соціальних дій, що перебуває в основі безпосередніх спонукань – мотивів, ідей та. т. ін. – індивідів, що беруть у них участь, соціальних груп»⁵³⁸. Тлумачний словник української мови визначає його як «те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийось думок і турбот; прагнення, потреби»⁵³⁹. Це останнє визначення найбільш наближене для розуміння об'єкту злочину. Інтереси за ступенем спільності (індивідуальні, групові, суспільні), за сферою спрямованості (економічні, політичні, духовні), за характером суб'єкта (національні, державні, партійні тощо), за ступенем усвідомленості (ті, що діють стихійно й на основі розробленої програми), за можливостями їх реалізації (реальні й удавані), за відношенням до об'єктивної тенденції суспільного розвитку (прогресивні, реакційні, консервативні).

⁵³⁶ Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина. К.: А. С. К., 2001. С. 68.

⁵³⁷ Философский словарь. URL: http://gufu.me/content_fil/blago-2135.html#ixzz4hcQxIyeZ

⁵³⁸ Там само.

⁵³⁹ Тлумачний словник української мови. URL: <http://eslovnnyk.com/интерес>

Цінність – людське, соціальне і культурне значення відповідних явищ дійсності⁵⁴⁰. Тлумачний словник української мови визначає зміст цього поняття як «важливість, значущість чого-небудь⁵⁴¹.

Посягаючи на основні людські блага, інтереси та цінності, злочин створює в суспільстві ситуацію хаосу, яка підриває основи суспільного життя⁵⁴². Кримінальне право є, практично, єдиним дієвим інструментом, за допомогою якого може здійснюватися боротьба з ним. Однак для того, щоб ця боротьба була успішною, вона повинна будуватися на науково обґрунтованій кримінально-правовій політиці, в основі якої повинна перебувати розроблена ідеологічна база.

Коли робота над 2-м виданням цієї монографії була вже закінчена, в електронному науковому збірнику Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права» вийшла друком фундаментальна стаття М Теплюк та О. Тубелець «Відмова від концепції суспільної небезпечності діяння і її вплив на механізм кримінально-правового регулювання», у якій автори виступили на підтримку збереження ознаки суспільної небезпечності в майбутньому кримінальному законодавстві України, наводячи на підтримку своєї позиції відповідні аргументи. Вітаючи вихід цієї статті, вважаємо, що вона є базою для проведення наукової дискусії з однієї з найважливіших науково-теоретичних проблем кримінально-політичної ідеології та кримінально-правової політики. Проведення такої дискусії не може здійснюватися похапцем, вона вимагає ґрунтовної підготовки. Висловлена нами точка зору щодо ставлення до ознаки злочину «суспільна небезпека» залишається незмінним.

Підсумовуючи усе викладене вище у цьому розділі, можна зробити такі висновки:

1. Кримінальне законодавство будується на ідеології кримінально-правової політики, яка базується на державній правовій

⁵⁴⁰ Большая советская энциклопедия. URL <http://bse.sci-lib.com/article120492.html>

⁵⁴¹ Тлумачний словник української мови. URL: <http://eslovnyk.com/цінність>

⁵⁴² Поняття «хаосу» достатньо чітко визначено Р.Ю. Кеперльосом, який зазначає: «Хаос, яким оперують сучасні науки (фізика та теорія хаосу), являє собою структуру високого порядку складності. Це є не що інше, як системи, котрі аж ніяк не представляють собою альтернативи порядку як такого, але є певною ускладненою порядку. Так математичні системи з хаотичною поведінкою бувають детермінованими, тобто підкорюються певному законowi й у такому сенсі є впорядкованими». Р. Ю. Кеперльос. Розуміння хаосу як безладу у філософії та науці. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/36_2022/9.pdf (дата доступу 08.12.2023 р.). Це у повній мірі може бути застосовано для розуміння злочинності, якщо до цього питання спробувати застосувати сучасні математичні методи.

ідеології, що відбиває ідеологію панівного в державі класу, соціальної групи.

2. Поняття «суспільна небезпека» виникло у вітчизняному законодавстві як ідеологічна оцінка діяння з класових позицій більшовиків і залишено класом партійно-господарської номенклатури, що прийшов їм на заміну й мав на меті забезпечення можливостей використання кримінального закону для максимального розширення репресії в інтересах партійно-господарської номенклатури.
3. Поняття «злочин» у Кримінальному законі повинно здійснюватися на базі його формального визначання як діяння, що заборонено кримінальним законом.
4. Критерієм встановлення кримінальної заборони діяння повинна бути шкода (реальна або потенційна), яка спричиняється діянням, що посягає на найважливіші соціальні цінності⁵⁴³.

Закінчити роздуми щодо розуміння ознаки злочину «суспільна небезпека» хотілося б словами видатного українського вченого-криміналіста А. Ф. Кістяківського, який зазначав: «Позитивні закони повинні бути чужі визначень філософських. Місце останніх в теоретичних трактатах. Кримінальний закон є реєстрація того, що народ і його представник – законодавець – вважають дозволеним і недозволеним, дією правомірною або злочином. Не справа закону філософствувати і міркувати. Він може давати тільки веління і наказувати готові формули. Що таке злочин за своєю сутністю, за якими внутрішніми причинами і підставами те чи інше діяння повинно бути визнано злочином – вирішувати ці питання справа вченого і за ним законодавця. Тому, якщо у вченому трактаті сказано, що злочин є посяганням на недоторканність прав і безпеки суспільства, таке визначення, обставлене потрібними поясненнями, буде і зрозумілим, і доречним, і буде мати певну визначеність. *Але якщо закон дасть подібне визначення, то воно, крім заплутаності і змішування понять, нічого іншого в практику не внесе* (виділено нами – П. Ф.)»⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Комісія з підготовки нового Кримінального кодексу України, яка створена Президентом України Указом №584/2019 від 07.08.2019, презентувала розроблений проєкт цього нормативного документа. Стаття 2.1.1. дає поняття кримінального правопорушення яким визнається «1. Кримінальним правопорушенням є протиправне діяння, яке відповідає складу злочину чи проступку, передбаченого цим Кодексом». Єдиною ознакою злочину визнається його протиправність, яку автори проєкту у ст. 2.1.2. визначають як «діяння, яке порушує заборону, передбачену законом чи іншим джерелом права». Будемо сподіватися, що це стане поворотним пунктом на шляху до цивілізованого розуміння злочину.

⁵⁴⁴ Кістяківський А. Ф. Цит. праця. С. 267, 268.

КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН

Як зазначалось вище, кримінально-правова політика реалізується через відповідні функції. Водночас кожна функція реалізується за допомогою відповідних методів, які виробились у практиці й сформульовані науково за роки існування відповідної сфери знань. Як свідчить словник Української мови, *метод* – це прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності; спосіб дії⁵⁴⁵. Водночас треба акцентувати на тому, що для кожної з функцій притаманний власний набір методів, що, однак, не заперечує можливості використання ідентичних методів у процесі реалізації різних функцій. Саме через методи, які застосовуються під час реалізації функцій, і здійснюється вплив ідеології на кримінально-правову політику.

Отже, у подальшому аналіз впливу ідеології на кримінально-правову політику буде здійснюватися шляхом його аналізу на вхідні (функцію формування запиту та функцію визначення ресурсів) та вихідні (нормотворчу, нормозастосовчу та контрольну) її функції⁵⁴⁶.

Однак перед тим, як перейти безпосередньо до аналізу питання, вбачається доцільним зробити деякі зауваження щодо сучасного стану науки кримінально-правової політики, її реалізації на окремих рівнях та ін.

По-перше. Відмова від комуністичної ідеології, яка протягом майже 70-ти років визначала усі методологічні засади у суспільних науках і була побудована на протиставленні (і протистоянні), вимагає формування нових парадигм світобачення як загалом, так і у сфері кримінально-політичній.

По-друге, до характеристики сучасної Української кримінально-правової політики можуть бути повною мірою застосовані характеристики, на думку низки авторів, які її характеризують і пов'язані, по-перше, з відсутністю чітко сформульованих і прийнятих на відповідному рівні концептуальних основ політики нашої держави у сфері боротьби зі злочинністю загалом; по-друге, наявністю окремих ідей, деяких векторів у розвитку стратегії і тактики боротьби

---

⁵⁴⁵ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/metod> (дата звернення: 23.08.2020).

⁵⁴⁶ Детальний аналіз функцій кримінально-правової політики здійснений І. В. Козичем у цит. монографії: Кримінально-правова політика: функції та функціонування.

зі злочинністю, директив, що спонтанно виникають, які виходять від владних структур і дуже суперечливо й непослідовно реалізуються в дійсності; і, по-третє, деструкцією й десистематизацією кримінального закону, які стали наслідком нескінченної низки змін і доповнень, внесених законодавцем до Кримінального кодексу.

Потреба в оптимізації засобів впливу на осіб, що вчинили злочини, в нашій країні назріла вже давно, і це підтверджується показниками злочинності за останні десятиріччя. Однак вона повинна починатися не з самих засобів впливу, а з концептуальних основ, з розробки кримінально-політичної ідеології, яка через концепцію кримінально-правової політики повинна привести до створення ідеології кримінального права і розробки на її основі кримінального закону. Одночасно ідеологія кримінально-правової політики повинна об'єктивно відбивати кримінально-політичну правосвідомість суспільства, здійснюючи й зворотний вплив на її формування. За відсутності таких взаємовпливів говорити про будь-яку оптимізацію кримінального права є беззмістовним, оскільки без підтримки кримінально-політичною правосвідомістю вона залишиться лише на рівні проєктів.

Третє. Ідеологія здатна виправдовувати явні злочини й, одночасно визначаючи кримінально-правову політику, перетворювати її на інструмент насильства та репресії. Прикладів цього в історії безліч, зокрема, кримінально-правова політика сучасної путінської Росії і лукашенківської Білорусії, що базується на сталінській кримінально-правовій політиці, яка стала основою для кримінально-правової політики того виду тоталітарної держави, яка утворилася в цих країнах.

Наступне. Як і будь-яка інша людська діяльність, кримінально-правова політика може бути ефективною лише у випадку, коли вона переслідує чітко визначену мету. Водночас, як зазначав Л. Й. Петражицький, ця мета являє собою «...не ідеал негативного змісту (боротьба з тими чи іншими шкідливими діяннями громадян – результат, так би мовити, спорадичний і тимчасовий), а позитивного – морального виховання людства ...»⁵⁴⁷. У такій ситуації норми права являють собою насамперед ідеологічні парадигми, які, завдяки забезпеченню їх виконання примусовою силою держави, стають загальнообов'язковими правилами поведінки.

У цьому питанні стає важливим і необхідним визначитися із розумінням права як такого. Як зазначає О. Мережко: «Власне кажучи, у

⁵⁴⁷ Петражицький Л. И. Предисловие введение в науку политики права. *Вибрані праці*: у 2 кн. Либідь, 2011. С. 15.

всій історії філософсько-правової думки ми можемо виділити лише три великі парадигми: 1) нормативізм, що є вершиною розвитку юридичного позитивізму й представлений в працях Ганса Кельзена; 2) соціологічний (реалістичний) напрям у праві, представлений у роботах Ойгена Ерліха і американських реалістів; 3) психологічна теорія права, найбільш послідовно й повно розроблена А. І. Петражицьким. Ці три парадигми філософсько-правової думки відповідають трьом основним підходам до права: 1) текстоцентричному, який ставить на перше місце текст права, що найбільше відповідає нормативізму ...; 2) соціоцентризму в праві, який бачить центр права в суспільстві, що є головним джерелом права та його проявів (цей підхід близький соціології права та юридичному реалізму, котрий робить акцент на соціальному контексті прийняття юридично значущих рішень); 3) антропоцентричному, що ставить на перше місце людину, її природу (цей підхід відповідає деяким напрямам природного права й психологічної теорії права)⁵⁴⁸. У сучасній філософії права здебільшого точиться дискусія між представниками нормативізму (позитивізму) та прихильниками теорії природного права. Радянські правники категорично відмовлялися від визнання положень натуралістичної теорії права, що у кримінальному праві було пов'язано із невизнанням злочинного як іманентно притаманного злу, що суперечить природі людини й соціуму, зводячи все до економічних відносин та недоліків у соціальному бутті. Радянська наука усю історію СРСР причину злочинного базувала на відомому вислові В. І. Леніна, який писав: «... ми знаємо, що корінна соціальна причина ексцесів, яка полягає в порушенні правил співжиття, є експлуатація мас, нужда і злидні їх. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть *«відмирати»*. Ми не знаємо, як швидко і в якій поступовості, але ми знаємо, що вони будуть відмирати»⁵⁴⁹. В. І. Сталін «творчо» розвинув цю ідею. З побудовою т. зв. загальнонародної держави, з проголошенням «видатних успіхів у соціалістичному будівництві», коли вже про експлуатацію й злидні не пасувало говорити на фоні високого рівня злочинності в країні, він вигадав воістину езуїтську ідею про причини злочинності в суспільстві, яка була пов'язана з існуванням «родимих плям у свідомості окремої частини суспільства». Звичайно, що за такого підходу можна було виправдати будь-яку кримінально-правову політику, притягнути до кримінальної відповідальності будь-кого. Останні десятиріччя існування СРСР, партійно-держане керівниц-

⁵⁴⁸ Мережко А. Психологическая школа права А. И. Петражицкого: истоки, содержание, влияние: монография. Одесса: Феникс, 2016. С. 17.

⁵⁴⁹ Ленин В. И. Государство и революция. URL: <http://leninvi.com/t33/p091> (дата звернення: 04.12.2020).

тво визнавало причиною злочинності окремі тимчасові недоліки в соціально-економічному житті країни, які, на їхню думку, жодним чином не були пов'язані з корінними умовами існування держави й суспільства. Про це йшлося й у популярній в ті роки пісні: «кто-то, кое-где у нас порой...!» Саме такий підхід витікав з марксистсько-ленінської теорії. Саме тому в СРСР не сприймалися й піддавалися жорсткій критиці погляди тих вчених, які у своїх працях робили спроби вирватися із замкнутого кола марксистсько-ленінської догми й подивитися на питання під іншим кутом зору. Прикладом такої боротьби може слугувати відома, особливо кримінологам старшого покоління, критика офіційною марксистською кримінологією теорії природної детермінації схильності до злочинів, яка була висунута в 70-ті роки ХХ ст. професором Й. С. Ноєм.

О. М. Костенко у зв'язку із цим зазначає: «Із соціального натуралізму випливає, що існують не дві форми природи – фізична і біологічна, а *три форми природи* – фізична, біологічна і *соціальна* (теорія «трьох природ»).

Соціальна форма природи – існує за *законами соціальної природи*, так само як фізична існує за законами фізичної природи, а біологічна – за законами біологічної природи.

Закони соціальної природи існують реально й діють у соціумі. Люди завдяки здоровому глузду відкривають ці закони і втілюють їх в різноманітні соціальні норми: релігійні (наприклад, Десять Заповідей), правові (наприклад, римське право, Цивільне і Кримінальне законодавство), моральні (наприклад, «золоте правило» поведінки), економічні (наприклад, економічна доктрина Адама Сміта), політичні (наприклад, політична доктрина Аристотеля).

Згідно із соціальним натуралізмом, люди живуть, підкоряючись законам соціальної природи незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні. Проте частіше вони вважають, що керуються у своїй поведінці виключно власною волею та свідомістю.

Свобода волі людини полягає не в тому, щоб людині бути незалежною від законів соціальної природи, а у тому, що людина має можливість діяти за вибором: або згідно із законами соціальної природи, або всупереч їм»⁵⁵⁰.

З таким підходом треба повністю погодитися, адже у випадку, коли норми права не будуть витікати із законів соціальної природи, вони не будуть сприйматися, а, як наслідок, і виконуватися.

⁵⁵⁰ Костенко О. М. Про закони соціальної природи (і долю людей). Особиста сторінка в соціальній мережі Facebook від 23.06.2018 р.

Як зазначав І. А. Ільїн: «Основне завдання позитивного права полягає в тому, щоб прийняти в собі зміст природного права, розгорнути його у вигляді низки правил зовнішньої поведінки, пристосованих до умов певного життя та до потреб певного часу... Позитивне право є доцільною формою підтримки природного права»⁵⁵¹.

Норми соціальної природи формують відповідну ідеологію, яка своєю чергою слугує фундаментом для формування позитивного права, а від нього – позитивного кримінального закону. У такому випадку кримінальний закон не являє собою виключно продукт творчості держави, як це представляють прихильники правового позитивізму. У разі порушення цього зв'язку право відривається від свого базису – законів соціальної природи, його ідеологія базується не на природному законі, а на ідеології, що може (і то часто буває) суперечити йому. Наочний приклад – правова ідеологія радянського соціалізму, яка, відкидаючи як основу права закони соціальної природи, будувалася на концептах, що були створені представниками марксизму-ленінізму (які в багатьох випадках були самі собою хибними). Це в підсумку призводило до створення правових норм, що не відповідали законам соціальної природи, ідеології суспільства та не сприймалися останнім. Здається, що теоретики марксизму-ленінізму чудово розуміли цю колізію і тому відкидали саму ідею побудови правової держави, оскільки, як зазначав Б. М. Чичерін, держава «покликана встановлювати і охороняти норми права», оскільки є інструментом реалізації права⁵⁵².

Усе вищезазначене являє собою вихідні положення для аналізу методів кримінально-правової політики під кутом зору впливу на них ідеології. Як зазначають деякі вчені, у цьому випадку (де) криміналізація в дискурсі кримінально-політичної концепції розглядається як вираз, компонента, метод, напрям, одна з основ, складова, спосіб, засіб, форма реалізації кримінальної політики, засіб протидії злочинам. Результати анкетувань проведених різними дослідниками показали, що більшість опитаних (36%) вважає (де) криміналізацію *методом* кримінально-правової політики.

Щодо безпосередньо самих методів кримінально-правової політики, то попередньо доцільно сформулювати власне бачення підходу до їх аналізу. Методи кримінально-правової політики, як вже зазначалося, витікають з її завдань, про які йшлося вище. В основному, аналіз методів кримінально-правової політики традиційно зводиться до аналізу криміналізації та декриміналізації діянь,

⁵⁵¹ Ільїн І. А. О сущности правосознания. М. 1956. С. 58.

⁵⁵² Чичерин Б. Н. Философия права. СПб.: Наука, 1998. С. 235.

пеналізації та депеналізації злочинів. Безумовно, вони є конститутивними⁵⁵³ методами кримінально-правової політики. Однак ними не можна обмежуватися. На різних рівнях кримінально-правової політики застосовуються й різні методи, які будуть у подальшому позначатися як приватні методи. Так, для доктринального рівня притаманні наукові методи аналізу наявності запиту, який дозволяє з'ясувати наявність потреби в здійсненні (де)криміналізації/ (де)пеналізації. На правозастосовному рівні – імперативний та диспозитивний методи, а також методи індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності та ін.

Фундаментальним для кримінально-правової політики є розуміння наявності соціального інтересу (потреби) у здійсненні/припиненні охорони відповідних суспільних, цінностей, благ та інтересів, здійсненні/припиненні кримінально-правового регулювання. Виходячи з відповіді на це питання, і здійснюється (де)криміналізація, яка визначає допустимість/недопустимість встановлення (існування) кримінально-правової заборони на основі віднесення (невіднесення) конкретного діяння до категорії соціально шкідливих.

Отже, треба констатувати, що в основі кримінально-правової політики перебуває відповідний кримінально-політичний інтерес, викликаний наявністю потреби у кримінально-правовій охороні/регулюванні. Фактично, кримінально-політичний інтерес являє собою рушійну силу кримінально-правової політики. Констатація цього факту вимагає здійснення аналізу цього інтересу.

Для відповіді на це питання слід насамперед визначитись із співвідношенням у двох основних парах понять: злочинне – аморальне; природне – позитивістське.

Моделювання співвідношення в першій парі дає підстави говорити про такі варіанти:

- все злочинне є аморальним;
- не все злочинне є аморальним.

На перший погляд видається, що істинним є співвідношення, яке визначено в першій парі. Однак це лише на перший погляд. Сучасний моральний рівень суспільства, на превеликий жаль, суттєво деградований і далеко не все, що традиційно визнавалося злочинним і аморальним визнається таким сьогодні суспільною правосвідомістю. Підстави для цього різноманітні. У низці випадків це викликано негативними процесами, які перейшли до нас з

⁵⁵³ Конститутивний – такий, що становить основу чого-небудь. *Всесвітній словник української мови*. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/конститутивний> (дата звернення: 24.08.2020).

епохи соціалізму і супроводжують розвиток нашої країни за роки незалежності. В інших випадках – недоліки реалізації кримінально-правової політики. Лише два приклади. Корупцію (особливо на нижньому рівні) далеко не всі громадяни визнають аморальним діянням, виправдовуючи її існування побутовим висловом «усі хочуть жити». Водночас ця ж корупція у вищих ешелонах влади завжди визнається аморальною. Ще один приклад. Далеко не всі громадяни вважають аморальним, а звідси і злочинним, незаконне придбання та зберігання зброї (ст. 263 КК України), пояснюючи це необхідністю в умовах розгулу злочинності та її озброєності застосування заходів, здатних забезпечити безпеку собі й своїм близьким⁵⁵⁴. І подібних прикладів можна навести безліч.

У другій парі проблема перебуває на більш глибокому рівні. Її чудово позначив О. М. Костенко, який визначив її як «ідеологічну боротьбу» між тими, для кого «першоджерелом права» є буква закону і тими, хто визнає першоджерелом його «дух». Тобто «ідеологічна боротьба» між представниками натуралістичного та позитивістського поглядів на першоджерело права. Водночас автор давно розділяє погляди соціального натуралізму, визнаючи і доводячи наявність природних соціальних цінностей, які обґрунтовують кримінально-правову заборону. Він достатньо переконливо доводить, що в абсолютній більшості випадків, коли позитивний закон заснований на природному, він сприймається і схвалюється суспільством. З усім цим не можна не погодитись. Однак, і це добре усім відомо, далеко не завжди у цьому питанні існує гармонія. Дуже часто кримінальний закон відірваний від його духу і це призводить до можливості маніпуляції законом, до легалізації всездозволеності⁵⁵⁵.

Саме на базі аналізу цих двох «китів» і формується запит на (де)криміналізацію, інтерес до прийняття відповідного кримінально-політичного рішення.

Будь-яке правотворче рішення повинно мати у своїй основі аналіз не тільки тих чи інших об'єктивних показників, а й результати вивчення кримінально-політичної правосвідомості та кримінально-політичної ідеології, про що вже зазначалося вище. Вона відбиває сформований відповідний кримінально-правовий інтерес, який

⁵⁵⁴ Слід зазначити, що результати нашого вивчення цього питання свідчать про достатньо стрімке зростання відсотку громадян, які вважають існування статті 263 КК в існуючій редакції в ситуації відсутності Закону про право на вогнепальну зброю недопустимим. Суттєвий вплив на це здійснюється і в наслідок війни та тенденціями злочинності, які виникають внаслідок її проведення.

⁵⁵⁵ Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции). *Кримінальний кодекс України – 10 років очікувань*: Тези. Збірник праць. Львів, 2011. С. 216–217.

породжує відповідну кримінально-політичну вимогу нормативно оформленого механізму охорони/регулювання. За відсутності вимоги нормативності інтерес не може бути визнаний правовим. У цьому випадку реалізується індивідуально суб'єктом без залучення правового механізму.

Д. О. Балабанова здійснила аналіз факторів впливу на формування кримінально-політичної правосвідомості й проілюструвала їх у відповідній діаграмі (схема 15)⁵⁵⁶.

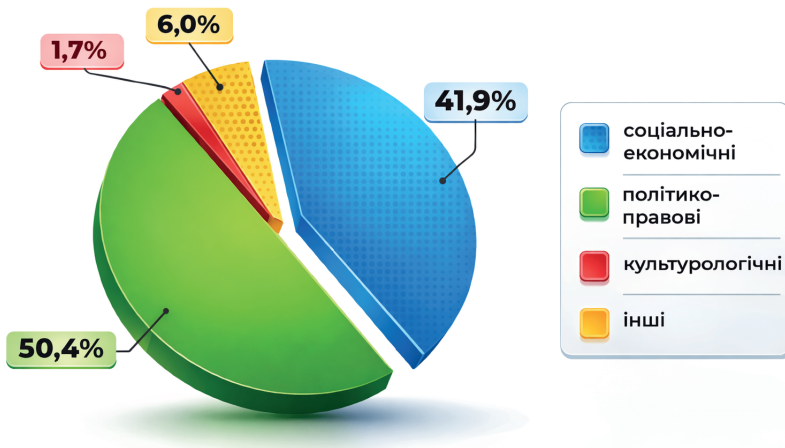

Схема 15

Значення та вплив інтересів на життя суспільства були давно зафіксовані в науковій літературі. Так, Гольбах зазначав, що «інтерес – це, просто кажучи, те, що кожен з нас вважає за необхідне для свого щастя. Звідси випливає, що жоден смертний не буває повністю позбавлений інтересів»⁵⁵⁷. Досить образно висловився з цього приводу Гольцевій, який писав: «Ріки не течуть назад, а люди не йдуть проти швидкої течії їх інтересів»⁵⁵⁸. Одночасно він говорив, що інтерес є всесильним чарівником, який «змінює в очах всіх істот вид всякого предмета»⁵⁵⁹.

⁵⁵⁶ Балабанова Д. О. Ідеологічна складова кримінально-правової політики. Правова політика України: історія та сучасність: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Житомир, 6 жовтня 2023 року). Ж.: Житомирська політехніка, 2023. 243 с. С. 8.

⁵⁵⁷ Гольбах. Избранные произведения: в 2 т. Т. 1. М., 1963. С. 311.

⁵⁵⁸ Гельцевій. Сочинения: в 2 т. Т. 1. М., 1974. С. 260.

⁵⁵⁹ Там само. С. 261.

Категорія інтересу в юридичній і соціологічних науках визнається базовою, такою, що обумовлює діяльність людей. Інтереси визначають поведінку особи, вони перебувають в основі формування мотивів і кінцевої правової поведінки. А. Г. Здравомислов підкреслював, що «категорія інтересу вироблена в історії соціальної думки для позначення реальних причин громадських та індивідуальних дій»⁵⁶⁰. Інтерес виступає рушійною силою людської діяльності. У контексті зв'язку із державою і правом вони «виступають як засоби для задоволення інтересів особистостей і соціальних груп; все, що відбувається у сфері держави й права, робиться в чийсь інтересах ... Закономірно з правового погляду лише те, що визначається соціальними інтересами»⁵⁶¹. Водночас треба розуміти, що самі собою інтереси безпосередньо не відбиваються у праві. Вони спочатку «викликають до життя», формують правову ідею, яка, після усвідомлення, може перетворитися на правовий припис. Це перетворення відбувається за допомогою відповідного механізму, який може охоплювати низку послідовних взаємопов'язаних етапів (схема 16):

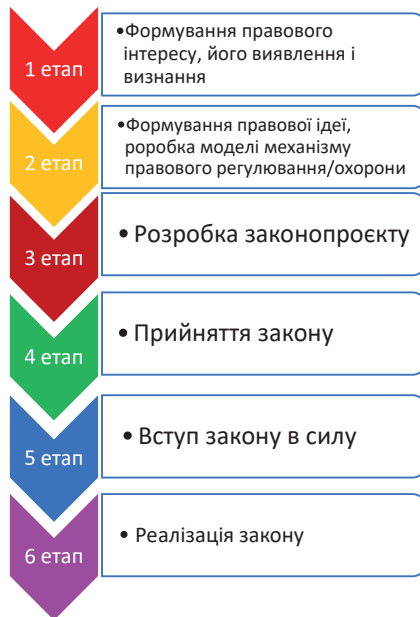

Схема 16

⁵⁶⁰ Здравомыслов А. Г. Проблема интереса в социологической теории. А., 1964. С. 8.

⁵⁶¹ Ветютнев Ю. Ю. Роль социальных интересов в реализации объективных закономерностей права. *Актуальные проблемы юридической науки и практики*. Тамбов, 2006. С. 50.

Підсумовуючи, варто повністю погодитись із В. М. Кудрявцевим, який підкреслює, що від відповідності вираження інтересів у нормах права реальним об'єктивним інтересам суб'єктів суспільства залежить ефективність правової регламентації суспільних відносин⁵⁶² і, додамо, ефективність їх охорони.

Отже, для проведення ефективної правової політики насамперед треба орієнтуватися на юридично значущі правові інтереси, які існують в суспільстві.

Правовий інтерес безпосередньо пов'язаний із функціями права, з механізмами правового регулювання й охорони. Він є тією ланкою, що зв'язує між собою об'єктивний і суб'єктивний етапи правоутворення⁵⁶³.

Політика, яка за своєю суттю є реалізацією світогляду відповідного прошарку суспільства, найяскравіше відбиває ті інтереси, які визначають діяльність провідників цих формувань. Звичайно, що і кримінально-правова політика не тільки у повному обсязі підкорюється цьому постулату, а й яскраво підтверджує його, оскільки саме вона покликана захищати інтереси тих, хто її визначає.

Загальна політика у сфері боротьби зі злочинністю являє собою симбіоз кількох галузей правової політики, що об'єднані одним спільним інтересом – зниженням рівня злочинності в суспільстві. Об'єднання самостійних галузей правової політики в єдиний вид здійснюється на базі спільності *основного інтересу*, який визначає політику кожної із галузей, що входять до цієї сфери – боротьба зі злочинністю. Як *вторинний інтерес* боротьба зі злочинністю визначає відповідним чином політику й низки інших галузей – адміністративно-правової, фінансово-правової та ін. Однак, за загальними правилами системності, в основі об'єднання можуть знаходитися лише основні спільні характеристики, а не вторинні.

Виходячи з цього, саме інтерес є тим фундаментом, на підставі якого здійснюється виділення та внутрішня структуризація політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Категорія інтересу відіграє важливу роль і на рівні внутрішньої диференціації елементів (складових) сфери боротьби зі злочинністю. Однак на цьому рівні на перший план виступають *вторинні інтереси*, які визначають видову відокремленість кожного елементу.

Тут насамперед треба розглянути інтереси взаємодії кримінально-правової політики з іншими елементами (складовими) політики

⁵⁶² Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь правового регулирования и социальных интересов. *Вопросы философии*. 1987. № 1.

⁵⁶³ Степанян В. В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе. Ереван, 1986.

у сфері боротьби зі злочинністю (горизонтальний рівень). Крім кримінально-правової, до політики у сфері боротьби зі злочинністю, на підставі висловленого вище міркування про основу об'єднання, включаються кримінальна процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна (профілактична) політики. Для складної структури, якою є політика у сфері боротьби зі злочинністю, на перший план виступають інтереси взаємодії, внутрішньої збалансованості системи, взаємопідтримки елементів. Звичайно, що кримінально-правова політика є системоутворюючим елементом у цій структурі. Саме вона визначає основні об'єкти, з якими здійснюється боротьба. Для політики у сфері боротьби зі злочинністю інтерес *боротьби* зі злочинністю є *генеральним інтересом*. Структура інтересів елементів, поруч з генеральним, включає також інші, які визначаються єдністю системи.

Так, до інтересів кримінальної процесуальної політики, яка забезпечує реалізацію кримінально-правової політики через застосування матеріального кримінального права за допомогою норм процесуального кримінального права, належать інтереси, пов'язані із застосуванням інституту кримінальної відповідальності (її повнота, швидкість застосування, законність, об'єктивність та ін.), оптимізація кримінальної процесуальної діяльності та ін.

Кримінально-виконавча політика включає в систему своїх основних інтересів реалізацію кримінальної відповідальності, поєднану з інтересом індивідуальної профілактики злочинності через ресоціалізацію осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності.

Система основних інтересів кримінологічної (профілактичної) політики включає інтереси загальної та спеціальної превенції.

Однак визначальними для системи загалом залишаються інтереси, які формують кримінально-правову політику.

Можна уявити собі структуру інтересів у кримінально-правовій політиці. Вона охоплює:

- інтереси у сфері (де)криміналізації;
- інтереси у сфері (де)пеналізації,
- інтереси у сфері застосування обмежувальних заходів, заходів кримінально-правового характеру, заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб;
- інтереси у сфері обставин, що виключають злочинність діяння (як приватного напряму інтересів у сфері депеналізації);
- інтереси у сфері звільнення від кримінальної відповідальності;
- інтереси у сфері звільнення від покарання та його відбування.

Звичайно, що центральними в структурі цих інтересів є інтереси у сфері (де)криміналізації / (де)пеналізації.

Так де ж шукати сформований кримінально-правовим інтересом запит на (де)криміналізацію/(де)пеналізацію? Вбачається, що для цього потрібен аналіз насамперед кримінально-політичної правосвідомості. Адже саме правосвідомість відбиває кримінально-політичну ідеологію, яка містить ідеї, погляди, концепції щодо шляхів кримінально-правової політики. Центральним питанням у цій сфері є питання про поняття злочинності та причин, які її породжують. Зрозуміло, що в науці не існує єдності щодо цього питання.

У будь-якому випадку абсолютна більшість злочинів є породженням держави. Держава не існує і не буде існувати без злочинності. Один з творців держави Ізраїль Бен-Гуріон з цього приводу навіть заявив: «Наша країна стане справжньою державою, коли у нас будуть власні злодії та повії»⁵⁶⁴.

Наведемо деякі позиції провідних криминологів світу стосовно основ походження злочинності.

Еміл Дюргейм підкреслював: «Злочинність – нормальне явище, тому що суспільство без злочинності абсолютно неможливе»⁵⁶⁵.

Нільс Крісті зазначає, «що злочинність не має природних кордонів. Вона продукт культурних, соціальних і ментальних процесів»⁵⁶⁶.

Люк Хулсман: «Злочин не онтологічна реальність... Злочин не об'єкт, але продукт кримінальної політики. Криміналізація є одним з багатьох шляхів конструювання соціальної реальності»⁵⁶⁷.

С. Шеєрер та Х. Хесс переконані, що злочинність є мисленнева конструкція, яка має історичний та мінливий характер⁵⁶⁸.

Як зазначають автори монографії «Преступность и криминологические основы уголовной юстиции», «причина існування злочинності – фундаментальна і досить гостра проблема класичної криминології, в якій сконцентровано елементи не лише юриспруденції, а й філософії, економіки, політики, соціальної психології, наукової теорії та соціальної практики»⁵⁶⁹. Додамо до цього переліку й біологію, про що скажемо нижче.

⁵⁶⁴ Український журнал. №10. 2009. URL: ukrzurnal.eu/pdf/uz_2009_10/pdf (дата звернення: 21.12.2025).

⁵⁶⁵ URL: <http://uport.inf.ua/prestupnost43867.html> (дата звернення: 21.12.2025).

⁵⁶⁶ Christie N. A suitable Amount of Crime. NY-L.: Routledge, 2004, pp. 10-11; Christie N. Ibid., p. 1

⁵⁶⁷ Hulsman L. Critical Criminology and the Concept of Crime. Contemporary Crisis. 1986. N 10, pp. 63-80.

⁵⁶⁸ Hess H., Scheerer S. Was ist Kriminalität? *Kriminologische Journal*. 1997. Heft 2.

⁵⁶⁹ Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография / [В. Н. Дремин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.]: под ред. В. Н. Дремина. О.; Феникс, 2007. С. 67.

Зарубіжні вчені виділяють дві концепції (де)криміналізації – *соціолого-кримінологічну* та *кримінально-політичну*. До першої вони відносять ті, які засновані на аналізі криминогенності, залученості до злочину, а до другої – ті, які засновані на кримінальному праві як елементі кримінальної політики. Водночас треба розуміти, що кримінально-політичний концепт базується на соціолого-кримінологічному, який дає для нього фактичний матеріал і досліджується шляхом аналізу відомих показників злочинності (її стану, динаміки, коефіцієнту та ін.).

Зрозумілим є і те, що ідеологічна складова перебуває саме в кримінально-політичному концепті, оскільки саме вона визначає кримінально-правову політику.

Водночас, якщо зі злочинами, які обумовлюються дією соціально-політичного та соціально-економічного чинників, питань щодо формування кримінально-політичного запиту практично не виникає, то зі злочинами, які обумовлюються дією біосоціального чинника – їх є достатньо.

Що мається на увазі?

Кримінально-політична ідеологія сама собою не є однорідною, а структурується відповідно до основних видів злочинності, визначаючи кримінально-правову політику щодо окремих її видів. Отже, в структурі кримінально-правової ідеології можна виділяти кримінально-політичну ідеологію у сфері політичної злочинності та кримінально-політичну ідеологію у сфері економічної злочинності. Складніше із визначенням кримінально-політичної ідеології тосовно злочинів, детермінованих біосоціальним фактором. Для того, щоб визначитися з цим питанням, насамперед треба сформулювати власне ставлення до розуміння цього чинника.

На самому початку зародження кримінологічної науки достатньо популярною була теорія причин злочинності, яку сформулював Ч. Ломброзо. Не будемо розкривати її зміст і аналізувати її відомі помилки, на які звертали увагу численні критики. Дійсно, в її основу були покладені показники, які жодним чином не свідчать і не можуть свідчити про схильність відповідної особи до вчинення злочинів. Теорію Ломброзо сьогодні можна характеризувати як геніальну догадку, яка побудована на некоректній основі. Дійсно, ніякі фізіологічні характеристики (зріст, форма черепа, структура скелета та ін.) не можуть прийматися за основу для визначення схильності особи до вчинення злочинів. Цей підхід свого часу був чудово розкритикований З. Фрейдом. Позиція останнього, яка ґрунтувалася на психоаналітичній теорії, теж не давала відповіді на питання про причину злочинної поведінки

людини. Завдання цієї роботи не пов'язане з аналізом усіх відомих підходів до формулювання цього чинника злочинності. Зупинимося коротко лише на позиції, яка була сформульована в 70-х роках ХХ ст. відомим кримінологом професором Й. С. Ноем у його монографії «Методологічні проблеми радянської кримінології», яку, без сумніву, можна віднести до класики⁵⁷⁰. Одразу треба зазначити, що позиція шановного Й. С. Ноя, який вважав, що схильність до вчинення *будь-яких* (підкреслимо – *будь-яких*), злочинів «запрограмована» в окремих людей на біологічному рівні, і в разі потрапляння такої особи в несприятливу життєву ситуацію, вона обов'язково проявиться й людина вчинить злочин, нами не підтримується. Треба одразу зазначити, що в цілому позиція Й. С. Ноя була піддана критиці офіційною радянською ідеологією та кримінологічною наукою.⁵⁷¹ Будучи особисто знайомим з видатним вченим, який є одним з вчителів автора, у бесідах з ним як контраргументи до його поглядів висувалась теза про те, що неможливо народитися державним зрадником, або порушником правил повітряних польотів, або особою, що схильна до приховування злочинів та ін. Ці злочини обумовлюються дією соціально-політичного й соціально-економічного чинників. А от в основі злочинів проти життя і здоров'я особи, статевих злочинів та низки інших може перебувати відповідна «запрограмованість», яка проявляється у разі потрапляння особи у відповідну життєву ситуацію. Багаторічні спостереження за злочинністю й конкретними кримінальними справами лише укріпили автора в цьому підході. Гучні кримінальні справи (Чекатила, Онопрієнка) в Україні та Білорусі, інші справи в країнах колишнього СРСР, справа Мархвіцького в ПНР, справа «вбивці з Дюссельдорфа» у довоєнній Німеччині та ідентичні кримінальні справи багатьох інших серійних вбивць, людоджерів об'єктивно стверджують, що існує категорія людей, які запрограмовані на вчинення насильницьких злочинів. Ця схильність не перебуває на рівні психіатрії, адже всі ці злочинці, будучи глибоко обстежені психіатрами вищої кваліфікації, визнавались осудними. Напевно, справа не в психіатрії, але ж саме психічний стан особи є базою для визнання осудності особи. Основа в іншому – у біології, у генетиці, у генетичному коді, у тій «програмі», яка там зафіксована. На сьогодні рівень розвитку біологічної науки

⁵⁷⁰ Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1975. Несприйняття радянською ідеологією концепції Й. С. Ноя привело до того, що його праця та погляди були піддані нещадній критиці провідним ідеологічним виданням СРСР, яким у ті роки був журнал ЦК КПРС «Комуніст», провідне видання, яке визначало вектори ідеологічної політики СРСР.

⁵⁷¹ Див.: Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность: О причинах антиобщественных поступков и путях их предупреждения. М.: Политиздат, 1982.

не дає можливості визначити, де і у чому перебуває така «програма». Але висловимо переконання в тому, що рано чи пізно людство отри-має на це відповідь. Людина може народитися із такою програмою, прожити все життя й піти з цього світу шанованою та правослужняною, залишивши про себе добру пам'ять у нащадків. Детонатором, який «запускає» цю програму, є конкретна життєва ситуація, у яку потрапляє особа. Найбільш яскраво пояснив запуск такої програми польський серійний вбивця Мархвіцький, який на допиті заявив, що ніколи в житті не відчував потягу до вчинення насильницьких злочинів. Вона проявилася тоді, коли він вирішив з помсти побити сусідку своєї тещі. Саме під час вчинення цього злочину він отримав таке задоволення, якого не отримував упродовж усього свого життя. І вже зупинитися не міг, водночас розуміючи, що вчиняє злочини і рано чи пізно буде знайдений і покараний. Практично ідентично пояснював початок своєї злочинної «кар'єри» архангельський вбивця Третьяков.

Вбачається, що формування запиту на кримінально-політичне рішення за дії соціально-біологічного чинника визначається як природною потребою в захисті найбільшої цінності, якою є людське життя та здоров'я, статева недоторканність особи, так і підтримкою такого запиту з боку будь-якої держави, внаслідок чого захист природного права переходить у категорію його захисту нормами позитивного права. Автори цитованої монографії «Злочинність і кримінологічні основи кримінальної юстиції» стверджують, що «поведінка людини визначається, імовірно, генами, гормонами, синапсами, ніж волею – тим самим, що визначають поведінку тварин»⁵⁷². На жаль, сучасний розвиток наук біологічного циклу не може навести підтвердження цьому, але зі свого боку ми повністю солідарні з цією позицією лише з одним застереженням – висловлене торкається не всіх злочинців, а лише окремої їх частини, тих, хто вчиняє умисні злочини проти особи.

Нобелівський лауреат Гері Беккер автор «Економічної теорії злочину та покарання» висловив думку щодо можливості математичного опису умови готовності індивіда до вчинення протиправного акту поведінки. «Проста формула становить основу його уявлення про те, звідки береться злочинна діяльність:

$$(1-p)*U(Ws) - p*S > U(WL),$$

де **p** – можливість бути спійманим, **U()** - функція корисності індивіда, **S** – санкції, понесені в разі затримання, наприклад, штраф, **Ws** і **WL** – відповідно, доходи від злочинної та легальної діяльності.

⁵⁷² Цит. праця «Преступность и криминологические основы уголовной юстиции». С.45.

Ліва частина нерівності характеризує те, що пов'язане зі злочинністю, права корисність від злочинного заробітку»⁵⁷³.

Формування і виявлення запиту на відповідне «включення» кримінально-правової політики визначається реакцією кримінально-політичної ідеології на відповідні види людської поведінки. Ця реакція, у підсумку, проявляється в прийнятті рішення про (де)криміналізацію.

Ідеологія кримінально-правової політики є, по суті, фундаментом боротьби держави з хаосом, яким є злочинність, що реалізується шляхом (де)криміналізації та (де)пеналізації.

У кожного з дослідників цього питання в основі побудови системи детермінації перебуває власний набір показників.⁵⁷⁴ Однак, як свідчить аналіз запропонованих підстав (принципів, умов, критеріїв та ін.), ніхто в їх сукупність не включав таку підставу, якою є вимога здійснення (де)криміналізації кримінально-політичною ідеологією суспільства (соціальної групи), відсутність суперечності (де)криміналізації соціально-політичній ідеології суспільства, кримінально-політичній правосвідомості.

Традиційними помилками у разі здійснення (де)криміналізації є:

- неправильна оцінка законодавцем ступеня шкідливості діяння;
- зайве захоплення кримінальною репресією внаслідок неправильної оцінки її можливостей для вирішення соціальних конфліктів;
- відсутність концепції кримінально-правової політики;
- спроба використати кримінальний закон для вирішення власних групових проблем.

Одночасно на перший план серед цих підстав висувається зайве захоплення законодавцем кримінальною репресією. Ця тенденція, яка своїм корінням сягає кримінально-політичної практики, яка була притаманна СРСР увесь час його існування і перейшла як спадок у практику кримінально-правової політики України. Про це яскраво свідчить хоча б діяльність Верховної Ради минулого VIII та чинного IX скликання. Так, за даними І. Б. Медицького, за 2016–2019 роки серед прийнятих Верховною Радою України (VIII скликання) законів, що містять кримінально-правові норми, 72% були спрямовані на посилення кримінальної відповідальності (криміналізацію діянь, пеналізацію), 14% – на пом'якшення

⁵⁷³ Цит. за цит. працею «Преступность и криминологические основы уголовной юстиции». С. 61-62.

⁵⁷⁴ Прокументов А. М. Обусловленность криминализации и декриминализации деяний. *Вестник Сибирского государственного ун-та. Серия «Право»*. 2012. Т. 8. Вып. 2. С. 139.

кримінальної відповідальності (декриміналізацію, депеналізацію). Решта – були пов'язані із вирішенням інших (технічних) питань⁵⁷⁵.

Діяльність Верховної Ради ІХ скликання позначена ще більш вражаючими показниками. Із загальної кількості: 69 законів, що стосувались питань кримінальної відповідальності⁵⁷⁶, 59 (85,5%) – містили норми, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності (криміналізацію, пеналізацію). І лише 9 (13,0%) законів були пов'язані із її гуманізацією (декриміналізацією, депеналізацією) та 1 закон (10,5%) – мав технічний характер. Як кажуть – коментар є зайвим⁵⁷⁷.

Водночас прийняття усіх цих рішень було здійснене без проведення належного аналізу їх соціально-політичних наслідків, без врахування соціально-політичної правосвідомості й соціально-політичної ідеології суспільства, без проведення кримінологічної експертизи, часто за наявності негативних висновків щодо проєктів законів Головного науково-експертного управління Верховної Ради України.

Вбачається, що прийняттю кримінальних законів після виявлення запиту обов'язково повинно передувати моделювання відповідного кримінально-політичного рішення, його наслідків⁵⁷⁸.

Одразу доцільно акцентувати, що питанням моделювання кримінального закону, як і питанням моделювання законів загалом, в юридичній науці нашої країни не приділялося достатньої уваги. Можна говорити і більш відверто: не приділялося уваги взагалі. По суті воно є *terra incognita* для правників як загалом, так і представників кримінально-правової науки зокрема. Можливо, таке положення справ і викликає достатньо низький рівень вітчизняного законодавства, коли прийняті «нові» закони через короткий час змінюються або навіть взагалі скасовуються або не діють. Це висуває на перший ряд питання необхідності первинного моделювання закону, зокрема моделювання його ефективності.

Моделювання, як наукове поняття в соціології, являє собою відомий науці й практиці прийом дослідницької діяльності. Воно є методом наукового пізнання реальності, методом вирішення пізна-

⁵⁷⁵ Медицький І. Б. Наслідки злочинності в Україні: теоретичні і прикладні аспекти: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. С. 291.

⁵⁷⁶ Станом на січень 2026 р.

⁵⁷⁷ Задяя об'єктивності зазначимо, що на процес криміналізації суттєвий вплив здійснила війна, розв'язана Росією проти України.

⁵⁷⁸ Більш детально про моделювання кримінального закону див.: Кримінально-правова політика і моделювання кримінального закону. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 8–10 червня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 99–102.

вальних завдань. Як зазначає І. Т. Фролов, «моделювання означає матеріальне або уявне імітування реально існуючої (натуральної) системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), в яких відтворюються принципи організації і функціонування цієї системи»⁵⁷⁹. Моделювання являє собою «метод опосередкованого практичного або теоретичного оперування об'єктом, за якого досліджується безпосередньо не сам об'єкт, що цікавить нас, а використовується допоміжна штучна або природна система («квазіоб'єкт»), що знаходиться в певній об'єктивній відповідності з пізнанням об'єктом, здатна заміщати його на певних етапах пізнання і що дає під час її дослідження, кінець кінцем, інформацію про цей модельований об'єкт»⁵⁸⁰. Отже, треба зазначити, що моделювання передбачає наявність (створення) відповідного об'єкта, який має відповідні подібності до об'єкта, який повинен бути створений у підсумку. Модель, по суті, являє собою дослідницький полігон, на якому відпрацьовуються параметри об'єкта, що має бути створений у підсумку.

«Модель, – зазначає В. О. Леванський, – є цілісна система уявлень про сутнісні ознаки й характеристики деякої іншої системи, що називається оригіналом; втілена в матеріальних конструкціях або інформаційних (графічних, статистичних, математичних і так далі) композиціях; виділена з довкілля відповідно до цілей, завдань і можливостей дослідника; здатна дати нове знання про систему – оригіналу або довкілля внаслідок єдності законів, що діють у різних сферах реальності»⁵⁸¹. Утім моделювання фактично є методом управління процесами та явищами. Новий тлумачний словник української мови визначає цей метод як «спрямовувати хід якогось процесу, впливати на розвиток, стан чого-небудь»⁵⁸². Стосовно питання, яке розглядається, моделювання являє собою встановлення основних напрямів кримінально-правової політики в контексті визначення основних цілей, засобів, пріоритетів та меж кримінально-правової охорони. Виходячи з цього, моделювання в кримінально-правовій політиці може бути визначено як *метод впливу кримінально-правової політики, спрямований на процес розробки кримінального закону*.

⁵⁷⁹ Фролов И. Т. Гносеологические проблемы моделирования биологических систем. *Вопросы философии*. 1961. № 2.

⁵⁸⁰ Новик И. Б. О моделировании сложных систем (философский очерк). М. : Мысль, 1965.

⁵⁸¹ Леванский В. А. Моделирование в социально-правовых исследованиях. М. : Наука, 1986.

⁵⁸² Новий тлумачний словник української мови. К. : АКОНІТ, 1998. Т. 4.

Кінцевим завданням кримінально-правового моделювання повинно стати створення такого закону, який би найефективніше вирішував завдання кримінально-правової охорони та кримінально-правового регулювання і, одночасно, відповідав кримінально-політичній ідеології суспільства. Водночас повинен бути вирішений комплекс завдань, пов'язаних із зовнішнім (на рівні законів, що належать до різних галузей системи права) і внутрішнім (на рівні норм кримінального закону) їх співвідношенням. Закони не повинні вступати між собою у відверту конкуренцію, що, на жаль, у наших реаліях трапляється дуже часто. Вони повинні бути сформульовані так, щоб виключати й неоднозначне, і надто розширене тлумачення. Повинна бути забезпечена бланкетність кримінально-правових норм. Має бути звуженою до мінімуму кількість оціночних понять, що визначаються на основі суб'єктивних підходів та ін.

Ні в кого не викликає подиву, коли метод моделювання використовується у науках природознавчого циклу, у процесі здійснення проектно-конструкторських робіт тощо. Однак про нього завжди «забувають», коли йдеться про законотворчість, що є неприпустимим, оскільки, як це загальновідомо, вплив права на життєдіяльність суспільства важко переоцінити й неякісний закон здатний призвести до катастрофічних наслідків.

Однак, як не дивно, моделювання не може бути прерогативою лише кримінального права, як і будь-якого права взагалі. Ще у 2010 р. В. О. Туляков стверджував, що «...кримінальне право повинно розглядатися як складна система, що знаходиться в постійному динамічному розвитку, взаємодії із суспільством, відтворюючись у процесі правореалізації. Неможливість виключно раціонального трактування стабільності соціальних відносин та процесів обумовлює розгляд образу права як динамічної структури, що послідовно відтворює старі та формує нові правила поведінки»⁵⁸³.

Отже, динамізм і особливості кримінального права виключають його самоделювання. Моделювати кримінальне право може кримінально-правова політика, визначаючи ті чи інші його траншейні напрями (вектори), які мають відповідати кримінально-політичній правосвідомості і кримінально-політичній ідеології. Кримінальне право ж, як наповнення моделі, що її диктує кримінально-правова політика, є результатом моделювання останньої.

⁵⁸³ Туляков В. О. Дія кримінального права: динамічні аспекти. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. а-ра, 2010. Т. 10. С. 389–394.

Так, наприклад, КК повинен відповідати таким вимогам: бути невеликим за обсягом, жорстким, зрозумілим і конкретним. Це не виключний перелік вимог, але саме той, з яким погоджується переважна більшість фахівців у галузі науки кримінального права. Утім лише кримінально-правова політика як спрямовуюча може задати ту модель, яка буде наповнена необхідним і точним змістом – нормами КК, які оптимально і повно забезпечать ефективність і гуманність застосування кримінальної відповідальності.

Чи може бути вирішене питання моделювання КК без участі кримінально-правової політики? Відповідь на це питання достатньо очевидна – ні. Але тривалий час визнання значущості цієї політики заперечувалася офіційною кримінально-політичною ідеологічною тезою, що нібито кримінально-правова політика перебуває «за плечами» кримінального права.

Фактично перша кримінально-політична спроба наукової розробки моделі кримінального закону була здійснена авторським колективом під керівництвом В. М. Кудрявцева та С. Г. Келіної й оприлюднена в монографії «Кримінальний закон: досвід теоретичного моделювання»⁵⁸⁴ у 1987 р. Звернемо увагу на те, що у назві термін «кримінально-правова політика» був відсутній, а акцент був зроблений саме на теоретичний досвід моделювання кримінально-правового закону. Монографія не дала відповіді на низку питань, у тому числі на питання про самомоделювання КК, про зовнішній вплив на його моделювання з боку певної політичної ідеї, конструкції, про існування обсягу (де)криміналізації та низку інших питань, і зрештою, у загальному, на питання про наявність мети створення такої моделі! До речі, у подальшому ця праця лягла в основу Модельного Кримінального Кодексу для країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав (прийнятий Постановою Міжпарламентської Асамблеї країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав, Санкт-Петербург, 17 лютого 1996 року).

Першою моделлю Кримінального кодексу України, як вже зазначалося, був проєкт, створений авторським колективом під керівництвом В. М. Смітєнко у 1993 р., який було розроблено з врахуванням ідей, викладених у цій монографії. Моделювання в Україні продовжувало здійснюватися й у подальшому під час розробки проєктів КК. Цей метод здійснюється й зараз на рівні дисертаційних розробок під час дослідження як доктрини кримінального права загалом, так і окремих його інститутів. Водночас доцільно

⁵⁸⁴ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Г. З. Анашкин, С. В. Бородин, И. М. Гальперин, Н. И. Загородников, и др.; Отв. ред.: С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. М.: Наука, 1987. 276 с.

зробити загальний висновок, що фактично таке моделювання є прерогативою кримінально-правової політики.

«Модель» як синонім термінів «конструкція», «структура», безумовно, може широко використовуватися в матеріальному кримінальному праві, зокрема у його Загальній частині. Деякі «моделі» розроблені вже достатньо давно й перевірені часом. Так, моделі складу злочину, його стадій, співучасті в злочині, пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, підстав звільнення від кримінальної відповідальності, та й, навіть, модель норми права, яка складається із гіпотези, диспозиції та санкції використовується під час конструювання всіх, і, зокрема, кримінально-правових норм. Але саме *моделювання закону про кримінальну відповідальність або самого КК, є прерогативою виключно кримінально-правової політики як стратегічного, векторного формувача закону про кримінальну відповідальність.*

Для кримінально-правової політики, яка розробляє перспективні напрями формування, реалізації кримінального закону, моделювання має важливе значення. Фактично можна стверджувати, що кримінально-правова політика «працює» саме на рівні відповідних моделей. Це і є її головна функція: виявляти, декларувати та впроваджувати найбільш придатні та ефективні моделі як усієї системи КК, так і окремих його розділів, норм – векторів впливу. Визначаючи моделювання як діяльність, що пов'язана зі створенням відповідних абстрактних конструкцій у сфері кримінального права, треба визначитись із видами таких конструкцій.

Вбачається, що видами моделей, які створюються в процесі розробки кримінально-правової політики, є такі:

- модель концепції кримінально-правової політики України;
- модель Кримінального кодексу України;
- модель окремого кримінального закону;
- модель статті кримінального закону;
- модель кримінально-правової норми.

Це достатньо узагальнений підхід, який не враховує моделі, які можуть створюватися «усередині» окремих із зазначених.

Виходячи з того, що базовим рівнем кримінально-правової політики є доктринальний рівень, саме на ньому повинні розроблятися доктринальні підходи до основних моделей, види яких зазначені вище.

Процес практичного моделювання повинен розпочинатися під час розробки загальної концепції кримінально-правової політики

країни. Структура такої концепції повинна відбивати такі її елементи:

- цілі, завдання, принципи кримінально-правової політики України;
- джерела кримінально-правової політики;
- суб'єкти й учасники кримінально-правової політики;
- методи кримінально-правової політики;
- основні напрями кримінально-правової політики;
- основи забезпечення реалізації кримінально-правової політики;
- критерії ефективності кримінально-правової політики:
- ефективність на рівні правозастосування;
- ефективність правовиконання;
- ефективність загального й спеціального запобігання вчиненню злочинів;
- підстави внесення змін до напрямів кримінально-правової політики;
- взаємозв'язок кримінально-правової політики з іншими складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю України;
- строки реалізації.

Насамперед на сьогодні Концепція кримінально-правової політики повинна визначитись із питанням розробки та прийняття нового Кримінального кодексу України. Під час розробки нового КК повинні бути враховані соціальні зміни, що відбулися в суспільстві за останню чверть століття. Ці зміни стосуються усього світу, в якому змінилася система соціальних цінностей, економічних ресурсів, засобів комунікації, швидкості та якості взаємодії людей, груп, суспільств між собою, зрештою, зруйнована система формування ідеології. Це викликає необхідність перегляду низки концептуальних положень, на яких побудований чинний КК України і, зокрема, відмови від низки конструкцій, які відбивають не стільки правову сутність явищ, скільки їх ідеологічну характеристику.

Враховуючи необхідність переосмислення парадигми прав людини, євроінтеграційних процесів нашої держави, геополітичних векторів України, повинна бути проведена дискусія щодо структурування Особливої частини КК України.

Також необхідно визначитись із поділом кримінальних правопорушень на злочини і проступки, вирішити питання про необхідність їх об'єднання в одному нормативному акті та ін. Водночас така модель повинна відбивати лише загальну структуру кодексу й не деталізуватися на рівні конкретних статей і норм. Розробка такої моделі фіксує бачення меж кримінально-правової охорони на

рівні родових об'єктів, яка, за необхідності, виходячи з принципу доцільності, може містити вказівки на видові об'єкти, що перебувають у структурі родових об'єктів кримінально-правової охорони.

На концептуальному рівні треба визначатись і з моделюванням окремих кримінальних законів, що розробляються в розвиток КК. Маються на увазі моделі законів фундаментального характеру, які змінюють саму структуру кодексу. Таке моделювання, для прикладу, повинно було бути застосоване під час розробки Закону про доповнення КК України Розділом XIV-I Загальної частини «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

У разі здійснення моделювання на цьому рівні кримінально-правовою політикою повинні чітко визначатися параметри як КК загалом, так і його розділів у випадку внесення фундаментальних змін. Їх визначення дає у майбутньому можливість дотримуватися обраного підходу до визначення меж кримінально-правової охорони, не допускаючи їх розширення, яке часто є науково невиправданим, таким, що слугує вузькокорпоративним інтересам.

Моделювання, що реалізується на законодавчому рівні й стосується внесення змін та доповнень до КК не фундаментального характеру, повинно відповідати основним напрямам кримінально-правової політики, що закладені в Концепцію, реалізуються вже на законодавчому рівні. Зрозуміло, що воно реально існує, оскільки в процесі законотворчості суб'єкти законодавчої ініціативи формують своє бачення тієї чи іншої статті або норми, яку пропонується включити до КК, або моделі відповідних змін до статті (норми). Під час створення моделей на цьому рівні треба жорстко дотримуватися загальних параметрів, що закладені в моделі, що розроблені на концептуальному рівні.

Вище підкреслювалось, що, на превеликий жаль, вітчизняний законодавець помилково вважає, що кримінальна відповідальність являє собою найефективніший засіб впливу на людську поведінку. Хибність такого підходу давно визнана і наукою, і життям. Проте база законопроектів Верховної Ради України перенасичена проектами змін та доповнень до КК, абсолютна більшість з яких спрямована на визнання нових діянь злочинами, на посилення кримінальної відповідальності. Зловживають такими пропозиціями й молоді вчені, які вважають своїм досягненням формулювання того чи іншого нового складу злочину, вбачаючи у цьому внесок у кримінально-правову науку. Водночас пропонувані моделі кримінально-правових норм часто не засновані на визначених вище чинниках, що обумовляють необхідність таких змін. Часто вони

утворюють колізію як з іншими нормами чинного КК, так і з нормами інших галузей системи права. Особливо звертає на себе увагу використання в моделях пропонованих кримінально-правових норм оціночних понять, які визначаються на підставі суб'єктивних поглядів правозастосовувачів, що викликає можливість неоднозначності застосування закону.

І останнє, на що хотілося б звернути увагу, що стосується питання про моделювання. Будь-яке ефективне, вдале моделювання має здійснюватися насамперед на науковому рівні кримінально-правової політики, на базі кримінально-політичної ідеології. Нові наукові напрацювання, знання історії кримінального права, його провалів і злетів, розуміння сучасних тенденцій соціальних очікувань і соціальної обумовленості криміналізації та декриміналізації, володіння й оперування емпіричними даними – це необхідний для моделювання інструментарій. І він належить виключно науці⁵⁸⁵.

Моделювання в кримінально-правовій політиці на рівні (де)криміналізації/ (де)пеналізації напряму пов'язане із прогнозуванням кінцевого результату цієї діяльності. Фактично на його основі формується прогноз і робиться остаточний висновок про доцільність прийняття закону. «Прогнозування законотворчої діяльності, як процес вивчення та аналізу суспільних явищ і процесів, визначення напрямів подальшого розвитку суспільних відносин і потреби їх правової регламентації, має стати невід'ємною складовою вітчизняної законотворчості задля підвищення стабільності законодавства. Треба забезпечити використання результатів відповідних наукових досліджень, запровадити обов'язковість надання обґрунтованих наукових висновків і прогнозів щодо можливих наслідків різних варіантів врегулювання певних правовідносин»⁵⁸⁶.

Говорячи про (де)криміналізацію/ (де)пеналізацію, не можна залишити поза межами аналізу питання про можливість здійснення так званої «злочинної» криміналізації. Під цим терміном ми розумі-

⁵⁸⁵ На превеликий жаль, роботі над створенням нового кримінального законодавства України, яка розпочалась на підставі відомого Указу Президента України, не передували, ані розробка концепції кримінально-правової політики, ані моделювання КК. У зв'язку із цим, одразу розпочалась дискусія: чи потрібен новий КК, чи його нова редакція? Що треба змінювати і для чого та ін. Якщо б спочатку була розроблена й узгоджена концепція, здійснене моделювання, то дискусія пішла б абсолютно в іншому напрямі. Її загострення нами прогнозується під час передачі проекту до законодавця.

⁵⁸⁶ Копиленко О., Богачова О. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення / О. А. Копиленко, О. В. Богачова. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. № 1. С. 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2010_1_3 (Дата звернення 20.01.2020)

емо прийняття явно злочинних кримінальних законів. У принципі, прикладів в історії, як нашої країни, так й інших країн, багато (згадаємо лише расові закони в гітлерівській Німеччині, вже згадуваний закон «Про 3 колоски» та ін.). Останнім прикладом таких злочинних кримінальних законів в історії України були славнозвісні «Закони 16 січня». Їх прийняття було спробою встановити в країні режим диктатури в інтересах окремої, обмеженої групи політиків та олігархів, що докорінно суперечили кримінально-політичній ідеології суспільства, і, як наслідок, стало поштовхом до Революції гідності й повалення режиму колишнього Президента України В. Януковича. На превеликий жаль, це викликало жертви серед громадян нашої країни.

Якщо схематично відобразити процес моделювання з позицій кримінально-політичної ідеології, то вбачається, що він повинен відбуватися у такий спосіб (схема 17):

Схема 17

Як вже зазначалося, конститутивними методами кримінально-правової політики є *криміналізація й декриміналізація*, оскільки саме вони визначають обсяг злочинного, можливість застосування покарання, застосування приватних методів.

Питання визнання діяння злочинним (або, навпаки, виведення діяння з кола таких, які визнаються злочинними) перебуває «на поверхні» і часто на побутовому рівні асоціюються з кримінально-правовою політикою.

У кримінально-правовій теорії не існує єдності щодо розуміння змісту криміналізації⁵⁸⁷. Фактично можна виділити два підходи. Один з них настільки розширює межі криміналізації, що нею практично поглинається поняття пеналізації діянь⁵⁸⁸; другий – фіксує надмірну увагу на підсумкових результатах, упускаючи з виду, що криміналізація – це насамперед процес.

Вбачається, що криміналізація – це процес виявлення суспільно шкідливих видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними та закріплення їх у законі про кримінальну відповідальність як злочинів.

Якщо зробити спробу визначити (де)криміналізацію під кутом зору кримінально-політичної ідеології, то нею є *нормативне закріплення вимоги існуючої наявності потреби визнання (відмови від визнання) конкретного діяння злочином, яке здійснюється на підставі кримінально-політичної правосвідомості суспільства.*

Концептуальною основою кримінально-правової політики є поняття «злочинне» й «незлочинне». Усі інші поняття інституту (де)криміналізації, (де)пеналізації покликані лише визначати їх. Водночас треба пам'ятати, що в основі їх розуміння перебуває кримінально-політична ідеологія, яка підтримується більшістю суспільства. Не можна відкидати й того факту, що в суспільстві поширена у відповідних колах і «злочинна», «маргінальна» кримінально-правова ідеологія, яка «сповідується» відповідною частиною населення. Ця ідеологія є надзвичайно агресивною, такою, що володіє здатністю надпроникнення, коли вона «просочується» в усі сфери життя суспільства, в усі соціальні групи й заміщує позитивну кримінально-політичну ідеологію. Як наслідок, під час вивчення запиту на здійснення (де)

⁵⁸⁷ Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Вип. 15 / ред. кол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Х.: Кроссроуд, 2008. С. 68–80; Голіна В. В., Лукашевич С. Ю. Кримінологічна політика держави: концептуальні положення та основні принципи її формування: зб. наук. пр. Вип. 16 / ред. кол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Х.: Кроссроуд, 2008. С. 36–48. Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск, 1980. С. 41; Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью. *Проблемы социологии уголовного права*. М., 1984. С. 48; Загорный А. В., Ревин В. П. Развитие основных положений уголовной политики. Научно-практический обзор. М.: Академия МВД СССР, 1985. С. 108; Стручков Н. А. Рецензия на кн.: Основные направления борьбы с преступностью. *Соц. законность*. 1977. № 1. С. 25; Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. М.: Госиздат сов. зак-ва, 1938. С. 69 та ін.

⁵⁸⁸ Див., наприклад: Балобанова Д. О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук. О., 2007. С. 188.

криміналізації, треба враховувати можливості похибки, в основі якої лежатиме ця маргінальна кримінально-політична ідеологія.

Необхідність кримінально-правової заборони породжується об'єктивними потребами суспільства, векторами його розвитку, спрямованістю кримінально-політичної ідеології. Форма її виразу в законі повинна відповідати змісту діяння, що забороняється. Небезпека невідповідності підстерігає на будь-якій стадії процесу криміналізації як наслідок недостатньо повного обліку тих чи інших чинників, або як помилковий прогноз, або як результат недосконалості законодавчої техніки. Недоліки кримінально-правової законотворчості, витрати криміналізації можуть призвести до двох протилежних, але однаково небажаних наслідків – прогалин у криміналізації або, навпаки, до її надмірності.

У першому випадку незахищеність певних суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів, їх неврегульованість кримінально-правовими засобами на фоні реально заподіюваної їм шкоди, нерідко штовхає до пошуку непередбачених законом альтернатив. Усі вони відбуваються в інтервалі від просто самосуду до «натяжок» у кваліфікації й аналогії.

Не меншу шкоду містить і криміналізаційна надмірність – перенасиченість законодавства кримінально-правовими заборонами, зарегульованість того, необхідність у чому вже відпала або навіть не існувала зовсім. Така криміналізація не відповідає одразу кільком принципам кримінально-правової політики: принципу врахування (відповідності) кримінально-правової політики соціально-правовій психології, принципу відповідності кримінально-політичній ідеології (оскільки такий закон не сприматиметься як відповідний і доцільний); принципу економії кримінальної репресії (оскільки до відповідальності притягується невинувато велике коло громадян, невинувато збільшаться витрати на кримінальну юстицію) і принципу невідворотності відповідальності (оскільки частіше за все такий закон на практиці перестає застосовуватися).

Не можна не враховувати, що незастосування окремих кримінально-правових норм на фоні широкої поширеності діянь, що забороняються ними, може підірвати престиж і авторитет закону про кримінальну відповідальність як такого у зв'язку із тим, що в суспільній кримінально-політичній правосвідомості може зміцнитися впевненість у його безсиллі й недовірі загалом.

Зазначені проблеми висувають вимоги до законодавчого процесу, посилення інтеграції між законодавцем і суспільством особливо в питаннях врахування законодавцем кримінально-політичної іде-

ології й сформованих на її основі кримінально-правових вимогах. Відсутність такої інтеграції призводить до появи неякісних законів, які містять суттєві прогалини, є колізійними відносно інших законів, взаємо та зовнішньо суперечливими. Таку ситуацію викликає не лише недостатній (а частіше за все взагалі відсутній) аналіз кримінально-політичної правосвідомості, а й поспіх у підготовці й прийнятті законів.

Суттєвою проблемою залишається корпоратизація в законодавчій діяльності, коли приймаються кримінальні закони, які відповідають інтересам не суспільства загалом (більшості суспільства), а інтересам окремих соціальних груп, корпорацій. Така ситуація призводить до кризи кримінально-правової політики.

Ці тіньові сторони процесу криміналізації можуть і повинні бути усунені на основі глибокого й всебічного вивчення соціальної дійсності й адекватного відображення її в законах про кримінальну відповідальність. Низька ефективність окремих кримінально-правових норм викликається не стільки прогалинами законів, і навіть не стільки їх технічною недосконалістю, скільки надмірно широкою криміналізацією, що з неминучістю призводить до недостатньої результативності вже чинних норм.

Доречно у зв'язку із цим зауважити, що низка зарубіжних науковців давно ставить питання про наявність кризи в кримінальній політиці. В українській кримінально-правовій науці це питання ще не підіймалося, хоча воно є актуальним і для нас.

Кризу в українській кримінально-правовій політиці визначає низка чинників:

- несформованість кримінально-політичної ідеології суспільства, що викликає анархію в кримінально-політичних запитах і законодавчих пропозиціях;
- відсутність розуміння в законодавця сутності кримінально-правової політики;
- відсутність розуміння можливостей кримінального закону;
- відсутність перспективного (концептуального) бачення перспектив розвитку кримінального законодавства;
- відсутність розуміння максимально можливого обсягу кримінальної репресії;
- відсутність розуміння можливостей кримінального покарання загалом та його окремих видів.

Основний концепт (де)криміналізації перебуває в існуючій системі положень, що визначають види, типи, підстави, принципи (де)криміналізації. Усі вони перебувають у тісному зв'язку між собою,

будучи взаємообумовленими й взаємозалежними. Гаслом цього основного концепту міг би стати відомий латинський вислів «*Nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur*» – всяка розумна людина карає не тому, що було вчинено проступок, але для того, щоб він не відбувався надалі.

Для розуміння змісту криміналізації треба також зупинитися на визначенні змісту таких її елементів, як *об'єкт*, *обсяг* та *інтенсивність*.

Об'єкт (де)криміналізації являє собою сукупність визначених законом про кримінальну відповідальність діянь, які визнаються злочинами. Розширення або звуження об'єкта визначаються криміналізацією та декриміналізацією.

Обсяг (де)криміналізації утворюється як через віднесення на законодавчому рівні конкретної поведінки до категорії злочинної, так і завдяки розширенню/звуженню переліку діянь, які підпадають під категорію злочинних.

Зміни обсягу (де)криміналізації не зачіпають об'єкта і не відображають зміни законодавчої оцінки характеру й ступеня шкідливості діяння. Ці зміни здійснюються як шляхом визнання відповідної поведінки суспільно шкідливою, так і шляхом виділення кваліфікованих або привілейованих складів, уведення в диспозицію норм деяких додаткових ознак, що характеризують ті або інші елементи складу злочину. Зміни, що коливають обсяг, не є однозначними – вони можуть посилювати інтенсивність криміналізації (коли в норму вводяться нові кваліфікуючі ознаки), а можуть її послабляти (коли в норму вводяться привілейовані склади або виключаються кваліфіковані). Внесенням подібних законодавчих коректив сфера кримінально-правової репресії не звужується і не розширюється: вона визначається колом суспільно небезпечних діянь, а не видів поведінки, що їх утворює.

Під *інтенсивністю* криміналізації розуміється сила державного примусу, яка застосовується до порушників кримінально-правової заборони.

Установлення кримінальної караності діянь здійснюється різними способами. Теоретично можливі принаймні два способи криміналізації. Перший – через визначення загальних підстав і умов кримінальної відповідальності. Від законодавчої регламентації таких найважливіших кримінально-правових інститутів, як вік, осудність, вина, готування, замах, співучасть та ін., врешті-решт, залежить й обсяг криміналізації. Найбільш наочно цей спосіб криміналізації виявляється на прикладі встановлення віку кримінальної відпо-

відальності: чим він нижчий, тим більша кількість осіб (за інших рівних умов) залучається до сфери кримінально-правових відносин.

Іншим способом криміналізації є віднесення певних діянь до злочинних шляхом закріплення ознак складів відповідних злочинів у нормах Особливої частини кримінального законодавства (криміналізація за рахунок розширення об'єкта). Криміналізація може здійснюватися не тільки внаслідок включення нових норм в Особливу частину КК, а й внаслідок розширення меж хоча б одного з елементів уже наявних складів злочинів. Частіше за все такими елементами є суб'єкт і об'єктивна сторона. Цей шлях криміналізації став основним під час прийняття Кримінального кодексу України 2001 р.

Здійснення науково обґрунтованої кримінально-правової політики вимагає вироблення принципів (критеріїв) підходу до криміналізації і декриміналізації.

Основним критерієм, що визначає криміналізацію, треба визнати доцільність її застосування для боротьби з конкретним видом діянь. Вирішення питання про доцільність пов'язано з констатацією того факту, що здійснення боротьби з відповідним видом антигромадської поведінки іншими (не кримінально-правовими) засобами є неможливим. Кримінально-правова політика націлює законодавця на відмову від застосування кримінальної відповідальності в усіх без винятку випадках, коли вона неспроможна слугувати меті зменшення рівня злочинності відповідного виду.

У науці запропоновано багато варіантів принципів криміналізації, які нерідко суттєво різняться один від одного⁵⁸⁹.

Великий інтерес викликає класифікація, запропонована О. І. Коробеевим, який виділяє три групи підстав, що впливають на криміналізацію: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні⁵⁹⁰. Одночасно криміналізація здійснюється на підставі відповідних принципів, які детально проаналізовані Г. А. Злобіним⁵⁹¹.

⁵⁸⁹ Гаверов Г. С. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву. Иркутск, 1976, С. 89; Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1982. С. 56–57; Злобин Г. А. О необходимости концептуального подхода к совершенствованию уголовного законодательства. Конституция СССР и дальнейшее укрепление законности и правопорядка. М., 1979. С. 74; Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности. Основные методологические проблемы. М.: Юрид. лит., 1972. С. 112.

⁵⁹⁰ Коробеев А. И. Советская уголовная политика: понятие, содержание, структура. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1985.

⁵⁹¹ Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета. *Сов. государство и право*. 1980. № 1. С. 70–77.

Юридико-кримінологічні підстави криміналізації. Ці підстави криміналізації дозволяють виділити ті діяння, щодо яких застосування кримінальної репресії як способу реалізації соціального контролю є дійсно ефективним. Для віднесення законодавцем тих або інших діянь до злочинних вирішальним є визнання їх такими, що потребують встановлення кримінально-правової заборони на їх вчинення.

Важлива юридико-кримінологічна підстава криміналізації полягає у тому, що криміналізація діяння доречна тоді й тільки тоді, коли немає і не може бути правового механізму ефективно регулюючого відповідні відносини методами інших галузей права.

Соціально-економічні підстави криміналізації. Потрібно мати на увазі, що вплив, який здійснюється законом про кримінальну відповідальність, є набагато сильнішим за вплив, що здійснюється іншими галузями права. Як це не парадоксально, але такий вплив тягне за собою і збільшення різноманітних (соціальних, економічних та ін.) негативних наслідків. Це викликає необхідність урахування можливих позитивних і негативних наслідків криміналізації, потребу досягнення відповідності між ними та процесом криміналізації. Вказане повною мірою стосується і проблеми відповідності соціально-економічних підстав криміналізації.

Ідеолого-психологічні підстави криміналізації. Закон про кримінальну відповідальність повинен як найповніше відповідати кримінально-політичній ідеології та кримінально-політичній психології, правовому менталітету народу й враховуватися під час вирішення питання про криміналізацію. Зазначений критерій є чи не найскладніший і, можливо, найменш враховується під час вирішення цих питань.

Визнання діянь злочинними не видається можливим без урахування ідеолого-політичних, психолого-політичних, історичних чинників, оскільки без відповідності цих процесів рівню розвитку суспільної свідомості й вимогам громадської думки норми кримінального закону не діятимуть або діятимуть тільки завдяки державному примусу, не виконуватимуть свої функції. Для того, щоб норми закону про кримінальну відповідальність могли реально впливати на поведінку людей, вони повинні бути обґрунтовані. Будь-які нормативні системи й уложення залишаються формальними актами, якщо не будуть використовуватися закономірності організації і регуляції поведінки людей та відносин між ними. На криміналізацію впливають найрізноманітніші чинники: існуючі в суспільстві історичні, соціальні й культурні умови, традиції вибору

способу регулювання певних суспільних відносин і багато іншого, оскільки правове регулювання (зокрема за допомогою криміналізації і декриміналізації окремих діянь) є наслідком дії різних суспільних явищ, в яких, природно, беруть участь чинники свідомості й ідеології.

Усе це відповідним чином об'єднується кримінально-політичною правосвідомістю, сформованою у відповідному суспільстві, відповідній соціальній групі. Кримінально-політична правосвідомість на сьогодні в Україні є явищем абсолютно не дослідженим. Ця праця має на меті сформулювати підходи до розуміння ідеолого-політичної її складової. Однак за межами залишається психолого-політична складова, яка має не менш важливе (якщо не фундаментально важливе) значення. Фактично від психології від сформованого психотипу особи залежить формування ідеології – сприйняття/несприйняття тих чи інших концепцій, теорій та т. ін. Дослідження цього аспекту є наявною вимогою часу.

Професор Асав Хардуф, розглядаючи підстави (де)криміналізації визначає, що ключовим для них є питання про спричинення діянням відповідної шкоди. Саме це, в принципі, визначено і чинним вітчизняним кримінальним законом, який у ч. 2 ст. 11 КК визнає злочином лише діяння, яке заподіло (могло заподіяти) істотну шкоду охоронюваним об'єктам. Однак, зазначає автор, у низці випадків, навіть за наявності відповідних критеріїв криміналізації, законодавець не здійснює її виходячи з того, що така криміналізація суперечить вимогам суспільної моралі, не сприяє суспільній стабільності, не відповідає засадам природного права⁵⁹². Вбачається, що у цьому підході, який, в принципі, можна підтримати, дещо неправильно визначена підстава, якою є не «суперечність суспільній моралі», як це зазначає автор, а суперечність кримінально-політичній ідеології суспільства й відсутність сформованої на її основі кримінально-політичної вимоги.

Ще одне питання, на яке доцільно звернути увагу, аналізуючи питання (де)криміналізації. Можливо, що воно більш притаманне минулому, але деякі його прояви видно і сьогодні. Це стосується так званої «компанійщини», коли кримінально-правові норми приймаються для підтвердження політичної кампанії. Це особливо було притаманно кримінально-правовій політиці Радянського Союзу. Можна згадати історію доповнення КК 1960 р. ст. 86¹ «Розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах»,

⁵⁹² Цит. за: Туляков В. А. Некоторые вопросы современной уголовно-правовой доктрины. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. №1. С. 23.

зміни до ст. 206 «Хуліганство», які приймалися у зв'язку із політичною кампанією з боротьби з хуліганством, яка була розпочата спільною Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, відома кампанія з боротьби із навчанням карате (ст. 224¹ КК) та багато інших. Як правило, будь-яка політична кампанія в СРСР закінчувалася (або починалася) саме зі змін у КК. Водночас не наводимо прикладів таких рішень періоду культу особи Сталіна, коли на них можна натрапити, як кажуть, «на кожному кроці». Прикладів зворотного (декриміналізації у зв'язку із політичною кампанією) знайти не вдалося. Єдиний випадок, і то такий, який не вкладається в поняття «декриміналізація» у повному вигляді, це «кампанійське» застосування інституту «взяття на поруки», яке «проштовхувалося» в практику боротьби зі злочинністю під тиском М. С. Хрущова, який хотів за допомогою широкого його застосування знизити показники судимості в СРСР, яка перевищувала в кілька разів ті, що були в розвинутих країнах Заходу. Це, звичайно, не було нормативною декриміналізацією, а лише фактичною.

Якщо проблеми криміналізації достатньо глибоко проаналізовані сучасною наукою, то проблеми *декриміналізації* залишаються, так би мовити, на її узбіччі. Це має місце завдяки тому, що у більшості випадків декриміналізація розглядається як антипод криміналізації («криміналізація зі знаком мінус»). Однак, як справедливо зазначає В. О. Туляков, «... кримінально-правова теорія декриміналізації повинна мати відносно самостійний характер»⁵⁹³.

Декриміналізація являє собою процес визнання на державному рівні відсутності у кримінально-політичній правосвідомості суспільства вимоги, необхідності здійснення боротьби з конкретним видом (видами) поведінки за допомогою КК України та виключення норм (їх кваліфікуючих характеристик), що передбачають відповідальність за його вчинення, з чинного закону про кримінальну відповідальність.

На сьогодні питання про декриміналізацію набуває особливого значення у зв'язку із запровадженням у національне законодавство нового інституту – *інституту кримінального проступку*. Це передбачає необхідність широкої декриміналізації та переводу частини криміналізованих діянь із категорії злочинів до категорії кримінальних проступків. У зв'язку із цим вирішення питання повинне здійснюватися у кожному конкретному випадку декриміналізації з урахуванням критеріїв, сформульованих В. О. Туляковим:

⁵⁹³ Туляков В. А. Основания теории декриминализации. *Сучасний вимір держави та права*: зб. наук. пр. / за ред В. І. Терентьева, О. В. Козаченка. Миколаїв: Вид-во «Глобус», 2008. С. 476.

«1) наявність диспропорцій у кримінально-правовому регулюванні (надмірна криміналізація); 2) внутрішня, зовнішня, конституційна та міжнародно-правова неузгодженість кримінально-правової норми з установкам інших правових актів; 3) унікальність регулювання вузького надзвичайного конкретного питання; 4) нестійкість правозастосовної практики (одиночність застосування); 5) відносність заборони (прихована декриміналізація за допомогою реалізації бланкетних та відсильних норм); 6) явна випадковість буття норми, викликаной до життя поточними змінами політичних процесів»⁵⁹⁴. Як зазначалось вище, чинний КК надзвичайно «перевантажений», сфера кримінально-правової заборони не виправдано розширена. Це визначає необхідність проведення декриміналізації, звуження сфери кримінально-правового регулювання.

(Де)криміналізація може бути диференційована за різними критеріями.

За законодавчим способом вона може бути *загальна і спеціальна*.

Загальна (де)криміналізація здійснюється шляхом внесення відповідних змін до Загальної частини КК. Як зауважив у зв'язку із цим О. І. Коробеев, «криміналізація можлива за рахунок виділення загальних підстав і умов кримінальної відповідальності, осудності, вини, співучасті, готування, замаху та ін.»⁵⁹⁵. У науці виділяється також первинна криміналізація (коли кримінально-правова заборона встановлюється вперше) і вторинна (здійснюється розширення існуючої кримінально-правової заборони). За видом (де)криміналізація може бути: генеральна (охоплюються усі кримінально-правові заборони); групова (охоплюються заборони за окремою ознакою); приватна (охоплюється окремо взята заборона)⁵⁹⁶. На практиці (де)криміналізації діянь є випадки, коли після здійснення декриміналізації діяння криміналізується повторно. Така ситуація може визначатись як зворотна криміналізація.

Ще однією проблемою, яка прямо пов'язана із питаннями (де)криміналізації, є проблема (де)пеналізації. Одразу зазначимо, що, на превеликий жаль, їй не приділяється належної уваги саме з позицій кримінально-правової політики й кримінально-правової ідеології. Єдині, хто у своїх наукових пошуках звертався до неї у вітчизняній науці, були Н. О. Гуторова та Ю. А. Пономаренко. На їхню думку, і з нею треба повністю погодитися, пеналізація «є похідною

⁵⁹⁴ Туляков В. О. Цит праця. С. 476–477.

⁵⁹⁵ Коробеев А. И. О понятии криминализации и декриминализации. *Актуальные вопросы борьбы с преступностью* / отв. ред. В. Д. Филимонов. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1988. С. 35.

⁵⁹⁶ Там само. С. 83.

від криміналізації...; пеналізованим може бути лише попередньо криміналізоване діяння»⁵⁹⁷. Водночас вона є самостійним процесом, який не охоплюється процесами (де)криміналізації «оскільки, по-перше, має власні підстави і правила здійснення, а по-друге – не кожного разу відбувається разом із криміналізацією»⁵⁹⁸. Водночас, наголошують автори, призначення судами покарання відбувається за межами процесу пеналізації. Як показали власні дослідження, суди взагалі, призначаючи покарання, більше орієнтуються не на політику у сфері пеналізації, а на неформальні розміри покарання, які вироблені в суддівському середовищі щодо найпоширеніших видів злочинів. Ці процеси спостерігаються нами ще з 80-х років ХХ ст. і неодноразово висвітлювались у наших публікаціях⁵⁹⁹. Доречно тут зазначити, що практика вітчизняного законодавця в питаннях (де)пеналізації не визначається постійністю й логічністю. Як правило, під час її здійснення відсутня наукова обґрунтованість. Вона спрямована більше на жорсткість покарання, ніж на досягнення мети ресоціалізації особи.

Як вже зазначалося, однією з фундаментальних проблем кримінально-правової політики (а якщо бути щирим, то правової політики України загалом), є її глибока внутрішня і зовнішня суперечливість, непослідовність, необґрунтованість і, часто, антинауковість. Цього всього можна було б уникнути, якщо б між виникненням вимоги, моделюванням кримінального закону та його прийняттям існувала в ролі «прокладки» концепція кримінально-правової політики. Концептуальність визнається сучасною наукою кримінально-правової політики однією з найважливіших її засад. Автори, які досліджували це питання стверджують, що правотворча політика потребує сьогодні концептуального осмислення. Формування концептуальних основ правотворчої політики є важливим чинником, невід'ємною складовою сучасного етапу правового розвитку суспільства. Побудова концепції сучасної правової політики на теоретично вивірених концептуальних засадах дозволить підвищити рівень її ефективності й життєздатності, створить необхідні умови для поступального і науково обґрунтованого перетворення всієї системи

⁵⁹⁷ Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація як метод кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми*: монографія / за заг. ред. проф. П. А. Фріса та проф. Харченка В. Б. Івано-Франківськ-Харків, 2016. С. 59.

⁵⁹⁸ Там само. С. 60.

⁵⁹⁹ Див., наприклад: Фріс П. А., Матусевич Г. В. Про процес десоціалізації особи неповнолітніх правопорушників. *Радянське право*. 1983. № 10. С. 56–58; Фріс П. А. Цит. праця: Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми.

нормативно-правових актів, підвищення ступеня їх узгодженості та несуперечності. Вони підкреслюють що кримінальне правопізнання зазнає труднощів через неухважність до структур концептуальності, а наука кримінального права недостатньо використовує можливості концептології, об'єктом якої є концепт».

Концепція (від. лат. *conceptio* – сукупність) кримінально-правової політики передбачає узагальнене бачення принципів та шляхів її розвитку як на найближчу, так і на більш-менш віддалену перспективу. Фактично концепція політики є її стратегією. Потрібно з гіркотою констатувати, що сучасна українська кримінально-правова політика такої концепції не має. Єдиним випадком, спробою розробки концептуальних підходів до розвитку кримінального закону є концепція нового КК, яка здійснена робочою групою з підготовки нового кримінального законодавства, яка створена Указом Президента України від 07.08.2019 р. в межах Комісії з правової реформи (далі – Комісія). Одразу після створення робоча група звернулася до правників, спеціалістів в галузі кримінального права з проханням висловити свої пропозиції стосовно концептуальних засад нового кримінального законодавства. Як наслідок, робочою групою були узагальнені висловлені пропозиції і оформлені у вигляді Концепції Кримінального кодексу України. Однак це концепція Кодексу, а не кримінально-правової політики, хоча вона і базується на політичному баченні фахівцями шляхів його розвитку. Дозволимо собі процитувати власне бачення цієї проблеми, точніше її окремих складових, яке було скеровано робочій групі, а потім як публікацію оприлюднено в Матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулась у Хмельницькій національній академії прикордонної служби у 2019 р.

Нами акцентувалося, що критичне становище в кримінальному законодавстві виникло внаслідок відсутності стратегічного бачення розвитку цієї галузі права, відсутності концепції кримінально-правової політики України й відповідної хаотичності думок у законодавця з питань кримінально-правової охорони суспільних відносин, благ та інтересів, спробам частого вирішення питань, що перебувають у сфері вузькокланових інтересів.

Було акцентовано на тому, що, незважаючи на перспективність підходу робочої групи до вироблення концепту Кримінального кодексу, все ж таки цьому повинна передувати розробка концепції кримінально-правової політики України, що побудована на фундаменті вітчизняної кримінально-політичної ідеології та розрахована на достатньо тривалу перспективу. Така концепція повинна охоплювати такі складові частини: а) призначення концепції; б) поняття

кримінально-правової політики та її місце в системі внутрішньої та міжнародної політики України як визначальної складової політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом; в) ідеологічні основи кримінально-правової політики; г) мету та завдання кримінально-правової політики України; ґ) основні напрями кримінально-правової політики України; д) умови та підстави, часові межі змін чинного законодавства про кримінальну відповідальність; ж) питання забезпечення ефективності кримінально-правової політики на окремих рівнях (правотворчому, правовиконавчому та правореалізаційному) із визначенням критеріїв ефективності; з) стратегічні законодавчі кроки в розрізі окремих напрямів кримінально-правової політики; и) строки дії концепції.

Вбачається, що надзвичайно важливим у такій концепції визначити заборону хаотичних внесень змін та доповнень до КК, зафіксувавши, що зміни можуть відбуватися не частіше 1 разу на рік після проходження відповідної наукової експертизи, висновки якої щодо доцільності їх внесення до КК є визначальними для законодавця.

На базі такої концепції можливим є вже розробка концепції конкретного нормативного акту (кодексу).

Якщо говорити про бачення майбутнього КК, то, в контексті питань, сформульованих оргкомітетом, були висловлені такі міркування⁶⁰⁰.

1. *Щодо назви майбутнього закону.* Вбачається, що його назва повинна відповідати двом основним критеріям: державній мові України та правовим традиціям і функціональному призначенню закону. Водночас доцільно зважити на досвід слов'янських країн (Польщі, Словаччини, Болгарії та ін.) в питанні назви національних законів про кримінальну відповідальність. Як відомо, основне функціональне призначення КК – охорона найважливіших цінностей суспільства шляхом притягнення до відповідальності осіб, які порушили кримінально-правові приписи й призначення їм від імені держави покарання, метою якого є, по-перше, кара як відповідна реалізація принципу таліону, який у сучасних умовах розвитку суспільства фактично відіграє роль встановлення соціальної справедливості, а по-друге, слугує меті перевиховання особи, спеціальної та загальної превенції. Ще з часів «Руської правди» саме кара як наслідок вчинення злочину визначала

⁶⁰⁰ Незважаючи на те, що з моменту формування вказаних нижче позицій пройшло вже достатньо часу, вони залишаються актуальними і незмінними в нашій позиції.

(і визначає в кримінально-правовій правосвідомості) зміст цієї галузі права й закону, який лежить в її основі. З погляду мовної традиції, саме термін «кара» найтісніше пов'язаний із позначенням цієї галузі права. Термін «кримінальний» за своїм походженням належить до іншомовних. За наявності власного терміна, його використання вбачається недоцільним. Саме тому більш відповідним для вітчизняної мовної традиції є визначення цієї галузі права як «Карне право», а кодексу як «Карний кодекс». Саме цим шляхом пішли законодавці слов'янських країн, позначаючи власні закони як карні кодекси.

2. Джерельна база повинна характеризуватися плюралізмом джерел за дотримання як фундаментального принципу того, що ними можуть бути виключно закони. Кримінальне право не формує правило поведінки, а лише перебуває на захисті найважливіших суспільних відносин, прав та інтересів, врегульованих законами. Не може бути джерелом кримінального права підзаконний нормативний акт.
3. Треба погодитись із визнанням кримінальним правопорушенням двох видів діянь – злочинів і кримінальних проступків (не торкаючись розуміння останніх, яке, у тому підході, що обрано на сьогодні законодавцем, не витримує жодної критики). Водночас дотримуємося думки, що неодноразово висловлювалася в окремих публікаціях, що їх поєднання в одному кодексі є недоцільним. Повинен бути створений окремий Кодекс кримінальних проступків, який повинен об'єднати частину діянь, що передбачені чинним КК та ті адміністративні делікти, які мають судову юрисдикцію. Такий кодекс може містити також і процесуальні приписи, бути, так би мовити, «матеріально-процесуальним».
4. Питання про основні принципи криміналізації та пеналізації діянь тісно пов'язане із питанням, яке не знайшло свого місця в переліку тих, що сформульовані оргкомітетом. Це питання про ознаки кримінального правопорушення і, насамперед, питання про таку ознаку, як суспільна небезпека⁶⁰¹.

У зв'язку із наведеними вище міркуваннями, визначення принципів криміналізації і декриміналізації діянь повинно насамперед базуватися на розумінні поняття злочину як діяння, що спричиняє

⁶⁰¹ Питання про ознаки кримінального правопорушення й наше розуміння його ознак висвітлено вище й тут немає потреби повторювати наведену позицію. У тезах вона знайшла своє висвітлення хоча й не так детально, як у цій роботі.

шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, а не характеризується нечіткою, аморфною «суспільною небезпекою».

Як видно із проекту КК України, який був презентований останнім часом, низка міркувань автора знайшли підтримку у членів робочої групи і втілені в проєкті.

Треба повністю погодитись із висловленим у науці поглядом, що «Практичним втіленням ідей законодавчої політики (зокрема кримінально-правової – П. Ф.) в галузі законотворчості має стати обов'язкова підготовка науково обґрунтованих концепцій законів. Це зобов'яже законопроектувальника систематично досліджувати різні соціальні чинники, що зумовляють потребу в нормативно-правовому регулюванні певних суспільних відносин; виявляти та враховувати інтереси різних соціальних груп і суспільства загалом; проводити спеціальні дослідження з метою визначення оптимальних варіантів законодавчого регулювання певних суспільних відносин. Водночас ним буде чітко усвідомлено загальну мету правового регулювання, а також сутність питань, які необхідно законодавчо вирішити, досліджено чинне законодавство з цього питання й практику його застосування, проведено порівняльний аналіз зарубіжного законодавства, розглянуті міжнародні договори та загальновизнані норми міжнародного права, що регулюють відповідні відносини, визначені матеріальні ресурси, необхідні для розробки законопроекту, а також можливі економічні, соціальні та інші наслідки впровадження майбутнього закону. Очевидно, що така концепція має належати до документів, необхідних для реєстрації законопроекту у Верховній Раді України (пропонується внести відповідні зміни до статті 91 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»), а також супроводжувати законопроект під час його обговорення та прийняття на пленарних засіданнях парламенту»⁶⁰².

Одночасно доцільно підтримати висловлену свого часу румунською вченою А. Нашиць пропозицію щодо встановлення відповідальності за законотворчість. Це, абсолютно зрозуміло, надзвичайно складне питання, але наявність такої відповідальності дасть можливість більш зваженого підходу до законодавчих ініціатив, обмежить кількість необдуманих пропозицій.

У процесі законотворення кримінально-правова політика використовує відомі методи, які достатньо глибоко розроблені кримінально-правовою теорією. Як справедливо підкреслює М. І. Панов, «стрижнем (квінтесенцією) методології є вчення про методи (метод –

⁶⁰² Копиленко О., Богачова О. Цит. праця. С. 8.

грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя), система яких становить зміст методології як такої. У правознавстві й теорії кримінального права до останніх відносять загальнонаукові методи, розроблені (на рівні загального) головним чином в філософії і в теорії пізнання – (гносеології): діалектичний, системний (системно-структурний), формально-логічний (догматичний, соціологічний, історичний (історично-правовий), порівняльний (порівняльно-правовий) та ін. Кожен із них має свої особливості, специфічні риси пізнавальної діяльності, що надає можливість глибше вивчити об'єкт (предмет) дослідження, розглянути й охопити одночасно різні його властивості (сторони, грані) й опосередковуючі зв'язки. Взаємно доповнюючи один одного, вони загалом утворюють єдину складну і водночас діалектично суперечливу систему органічно взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання соціально-правової реальності у сфері кримінального права»⁶⁰³. Вплив ідеології на кожен з цих методів є достатньо суттєвий і досить часто один і той самий метод дає можливість робити різні висновки залежно від впливу тої чи іншої ідеології.

Важливе значення для кримінально-правової політики має вплив ідеології на рівні правозастосування, на рівні реалізації кримінально-правової політики. Правозастосування являє собою фактичну реалізацію правотворчості, а звідси і реалізацію на практиці кримінально-політичної ідеології. Водночас може й існує розрив між правотворчістю і правозастосуванням, насамперед в ситуації, коли практика не сприймає кримінально-правову політику. У цьому випадку можливі два варіанти. Перший – фактична відмова від застосування кримінального закону, яка реалізується або у прямому його несприйнятті і фактичній відмові у застосуванні (на тих чи інших підставах), або під час прийняття рішення у справі, коли суди фактично звільняють особу від кримінальної відповідальності шляхом застосування тих чи інших норм КК. Друге, у спробах (за фактичної заборони застосування аналогії) притягнути до відповідальності особу за будь-якою нормою КК, що на практиці трапляється вкрай рідко.

Розрив між ідеологією і практикою є і завжди буде існувати. Ідеологія багато в чому є «фантастична», є «міражем». Практика є прагматичною, охоплює багато чого реалістичного (наприклад, економічну, кадрову, політичну та інші складові), що визначають цей розрив. Така ситуація обумовлює амбівалентність (від лат.

⁶⁰³ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2(9). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/165680/165048> (дата звернення: 19.09.2020).

ambo – «обидва» і лат. *valentia* – «сила») – подвійність (розщеплене ставлення до чого-небудь) кримінально-правової ідеології, допускає можливість наявності «поправки» себе практикою.

Такий розрив визначає можливість самоорганізації кримінально-правової політики на рівні правозастосування. Він проявляється, частіше за все, на рівні «місцевої практики» і не стосується фундаментальних основ кримінального закону.

Така ситуація черговий раз викликає питання про доцільність у кримінальному законі. Здавалося б, що про це вже сказано і переказано багатьма науковцями і в численних працях. Але доцільність саме базується на ідеології – власне ідеологія визначає доцільність. Не будемо шукати прикладів в історії застосування доцільності у практиці застосування кримінального закону. Згадаємо лише загальновідому кримінальну справу про яку вище вже йшла мова – т. зв. справу Файбішенко і Рокотова, коли кримінальне законодавство (а звідси і кримінально-правову політику) неодноразово упродовж короткого часу змінювали під впливом ідеології. Та й не треба поглинати у далекі часи. Згадаємо лише зміну ст. 365 КК у 2014 році, яка була здійснена саме на підставі кримінально-політичної ідеології.

Але це доцільність на законодавчому рівні. На рівні правозастосування вона прихована у формулі судового рішення, яка може бути сформульована так:

$$\mathbf{R \times F \times J = D}$$

де:

R – Норма права (rule of law)

F – Факти (facts)

J – Суддівський угляд (judicial discretion)

D – Рішення суду (decision)

Саме у судовій дискреції і прихована ідеологія правозастосування, саме під її впливом приймається судове рішення, визначається вид та розмір покарання.

Питання впливу ідеології на кримінально-правову політику у сфері покарань, це, так би мовити, «окрема тема». Власне в ній найяскравіше проявляється кримінально-політична ідеологія. Ще В. Ф. Г. Гегель у філософії права підкреслював: «Якщо становище суспільства хитке, тоді закону доводиться за допомогою покарання встановлювати приклад»⁶⁰⁴. Існує відома залежність, яку чітко

⁶⁰⁴ Гегель. Философия права. М.: Мысль, 1990 (Философское наследие). Т. 13.

сформулював О. Е. Лейст: «Свавілля, жорстокість або слабкість влади завжди були найпомітніші в тій сфері суспільних відносин, де застосовуються міри покарання за вчинення злочину»⁶⁰⁵. А сила влади саме в силі її ідеології. Звідси прямий висновок – чим сильніша кримінально-політична ідеологія як складова державної ідеології, тим менше свавілля і жорстокості під час винесення вироків у кримінальних справах. У контексті цих поглядів, які є абсолютно справедливими, цікавими є позиція російських вчених.

Так, виникає питання про те, як можна оцінювати силу державної влади в Росії під кутом зору кримінально-політичної ідеології, якщо Д. А. Корецький та С. Ф. Малькова вносять пропозицію про запровадження в Росії «позасудової репресії на законній основі»⁶⁰⁶. Чи ще більш «революційну» думку О. В. Старкова, який пропонує знищувати без суду і слідства лідерів організованих злочинних груп лише на основі оперативного-розшукових даних!⁶⁰⁷ Навіть в темні часи сталінського терору влада зберігала (принаймні прагнула зберегти) зовнішню сторону законності репресії.

І ще одне питання про зв'язок ідеології із об'єктивним ставленням у вину. Саме в можливості притягнення до відповідальності лише за наявності шкідливого наслідку діяння при відсутності умислу або необережності як характеристиках суб'єктивної сторони складу злочину проявляється ідеолого-політична складова кримінально-правової політики. Такий підхід, як правило, притаманний тоталітарним країнам. В нашій історії – це період культу особи Сталіна, коли в КК УРСР 1927 р. існували, наприклад, ч. 2 ст. 54^{1б}, яка передбачала кримінальне покарання до усіх членів сім'ї військовослужбовця, що втік або перелетів за кордон, які проживали разом з ним або перебували на його утриманні, навіть у випадку, коли вони не знали про його намір втекти або перелетіти за кордон.

До цієї статті примикає також стаття про поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад (як її охрестили в народі стаття «за анекдоти»), антирадянська агітація та пропаганда (ст. ст. 187¹ та 62 КК УРСР 1960 р.) та ін. Ідеологічна складова проявляється в них найяскравіше.

На рівні реалізації кримінально-правової політики застосовуються відомі імперативний та диспозитивний методи.

⁶⁰⁵ Лейст О. Э. В кн.: Проблемы теории государства и права: учебное пособие / под ред. М. Н. Марченко. М.: Юрист, 2003. С. 626.

⁶⁰⁶ Корецький Д., Мальков С. Внесудебная репрессия как законный способ борьбы с преступностью. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 112–114.

⁶⁰⁷ Старков О. В. Кримінологія. М., 2004. С. 96.

Імперативний метод (його називають також директивним, авторитарним, методом субординації, методом влади та підпорядкування) – це метод правового регулювання, який характеризується нерівністю регулюючої і регульованої сторони. Водночас остання не має вибору, вона повинна строго підкорятися приписам першої, адже основою цього методу є субординація⁶⁰⁸.

Диспозитивний метод передбачає впорядкування суспільних відносин за допомогою дозволів, які передбачають вільну саморегуляцію суб'єктами власної поведінки на основі принципів права.

Як зазначає С. В. Бошно, яка досліджувала питання зазначених методів, імперативний метод, який являє собою сукупність відповідних прийомів та способів правового регулювання, утворюють методи заборони та зобов'язання⁶⁰⁹.

Для кримінально-правової політики, із зрозумілих причин, найпоширенішим є застосування заборони, виходячи із основного призначення кримінального права як охоронної насамперед галузі права, адже уся Особлива частина Кримінального кодексу на 99,9% являє собою систему норм-заборон.

Розуміння змісту заборони як способу вирішення імперативного методу кримінально-правової політики серед науковців не є однозначним. Огляд існуючих підходів до розуміння змісту заборони, який здійснений авторами монографії «Диспозитивний метод реалізації кримінально-правової політики», є наочним свідченням цього⁶¹⁰. Її розглядають як зручний застережливий прийом, як державно-владний стримуючий засіб, як засіб охорони, як форму впливу на суспільні відносини, пов'язуючи заборони з правовими нормами.

Однак більшістю учених правові заборони розглядаються як способи правового регулювання суспільних відносин. Але загальним, що об'єднує всі ці дефініції, є пряме або непряме визнання багатьма вченими заборон як юридичних способів, які створюють бар'єри, що окреслюють межі свободи, запобігаючи наявності небажаної соціально шкідливої поведінки в суспільстві⁶¹¹. Так, С. С. Алексєєв вважає, що, «впливаючи на певний вид правовідно-

⁶⁰⁸ URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Императивный_метод (дата звернення: 23.09.2010).

⁶⁰⁹ Бошно С. В. Способи і методи правового регулювання. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-i-metody-pravovogo-regulirovaniya/> (дата звернення: 23.09.2020).

⁶¹⁰ Фріс П. Л., Козич І. В., Гануляк Е. М. Диспозитивний метод реалізації кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020.

⁶¹¹ Там само.

син, заборони перешкоджають здійсненню певного роду дій»⁶¹². На думку А. Г. Братко, «заборони займають певне місце серед способів правового регулювання, вони окреслюють межі правомірності людських вчинків, визначають межі свободи людини, за якими свобода однієї людини перетворюється на свою протилежність, бо починається вторгнення у свободу інших людей»⁶¹³. Думка науковців, які дотримуються саме цієї позиції, здається нам саме такою, яка відповідає реаліям, виходячи із розуміння терміна «заборона», яке дає, наприклад, Академічний тлумачний словник української мови, вказуючи: «Заборона – наказ не робити чого-небудь»⁶¹⁴.

Зобов'язання полягає в покладанні на суб'єкта правовідносин обов'язку вчинити певну дію. Зміст зобов'язання визначається наявністю у правовідносинах сторони, якій надано право вимагати від іншої сторони (сторін) вчинити певну дію з одночасним покладанням на другу сторону обов'язку підкоритися такій вимозі й вчинити таку дію. Як заборона, так і зобов'язання є об'єктивними для учасників правовідносин, такими, що визначені нормами права та можуть не відповідати (а у кримінальному праві для другої сторони вони практично ніколи не відповідають) інтересам зобов'язаної сторони.

Диспозитивний метод утворюють дозвіл та рекомендація, які виступають як способи його вирішення.

Дозвіл – це «згода, що дає право на здійснення чого-небудь»⁶¹⁵.

Рекомендація – «порада, вказівка кому-небудь; пропозиція»⁶¹⁶.

Диспозитивний метод у кримінальному праві напряму пов'язаний із посиленням приватних начал, що обумовлюється необхідністю лібералізації кримінально-правової політики. «Посилення приватних начал у кримінальному праві відбуватиметься найближчими роками й десятиріччями» – підкреслюють автори монографії «Філософія кримінального права», і з цим не можна не погодитися. Причиною цього є відоме бажання законодавця всі проблемні питання, що виникають у суспільстві, вирішувати за допомогою кримінального закону, на що неодноразово зверталась увага вище. Така криміналь-

⁶¹² Алексеев С. С. Цит. праця. С. 296.

⁶¹³ Братко С. В. Запреты в советском праве. Саратов. 1979. С. 17.

⁶¹⁴ Академічний тлумачний словник української мови. URL. <http://sum.in.ua/s/zabozona> (дата звернення: 23.09.2020).

⁶¹⁵ Академічний тлумачний словник української мови. URL. <http://sum.in.ua/s/dozvil> (дата звернення: 23.09.2020).

⁶¹⁶ Академічний тлумачний словник української мови. URL. <http://sum.in.ua/s/rekomendacija> (дата звернення: 23.09.2020).

но-політична ідеологія здатна призвести лише до одного – колапсу судової гілки влади та системи виконання покарань.

Диспозитивність напряду пов'язана також із рекомендаціями як способом вирішення власних завдань.

Можливим шляхом для «розвантаження» ситуації стане розширення меж застосування медіації, яка «може стати важливим етапом на шляху перегляду цілей кримінальної юстиції, які повинні бути компенсаторними і менш каральними»⁶¹⁷.

Аналізуючи Рекомендації Комітету Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R(99) від 15 вересня 1999 року в контексті реалізації диспозитивного методу, Ю. І. Микитин зазначає, що передумовами широкого запровадження медіації є те, що:

1) судочинство нерідко носить складний, довготривалий і дорогий характер. Внаслідок цього фізичні особи, особливо малозабезпечені, мають труднощі в здійсненні своїх прав;

2) робочий механізм традиційної системи кримінального процесу інколи може погіршувати, а не полегшувати проблеми та становище потерпілого;

3) потрібно приділяти більше уваги потребам потерпілого на всіх етапах кримінального судочинства;

4) у межах системи кримінального правосуддя необхідно звертати більше уваги на спричинену потерпілому фізичну, психологічну, матеріальну й соціальну шкоду⁶¹⁸.

Саме ліберальна ідеологія повинна пронизувати реалізаційний рівень кримінально-правової політики, одночасно визначаючи для законодавця межі репресії, і медіація є одним із її проявів.

Диспозитивність у кримінальному праві тісно пов'язана також із постзлочинною поведінкою особи, з можливістю вибору нею відповідної лінії поведінки, що має кримінально-правове значення. Це також треба розглядати як прояв диспозитивного методу в кримінальному праві.

Треба акцентувати на тому, що у вітчизняній науковій літературі відсутні монографічні дослідження посткримінальної поведінки як своєрідного феномену.

⁶¹⁷ Wright M. Victims, mediation and criminal justice. *The criminal law review*. 1995. № 3. P. 199.

⁶¹⁸ Микитин Ю. І. Рекомендації Комітету Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах». *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. № 33. С. 34.

Реалізація постзлочинної поведінки може здійснюватися у двох основних напрямках – позитивному й негативному (протиправному або навіть злочинному). Кожний з цих напрямів може й повинен знайти своє відображення в кримінально-правовому регулюванні, враховуватися під час здійснення правозастосовної діяльності й під час реалізації профілактики злочинів.

*Постзлочинна (посткримінальна) поведінка – це особливий вид поведінки, що знаходиться у сфері (або примикає до сфери) кримінально-правового регулювання в питаннях визначення умов та підстав притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, виконання покарання, можливостей повної реалізації особою комплексу передбачених законом прав, а також під час здійснення заходів загальної та спеціальної профілактики злочинів*⁶¹⁹.

Важливим є визначення моменту початку цієї стадії. Звичайно, що відповідь на це питання міститься в назві – постзлочинна (посткримінальна) поведінка.⁶²⁰ Отже, треба розуміти, що ця поведінка починається одразу після закінчення злочинної діяльності. За загальним правилом, таким моментом буде або виконання винним свого злочинного наміру в повному обсязі, коли діяння, яке ним вчинено, містять склад закінченого злочину, або зупинення його на попередніх стадіях злочинної діяльності – готуванні чи замаху, внаслідок неможливості доведення умислу до кінця.

Поведінка, яка реалізується особою після вчинення злочину, може характеризуватись або як позитивна, або як негативна, і диспозитивність вже тут знаходить свій прояв. У разі вибору позитивного шляху її реалізації вона «вмикає» правові норми т. зв. заохочувального характеру.

В іншому разі – у дію вступають кримінально-правові норми, які посилюють відповідальність особи, визначають кваліфіковані умови відповідальності за новий злочин (як в плані кваліфікації діяння, так і в плані визначення умов відбування покарання).

Треба зауважити, що в абсолютній більшості праць, які стосуються питання, що розглядається, увага дослідників проблеми

⁶¹⁹ Більш детально див. Фріс П. А. Постзлочинна поведінка як об'єкт правового регулювання та її врахування в правозастосовальній та профілактичній діяльності. (фахове видання). В зб. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. (Збірник наукових статей викладачів юридичного факультету). Випуск IV. Івано-Франківськ, 2000. С. 105-119.

⁶²⁰ Терміни, які використовуються для визначення стадії «постзлочинна» або «посткримінальна», є синонімами і не містять жодних відмінностей.

застосування кримінально-правових норм зосереджувалася саме на другому аспекті.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що на сьогодні в кримінальному праві створена та діє система правових норм, що регулюють або враховують посткримінальну поведінку особи, надаючи їй достатньо широкі можливості для вибору поведінки з метою покращення власного правового становища.

Норми кримінального права, що регулюють посткримінальну поведінку, стосуються різних етапів, пов'язаних зі злочинною діяльністю особи: безпосередньо після скоєння злочину; під час вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності; у разі засудження за злочин і призначення покарання; під час відбування покарання; в період після відбування покарання (види посткримінальної поведінки).

1. Безпосередньо після скоєння злочину. Норми кримінального права регулюють посткримінальну поведінку, яка реалізується в таких формах:

- a) після виконання особою всіх діянь, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого відповідною нормою Особливої частини Кримінального кодексу, шляхом позитивної або негативної (правопорушуючої або злочинної) поведінки;
- b) після припинення злочинної діяльності, коли особою виконані діяння, які чинним кримінальним законодавством характеризуються як готування або замах на злочин, також шляхом здійснення позитивної або негативної поведінки;
- c) у разі добровільної відмови від скоєння злочину;
- d) у разі скоєнні дій, які характеризуються як діяльне каєття;
- e) шляхом втечі від органів попереднього розслідування та суду;
- f) особливою формою посткримінальної поведінки є діяльність особи після скоєння злочину у разі вчинення єдиних злочинів, які належать до категорії т. зв. злочинів, що продовжуються, і злочинів, що тривають, і у випадках скоєння деяких видів множинності злочинів. За великим рахунком це відноситься до першої, визначеної форми посткримінальної поведінки. Однак у зв'язку з особливостями, які притаманні цим видам злочинної поведінки, їх треба виділяти в особливу форму. Вона може бути визначена як «деліквентна посткримінальна поведінка».

На цьому останньому виді зупинимося детальніше.

Якщо взяти ускладнений вид єдиних злочинів у формі т. зв. *злочинів, що продовжуються, і злочинів, що тривають*, то загалом

можна було б стверджувати, що в цих випадках немає посткримінального стану, так як особа фактично *постійно знаходиться в стані скоєння злочину*. Водночас за більш детального розгляду цього питання стає зрозумілим, що така оцінка була б помилковою. Структура злочину, *що продовжується*, як відомо, складається з низки тотожних злочинів, які вчиняються послідовно і спрямовані на досягнення єдиної кінцевої мети. Водночас кожне із діянь, скоєних в межах злочину, *що продовжується*, утворює склад самостійного злочину і в цьому випадку скоєння наступного є діянням, яке вчинене собою, яка перебуває в постзлочинному стані, являє собою специфічний вид посткримінальної поведінки. Із злочинами, *що тривають*, простіше. Ці діяння, хоча і утворюють самостійні склади злочину, проте пов'язані здебільшого з попереднім скоєнням іншого злочину. Це свідчить, що в більшості випадків скоєння злочину, *що триває*, він (цей злочин) є за своєю суттю *специфічною посткримінальною поведінкою, яка отримала законодавче регулювання*.

Як специфічні види постзлочинної поведінки повинні розглядатися деякі види множинності злочинів, а точніше їх більшість. Фактично не вчиняються в посткримінальному стані лише злочини, які належать до категорії ідеальної сукупності. Усі інші види множинності (реальна сукупність, повторність і рецидив) – це дії, які вчиняються в посткримінальному стані.

2. Під час вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності. Норми кримінального права враховують такі форми посткримінальної поведінки:

- a) втрата особою ознак суспільної небезпечності;
- b) відмова від виконання завдання іноземної розвідки, іноземної організації або їх представників та добровільна заява органам влади України про свій зв'язок з ними;
- c) добровільне припинення злочинної шпигунської діяльності та повідомлення органам державної влади України про вчинене за умови відвернення нанесення шкоди інтересам України;
- d) добровільна заява про факт дачі хабаря особою, яка вчинила це діяння за умови подачі заяви до порушення кримінальної справи щодо цієї особи;
- e) добровільний вихід особи з лав, не передбачених законодавством воєнізованих формувань чи груп за умови повідомлення про це органам державної влади;
- f) добровільна здача особою вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин, що зберігалися в неї без належного дозволу;

- g) добровільна здача особою наркотичних засобів і психотропних речовин за умови подання даних про джерело їх придбання чи сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з незаконним їх обігом;
- h) добровільне звернення до медичного закладу та початок лікування від наркоманії;
- i) виконання особою після вчинення злочину відповідних умов, визначених актом про амністію під час вирішення питання про його застосування;
- j) закінчення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Треба зауважити, що вище вказані виключно ті види посткримінальної поведінки, врахування яких визначено кримінальним законодавством обов'язковим. Водночас аналіз кримінально-правових норм, які регулюють можливості звільнення від кримінальної відповідальності, вказує на те, що посткримінальна поведінка підлягає обов'язковому врахуванню, так як вона серед інших показників вказує на можливість виправлення та перевиховання особи без застосування кримінального покарання.

Посткримінальна поведінка, виходячи зі змісту закону, враховується судом і під час вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності при застосуванні давності до особи, яка вчинила злочин, за який, відповідно до закону, може бути призначено довічне позбавлення волі.

3. У разі засудження за злочин і призначення покарання. Посткримінальна поведінка найбільш широко враховується саме під час здійснення цієї діяльності органів правосуддя. Законодавчо визначена можливість врахування судом таких форм постзлочинної поведінки:

- a) щире каяття, з'явлення із зізнанням або сприяння розкриттю злочину;
- b) наявність виключних обставин, пов'язаних зокрема з постзлочинною поведінкою, які надають суду можливість призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено законом;
- c) вчинення злочину особою, що раніше вчинила якийсь злочин;
- d) вчинення злочину особою, визнаною особливо небезпечним рецидивістом;
- e) вчинення нового злочину особою, яка була взята на поруки, упродовж строку поручительства або упродовж одного року після закінчення цього строку;
- f) втрата особою ознак суспільної небезпечності;
- g) позитивні характеристики особи, які вказують на недоціль-

- ність відбування винним призначеного покарання, що дає підстави ухвалення умовного незастосування покарання;
- h) вчинення особою нового злочину упродовж іспитового строку, призначеного судом у разі ухвали умовного незастосування призначеного покарання;
  - i) позитивні характеристики особи, які вказують на можливість його виправлення та перевиховання без ізоляції від суспільства, що дає підстави для звільнення від відбування покарання з випробуванням;
  - j) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;
  - k) скоєння особою, до якої застосовувалось умовно-дострокове звільнення від покарання, нового злочину;
  - l) закінчення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Деякі з характеристик постзлочинної поведінки, відповідно до чинного законодавства, повинні бути обов'язково враховані судом у разі засудження за злочин та призначення покарання. Врахування інших залишено на розгляд суду.

Так само, як і під час вирішення питання про застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності, постзлочинна поведінка, яку реалізувала особа після винесення обвинувального вироку, враховується судом під час вирішення питання про застосування давності виконання обвинувального вироку відносно особи, яку було засуджено до довічного позбавлення волі. Це положення прямо не передбачено вказаною нормою закону, однак витікає з її змісту.

Отже, підсумовуючи наведене регулювання й врахування постзлочинної поведінки у сфері матеріального кримінального права, можна ствердити, що існують усі підстави вважати, що посткримінальна поведінка широко регулюється та враховується законодавством як під час кваліфікації злочинів, так і на інших стадіях застосування кримінально-правових норм. А в основі цього перебуває саме диспозитивний метод правового регулювання.

І ще одне питання, що перебуває у сфері взаємозв'язків кримінально-політичної ідеології та кримінального закону, якому в нашій науковій літературі практично не приділено уваги. Мова йде про місце та роль норм-ідеологем у кримінальному законі.

Аналіз чинного Кримінального кодексу і особливо його проекту, представленому Комісією з його розробки, дозволяє виділити самостійну групу норм, які не покликані здійснювати правову охорону чи регулювання, а містять у собі ідеологічні категорії, які фактично

не мають юридичного наповнення. Так у чинному законодавстві до цих норм може бути віднесена норма ст. 1 КК України яка визначає задачі кодексу, частина 2 ст. 36, ст. 50. У проекті КК таких норм набагато більше. Фактично до них можуть бути віднесені ч. 1 ст. 1.1.3. що визначає презумпцію знання Кримінального кодексу, усі норми Розділу 1.2., що визначають принципи Кримінального кодексу та його застосування, норми Розділу 1.4. Глосарія, що визначають поняття, які використовуються в нормах кодексу та ін.

Як зазначає О. О. Козловський «Ідеї-норми, або ідеологеми, підпорядковують собі офіційне та неофіційне життя, присутні в політиці та науці, моралі та праві, мистецтві та педагогіці. Вони являють собою жорсткі нормативні структури, що не допускають у свої внутрішні смислові та ціннісні межі нічого з того, що могло б похитнути їхню стійкість і стабільність соціального порядку, що охороняється ними. Ідеологеми мають найчастіше стверджуючий, авторитарний характер, прагнучи підпорядкувати свідомість індивідів політичної волі держави. Вони можуть бути позбавлені внутрішньої переконливості, але це не заважає їм претендувати на особливу соціальну значущість, на право духовного верховенства та різко негативно реагувати на будь-які прояви фамільярного чи негативного ставлення до себе»⁶²¹.

Ідеологеми формулюють норми, які відтворюють ідеологію кримінально-правової політики. Елементарний аналіз чинних норм КК України, які перераховані вище є наочним підтвердженням цього. Звичайно, що норми-ідеологеми чинного КК у багатьох моментах відтворюють кримінально-правову ідеологію, яка не може сприйматись з позицій сьогодення і потребують, щонайменше, корегування.

Норми ідеологеми є, так би мовити, проникненням кримінально-політичної ідеології в матеріальне кримінальне право. Вони, по суті, формулюють перед кримінальним правом відповідне завдання, яке повинно бути вирішене в процесі реалізації права.

⁶²¹ О. О. Козловський. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці. «Рута». 1999. URL: <https://studfile.net/preview/7179419/page:21/> (дата звернення 11.12.2023 р.)

ФУТУРОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Вітчизняне кримінальне право, на наше глибоке переконання, перебуває сьогодні на зламі епох. Його реформа, яка була здійснена на початку XXI сторіччя, фактично зафіксувала початок переходу від побудови на основі ідеології комуністичного соціалізму до побудови на базі національної ідеології українського народу в перехідну епоху до суспільства постмодерну. Воно фактично не стало інноваційним, таким, що забезпечило різке зростання ефективності кримінального закону⁶²². Проте воно відіграло свою важливу позитивну роль, ознаменувало початок нової епохи в історії кримінального права України. Однак навіть історично невеликий період часу, що пройшов із моменту його вступу в дію, продемонстрував необхідність початку робіт з розробки нового Кримінального кодексу, в основі якого повинні бути покладені (і кладуться, як це видно із запропонованих правовій громадськості проєктів), новітні інноваційні ідеї й підходи. Вимоги до зміни кримінального законодавства обумовлені також тою суспільно-політичною обстановкою в якій опинилася Україна внаслідок повномасштабної агресії Росії. Саме тому сьогодні актуальним стає питання про майбутнє українського кримінального закону, а звідси й про основні напрями вітчизняної кримінально-правової політики з урахуванням змін в кримінально-політичній ідеології суспільства.

Майбутнє завжди приваблювало людей, не говорячи вже про фахівців у тій чи іншій галузі знань. Не оминає воно й фахівців у галузі кримінального права і кримінально-правової політики, свідченням чому є численні погляди на майбутнє як кримінального права загалом, так і окремих його інститутів. Тому вбачається абсолютно справедливим поставити питання про існування кримінально-політичної футурології, як елементу науки кримінально-правової політики.

Футурологічні прогнози (хоча так ця наука почала називатися порівняно нещодавно – з початку 40-х років XX ст., коли так цей напрям позначив німецький соціолог О. Флехтхейм), існували практично завжди. Вони по-різному оформлювалися – і як філософські

---

⁶²² Інновація – нововведення, що впроваджується або вже впроваджене, яке забезпечує підвищення ефективності процесів, що відповідає актуальним соціально-економічним і культурним потребам. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 09.11.2020).

трактати (Томазе Кампанелла, Томас Мор), і як проекти фантастичних для свого часу машин та механізмів (Леонардо да Вінчі, Жюль Верн, О. Беляев). Водночас часто, особливо в представників, так би мовити, технічної футурології, вони з часом перетворювалися на дійсність. У зв'язку з цим цікавим є такий факт. «Вважається, що зі 108 основних наукових та технічних прогнозів, зроблених Жюлем Верном, 98 уже справилися або були реалізовані. Таким чином, лише 10 його передбачень наразі залишаються нездійсненими. До них, наприклад, належать ідея польоту до Місяця за допомогою гарматного пострілу та відкриття підводного тунелю під Гібралтаром.

Статистика прогнозів, зроблених відомим письменником Олександром Беляєвим свідчить про те, що з близько 50 значних науково-технічних передбачень, зроблених ним не справилися лише 3. Серед нереалізованих ідей – можливість повної пересадки голови людини (роман «Голова професора Доуеля») та виживання людей у водному середовищі без спеціального обладнання за допомогою імплантованих зябер («Людина-амфібія»)⁶²³.

Відповідним чином слід віднести до футурологічних, наукові праці засновників марксизму, хоча їх передбачення майбутнього, внаслідок наявності низки помилок у базових вихідних, практично не збулися, а те, що вони були прийняті «на озброєння» і до того ж волюнтаристські розтлумачені, спричинили величезну шкоду людству в цілому.

У сучасних умовах під футурологією прийнято розуміти дослідження майбутнього, яке засновується на передбаченні можливих варіантів розвитку як людства загалом, так і окремих сфер життєдіяльності суспільства, його соціальних інститутів. Водночас в розрахунок береться не тільки вплив тих чи інших чинників, що виникають або виникнуть у майбутньому, а й соціальні процеси й вектори розвитку, що мали місце в минулому.

Футурологія являє собою системне знання, оскільки засноване на комплексному аналізі розвитку й взаємодії різних соціальних інститутів, їх взаємовпливів (як позитивних, так і негативних). Саме футурологія перебуває в основі планування розвитку, створює фундамент для управління суспільними процесами, є базою соціального прогнозу. Однак не треба забувати й пророчі слова М. Булгакова, який вустами Волонда зауважив: «...Як же може керувати людина, якщо вона не тільки позбавлена можливості

⁶²³ Кількість нереалізованих прогнозів у творчості цих авторів станом на 2026 рік оцінюється так URL:<https://www.google.com/search?> (дата звернення: 12.01.2026).

скласти який-небудь план хоча б на сміховино короткий термін, ну, років, скажімо, на тисячу, але й не може ручатися навіть за свій власний завтрашній день?»⁶²⁴

Для розуміння кримінально-політичної футурології найбільш близьким є розуміння її соціологічною наукою, яка визначає футурологію як «науку, яка має за мету складання прогнозів; спробу застосувати довгострокове соціальне прогнозування»⁶²⁵. Саме термін «прогнозування» останнім часом вживається як синонім терміна «футурологія».

На етапі свого зародження футурологія, в принципі, виглядала як обслуговуюча, допоміжна наука, яка позбавлена будь-якого ідеологічного навантаження. Вона повинна була дати суспільству загальні концепції розвитку для розробки стратегії управління його процесами. Однак, зі зрозумілих причин, для Радянського Союзу з його всеохоплюючою комуністичною ідеологією, така ситуація була абсолютно неприйнятною. Комуністична ідеологічна доктрина давно визначила для себе й нав'язала всій країні, як генеральну перспективу розвитку, побудову комуністичного суспільства. Усі прогнози розвитку будувалися саме виходячи з цього постулату. Навіть сам термін «футурологія» був визнаний буржуазним і практично перебував під забороною. Тому в радянському суспільствознавстві було прийнято поділяти «істинно наукову» прогностику, яка була заснована на фундаменті марксизму-ленінізму й буржуазну антинауку «футурологію».

Ретроспективний погляд у минуле підтверджує цю тезу. Так, у кримінологічній науці, яка практично лише з початку 60-х років ХХ ст. знов була «дозволена» в СРСР, перспективні дослідження піонера радянської кримінологічної футурології Г. А. Аванесова у своїй назві містили термін «прогнозування»⁶²⁶. Звичайно, що говорити про глобальне передбачення в цій сфері було неможливим, оскільки в основу прогнозу треба було покласти антинаукову, ідеологічну тезу щодо повної ліквідації злочинності «на шляху до перемоги комунізму». Можна було говорити виключно про якісь окремі прогнози, які не суперечили загальній ідеологічній установ-

⁶²⁴ Булгаков М., Мастер и Магарита. URL: <https://masterimargo.ru/book-1.html> (дата звернення: 19.11.2020).

⁶²⁵ Краткий словарь по социологии / под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина и др. М.: Политиздат, 1989. С. 461.

⁶²⁶ Див.: Аванесов Г. А. Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью. М.: НИИРИО ВШ МВД СССР, 1972; Аванесов Г. А. Теория и методика криминологического прогнозирования. М.: Юридическая литература, 1972; Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький: Горьковская ВШ МВД СССР, 1975 та ін.

ці. Водночас не завжди вдавалося у фундамент прогнозу закласти відповідні наукові концепції, погляди, доведені факти. Яскравим прикладом цього може бути відома науковцям старшого покоління історія з виданням монографії Й. С. Ноя «Методологічні проблеми радянської криминології»⁶²⁷, про яку йшлося вище. Зрозуміло, що така постановка питання повністю суперечила панівній ідеології, яка була заснована на приматі суспільного над біологічним. До того ж, якщо визнати позицію Й. С. Ноя такою, що має «право на життя», то ставала нікчемною постановка питання про можливість повного викорінення злочинності, адже біологічні особливості, які обумовлюють вчинення злочинів, не підлягають ані ідеологічному, ані будь-якому іншому корегуванню. Тому абсолютно зрозумілою була різка реакція офіційної партійної науки на висловлену вченим позицію. Однак з часом усе минає і остаточна оцінка й людини, і поглядів перемагає. У зв'язку із цим доречно процитувати професора С. Ф. Мілюкова, який написав: «У роки, коли наука перебувала під пильним наглядом шалених ревнителів чистоти ідеології (нині багато хто з них так само ревно воюють з комуністичними ідеями), саме І. С. Ной, викликавши на себе «вогонь» критики, вільно чи мимоволі дозволив іншим сказати в суспільстві «переможного соціалізму» стільки, скільки в іншому контексті сказати було б навряд чи можливо»⁶²⁸. Сьогодні, коли вітчизняна криминологічна наука позбулася жорстких ідеологічних лещат комуністичної ідеології і прогнозування розвитку злочинності здійснюється з урахуванням біосоціальних її детермінант, праці Й. С. Ноя набувають усе більшого визнання.

«Маніфест постматеріалістичної науки» прийнятий в наслідок проведеної у 2014 році в Арізоні наукової конференції, предметом якої було обговорення впливу матеріалістичної ідеології на науку й виникнення постматеріалістичної парадигми науки, духовності та суспільства, у якій взяли участь провідні вчені світової величини, що належать до різних галузей науки (біологія, нейронаука, психологія, медицина, психіатрія та інші сфери знань), проголошував, що «наявні результати експериментів дозволяють зробити висновок, що *фізичний світ* більше не є основним або єдиним компонентом *реальності* і що він не може бути повністю зрозумілим без вра-

⁶²⁷ Ной Й. С. Методологические проблемы советской криминологии. Горький: Изд-во Саратовского университета. 1975.

⁶²⁸ Мілюков С. Ф. Ной, не ной, а работать надо. К 90-летию Иосифа Соломоновича Ноя. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/noy-ne-noy-a-rabotat-nado-k-90-letiyu-iosifa-solomonovicha-noya/viewer> (дата звернення: 20.11.2020).

хування ролі в ньому *свідомості*⁶²⁹. А, як відомо, свідомість тісно пов'язана із біологічними особливостями конкретної людини.

«Особливістю поточного історичного моменту є те, що в ХХІ столітті нас чекають найбільші зміни за найкоротший проміжок часу порівняно з минулим. Збільшення кількості глобальних ризиків у майбутньому підвищує значення футурології та вимагає її перетворення на планування. Якщо раніше без футурології можна було обійтись, то тепер вона стає життєво необхідною»⁶³⁰.

З авторами солідаризується і Д. Белл, який зазначає: «Люди у своїй уяві прагнуть створити суспільство як витвір мистецтва; таким є зміст ідеалу. Беручи до уваги завдання, які мають бути розв'язані задля досягнення цієї мети, цілком достатньо зайнятися тверезим конструюванням соціальної реальності»⁶³¹.

Водночас для розуміння вектора футурології цікавим є зауваження І. М. Попової, яка зазначає: «Деякі дослідники вказують, що соціальний час... «тяжіє» від майбутнього через сьогодні до минулого, тобто спрямованість соціального часу зворотна. Домінуюча роль тут належить майбутньому. Інші дослідники ключовим елементом існування у часі вважають «справжнє», минуле та майбутнє за такого підходу значною мірою є «елементами сьогодні».

Можливо, у будь-яких побудовах подібні схеми є життєдайними, але не для категорії політики як такої та кримінально-правової політики зокрема. Вектор політики завжди спрямований у майбутнє, оскільки політика завжди динамічна. Навіть у ситуації регресу – повернення до попереднього права, вона завжди спрямована в майбутнє відновлюючи минуле»⁶³².

У загальному масиві футурології важливе місце займає політичне прогнозування та його складова – політико-правове прогнозування. До основних пріоритетів розвитку й застосування політико-правової футурології «як ефективного засобу виявлення тенденцій майбутнього суспільства належать: формування правової держави, громадянського суспільства, еволюція правової системи; виявлення потреб суспільства у відповідних конституційних принципах, ін-

⁶²⁹ Маніфест постматеріалістичної науки URL: https://www.researchgate.net/publication/264463775_Manifesto_for_a_Post-Materialist_Science (дата звернення 12.01.2026).

⁶³⁰ Турчин А. В., Батин М. А. Футурологія. ХХІ век: бессмертие или глобальная катастрофа? URL: <https://platon.net/load> (дата звернення: 20.11.2020).

⁶³¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: пер. с англ. Москва: Akademia, 1999. С. 664.

⁶³² Попова И. М. Представления о прошлом настоящем и будущем как переживания социального времени. *Социологические исследования*. 1999. №10. С. 138.

ститутах і нормах, можливостей їх конституційного забезпечення, а також соціальних наслідків, які вони зумовлюють; вдосконалення законодавства й практики його застосування; створення надійної правової бази здійснюваних реформ; визначення перспективної правової проблематики, міжгалузевих зв'язків; боротьба зі злочинністю, вироблення антикорупційних заходів; подолання правового нігілізму, виховання законослухняної особистості»⁶³³.

Управління політико-правовою системою суспільства, як і будь-якою іншою соціальною системою, вимагає випереджуючої інформації, в обсязі якої повинна перебувати інформація про потреби, про можливості їх задоволення, а також про можливі наслідки реалізації прийнятих рішень. Особливе значення це має для сфери законодавчого регулювання та забезпечення суспільних відносин та їх охорони. У контексті кримінально-правової політики прогноз повинен базуватися на характеристиках соціально-політичної та суспільно-економічної структурах суспільства, перспективах її розвитку, показниках тенденцій злочинності та іншої правопорушуючої поведінки, змінах в ідеології суспільства та ін. Звичайно, це масштабна й глибинна робота, яка вимагає концентрації значних сил і резервів. Вона належить до категорії насамперед наукової діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Її неясне здійснення (не говорячи вже про ситуації прийняття законів у сфері боротьби зі злочинністю без проведення попереднього аналізу системи «вимоги та потреби – можливості їх задоволення – можливі наслідки») здатне не тільки не привести до бажаних соціально-правових наслідків, а навпаки, погіршити ситуацію, викликати кризові явища. Історії добре відомі такі факти – згадати хоча б сумнозвісні «закони Савченка»! «Необхідність здійснення в цій сфері всіх основних функцій управління (аналізу, прогнозування, планування та інших) значною мірою впливає з того, що соціальний прогрес, ускладнення соціальних явищ, пов'язаних з антигромадською поведінкою людей, прогрес науки, збільшення обсягу управлінської інформації, яка повинна вивчатися для прийняття керівних рішень, поглиблення й розширення фронту робіт у сфері боротьби зі злочинністю, вимагають попереднього обґрунтування планованих на майбутнє заходів, зумовлюють необхідність прийняття управлінських рішень, розрахованих не тільки на сучасний період, а й на перспективу»⁶³⁴.

Завданнями кримінально-політичного прогнозування є повне забезпечення законодавчих органів об'єктивними даними про со-

⁶³³ Горбатенко В. Футурологія і політика: монографія. Київ: Академвидав, 2019. С. 122.

⁶³⁴ Аванесов Г. А. Цит. праця «Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью». С. 3.

ціально-економічні та ідеологічні процеси в суспільстві, інші тенденції, здатні впливати на підвищення або зниження шкідливості конкретних діянь з метою прийняття управлінських рішень, спрямованих на де/криміналізацію або де/пеналізацію цих діянь, вдосконалення практики правозастосування.

Зрозуміло, що прогнозування є однією з найважливіших функцій науки кримінально-правової політики. Воно повинно бути націлене на отримання об'єктивних відомостей про можливі шляхи розвитку кримінального законодавства, які можуть відбуватися у зв'язку з тими чи іншими змінами в соціально-економічному та ідеологічному житті суспільства. Водночас треба мати на увазі, що «життя» прогнозу в наш час суттєво зменшується внаслідок суттєвого прискорення соціальних процесів і їх змінності.

Прогнозування у сфері кримінально-правової політики є базою управління кримінально-правової боротьби зі злочинністю та створює основу розробки планів законодавчої діяльності або прийняття інших управлінських рішень у цій сфері.

Кримінально-політичне прогнозування являє собою частину діяльності, яка передує прийняттю рішення про початок розробки проєкту нормативно-правового акта. Воно є результатом отримання внаслідок відповідних досліджень відомостей, які свідчать про необхідність або здійснення правового регулювання/охорони суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів, або про зміну існуючого порядку регулювання/охорони, або про припинення регулювання/охорони.

Прогнозування є невід'ємною частиною кримінально-правової політики й виконує три основні функції: описову, пояснювальну й прогностичну. Водночас, виходячи із специфіки кримінально-правової політики, саме прогностична посідає чи не центральне місце.

Прогнозування не варто плутати з прогнозом⁶³⁵. Воно являє собою *процес отримання інформації про можливий майбутній стан об'єкта, її обробку й створення моделі управлінського рішення*. Можна також визначити прогнозування як процес наукового передбачення стану об'єкта на основі аналізу його попереднього і теперішнього стану та впливу на нього відповідних соціальних процесів. Прогнозування необхідне для того, щоб «мінімізувати не-

⁶³⁵ Прогноз – науково обґрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому й (або) про альтернативні шляхи та терміни їх здійснення. У вузькому сенсі, це вірогідні судження про майбутній стан об'єкта. *Вікіпедія*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 20.11.2020).

визначеність»⁶³⁶. Тому, як зазначає Г. М. Добров, кожний науковий прогноз «являє собою сплав триєдиного часу: минулого (тенденції та розвитку), сьогоднішнього (наявні ресурси та подання) і майбутнього (потреби та можливості)»⁶³⁷. Внаслідок прогнозування отримуються або поглиблюються знання щодо об'єкта в майбутньому, щодо його структури, вплив на нього процесів та явищ, подій, динаміку змін, які відбуваються з об'єктом.

Отже, прогнозування у сфері кримінально-правової політики можна визначити як інструмент, за допомогою якого створюється перспективний, максимально ефективний і дієвий план нормативного забезпечення кримінально-правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів.

Основні вимоги до наукових прогнозів перебувають у системі координат «наукова обґрунтованість – точність». Для досягнення максимального збігу цих показників необхідно використовувати науково коректні методики дослідження (бажано такі, що вже пройшли апробацію), визначити послідовність дослідження в сукупності предмета дослідження, визначити об'єкти, які є фундаментальними для явища, яке досліджується, і ті, що є вторинними, визначити процеси, що впливають на розвиток явища, що досліджується та ін.

Юридичний прогноз дає можливість отримати наукову інформацію «про основні лінії та напрями, ступені й періоди, темпи й терміни розвитку державно-правового явища. Це досягається завдяки пізнанню закономірностей і тенденцій, властивих цим явищам. Окрім того, прогнозування покликане характеризувати соціальні чинники, що диктують розвиток певних державно-правових явищ і комплексу соціальних наслідків, які вони можуть викликати»⁶³⁸.

Для прогнозування розвитку кримінального законодавства доцільно використовувати факторну схему детермінації злочинності, яка, як відомо, складається з соціально-політичного, соціально-економічного та соціально-біологічного чинників. Звичайно, що в основі прогнозування кримінально-правової політики повинні перебувати кримінологічні дослідження. Саме тому необхідно спочатку прогнозувати наслідки впливу відповідних соціально-політичних та соціально-економічних чинників на поведінку особи, враховувати вплив біологічної складової, і на підставі цього прогнозувати можливий рівень правопорушваності, рівень шкідливості конкретних протиправних діянь, а вже звідси вирішувати питання

⁶³⁶ Аванесов Г. А. Цит. праця «Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью». С. 5.

⁶³⁷ Добров Г. М. Наука о науке. Киев: «Наукова думка», 1970. С. 268.

⁶³⁸ Горбатенко В. Цит. праця «Футурология і політика». С. 37.

про доцільність чи недоцільність де/криміналізації, необхідність де/пеналізації.

Кінцевим результатом прогнозування є створення моделі кримінального закону, про що говорилося вище.

Прогнозування й планування боротьби зі злочинністю, окрім прогнозування й планування кримінально-політичної її складової, вимагає прогнозування й планування усього комплексу управлінських заходів, спрямованих на зменшення потенціалу дії криміногенних факторів, який в наші дні характеризується посиленням активності внаслідок ускладнення соціально-політичних та соціально-економічних процесів і явищ, прогресом науки, суттєвим (і далеко не завжди виправданим) збільшенням обсягу управлінських рішень, динамічністю (теж не завжди виправданою) законодавчого процесу, ускладненням внутріполітичної ситуації, процесами глобалізації (зокрема на рівні діяльності міжнародних злочинних структур) та ін.

Прогнозування та планування являють собою парні категорії. Їх роз'єднання порушуватиме принципи науковості, об'єктивності й одночасно підвищуватиме суб'єктивізм під час прийняття рішень. Водночас прогнозування потрібне не саме собою, не як «річ у собі», не для пасивного спостереження за соціальними процесами, а для того, щоб здійснювати активний вплив на формування майбутнього. Фактично через прогнозування й здійснення на його основі планування реалізується завдання управління майбутнім.

Прогнозування та планування за перспективністю можуть бути як довгостроковими, так і короткостроковими. Водночас, і це абсолютно є зрозумілим, короткостроковий прогноз є надійнішим, оскільки дозволяє врахувати більшу кількість чинників з максимальним ступенем вірогідності й характер можливих змін, що впливатимуть на злочинність (як у негативному, так і у позитивному аспекті), планувати, виходячи з цього, відповідні управлінські рішення, вибудовувати кримінально-правову політику. Цього не можна сказати про довгострокове прогнозування, оскільки у разі збільшення термінів прогнозу збільшується вірогідність неврахування тих чи інших чинників (можливість настання яких часто навіть не може бути уявлена), реакції на їх появу. Це суттєво знижує об'єктивність прогнозу й дієвість планування. У зв'язку із цим довгострокові прогнози підлягають постійному корегуванню на підставі аналізу нових фактів, і плани повинні змінюватися на підставі зміни прогнозів. У будь-якому випадку прогноз являє собою лише багатоваріантну картину майбутнього. Він відповідає

на питання, «що може трапитися в тому чи іншому випадку? Чого треба очікувати в перспективі?». Г. А. Аванесов цитує Г. Едлінга⁶³⁹, який, відповідаючи на питання про те, що вдає із себе прогноз, відповідає, що прогноз відповідає на питання про те, що можна очікувати в перспективі на підставі нинішніх і можливих майбутніх результатів наукового пізнання й досліджуваних процесів (явищ), якщо за основу буде прийнята та чи інша сукупність законів за тих чи інших або очікуваних в майбутньому проявів цих законів? План формулює питання так: що необхідно зробити, в якій конкретній сфері, які сили, засоби, за яких умов, в якому місці та в які терміни повинні бути мобілізовані для досягнення поставленої мети. План являє собою відповідну директиву, вказівку на необхідні дії. Прогноз не впливає на соціально-економічну ситуацію, на ідеологію. Реалізація ж плану фактично ставить перед особою вирішення певних завдань. План ставить завдання досягнення певних цілей, що не властиво прогнозам. Саме на підставі прогнозу повинні розроблятися комплексні програми боротьби зі злочинністю та комплексне кримінально-політичне планування.

Якщо співвідносити довгострокове та короткострокове прогнозування з кримінально-правовою політикою, то можна стверджувати, що на основі довгострокового прогнозування повинні розроблятися та затверджуватися концепції кримінально-правової політики, які достатньо легко піддаються відповідному корегуванню внаслідок врахування відповідних уточнень у прогнозі, які в силу тих чи інших причин не були враховані під час його створення. Концепція не «прив'язана» безпосередньо до законодавчої діяльності, вона перебуває в основі визначення її напрямів. Короткострокове прогнозування повинно складати основу перспективного плану законодавчих робіт Верховної Ради України. Воно, як зазначалося, більш коректне за рахунок врахування більшого обсягу чинників, на підставі яких створюється. Їх постійний прорахунок здатний оперативно відбиватися на прогнозі, а від нього – на плані законодавчих робіт.

Кримінально-політична футурологія, як і футурологія загалом, класифікується на: лінійну, нелінійну та мережеву⁶⁴⁰.

Лінійна кримінально-політична футурологія являє собою передбачення, які фахівці в галузі кримінального права здійснюють фактично повсякденно. Це найпростіші передбачення, коли здійснюється екстраполяція сьогодення на недалеке майбутнє. «Однак

⁶³⁹ Аванесов Г. А. Цит. праця «Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью». С. 38.

⁶⁴⁰ Гердт Н. А. Цит. праця. С. 36.

у подальшому методу простих екстраполяцій для більшої точності буде явно недостатньо. Адже для того, щоб лінійні прогнози збувались, система повинна бути достатньо стабільною».⁶⁴¹ Водночас, розуміючи під системою сучасні українські політичну та соціально-економічну системи, ми, на жаль, не можемо констатувати їх стабільність. Тому й лінійна кримінально-політична футурологія є недостатньо підходящою для розробки на її базі стратегічного планування.

Нелінійна кримінально-політична футурологія «враховує якийсь переломний момент, точку біфуркації в загальній тенденції розвитку, коли дія розвивається не за типовим сценарієм. Саме до цієї ідеї прийшли футурологи в другій половині ХХ ст., коли на зміну класичній науці в єдиному й заздалегідь відомому рішенні приходять нове наукове бачення»⁶⁴². Здається, що саме сьогодні кримінально-політичне прогнозування перебуває саме в цій точці біфуркації та вимагає нового погляду на шляхи розвитку вітчизняного кримінального права, розробку відповідних прогнозу й планів його розвитку.

Що стосується *мережевої кримінально-політичної футурології*, то вона пов'язана із діяльністю тієї частини науковців, які висувують ідеї, що суттєво випереджають ті, що сповідуються більшістю представників вітчизняної кримінально-політичної та кримінально-правової науки. Ці ідеї сьогодні є недосяжними і, часто, не тільки не сприймаються, а бувають і незрозумілими для більшості. Не треба стверджувати, що ці ідеї завжди є передовими і перспективними, такими, що повинні безумовно сприйматися й негайно реалізовуватися. І ці найпередовіші ідеї часто бувають помилковими й недосяжними. Однак вони не повинні від самого початку визнаватися «єретичними» або «істинно правильними». Історії добре відомі факти, коли ідеї, що раніше сприймалися як найпередовіші й перспективні, з часом визнавалися помилковими або навіть шкідливими. Але вони не повинні одразу відкидатися. Проте треба пам'ятати, що ми маємо орієнтуватися на ідеї, що випереджають наш час, а не на ті, що є на сьогодні монополістами.

Методологічними основами прогнозування виступає уся сукупність методів, прийомів та процедур, що застосовуються під час проведення дослідження соціальних явищ і процесів. Сучасна наука, безумовно, відмовилася від визнання марксизму-ленінізму як єдиної правильної методології досліджень соціальних явищ і процесів.

---

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Там само.

На заміну їй прийшла філософія постмодерну з притаманною їй методологією досліджень. А. Павко у зв'язку з цим справедливо зауважує, що «постмодернізм проходив етап становлення як ірраціональна течія, відкидаючи усталені методології пізнання, схеми пояснення світу. Але потім почав демонструвати суто раціональну стратегію, покликану завоювати позиції в науці та культурі»⁶⁴³.

Кримінально-політичне прогнозування являє собою достатньо специфічну галузь юридичного прогнозування, яка полягає в здійсненні на основі дослідження соціальних, ідеологічних, соціально-політичних, соціально-економічних та правових характеристик життєдіяльності суспільства розробки перспективних проєктів розвитку кримінального законодавства. Водночас не можна погодитися з позицією К. В. Агамірова, який, визначаючи юридичне прогнозування, пише, що воно являє собою «систематичне дослідження перспектив розвитку правових явищ і процесів на певних рівнях: стратегії розвитку законодавства й правової системи загалом (перший рівень), конкретних галузей та інститутів (другий рівень), правової поведінки (третій рівень)»⁶⁴⁴. Таке коло є завузьким для отримання належної вірогідної інформації.

Що ж повинно досліджуватись?

Вбачається, що можна виділити такі блоки, які підлягають дослідженню:

- тенденції соціальних характеристик суспільства;
- тенденції характеристик правосвідомості суспільства;
- тенденції в соціально-політичних характеристиках суспільства;
- тенденції соціально-економічного розвитку суспільства;
- тенденції національної злочинності;
- тенденції соціально-політичних і глобалізаційних процесів;
- тенденції глобалізаційних характеристик злочинності.

Кримінально-політичний прогноз являє собою комплекс відомостей про майбутній стан кримінального законодавства, який сформульований на базі відповідних комплексних досліджень. Він являє собою (принаймні повинен являти) теоретичну базу для розробки поточного кримінального законодавства.

Завданням кримінально-політичного прогнозування є повне й всебічне забезпечення законодавця об'єктивними даними про соціальні, ідеологічні, соціально-політичні, соціально-економічні процеси

⁶⁴³ Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів. *Вісник НАН України*. 2011. № 3. С. 38.

⁶⁴⁴ Агаміров К. В. Проблемы юридического прогнозирования: методология, теория, практика: монография / под науч. ред. Р. В. Шагиевой. Москва: ЮРКОМПАНИ, 2015. С. 11.

в суспільстві, інші тенденції, що здатні впливати на появу, зміну (збільшення або зменшення) шкідливості конкретних діянь з метою розробки основних напрямів кримінально-правової політики держави, прийняття конкретних рішень про де/криміналізацію або де/пеналізацію діянь, вдосконалення практики застосування кримінального закону.

Теоретичну основу кримінально-політичного прогнозування становлять, як вже зазначалося, результати багатогалузевих досліджень, в основі яких перебувають кримінологічні дослідження, які дають основу розробки прогнозів злочинності, тобто здобутки кримінологічної футурології, яка являє собою «галузь науки про прогнозування майбутнього кримінологічних теорій і практики шляхом екстраполяції наявних тенденцій їх розвитку та передбачення майбутніх тенденцій трансформації»⁶⁴⁵.

Як справедливо підкреслюють О. М. Литвинов та Є. О. Гладкова, «загалом побудова прогнозів майбутнього вимагає осмислення сьогоденних футурологічних уявлень про розвиток суспільства, а також розроблення теорій, що дозволяють розглядати соціальну реальність з урахуванням усіх її форм і напрямів розвитку, зокрема й кримінологічної складової»⁶⁴⁶. Нехтування таким підходом призводить до ситуації, яку професор Я. І. Гілінський визначає як ситуацію, яку вивів з виступів Зігмунта Баумана та яку інтерпретував як «ми летимо в літаку без екіпажу в аеропорт, який ще не спроектований». З цього приводу М. В. Щедрін додає: «Мені здається, що, окрім футурологічної невизначеності, що, власне, і хотів підкреслити Бауман, цей образ відбиває ще й нездатність до прогнозування, а також схильність до самовбивчого ризику»⁶⁴⁷. Здається, що намальована картина не відповідає фактичному стану речей. Екіпаж все ж таки є, але в ньому немає єдності й згоди відносно того, куди летіти, на якій висоті, з якою швидкістю, чиї інтереси враховувати – пасажирів бізнес-класу чи економ-класу та ін. Та й серед пасажирів немає єдності в цих питаннях.

Кримінально-правова політика в сучасних умовах повинна насамперед будуватися на визначеному суспільством ідеологічному фундаменті, яким є забезпечення свободи та прав людини, які чітко зафіксовані в Конституції України. Загалом така ідеологія

⁶⁴⁵ Щодо поняття кримінологічної футурології див.: Литвинов О. М., Гладкова Є. О. Кримінологічна футурологія: постановка проблеми. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 129–137.

⁶⁴⁶ Там само. С. 131.

⁶⁴⁷ Щедрін Н. В. Футурологические аспекты уголовного права. URL: <http://research.sfu-kras.ru/publications/publication/41575837> (дата звернення: 21.11.2020).

визначається як ліберальна ідеологія і саме вона повинна бути ідеологічним фундаментом кримінально-правової політики сучасної України. Це вимагає перегляду чинного кримінального законодавства в напрямку його лібералізації та гуманізації, скорочення сфери заборони, реформування сфери покарання.

Кримінально-правова політика, будучи однією з форм управління справами суспільства, стосується усіх сфер життєдіяльності суспільства й усього населення країни. Від неї залежить життя і доля мільйонів, їх майбутнє і майбутнє їх нащадків. Тому вона повинна розроблятися на науковій основі, а не являти собою спонтанну реакцію на ті чи інші події. На жаль, часто саме реакція на такі явища спостерігається під час прийняття кримінально-правових норм сьогодні. Слід погодитись із висловленою думкою стосовно того, що галузеве юридичне передбачення в подібних випадках виходить за межі якоїсь однієї системи і вимагає врахування результатів аналізу загально-правових (історичних, економічних, політичних, демографічних, релігійних, ідеологічних та ін.), соціально-психологічних (класових, групових) й особистісних чинників, які в сукупності визначають особливості правового регулювання та прогнозування у сфері боротьби зі злочинністю.

Іншим основним елементом предмета кримінально-політичного прогнозування у сфері боротьби зі злочинністю буде передбачення проблем законодавчого регулювання боротьби зі злочинністю, зокрема прогнозування розвитку кримінального, кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законів, їх системи, складових частин, інститутів і норм.

Сучасне кримінально-політичне прогнозування (якщо ті окремі, розрізнені спроби, які існують у сучасному українському науковому просторі, так можна визначити) базуються здебільшого на аналізі діянь, які вже визначені як кримінальні правопорушення в чинному законодавстві. Водночас вони стосуються, знов-таки здебільшого, питань декриміналізації та депеналізації. Питання ж криміналізації та пеналізації перебувають за межами кримінально-політичного прогнозування. Це відбувається тому, що перша група питань не потребує «погляду в майбутнє» на підставі відповідних досліджень, рішення щодо них ухвалюються відповідно до їх характеристик на момент прийняття. Політичне прогнозування криміналізації та пеналізації вимагає попередніх досліджень, які в нас, практично, не здійснюються. Парадоксально, але ми здійснюємо кримінально-політичне прогнозування на підставі аналізу тих діянь, які вже визнані кримінальними правопорушеннями, що є явно антинауковим.

Помилки, які були допущені в питанні кримінально-політичного прогнозування призвели до, практично, неготовності відповідного реагування на зміну в структурі злочинності, яка відбулась в Україні в наслідок агресії Росії. Це сталось у зв'язку із відсутністю аналізу наявності, у першу чергу, політичних протиріч, що існують в нашому суспільстві. Ми як страуси, зануривши голову в пісок, повторювали тезу, притаманну радянській ідеології, про відсутність ідеологічних суперечностей серед різних верств населення України, про єдність суспільства та т. ін. Реальність виявилась абсолютно іншою й наслідки наявності цих суперечностей, у т.ч. у вигляді зміни структурі злочинності, виявились надзвичайно серйозними. Кримінальне законодавство їх не очікувало й не було до них готовим. Спроби виправити в «пожежному порядку» ситуацію, не завжди виявились вдалими.

Вбачається, що прогноз повинен здійснюватися на базі виявлених:

- соціальної потреби в їх здійсненні;
- за наявності експертного висновку про необхідність нормативних змін [наявності потреби в правовому регулюванні/охороні або потреби виведення (зменшення рівня переслідування) відповідних діянь] чинного кримінального законодавства;
- за наявності колізії між кримінальною та іншою галуззю права.

Щодо вимог до якості кримінально-політичного прогнозу кримінального законодавства, то слід підтримати сформульовані в зарубіжній науці такі загальні вимоги до нього:

- повинні бути досліджені усі можливі варіанти розвитку прогнозованого об'єкта (галузі права, системи нормативних правових актів або окремого закону) з метою визначення найбільш оптимального рішення;
- на основі фактичного й емпіричного матеріалу має бути зроблений розрахунок позитивних і негативних наслідків вирішення проблеми з кожного можливого варіанта;
- необхідно враховувати, що зміна існуючого правового регулювання не тільки вирішує певні проблеми, а й нерідко пов'язана з появою певних негативних моментів. У зв'язку з цим, невід'ємною частиною прогнозу є прогнозування ефективності рішення, що пропонується авторами прогнозу;
- оскільки на результати прогнозування справляють вплив погляди розробників прогнозу, для об'єктивної оцінки його результатів необхідне залучення незалежних експертів;
- у тих випадках, коли об'єкт прогнозування зачіпає інтереси широких верств населення або стосується життєво важливих

галузей економіки й політики, частиною матеріалів прогнозування має стати вивчення громадської думки;

- суттєвим елементом прогнозу повинна стати перевірка законодавчого рішення на криміногенність, а також на повноту регулювання з метою недопущення прогалин у законі.

Кримінально-політичний прогноз у підсумку повинен дати відповіді на такі питання:

- як буде виглядати в майбутньому кримінальне законодавство за умови відповідності прогнозу його розвитку прогнозам тенденцій і характеристикам злочинності, розвитку соціальної, ідеологічної, соціально-політичної та соціально-економічної ситуації, які були покладені в його основу?
- як буде виглядати в майбутньому злочинність за збереження виявлених на момент створення прогнозу характеристик її розвитку й інших тенденцій?

Висловлені (достатньо узагальнені й неповні) міркування стосовно кримінально-політичного прогнозування фактично являє собою інновацію, яка визначає необхідність розробки нового напрямку у сфері кримінально-правової політики – кримінально-політичної футурології.

У контексті цієї роботи особливо важливо підкреслити необхідність врахування ідеологічного чинника в розробці прогнозів, моделей та ін. Вище неодноразово підкреслювалося, що сучасна ідеологія українського суспільства не є однорідною, що повинно розумітися й враховуватися під час розробки кримінально-правової політики. Звичайно, що основний тягар у цій діяльності лягає на плечі правників. Насамперед на науковців-кримінологів. На жаль, це відбувається не завжди. Часто авторами законопроектів стають люди, які не мають не тільки профільної правової освіти, а й вищої освіти взагалі, і тому проекти кримінально-правових нормативних актів, що подаються ними, не тільки не перебувають у руслі сучасної кримінально-правової політики, не відповідають ідеології українського суспільства, а взагалі викликають у фахівців, у кращому випадку, здивування. Принцип наукової обґрунтованості кримінально-правової політики полягає в тому, «щоб проект закону був підготовлений з урахуванням наявних наукових досягнень у відповідній галузі права та інших юридичних науках. Цей принцип передбачає залучення вчених-юристів до підготовки концепції та тексту проекту нормативно-правового акта, а також до проведення досліджень, спрямованих на виявлення передового правотворчого досвіду, складання прогнозу ефективності дії проєктованих норм права й експертизи проєкту. Передбачення

змін і доповнень законодавства, їх системне прослідковування в галузевому, міжгалузевому, регіональному масштабах, необхідність яких впливає, наприклад, з новели, внесеної в будь-який закон, не виключають, а припускають аналіз і використання можливостей чинного законодавства у виявлених проблемних ситуаціях, навчання правозастосовувача цьому використанню»⁶⁴⁸.

Наслідки прогнозування є основою розробки концепції кримінально-правової політики й подальших законодавчих робіт. Уся ця схема може бути зображена так (схема 17):

Схема 17

Розробці концепції передуює вивчення кримінально-політичної правосвідомості, її складових – кримінально-політичної ідеології та кримінально-політичної психології з метою виявлення запитів на кримінально-правове регулювання/охорону. Саме висновки такого дослідження повинні перебувати в основі рішення про напрями кримінально-правової політики, які знаходять своє закріплення в концепції. Водночас на рівні концепції не закріплюється необхідність розробки конкретних кримінальних законів, а визначаються (причому достатньо загально) основні напрями кримінально-правового реагування на запити. Планування конкретних законів витікає з концепції та являє собою, так би мовити, її конкретизацію, оскільки тут вже фіксується відповідний законодавчий процес. Робота із законопроектами передбачає необхідність проведення конкретного прогнозування, матеріали якого повинні містити:

- максимальну кількість прорахованих варіантів розвитку об'єкта (кримінального закону загалом, кримінально-правового інституту або окремої кримінально-правової норми);
- моделювання наслідків реалізації кожного з прорахованих варіантів (особливо піддаючи аналізу криміногенність законопроекту);

⁶⁴⁸ Там само. С. 334.

- розрахунок оптимального варіанта рішення, за якого мінімізується кількість можливих негативних наслідків (в ідеалі – їх повна відсутність) і досягається максимальний ефект, поставлений перед законодавцем;
- розрахунок ефективності застосування закону як на рівні правовиконання, так і на рівні правозастосування;
- результати незалежної експертизи фахівців із залученням не лише спеціалістів-криміналістів, а й фахівців інших галузей права й інших галузей знань (а у разі прийняття нормативно-правових актів глобального характеру – концепцій, кодексів – вивчення громадської думки);
- аналіз рівня колізійності законопроекту.

Створення концепції кримінально-правової політики є базою для створення перспективного та поточного планів законодавчих робіт. Як зазначає А. А. Алексєєв: «Законодавець, формулюючи юридичні нормативні приписи, розраховує й на майбутнє на можливі зміни в суспільному житті ...; нормативні узагальнення в низці випадків враховують чинники суспільного життя, що з'являються знову, які в результаті соціального передбачення законодавець мав на увазі»⁶⁴⁹.

Останні роки, і це неодноразово обговорювалося на різних рівнях, у нашій країні фіксується «кипуча» законотворча діяльність у сфері кримінального законотворення. Водночас вона часто не обумовлюється правосвідомістю суспільства, не відповідає кримінально-політичній ідеології. Здебільшого такі нормативні кримінальні закони являють собою реакцію на ті чи інші події, що мають відповідну соціальну значущість. Часто ці законопроекти слабо пропрацьовані, вони порушують юридичну техніку й не відповідають вимогам правосвідомості та правової ідеології. Вони являють собою елементарний чистої води популізм. Слід підтримати думку про те, що власне натхнення кримінальний законодавець головним чином черпає з минулого, а не конструює, вдивляючись в майбутнє. Так, власне, і сьогоднішні події інтерпретуються законодавцем вибірково. Придивившись уважніше, в «броунівській» правотворчості можна виявити: а) прагнення вирішити будь-які (економічні, гендерно-демографічні, моральні та ін.) проблеми кримінально-правовими засобами; б) пріоритетний захист імущих.

Як висновок можна зазначити таке. Аналізуючи кримінально-правову політику, кримінальне право і кримінальне законодавство з позиції перспектив їх розвитку в майбутньому та їх впливу

⁶⁴⁹ Алексєєв С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М.: Юридическая литература, 1971. С. 133–135.

на злочинність, необхідно враховувати, що усі вони: і політика, і кримінальне право, і кримінальне законодавство – повинні бути єдиними. Отже, зміни в політиці неминуче повинні викликати відповідні зміни й у праві, і в законодавстві. Як наслідок, вони повинні викликати позитивні зміни в показниках злочинності. Потрібно враховувати також і те, що політика, кримінальне право й кримінальне законодавство тісно пов'язані з низкою соціальних явищ, що мають відношення до ідеології, політики, економіки та ін. Зміна тенденцій у цих суспільних явищах має зворотню дію та неодмінно відбивається на політиці, праві й законодавстві, отже, і на злочинності.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

---

1. Аванесов Г. А. Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью. Москва: НИиРИО ВШ МВД СССР, 1972. 120 с.
2. Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький: Горьковская ВШ МВД СССР, 1975. 423 с.
3. Аванесов Г. А. Теория и методика криминологического прогнозирования. Москва: Юридическая литература, 1972. 334 с.
4. Агамиров К. В. Проблемы юридического прогнозирования: методология, теория, практика: монографія / под науч. ред. Р. В. Шагиёвої. Москва: ЮРКОМПАНИ, 2015. 224 с.
5. Азаров Д. С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 9–15.
6. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юридическая литература, 1981. Т. I. 361 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва: Проспект, 2011. 576 с.
8. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1972. Т. 1. 396 с.
9. Алексеев С. С. Советское право как средство осуществления политики КПСС. *Правоведение*. 1977. № 5. С. 15–23.
10. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. Москва: Юридическая литература, 1971. С. 133–135.
11. Аристотель. Политика. *Сочинения*: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 375–644.
12. Аристотель. Риторика. *Античные риторики* / под ред. А. А. Тахо-Годи. Москва: Изд-во МГУ, 1978. С. 15–164. (Rhet. 1374a 20–25).
13. Балабанова Д. О. Ідеологічна складова кримінально-правової політики. *Правова політика України: історія та сучасність: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Житомир, 6 жовт. 2023 р.)*. Житомир: Житомирська політехніка, 2023. С. 44–47.
14. Балабанова Д. О. Теорія криміналізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2007. 20 с.
15. Балабанова Д. О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2007. 210 с.

16. Баршев С. Общие начала теории и законодательства о преступлениях и наказаниях. Москва: Университетская типография, 1841. 264 с.
17. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. *О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли* / отв. ред. М. А. Абрамов. Москва: Наука, 1995. С. 136–160.
18. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 956 с.
19. Белогриц-Котляревский Л. С. Творческая сила обычая в уголовном праве. Ярославль: Типо-лит. Г. Фальк, 1890. 40 с.
20. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев; Петербург; Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. 618 с.
21. Беляев Н. А. Понятие советского исправительно-трудового права и основные принципы советской исправительно-трудовой политики. *Вестник ЛГУ. Серия экономики, философии, права*. 1958. № 5, вып. 1. С. 98–110.
22. Бех В. Груп теорія. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 162.
23. Бірченко Ю. І. Визначення поняття ефективності правових норм. *Наукові записки НАУКМА. Спеціальний випуск*. 2001. Т. 19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10002> (дата звернення: 14.01.2026).
24. Благо. *Філософський словарь*. URL: http://guf.me/content_fil/blago-2135.html (дата звернення: 14.01.2026).
25. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 10–13.
26. Борисов В. І. Засади формування та реалізації кримінальної політики держави за Конституцією України (виклад виступу). *Право України*. 1997. № 9. С. 23–25.
27. Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків: Кроссруд, 2008. Вип. 15. С. 3–12.
28. Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. Москва: ЮрИнфоР, 1999. 303 с.

29. Бошно С. В. Способы и методы правового регулирования. *Юрист*. 2007. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-i-metody-pravovogo-regulirovaniya> (дата звернення: 14.01.2026).
30. Братко С. В. Запреты в советском праве / под ред. Н. И. Ма-тузова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. 92 с.
31. Брахер К. Немецкая диктатура. Возникновение, структура, последствия национал-социализма. *Тоталитаризм. Что это такое (исследования зарубежных политологов)*: сб. ст. Москва: ИНИОН АН СССР, 1993. Ч. 2.
32. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Современная версия. Москва: Эксмо, 2003. 672 с.
33. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. URL: <https://masterimargo.ru/book-1.html> (дата звернення: 14.01.2026).
34. Вебер М. Политика как призвание и как профессия. *Избранные произведения* / пер. с нем. А. Ф. Филиппова. Москва: Прогресс, 1990. С. 644–706.
35. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. Харків: Право, 2016–2020.
36. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1128 с.
37. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
38. Венгеров А. Б. Теория государства и права: в 2 ч. Ч. 2: Теория права. Москва: Юристъ, 1996. Т. 2. 168 с.
39. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. Москва: Омега-Л, 2005. 608 с.
40. Ветютнев Ю. Ю. Роль социальных интересов в реализации объективных закономерностей права. *Актуальные проблемы юридической науки и практики*: сб. науч. тр. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2006.
41. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве: учеб. пособие. Москва: Юридическая литература, 1979. 88 с.
42. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и её отражение в действующем законодательстве. Москва: Юридическая литература, 1986. 184 с.
43. Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права. Общая часть. Харьков: Типография Каплана и Бирюкова, 1889. 462 с.

44. Водько Н. П. Формирование политики противодействия уголовным правонарушениям в Украине (оперативно-розыскной аспект): монография. Одесса: Феникс, 2015. 416 с.
45. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. 624 с.
46. Вышинский А. Я. Основные задачи науки советского социалистического права. *Советское государство и право*. 1938. № 4. С. 1–25.
47. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве. Москва: Госюриздат, 1950. 308 с.
48. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве. Москва: Юридическое издательство Министерства Юстиции СССР, 1946. 238 с.
49. Гаверов Г. С. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1976. 100 с.
50. Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*: сб. науч. тр. Омск: Изд-во Ом. ВШ МВД СССР, 1980. С. 10–21.
51. Гацелюк В. А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы. URL: http://www.crime.direr.org/e-library/books/gatc_princ_1/1.htm (дата звернення: 14.01.2026).
52. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: в 3 т. Москва: Мысль, 1972. Т. 3. 371 с.
53. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной. Москва: Мысль, 1990. 524 с. (Философское наследие. Т. 113).
54. Гельвеций К. А. *Сочинения*: в 2 т. Москва: Мысль, 1974. Т. 1. 647 с.
55. Гердт Н. А. Футурология как прогностическая научная дисциплина. *Среднее профессиональное образование*. 2016. № 12. С. 54–56.
56. Герцензон А. А. Уголовное право и социология. Москва: Юридическая литература, 1970. 202 с.
57. Гилинский Я. И. Уголовная политика и человек. *Уголовная политика и правоприменительная практика*: сб. ст. по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 2 нояб. 2018 г.). Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2019. С. 15–28.

58. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. Москва: Инфра-М, 2010. 386 с.
59. Гойбарг А. Г. Пролетарий и право: сб. статей. Москва: Изд-во Наркомюста, 1919. 164 с.
60. Голина В. В., Лукашевич С. Ю. Кримінологічна політика держави: концептуальні положення та основні принципи її формування. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків: Кроссроуд, 2008. Вип. 16. С. 15–28.
61. Гольбах П. А. *Избранные произведения*: в 2 т. Москва: Соцэкгиз, 1963. Т. 1. 715 с.
62. Голяков И. Основные проблемы науки советского социалистического права. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 3. С. 3–15.
63. Горбатенко В. П. Футурологія і політика: монографія. Київ : Академвидав, 2019. 248 с.
64. Гранат Н. А. Правосознание и правовая культура. *Юрист*. 1998. № 11/12. С. 2–8.
65. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України. Львів: Світ, 1992. 152 с.
66. Грищук В. К. Философско-правовая парадигма ответственности человека: монография. Хмельницкий: Хмельницкий университет управления и права, 2015. 232 с.
67. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., перероб. і доповн. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 768 с.
68. Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі. *Радянське право*. 1991. № 10. С. 60–64.
69. Грошевий Ю. Роль професійної свідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 171–182.
70. Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація як метод кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми*: монографія / за заг. ред. П. А. Фріса, В. Б. Харченка. Івано-Франківськ; Харків: ХНУВС, 2016. С. 144–165.
71. Дагель П. С. Значение XXVI съезда КПСС для советской уголовной политики. *Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью*: сб. науч. тр. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1983. С. 3–14.

72. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. 124 с.
73. Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью. *Проблемы социологии уголовного права*: сб. науч. тр. Москва: Изд-во МГУ, 1984. С. 12–25.
74. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Рус. яз., 1981. Т. 2: И–О. 779 с.
75. Даньшин І. М., Зелінський А. Ф. Кримінальна політика: за і проти. *Право України*. 1992. № 8. С. 18–21.
76. Декрет «О суде» № 2 від 22 лют. (7 берез.) 1918 р. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude2.htm (дата звернення: 14.01.2026).
77. Декрет «О суде» № 2 от 22 февраля (7 марта) 1918 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude2.htm (дата звернення: 14.01.2026).
78. Декрет «О суде» от 5 декабря (22 ноября) 1917 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude1.htm (дата звернення: 14.01.2026).
79. Декреты «Про суд» №№ 1 (ст. 5) та 2 (ст. 36). URL: https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_sude1.htm (дата звернення: 14.01.2026).
80. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве: курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 2008. 432 с.
81. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики. *Антологія української наукової думки*: у 6 т. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. 432 с.
82. Добров Г. М. Наука о науке. Киев: Наукова думка, 1970. 320 с.
83. Драган І. В. Правосвідомість як визначальний компонент механізму реалізації кримінальної відповідальності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 13–24.
84. Дриль Д. А. Уголовное право. Санкт-Петербург : Изд-во Политехнического института, 1909. 460 с.
85. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность: О причинах антиобщественных поступков и путях их предупреждения. Москва: Политиздат, 1982. 304 с.
86. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навч. посіб. / за ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
87. Дурманов Н. Д. Понятие преступления. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 222 с.

88. Епифанова Е. В. Общественная опасность как научная категория, законодательная дефиниция: история и современность: монографія. Москва: Юрлитинформ, 2012. 152 с.
89. Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть общая: преступление и преступники. Наказание и наказуемые. 3-е изд. Москва: Изд. кн. магазина «Правоведение», 1904. 545 с.
90. Ефemerний. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/efemernyj> (дата обращения: 14.01.2026).
91. Жалинский А. Э. Уголовная политология: необходимость разработки концепции адаптационной модернизации (обновления) уголовного права: современные вызовы и борьба за уголовное право. *Избранные труды*: в 4 т. Т. 3: Уголовная политология и уголовная политика. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. С. 15–40.
92. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. Москва: Проспект, 2009. 400 с.
93. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2009. 400 с.
94. Жалинский А. Э. Уголовное право России. URL: <http://www.konspekt.biz/index.php?text=48049> (дата обращения: 14.01.2026).
95. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості. *Форум права*. 2012. № 1. С. 307–312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_51 (дата звернення: 14.01.2026).
96. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. М. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
97. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
98. Загорный А. В., Ревин В. П. Развитие основных положений уголовной политики: науч.-практ. обзор. Москва: Академия МВД СССР, 1985. 48 с.
99. Здравомыслов А. Г. Проблема интереса в социологической теории. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1964. 74 с.
100. Зеленевский Я. Организация трудовых коллективов: введение в теорию организации и управления / пер. с пол. Москва: Прогресс, 1971. 311 с.

101. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: учеб. пособие. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 240 с. URL: https://www.ulera.net/textbooks_author/3900/textbook/11403/zelinskiy_af/kriminalnaya_psihologiya/read (дата звернення: 14.01.2026).
102. Злобин Г. А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии. *Вопросы предупреждения преступности*. 1965. Вып. 1. С. 58–73.
103. Злобин Г. А. О необходимости концептуального подхода к совершенствованию уголовного законодательства. *Конституция СССР и дальнейшее укрепление законности и правопорядка*: сб. науч. тр. Москва : ИГП АН СССР, 1979. С. 77–84.
104. Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 1. С. 70–76.
105. Иеринг Р. Цель в праве / пер. с нем. Н. В. Муравьева. Санкт-Петербург: Изд. Н. В. Муравьева, 1881. Т. 1. 412 с.
106. Ильин И. А. О сущности правосознания / подгот. текста и вступит. ст. И. Н. Смирнова. Москва: Рарогъ, 1993. 235 с.
107. Ильин И. А. О сущности правосознания. Москва: Рарогъ, 1956. 235 с. (Примітка: вказано видання 1956 р., імовірно, мається на увазі Мюнхенське видання або пізніший репринт).
108. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. URL: http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/ilin_uchenie_o_prave_gos/8/ (дата звернення: 14.01.2026).
109. Ильин И. А. Путь к очевидности. Москва: ЭКСМО-пресс, 1993. 430 с.
110. Ильин И. А. Теория права и государства. Москва: Зерцало, 2003. 398 с.
111. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Госюриздат, 1961. 381 с.
112. Исаев М. М. Общая часть уголовного права РСФСР. Ленинград: Госиздат, 1925. 200 с.
113. Исаев М. М. Понятие преступного и непроступного с точки зрения марксизма. *Советское право*. 1924. № 5 (11). С. 15–24.
114. Исаков Н. В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Рост. гос. ун-т. Ростов-на-Дону, 2004. 474 с.
115. Исмаилов И. А. Преступность и уголовная политика. Баку: Азернешр, 1990. 216 с.
116. Інтерес. *Тлумачний словник української мови*. URL: <http://eslovnyk.com/інтерес> (дата звернення: 14.01.2026).

117. Історія України в документах і матеріалах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 pp.). 292 с.
118. Історія України в документах і матеріалах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3. С. 262.
119. Калітинський В. М. Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд. *Наше право*. 2016. № 1. С. 5–11.
120. Каминская В. И., Волошина Л. А. Криминологическое значение исследования нравственного и правового сознания. *Советское государство и право*. 1977. № 1. С. 84–91.
121. Каминская В. И., Михайловская И. Б., Радутная Н. В. Изучение правосознания граждан и вопросы правового воспитания. Москва: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1972. 184 с.
122. Карбонье Ж. Юридическая социология / пер. В. А. Туманова. Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. 352 с.
123. Карний кодекс та Право про переступи. Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. 99 с.
124. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва: Юридическая литература, 1973. 287 с.
125. Кацавець Р. Кримінальна психологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2018. 128 с.
126. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. 3-е изд. Київ: Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. 928 с.
127. Ковалёв М. И. Советское уголовное право: курс лекций. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1971. Вып. 1: Введение в уголовное право. 158 с.
128. Коваль І. М. Ментальні властивості правосвідомості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2020. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1713/dysertacijanazdobuttyanaukovogostupenyakandydatanaukkovalyaim.pdf> (дата звернення: 14.01.2026).
129. Ковальський В. С. Охоронна функція права : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
130. Коган В. М. Социальные свойства преступности: учеб. пособие. *Российский криминологический взгляд*. 2011. № 1. С. 144–158.
131. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. Москва: Наука, 1983. 183 с.

132. Козаченко О. В., Горта О. М. Тенденції сучасної кримінально-правової політики щодо гуманізації кримінальної відповідальності (de lege lata, ferenda). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 138–142.
133. Козирев М. П. Чинники та форми деформації правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 3–12.
134. Козич І. В. Ефективне функціонування політичної системи кримінально-правової політики в умовах глобалізаційних процесів. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 73. С. 44–52. URL: <http://easterneuropeanlaw.org.ua/index.php/journal/article/view/421> (дата звернення: 14.01.2026).
135. Козич І. В. Кримінально-правова політика та функціонування політичної системи: філософсько-політологічні підходи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Вип. 49. С. 102–113.
136. Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. 312 с.
137. Козич І. В. Оптимізація законодавства про кримінальну відповідальність в контексті реалізації функцій кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 115–124.
138. Козич І. В. Принципи та функції як системоутворюючі елементи кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 44. С. 162–171.
139. Козлов А. П. Поняття преступлення. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 819 с.
140. Козловський О. О. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. URL: <https://studfile.net/preview/7179419/page:21/> (дата звернення: 14.01.2026).
141. Коломієць Ю. Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження : монографія. Арциз: ФОП Петров О. С., 2019. 467 с.
142. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття): монографія: у 2 т. Київ; Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011.
143. Копельців-Левицька Є. Д. Ментальність українського народу: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2012. 20 с.

144. Коперльос Р. Ю. Розуміння хаосу як безладу в філософії та науці. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 48–53. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/36_2022/9.pdf (дата звернення: 14.01.2026).
145. Копиленко О. А., Богачова О. В. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2010_1_3 (дата звернення: 14.01.2026).
146. Корецкий Д., Мальков С. Внесудебная репрессия как законный способ борьбы с преступностью. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 104–107.
147. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина загальна: курс лекцій. Київ: Генеза; Віпол, 1996. 336 с.
148. Коробеев А. И. О понятии криминализации и декриминализации. *Актуальные вопросы борьбы с преступностью* / отв. ред. В. Д. Филимонов. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1988. С. 15–24.
149. Коробеев А. И. Советская уголовная политика: понятие, содержание, структура. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1985. 88 с.
150. Короткий словник політичних термінів. *Політологія*. URL: <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-389.html> (дата звернення: 14.01.2026).
151. Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции). *Кримінальний кодекс України – 10 років очікувань: тези доп. та повідомл. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 жовт. 2011 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2011. С. 25–28.
152. Костенко О. Кримінальний кодекс і доктрина. *Право України*. 2004. № 7. С. 34–38.
153. Костенко О. М. Про закони соціальної природи (і долю людей). *Facebook*. 23.06.2018. URL: <https://www.facebook.com/oleksandr.kostenko.9> (дата звернення: 14.01.2026).
154. Костенко О. М. Сторінка в соціальній мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/oleksandr.kostenko.9> (дата обращения: 14.01.2026).
155. Костицький М. В. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні. *Формування української моделі відновного правосуддя: матеріали Міжнар. конф. (м. Київ, 10–11 лют. 2005 р.)*. URL: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4> (дата звернення: 14.01.2026).

156. Костицький М. В. Соціально-психологічні особливості української нації та проблеми злочинності. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності: матеріали наук.-практ. семінару* (м. Івано-Франківськ, 20 лют. 2004 р.). Івано-Франківськ, 2004.
157. Краткий словарь по социологии / под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина и др. Москва: Политиздат, 1989. 479 с.
158. Крашенинников П. Страсти по праву. Очерки о праве военного коммунизма и советском праве 1917–1938 гг. Москва: Статут, 2018. 336 с.
159. Криволапов Г. Г. Соотношение законности и целесообразности в советском уголовном праве. *Труды Московской высшей школы МВД СССР*. Москва, 1977. Вып. 1. С. 88–101.
160. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. / відв. ред. Н. О. Гуторова. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2005. 256 с.
161. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 584 с.
162. Кримінальний кодекс України. Проект. URL: <https://newcriminalcode.org.ua> (дата обращения: 14.01.2026).
163. Кримінальний кодекс УСРР (в редакції 1922 р.). URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalniy-kodeks-usrr-64886.html> (дата звернення: 14.01.2026).
164. Кримінальний кодекс УСРР. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942.
165. Кримінально-правова політика і моделювання кримінального закону. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Івано-Франківськ, 8–10 черв. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017.
166. Крыленко Н. В. Судостроительство РСФСР: лекции по теории и истории судостроительства. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1923. 192 с.
167. Кудайбергенов У. О социалистическом правосознании. *Советское государство и право*. 1952. № 5. С. 54–62.
168. Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь правового регулирования и социальных интересов. *Вопросы философии*. 1987. № 1. С. 58–67.
169. Кудрявцев В. Н. Нужна ли нам идеология? Вопросы теории: Дискуссионная трибуна. *Правда*. 1990. 26 октября.

170. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юридическая литература, 1972. 352 с.
171. Кудрявцев В. Н., Келина С. Г. О принципах советского уголовного права. *Проблемы советской уголовной политики*. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. С. 3–14.
172. Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм. Москва: Юридическая литература, 1980. 280 с.
173. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.
174. Курс советского уголовного права: в 6 т. Т. 2: Часть общая. Преступление / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. 516 с.
175. Леванский В. А. Моделирование в социально-правовых исследованиях. Москва: Наука, 1986. 157 с.
176. Лейст О. Э. Методология права. *Проблемы теории государства и права*: учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Юристъ, 2003. С. 15–40.
177. Ленин В. И. Государство и революция. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1969. Т. 33. URL: <http://leninvi.com/t33/p091> (дата звернення: 14.01.2026).
178. Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1969. Т. 37. С. 235–338.
179. Лёнинг Р. Об основе и природе права. Москва: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, 1909. 161 с.
180. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
181. Лист Ф. фон. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва: Инфра-М, 2004. 110 с.
182. Личность и уважение к закону. Социологический аспект / В. П. Казимирчук, И. В. Котляров, Н. И. Козюбра и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1979. 285 с.
183. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу): монографія. Львів: Світ, 2009. 376 с.
184. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. Москва: Юридическая литература, 1973. 344 с.
185. Макуев Р. Х. Теория государства и права : учебник. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 640 с.

186. Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва: Юридическая литература, 1985. 192 с.
187. Малицкий В. С. Идеология: сущность, структура, исторические типы: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Юж. федер. ун-т. Ростов-на-Дону, 2006. 43 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/ideologiya-sushchnost-struktura-istoricheskie-tipy-sotsialno-filosofskii-analiz> (дата звернення: 14.01.2026).
188. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 212 с.
189. Мамазакиров Р. У. Вопросы разработки и принятия концепции современной национальной правовой политики Кыргызской Республики. *Государство и право: теория и практика*: материалы II междунар. науч. конф. (г. Чита, март 2013 г.). Чита: Молодой ученый, 2013. С. 5–9. URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/83/3613/> (дата звернення: 14.01.2026).
190. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. Москва: Политиздат, 1969. 63 с.
191. Марисюк К. Б. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. 460 с.
192. Марисюк К., Канцір В. Депеналізація як метод кримінально-правової політики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 22. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18324/22.pdf> (дата звернення: 14.01.2026).
193. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. *Твори. 2-ге вид.* Київ: Політвидав України, 1959. Т. 3. 649 с.
194. Маркс К., Енгельс Ф. К жилищному вопросу. *Сочинения. 2-е изд.* Москва: Госполитиздат, 1961. Т. 18. С. 203–284.
195. Маркс К., Енгельс Ф. Немецкая идеология. *Сочинения. 2-е изд.* Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 3. URL: <https://www.marxists.org/russkij/marx/cw/t03.pdf> (дата звернення: 14.01.2026).
196. Маркс К., Енгельс Ф. Предисловие к «Гражданской войне» К. Маркса. *Сочинения. 2-е изд.* Москва: Госполитиздат, 1960. Т. 16. Ч. II.
197. Маркс К., Енгельс Ф. Процесс против рейнского окружного комитета демократов. *Сочинения. 2-е изд.* Москва: Госполитиздат, 1957. Т. 6. С. 259–273.

198. Маркс К., Энгельс Ф. Смертная казнь. *Сочинения*. 2-ге вид. Москва: Госполитиздат, 1961. Т. 8. С. 531–534.
199. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. Т. 25. С. 187. Цит. за: Со-лженицын А. Фрагмент выступления в Американской феде-рации труда (7 июля 1975 г., Нью-Йорк). URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-33-2008-08-04-voa2/595161.html> (дата звернення: 14.01.2026).
200. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник для юридических вузов: в 2 ч. Москва: Зерцало-М, 2011.
201. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: А. С. К., 2001. 352 с.
202. Мацко С. В. Государственная идеология и право современной России: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Башкир. гос. ун-т. Уфа, 2003. 26 с.
203. Медицький І. Б. Наслідки злочинності в Україні: теоретичні і прикладні аспекти : монографія. Івано-Франківськ: Су-прун В. П., 2020. 412 с.
204. Мережко А. Психологическая школа права Л. И. Петражицкого: истоки, содержание, влияние: монография. Одесса: Фе-никс, 2016. 416 с.
205. Метод. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/metod> (дата звернення: 14.01.2026).
206. Микитин Ю. І. Рекомендації Комітету Ради Європи «Про ме-діацію у кримінальних справах». *Актуальні проблеми вдо-сконалення чинного законодавства України*. 2013. № 33. С. 165–170.
207. Милуков С. Ф. Ной, не ной, а работать надо. К 90-летию Ио-сифа Соломоновича Ноя. *Всероссийский криминологический журнал*. 2013. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pou-pe-pou-a-rabotat-nado-k-90-letiyu-iosifa-solomonovicha-poua> (дата звернення: 14.01.2026).
208. Миньковский Г. М. Политология борьбы с преступностью (вместо предисловия). *Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью)* / И. А. Исмаилов. Баку: Азернешр, 1990. С. 3–12.
209. Миньковский Г. М. Принцип партийности уголовно-право-вой борьбы с преступностью и участие политаппарата в її реалізації. *Уголовная политика: труды Академии МВД СССР*. Москва, 1984. С. 34–48.

210. Мировые политические идеологии: классика и современность: учеб. пособие / В. Ровдо, В. Чернов, А. Казакевич; под общ. ред. В. Чернова. Минск: Тонпик, 2007. 512 с.
211. Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація: монографія. Одеса: Фенікс, 2004. 210 с.
212. Мінькович-Слободяник О. В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення: монографія. Київ: Логос, 2012. 344 с.
213. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 471 с.
214. Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: співвідношення понять. *Право України*. 2011. № 9. С. 248–255.
215. Національний склад населення України. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_склад_населення_України (дата звернення: 14.01.2026).
216. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. Київ: Вища шк., 1971. 160 с.
217. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: монографія. Київ: МП Леся, 2012. 400 с.
218. Неклюдов Н. А. Уголовное право. Общая часть: конспект. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Меркульева, 1875. 248 с.
219. Неновски Н. Право и ценности / под ред. В. Д. Зорькина; пер. с болг. В. М. Сафронова. Москва: Прогресс, 1987. 248 с. URL: <https://наукаправа.ru/catalog/435/936/545401/44225> (дата звернення: 14.01.2026).
220. Ніл Фергюсон. Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2018. 488 с.
221. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 2004.
222. Новик И. Б. О моделировании сложных систем (философский очерк). Москва: Мысль, 1965. 335 с.
223. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Москва: Норма, 2001. 208 с.
224. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1975. 222 с.
225. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов: Изд-во Саратовського ун-ту, 1975. 222 с.

226. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 25 дек. 1958 г. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_25.12.1958_об_утверждении_Основ_уголовного_законодательства_Союза_ССР_и_союзных_республик (дата обращения: 14.01.2026).
227. Ознака. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/ознака> (дата звернення: 14.01.2026).
228. Омельченко О. А. История политических и правовых учений. Москва: Эксмо, 2006. 576 с.
229. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина. Москва: Наука, 1982. 303 с.
230. Основы и задачи советской уголовной политики / под ред. Е. Г. Ширвиндта. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1929. 154 с.
231. Острогляд О. В. Основні положення кримінально-правової політики України та кримінального права України (Загальна частина): навч. посіб. у схемах та визначеннях, практ. завд. 2-ге вид., переробл. та допов. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 136 с.
232. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности. Москва: Наука, 1969. 175 с.
233. Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів. *Вісник НАН України*. 2011. № 3. С. 13–21.
234. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 264–273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2010_4_26 (дата звернення: 14.01.2026).
235. Пал Л. А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюби. Київ: Атіка, 1999. 424 с.
236. Пампура М. В. Правовая идеология как фактор функционирования и развития правовой системы Украины. URL: <http://sd-vp.info/2017/pravovaya-ideologiya-kak-faktor-funktsionirovaniya-i-razvitiya-pravovoj-sistemy-ukrainy/> (дата звернення: 1.01.2026).
237. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/165680> (дата звернення: 14.01.2026).

238. Панов М. І. Правова ідеологія і реформи в Україні. *Юридичний вісник України*. 2015. № 38 (1055). С. 4.
239. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 3–9.
240. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 3–9.
241. Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1988. 196 с.
242. Пашин С. Понимание преступления. *Уголовное право*. 2000. № 3. С. 15–24.
243. Пащенко О. О. Правосвідомість і соціальна обумовленість кримінально-правових норм. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 136–139.
244. Перший проєкт Кримінального кодексу незалежної України (1992–1998 рр.): хрестоматія / за заг. ред. В. В. Кузнецова; уклад.: М. В. Сейплові, Я. В. Ступник, І. А. Нестерова. Ужгород: РІК-У, 2022. 428 с.
245. Петражицкий Л. И. Предисловие введение в науку политики права. *Вибрані праці*: у 2 кн. Київ: Либідь, 2011. Кн. 1.
246. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург: Лань, 2008. 608 с.
247. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург: Наука, 2010. 608 с.
248. Пионтковский А. А. Марксизм и уголовное право. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 96 с.
249. Пионтковский А. А. Наука уголовного права, её предмет, задачи, содержание и значение. Ярославль: Типо-литография Э. Г. Фальк, 1895. 32 с.
250. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Москва: Госиздат, 1924. 210 с.
251. Пионтковский А. А. Уголовное право. Общая часть. Москва: Юриздат, 1948. 512 с.
252. Пионтковский А. А. Учение о преступлении. Москва: Госюриздат, 1961. 666 с.
253. «Пока врачи молчат, власть их не трогает» Чем болел Ленин и почему это скрывают даже сейчас. URL: <https://lenta.ru/articles/2018/02/28/lenin/> (дата звернення: 14.01.2026).
254. Політика. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Політика> (дата звернення: 14.01.2026).

255. Політологія : підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. Л. Осипова та ін. ; за ред. Л. М. Герасіної, И. П. Коновалова. Харків : Право, 2003. 600 с.
256. Поліщук О. М. Диспозитивність як принцип кримінального права. *Форум права*. 2012. № 4. С. 745–751. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_122 (дата звернення: 14.01.2026).
257. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва: Изд-во МГУ, 1956. 271 с.
258. Полянський Є. Ю. Кримінально-правова доктрина США: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 504 с.
259. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія караності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020. 528 с.
260. Пономаренко Ю. А. Кримінально-правова політика. *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи*: монографія / Ю. В. Баулін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Київ: ВАІТЕ, 2015. С. 34–58.
261. Понятовская Т. Г. Концептуальные основы системы понятий и институтов уголовного и уголовно-процессуального права. Ижевск: Изд-во Удмуртского университета, 1996. 232 с. URL: <http://elibrary.udsu.ru/xmlui/handle/123456789/17900> (дата обращения: 14.01.2026).
262. Попов А. Н. Принцип справедливости в уголовном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.-Петербур. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 1993. 18 с.
263. Попова И. М. Представления о прошлом, настоящем и будущем как переживания социального времени. *Социологические исследования*. 1999. № 10. С. 135–144.
264. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.
265. Правова доктрина України: у 5 т. / за заг. ред. В. Я. Тація. Харків: Право, 2013.
266. Правова культура. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правова_культура (дата звернення: 14.01.2026).
267. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. Київ: НІСД, 2013. 112 с.

268. Правосвідомість. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
269. Правосознание и правомерное поведение личности. URL: https://psyera.ru/pravosoznanie-i-pravomernoe-povedenie-lichnosti_8068.htm (дата звернення: 14.01.2026).
270. Правосознание. *Большая Советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров.* 3-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969–1978. Т. 20. 1975. С. 484.
271. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография / В. Н. Дремин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.; под ред. В. Н. Дремина. Одесса: Феникс, 2007. 320 с.
272. Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права / пер. с фр. Е. Маркеловой. Москва: Книгоиздательство т-го д-ма «В. И. Знаменского и К», 1912. 160 с.
273. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листоп. 2012 р. № 631/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012> (дата звернення: 14.01.2026).
274. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності: постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серп. 1932 р. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/postanova-czvk-i-rnk-srsr-pro-ohoronu-majna-derzhavnyh-pidpryyemstv-kolgospiv-i-kooperacziyi-ta-zmicznennya-gromadskoyi-soczialistychnoyi-vlasnosti/> (дата звернення: 14.01.2026).
275. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 верес. 2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-p> (дата звернення: 14.01.2026).
276. Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів: Указ Президента України від 15 лют. 2008 р. № 311/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008> (дата звернення: 14.01.2026).
277. Прозументов Л. М. Обусловленность криминализации и декриминализации деяний. *Вестник Сибирского государственного университета. Серия: Право.* 2012. Т. 8, вип. 2.
278. Пудовочкин Ю. Е. Учение о преступлении: избранные лекции. Москва: Юрлитинформ, 2008. 280 с.

279. Пусторослев П. П. Анализ понятия о преступлении. Москва: Университетская типография, 1892. 256 с.
280. Пуццаев Ю. В. К выходу в свет собрания трудов М. К. Мамардашвили. *Однако*. 2010. № 30 (46). URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=240 (дата звернення: 14.01.2026).
281. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змін. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
282. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змін. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
283. Ратинов А. Р. Избранные труды. Раздел II. Психологическая теория правосознания. Москва: Изд-во Ин-та государства и права РАН, 2016.
284. Ратинов А. Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии. *Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности*: сб. науч. тр. Москва: Прага, 1986.
285. Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания. *Проблемы социологии права*. Вильнюс, 1970. Вып. 1.
286. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. Москва: Наука, 1981. С. 201–214. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/1/19.htm> (дата звернення: 14.01.2026).
287. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей: учеб. пособие. Москва: НИиРИО ВШ МООП РСФСР, 1967. 290 с.
288. Ратинов А. Р., Ефремов Г. Х. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования: монография. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. 256 с.
289. Рибікова Г. В., Колесник М. М. Основні підходи до оцінки ефективності правових норм. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/pdf> (дата звернення: 14.01.2026).
290. Рихардь Лёнинг. Обь основъ и природъ права. Москва: Товарищество типографій А. И. Мамонтова, 1909. 161 с.
291. Романюк О. І. Про цивілізаційний вибір розвитку України. *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 367–375.
292. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва: Юридическая литература, 1984. 432 с.
293. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 8: Судебная реформа / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва: Юридическая литература, 1991. 496 с.

294. Российское законодательство 20-х годов: монографія / под ред. С. А. Боголюбова, Д. А. Пашенцева, В. А. Селезнева. Москва: Юрлитинформ, 2009. 184 с.
295. Рубинштейн С. А. Основы общей психологии. 2-е изд. Москва: Учпедгиз, 1946. 704 с.
296. Рубинштейн С. А. Принципы и пути развития психологии. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 354 с.
297. Руднева О. М., Ярмиш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. Київ: НІСД, 2013. С. 5–34.
298. Рудолф фон Єрінг. Боротьба за право. Київ: Інтерконтиненталь-Україна, 2019. 128 с.
299. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР: постановление Наркомюста РСФСР от 12 дек. 1919 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901870462> (дата звернення: 14.01.2026).
300. Рябов С. Г. Політологія. Словник понять і термінів. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 256 с.
301. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні 1922–1960 рр.: монографія. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 468 с.
302. Самощенко И. С., Венгеров А. Б., Никитинский В. И. К изучению эффективности действующего законодательства. *Правоведение*. 1971. № 4. С. 17–25.
303. Самощенко И. С., Никитинский В. И. Изучение эффективности действующего законодательства. *Советское государство и право*. 1969. № 8. С. 3–11.
304. Самощенко И. С., Никитинский В. И. О понятии эффективности правовых норм. *Ученые записки ВНИИСЗ*. Москва, 1969. Вып. 18. С. 3–19.
305. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1984. 120 с.
306. Селіванов В. М. Роль державної правової політики в процесі демократичної трансформації українського суспільства. *Право і влада суверенної України*. Київ: Ін Юре, 2002. С. 15–40.
307. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Харків: Юрайт, 2012. 624 с.

308. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право : пособие к лекциям. Часть общая. 10-е изд. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1913. 395 с.
309. Скакун О. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение. *Право Украины*. 2013. № 1. С. 44–55.
310. Скрыпник Н. А. Уголовная политика советской власти. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. 64 с.
311. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 5: Н–О. 840 с.
312. Советское уголовное уложение (научный комментарий, текст, сравнительные таблицы) / Ю. В. Грачева, С. В. Маликов, А. И. Чучаев; под ред. А. И. Чучаева. Москва: Проспект, 2015. 416 с.
313. Сорокин П. А. Наказание и кара, подвиг и награда. Социологический этюд о формах общественного поведения и морали. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1914. 256 с.
314. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / сост. В. В. Сапов. Москва: Астрель, 2006. 618 с.
315. Спасович В. Учебник уголовного права. Санкт-Петербург: В типографии Иосафата Огризко, 1863. Т. I. 438 с.
316. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. Москва: Политиздат, 1972. 303 с.
317. Спиркин А. Г. Философия. Что такое сознание. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/50.php (дата звернення: 14.01.2026).
318. Справа Рокотова, Файбішенка і Яковлева. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Справа_Рокотова_–_Файбішенка_–_Яковлева (дата звернення: 14.01.2026).
319. Старков О. В. Криминология: учебник. Москва: Дашков и К, 2004. 448 с.
320. Степанян В. В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1986. 240 с.
321. Стрельцов Є., Стрельцов Л. Коронавірус і кримінальне право: парадоксальність чи доречність їх спільного аналізу. *Юридичний вісник України*. 2020. № 18–19.

322. Стрельцов Є. Кримінальне законодавство: «гільйотина» чи «масажний прилад» – пошук компромісу. *Юридичний вісник України*. 2020. № 48. С. 10–11.
323. Строгович М. С. Избранные труды: в 3 т. / редкол.: В. М. Савицкий (пред.) и др.; АН СССР, Ин-т государства и права. Москва: Наука, 1990.
324. Стручков Н. А. Рецензия на кн.: Основные направления борьбы с преступностью. *Социалистическая законность*. 1977. № 1. С. 25.
325. Стучка П. И. Революционная роль права и государства. Москва: Изд-во Соц. академии, 1924. 144 с.
326. Стучка П. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига: Латвийское гос. изд-во, 1964. 748 с.
327. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1902. Т. 1. 823 с.
328. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1902. Т. 1. 823 с.
329. Теория государства и права / М. П. Карева, С. Ф. Кечекьян, А. С. Федосеев, Г. И. Федькин. Москва: Госюриздат, 1955. 460 с.
330. Теория государства и права / под ред. М. П. Каревой. Москва: Госюриздат, 1949. 411 с.
331. Теория государства и права: учебник / под ред. С. А. Комарова, А. В. Малько. Москва: Норма: Инфра-М, 2003. 448 с.
332. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
333. Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
334. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.
335. Ткачевский Ю. М. Освобождение от отбывания наказания. Москва: Юридическая литература, 1970. 240 с.
336. Толпыкин В. Е. Правосознание как социокультурный феномен. *Общество: политика, экономика, право*. 2011. № 3. С. 111–116.
337. Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: очерки жизни и творчества: в 3 т. 2-е изд., доп. Москва: Зерцало-М, 2015. Т. 1. 512 с. (Серия «Русское наследие»).

338. Трайнин А. Н. Критерии социальной опасности. *Основы и задачи советской уголовной политики*: сб. ст. Москва; Ленинград: Госиздат, 1929. С. 41–60.
339. Трапезников В. А. Глаголы управления: знает – может – хочет – успевает. *Литературная газета*. 1970. 13 мая.
340. Туляков В. А. Некоторые вопросы современной уголовно-правовой доктрины. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2011. № 1. С. 98–103.
341. Туляков В. А. Основания теории декриминализации. *Сучасний вимір держави та права*: зб. наук. пр. / за ред. В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка. Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2008. С. 114–125.
342. Туляков В. О. Визначення злочину: від ідей до втілення. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O5SsCzTzpwM> (дата обращения: 14.01.2026).
343. Туляков В. О. Дія кримінального права: динамічні аспекти. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2010. Т. 10. С. 24–35.
344. Турчин А. В., Батин М. А. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/futurologija/turchin_batin_futurologija_xxi_vek_bessmertie_ili_globalnaja_katastrofa/33-1-0-4955 (дата звернення: 14.01.2026).
345. Убить Ленина. *Огонёк*. 2005. № 15. С. 12. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2295149> (дата звернення: 14.01.2026).
346. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе / под ред. В. В. Сташиса. Киев: Наукова думка, 1985. 455 с.
347. Уголовное право. Общая часть. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 592 с.
348. Уголовное право. Часть общая. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юриздат, 1939. 528 с.
349. Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Г. З. Анашкин, С. В. Бородин, И. М. Гальперин та ін.; отв. ред. С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1987. 276 с.
350. Уголовный кодекс РСФСР. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. 184 с.
351. Фадеев В. Н. Теоретико-методологические основы криминологии будущего. *Всероссийский криминологический журнал*. 2020. Т. 14, № 1. С. 138–148.
352. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва: Юридическая литература, 1963. 206 с.

353. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций / науч. ред. М. Н. Марченко. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. 336 с.
354. Фаткуллин Ф. Н., Чулюкин А. Д. Социальная ценность правовых норм. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 104 с.
355. Федоренко Д. Злочинність: за межею загальноприйнятого (Інша кримінологія). Київ: ВД Дакор, 2023. 272 с.
356. Фейербах П. А. Уголовное право / пер. с нем. Санкт-Петербург: Изд-во медицинской типографии, 1810. 434 с.
357. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 542 с. (Серия «Русское юридическое наследие»).
358. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности. Основные методологические проблемы. Москва: Юридическая литература, 1972. 152 с.
359. Филимонов В. Д. Принципы уголовного права. Москва: ЮрИнфоР, 2002. 139 с.
360. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев та ін. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
361. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
362. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
363. Фойницкий И. Я. Уголовно-правовая доктрина о соучастии. *Юридический вестник*. 1891. № 1. С. 3–28.
364. Фрис П. А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних на стадии предшествующей совершению преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1983. 210 с.
365. Фрис П. А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних на стадии предшествующей совершению преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1983. 210 с.
366. Фріс П. А. Жаргон кримінальний, жаргон злочинський, жаргон блатний, блатна музика, феня. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова) та ін. Харків: Право, 2019. С. 114–145.
367. Фріс П. А. Загальна методика проведення правової пропаганди. *Радянське право*. 1975. № 10. С. 48–52.

368. Фріс П. А. Ідеологічні основи кримінально-правової політики більшовизму. *Вісник кримінологічної асоціації України*: зб. наук. пр. 2022. № 1 (26). С. 14–25.
369. Фріс П. А. Кримінальний проступок – нова правова реалія. *Юридичний вісник України*. 2012. № 25 (886). С. 8.
370. Фріс П. А. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. 232 с.
371. Фріс П. А. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ: Атіка, 2005. 232 с.
372. Фріс П. А. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за ред. М. В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. 124 с.
373. Фріс П. А. Обговорення концепції кримінального проступку. *Юридичний радник*. 2007. № 4 (18). С. 44–47.
374. Фріс П. А. Політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика у системі наук. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2016. Вип. 31. С. 14–24.
375. Фріс П. А. Щодо відмежування злочину від кримінального проступку. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань*: тези доп. та повідомл. учасн. міжнар. симп. (м. Львів, 23–24 верес. 2011 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2011. С. 112–115.
376. Фріс П. А., Козич І. В., Гануляк Е. М. Диспозитивний метод реалізації кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. 232 с.
377. Фріс П. А., Матусевич Г. В. Про процес десоціалізації особи неповнолітніх правопорушників. *Радянське право*. 1983. № 10. С. 44–47.
378. Фріс П. А., Медицький І. Б. Ознаки та склад кримінального проступку. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*: зб. наук. пр. Донецьк: Донецький юрид. ін-т ЛДУВС, 2007. Вип. 1.
379. Фролов И. Т. Гносеологические проблемы моделирования биологических систем. *Вопросы философии*. 1961. № 2. С. 39–51.
380. Хавронюк М. І. До питання про термінологію нового Кримінального кодексу України. *Держава і право*: зб. наук. пр. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. Вип. 1. С. 344–352.
381. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Алматы: РДЦ-Алматы, 2020. 640 с. (Эксклюзивная классика).

382. Хаустова М. Г. Ідеологічний складник у структурі правової системи суспільства. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 114. С. 20–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_114_4 (дата звернення: 14.01.2026).
383. Цветаев Л. Начертание теории уголовных законов. Москва: Университетская типография, 1825. 83 с.
384. Ценность. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article120492.html> (дата звернення: 14.01.2026).
385. Цивілізація як середовище політогенезу / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2023.
386. Цивілізація. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Цивілізація> (дата звернення: 14.01.2026).
387. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. 428 с.
388. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер. з нім. Р. Корнути. Київ: Реферат, 2004. 176 с.
389. Цінність. *Тлумачний словник української мови*. URL: <http://eslovnuk.com/цінність> (дата звернення: 14.01.2026).
390. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому допетровскому праву. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1862. 238 с.
391. Челохаев О. З. Современная уголовно-процессуальная политика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Моск. ун-т МВД РФ. Москва, 2009. 26 с.
392. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Харків: Право, 2015. 168 с.
393. Черкас М. Є. Правовий менталітет як складова правосвідомості: особливості становлення та розвитку в Україні. *Право та інновації*. 2018. № 3 (23). С. 11–17.
394. Чичерин Б. Н. Философия права. Санкт-Петербург: Наука, 1998. С. 235.
395. Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1912. 442 с.
396. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики. Харьков : Печатное дело, 1905. 535 с.
397. Шаргородский М. Д. Система наказаний и их эффективность. *Советское государство и право*. 1960. № 11. С. 29–37.
398. Шепітько М. В. «Закон» злочинський. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 19: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків: Право, 2019. С. 312–315.

399. Шепітько М. В. Кримінальна політика в сфері забезпечення діяльності органів правосуддя: монографія. Харків: Апостіль, 2021. С. 13–14.
400. Ширвиндт Е. П. Обострение классовой борьбы и уголовная репрессия. *Классовая борьба и преступность*. Москва: Сов. законодательство, 1930. С. 10–25.
401. Шишов О. Ф. Становление и развитие науки уголовного права в СССР. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1981. 144 с. (Вып. 1: 1917–1936 гг.).
402. Шкуратов В. А. Историческая психология: уч. пособие. 2-е изд. Москва: Смысл, 1997. 505 с. URL: http://www.brainball.ru/link/common_psychology/hist_psych.zip (дата звернення: 14.01.2026).
403. Шульга А. М. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Forum Prava*. 2018. № 4. С. 141–148. URL: <https://forumprava.pp.ua/files/141-148-2018-4----Shulha--14-.pdf> (дата звернення: 14.01.2026).
404. Шуп'яна М. Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2017. 212 с.
405. Щедрин Н. В. Футурологические аспекты уголовного права. URL: <http://research.sfu-kras.ru/publications/publication/41575837> (дата звернення: 14.01.2026).
406. Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 134 с.
407. Энциклопедия государства и права: в 3 т. / под ред. П. Стучки. Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1925–1927. Т. 3.
408. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. Москва: Госиздат сов. зак-ва, 1938. 140 с.
409. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. Москва: Советское законодательство, 1933. 140 с.
410. Эстрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики. *Основы и задачи советской уголовной политики*: сб. ст. Москва; Ленинград: Госиздат, 1929. С. 15–40.
411. Эстрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики. *Основы и задачи советской уголовной политики*: сб. ст. Москва; Ленинград: Госиздат, 1929. С. 15–40.
412. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. Москва: Юридическая литература, 1980. 280 с.

413. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2004. Т. 6: Т-Я. 768 с.
414. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 2: Д-Й. 744 с.
415. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 592 с.
416. Якобсон П. М. Психология чувств. 2-е изд., доп. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1958. 384 с.
417. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология: социально-психологические закономерности противоправного поведения. Москва: Юридическая литература, 1971. 248 с.
418. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. Москва: Юридическая литература, 1971. 248 с.
419. Яковлев А. М. Принцип социальной справедливости и основания уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 84–92.
420. Bismarck O. von. Werke: in 15 bd. Berlin: Friedrichsthal, 1924–1935.
421. Christie N. A Suitable Amount of Crime. New York; London: Routledge, 2004. 194 p.
422. Goikhbarg A. G. Justice, the Ideology of Law, and Revolution. *Soviet Political Thought*. P. 121–134. Цит. за: Соломон П. Советская юстиция при Сталине / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 1998. 464 с.
423. Hess H., Scheerer S. Was ist Kriminalität? *Kriminologisches Journal*. 1997. Heft 2. S. 83–155.
424. Hulsman L. Critical Criminology and the Concept of Crime. *Contemporary Crises*. 1986. Vol. 10. P. 63–80.
425. Kowalski J. Psychologiczna teoria prawa i państwa Leona Petrażyckiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. 228 s.
426. Piskorski J. Polityka kryminalizacyjna Unii Europejskiej i Polski. *Unijna polityka karna w świetle polskiego prawa* / red. nauk. A. Szwarc. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. S. 45–60.
427. Szabo I. Le citoyen et le droit. – *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1966, t.8, Fasc.1-2, p. 1-20.

Фріс П. А.

**ІДЕОЛОГІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ПОЛІТИКИ**

Підписано до друку 23.02.2026. Формат 64х90 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 12,25. Тираж 300 прим. Зам. 30.

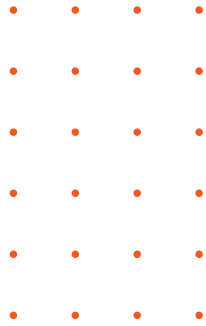
Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»

01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26, к. 27.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 2570 від 27.07.2006 р.

**ІДЕОЛОГІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ПОЛІТИКИ**

П А Р Л А М Е Н Т С Ь К А Б І Б Л І О Т Е К А

ІДЕОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Фріс П. Л.

